

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΥΠΟΒΛΗΘΕΙΣΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΥΠΟΨΗΦΙΟ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ
ΣΑΛΑΠΑΣΙΔΗ ΓΕΩΡΓΙΟ**

**ΘΕΜΑ
ΚΡΑΤΙΚΗ ΙΣΧΥΣ, ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΣΥΜΜΕΤΡΗΣ ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗΣ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ ΤΩΝ Η.Π.Α.**

ΜΕΡΟΣ Α

ΑΘΗΝΑ

ΙΟΥΛΙΟΣ 2009

Επιβλέπων τη Διατριβή

Παπασωτηρίου Χαράλαμπος

Αναπληρωτής Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,
Παντείου Πανεπιστημίου

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής

Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος

Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,
Παντείου Πανεπιστημίου

Ήφαιστος Παναγιώτης

Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών,
Πανεπιστημίου Πειραιώς

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Καταρχήν, ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή Χαράλαμπο Παπασωτηρίου γιατί με την καθοδήγησή του και τις λιτές αλλά ουσιαστικές συμβουλές του με διευκόλυνε σημαντικά στον τομέα της ανάλυσης. Η επιστημονική του κατάρτιση και ο δωρικός τρόπος γραφής του είναι πηγή έμπνευσης για κάθε ερευνητή.

Ταυτόχρονα, οφείλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή Ηλία Κουσκουβέλη χάρη στον οποίο προέκυψε, ήδη από το 2000, το ζωνρό ενδιαφέρον μου για την έρευνα στο χώρο των διεθνών σχέσεων. Συνεχίζει να παρέχει χρήσιμες συμβουλές όποτε οι συνθήκες το απαιτούν.

Ευχαριστώ επίσης τους καθηγητές Παναγιώτη Ήφαιστο και Κωνσταντίνο Αρβανιτόπουλο που επεξεργάστηκαν το κείμενο σε σύντομο χρόνο και παρείχαν εποικοδομητικά σχόλια.

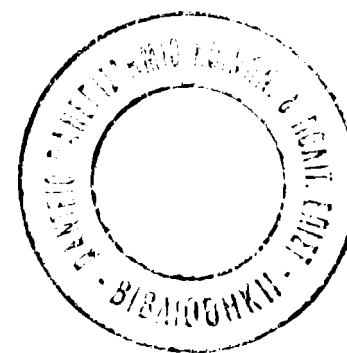
Οι συνάδελφοι υποψήφιοι διδάκτορες του Παντείου Πανεπιστημίου και του Πανεπιστημίου Μακεδονίας υπήρξαν επίσης αρωγοί στη συγγραφή, άλλοτε παρέχοντας χρήσιμες συμβουλές κι άλλοτε υποστηρίζοντας με σθένος διαφορετικά θεωρητικά μονοπάτια. Αναμφισβήτητα διεύρυναν με αυτό τον τρόπο τους θεωρητικούς μου ορίζοντες.

Στην εύρεση του υλικού παρείχε σημαντική βοήθεια το ολιγάριθμο προσωπικό της βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου. Οφείλω παρόλα αυτά να ευχαριστήσω και το προσωπικό των βιβλιοθηκών του King's College London, London School of Economics, University College of London και της British Library. Έδειξαν ειλικρινές ενδιαφέρον για τις ανάγκες της διατριβής.

Τη διαδικασία της έρευνας και της συγγραφής διευκόλυναν σημαντικά οι προσωπικοί μου φίλοι. Κι αυτό γιατί μεγιστοποίησαν τη χρησιμότητα του ελεύθερου χρόνου και ανέχτηκαν τους μακροσκελείς μονολόγους μου στις στιγμές αμφιβολίας. Αποδείχθηκαν πολύτιμοι.

Κυρίως, και περισσότερο από οποιονδήποτε, οφείλω βαθύτατη ευγνωμοσύνη στους γονείς μου, Γιάννη και Βιβή Σαλαπασίδου όπως και στον αδελφό μου Χάρη που με στήριξαν με κάθε τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής της διατριβής. Η βαθιά πίστη τους στις δυνατότητές μου, η άνευ όρων υποστήριξή τους σε κάθε φάση της ερευνητικής διαδικασίας, η υπομονή τους στις δύσκολες στιγμές και η συμβουλή τους στις δύσκολες αποφάσεις αποτέλεσαν προϋποτιθέμενη συνθήκη για την επιτυχή κατάληξη αυτής της προσπάθειας.

Στην οικογένειά μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ..... I

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ..... III

Α' ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ, ΚΡΙΤΙΚΗ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ.1

1 ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ. ΚΡΑΤΙΚΗ ΙΣΧΥΣ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ: ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ.....2

2 ΠΡΟΫΠΟΤΙΘΕΜΕΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ19

2.1 ΤΟ ΑΝΑΡΧΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ 19

2.2 ΚΡΑΤΗ ΜΕΓΕΣΤΟΠΟΙΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΤΗΣ ΙΣΧΥΟΣ: ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ 24

2.2.1 Θεμελιωτικός Ρεαλισμός..... 24

2.2.2 Δομικός Ρεαλισμός..... 29

2.2.3 Επιθετικός Ρεαλισμός..... 33

2.2.4 Μια σχηματική Ερμηνεία..... 35

2.3 ΑΠΟΛΥΤΑ VERSUS ΣΧΕΤΙΚΑ ΟΦΕΛΗ..... 40

3 ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ: ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ49

3.1 ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΙΣ ΚΛΑΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ 49

3.2 ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΟ ΡΕΑΛΙΣΜΟ..... 60

3.3 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ 68

4 ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ71

4.1 ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΙΣΧΥΟΣ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ 80

4.2 ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΤΗΝ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ 89

4.3 ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΑ ΑΓΑΘΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 97

4.3.1 Οι Βασικές Προσεγγίσεις του Διεθνούς Εμπορίου..... 97

4.3.2 Το διεθνές εμπόριο υπό μια διεθνολογική ρεαλιστική σκοπιά 105

5 ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ..... 119

Β' ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΈΛΕΓΧΟΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ..... 122

6 ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ: 1945-1968 123

6.1 ΠΕΤΡΕΛΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΩΝ Η.Π.Α. 1945 - 1968 124

6.1.1 Η Διαμόρφωση της Διεθνούς Πετρελαϊκής Αγοράς 1890-1945..... 124

6.1.2 Το Πετρέλαιο ως Στρατηγικό Αγαθό: η περίοδος 1945 – 1968..... 138

6.2 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΙΛΟΓΕΣ 166

6.2.1 Παγκόσμιο Διπολικό Σύστημα και Κυριαρχία Αποτροπής 166

6.2.2 Μεσανατολικό Υποσύστημα και Στρατιωτικές Δυνατότητες..... 199

6.3 ΜΕΡΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ 261

7 ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ: 1968-1980 270

7.1 ΠΕΤΡΕΛΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΩΝ Η.Π.Α. 270

7.1.1 Οικονομικό Περιβάλλον για Η.Π.Α..... 270

7.1.2 OPEC 274

7.1.3 Η επιρροή της ολιγοπωλιακής αγοράς..... 274

7.1.4 Γεγονότα πριν και κατά τα πρώτα στάδια του OPEC 287

7.1.5 Ενεργειακή Εξάρτηση των Η.Π.Α. 294

7.1.6 Η αντίδραση: Προεδρίες Nixon, Ford και Carter 302

7.1.7 Αποτελέσματα της Κρίσης..... 309

7.1.8	ΕΣΣΔ.....	318
7.2	ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΥΠΟΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ	327
7.2.1	Το Αμυντικό Πρόβλημα του Περσικού Κόλπου.....	333
7.2.2	Το Αραβοισραηλινό Ζήτημα	339
7.2.3	Ο Πόλεμος του Οκτώβρη	346
7.2.4	Το πετρελαϊκό εμπόργκο ως αίτιο πολέμου.....	353
7.2.5	Θέατρο Επιχειρήσεων Περσικού Κόλπου και Ινδικό Ωκεανού.....	361
7.2.6	Απόηχος της Κρίσης και η Κρίση των Τιμών.....	367
7.3	ΜΕΡΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	379
8	ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΠΟΛΕΜΟΥ, 1981-1991.....	386
8.1	ΠΕΤΡΕΛΑΪΚΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΩΝ Η.Π.Α.: 1981-1989.....	387
8.2	ΜΕΣΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΥΠΟΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ	405
8.2.1	Η Ισορροπία Ισχύς στον Περσικό Κόλπο κατά τη δεκαετία του 1980.....	409
8.2.2	Το Γεωστρατηγικό Περιβάλλον της Μέσης Ανατολής.....	414
8.3	Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΣΙΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ	429
8.3.1	Αίτια Εισβολής Ιράκ Στο Κουβέιτ.....	429
8.3.2	Αίτια αμερικανικής επέμβασης: η ενεργειακή ασφάλεια των Η.Π.Α.....	434
8.3.3	Αίτια αποτυχίας αποτροπής και πειθαναγκασμού του Saddam.....	454
8.3.4	Συσχετισμός Δυνάμεων και ισορροπία μεταξύ Άμυνας και Επίθεσης	460
8.4	ΜΕΡΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	480
	ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	485
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	508

Αυτή προέχει
Επιστημολογική

Α' Μεθοδολογικές Βάσεις, Κριτική Υπάρχουσας Θεωρίας και Θεωρητική Πρόταση

1 Αντί προλόγου. Κρατική Ισχύς και Αίτια Πολέμου: Επιστημολογικές διαστάσεις

Σε ολόκληρο το εύρος των προσεγγίσεων που εντάσσονται στο ρεαλιστικό παράδειγμα των διεθνών σχέσεων η ισχύς αποτελεί την κατ' εξοχήν ανεξάρτητη μεταβλητή και σχετίζεται με την κρατική συμπεριφορά είτε ως σκοπός είτε ως μέσο. Η ισχύς στον ρεαλισμό των διεθνών σχέσεων χρησιμοποιήθηκε μέσα από την αιτιώδη αντίληψη ότι ο αγώνας για την εξασφάλισή της και οι διακυμάνσεις της μεταξύ των κρατών δημιουργούν φαινόμενα επιρροής, συσπείρωσης και σύγκρουσης. Αυτή η αιτιώδης αντίληψη της ισχύος κατέστη, σύμφωνα με τον Nagel ελκυστική για τρεις λόγους: πρώτον, επειδή υπάρχουν διαισθητικές ομοιότητες μεταξύ της ισχύος και της αιτιότητας, δεύτερον, επειδή οι αιτιώδεις διατυπώσεις της ισχύος είναι δυσκολότερο να οδηγήσουν σε ταυτολογίες και, τρίτον, επειδή η αιτιώδης χρήση της ισχύος επιτρέπει στους ερευνητές να χρησιμοποιήσουν μεθόδους που αναπτύχθηκαν για γενικότερες εφαρμογές.¹ Η παραπάνω αντίληψη όντως προστάτεψε σε σημαντικό βαθμό τον ρεαλισμό από την ταυτολογία και διεύρυνε το μεθοδολογικό του ορίζοντα. Όπως θα αναφερθεί και παρακάτω ο σύγχρονος ρεαλισμός ενσωμάτωσε μεθόδους αποτίμησης της χρήσης και λειτουργίας της ισχύος προερχόμενες από τις φυσικές και οικονομικές επιστήμες. Συνακόλουθα, ο εμπειρικός έλεγχος της συντριπτικής πλειοψηφίας των θεωρητικών υποθέσεων του ρεαλιστικού παραδείγματος επιβάλλει την τοποθέτηση της ισχύος στα πλαίσια της θεωρητικής αλυσίδας. Ωστόσο, η κατά τον τρόπο διαφορετική χρήση και ο υπολογισμός της ισχύος από μια έκφανση της θεωρίας σε μια άλλη επιφέρει διαφοροποιήσεις και στην ακολουθούμενη μεθοδολογία. Σε αυτό το κεφάλαιο περιγράφονται συνοπτικά οι βασικές επιστημολογικές αρχές της ρεαλιστικής θεωρίας ώστε να καταδειχθεί ο κρίσιμος ρόλος της ισχύος ως μεταβλητής στη μεθοδολογία.

Αν και μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ο ρεαλισμός αποτελεί ένα ενιαίο θεωρητικό μόρφωμα του οποίου τα θεμέλια έχουν τεθεί από τον Θουκυδίδη και τον Μακιαβέλι μέχρι τον Morgenthau και τον Waltz, εντούτοις η ρεαλιστική θεωρία των διεθνών σχέσεων από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ύστερα έχει υποστεί θεμελιώδεις μετατροπές σε ζητήματα μεθοδολογίας. Υπάρχουν δύο κυρίαρχες προσεγγίσεις στην επεξεργασία των διεθνών σχέσεων υπό το ρεαλιστικό πρίσμα: η "κλασική" την οποία εκπροσωπούν συγγραφείς όπως ο Bull, ο

¹ Βλ. Baldwin, "Power Analysis and World Politics: new trends versus old tendencies", *World Politics*, Vol. 31, Issue 2, Jan. 1979, σ. 163.

Morgenthau και ο Aron και η “επιστημονική” την οποία διακρίνει κανείς σχεδόν στην πλειονότητα των Αμερικανών διεθνολόγων από τον Waltz και τον Kaplan μέχρι τον Gilpin και τον Van Evera.

Η “κλασική” ρεαλιστική προσέγγιση ορίζεται επαρκώς από τον κυρίαρχο εκπρόσωπό της, τον Hedley Bull. Αφορά στη διαμόρφωση θεωρίας που προέρχεται από την ιστορία, τη φιλοσοφία και το δίκαιο και αποτελεί καρπό κριτικής ικανότητας, λογικής αλληλουχίας και διορατικής σκέψης.² Πρόκειται για μια επιστημονικώς «ατελή» διαδικασία διαίσθησης, κατά τα πρότυπα της μακράς παράδοσης των κλασικών ιστορικών και φιλοσόφων, η οποία αν και διαμορφώνει επιστημονικές θέσεις για το χαρακτήρα των διεθνών εντούτοις αποδέχεται a priori τη σχετικότητα των πορισμάτων και τη νομοτελειακά αέναη αναζήτηση της αλήθειας.³ Αν μπορούμε να συγκεντρώσουμε τα χαρακτηριστικά της κλασικής σχολής θα λέγαμε ότι α) αποτελεί τη συνθετική προσέγγιση στη ρεαλιστική θεωρία καθώς τείνει να αγγίζει, υπό ένα κρατικοκεντρικό και τουλάχιστον εν μέρει συγκρουσιακό πρίσμα, το σύνολο των πτυχών της διεθνούς διαδικασίας όπως την ισχύ, την ιδεολογία, τα διεθνή ήθη και θεσμούς και την ιδιαίτερη φύση της διεθνούς δικαιοσύνης σε αντίθεση με εκείνη της εσωτερικής, β) διαμορφώνει αξιώματα διεθνών σχέσεων που προέρχονται από τεκμηριωμένο συλλογισμό αλλά δεν οικειοποιείται απόλυτους όρους ώστε να δημιουργεί αναλυτικά μοντέλα και να επιδιώκει προβλεπτικές δυνατότητες· όταν προβλέπει χρησιμοποιεί περισσότερο την αναλογία παρά τη χρήση συγκεκριμένων προτύπων, γ) είναι συνεπής στο συγκερασμό της φιλοσοφίας με την πολιτική επιστήμη και της τελευταίας με τις διεθνείς σχέσεις, με άλλα λόγια αντλεί θεμελιώδεις αρχές από φιλοσοφικές θέσεις (Hobbes, Machiavelli, Rousseau) και τις αναγάγει στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων και δ) καταφεύγει στον “χαλαρό” εμπειρικό έλεγχο των θεωρητικών προτάσεων καθώς δεν προκαθορίζει αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια στην ανάλυση και αποδέχεται εξ’ ορισμού ότι τα διεθνή περιλαμβάνουν πλήθος μεταβλητών τέτοιο ώστε ο αυστηρός εμπειρικός έλεγχος να καθίσταται δυσχερής.

Αντίθετα, η “επιστημονική” σχολή του ρεαλισμού χρησιμοποιεί ευρέως μεθόδους των φυσικών και οικονομικών επιστημών και ουσιαστικά στοιχειοθετεί τη θετικιστική πτυχή της επιστήμης των διεθνών σχέσεων η οποία πρεσβεύει α) ότι η παρατήρηση είναι πλήρως αποδεσμευμένη από τη θεωρία και άρα δεν υπάρχει σχετικότητα στα εμπειρικά δεδομένα β) ότι η αντικειμενική επιβεβαίωση μιας επιστημονικής θεωρίας θα πρέπει να ακολουθεί τους κανόνες

² Bull Hedley, “International Theory: The Case for A Classical Approach”, *World Politics*, Vol. 18, No. 3, Apr. 1966, σ. 361.

³ Βλ. Ό.π., σ. 369.

του παραγωγικού συλλογισμού και να μην αποτελεί προϊόν διαίσθησης⁴, γ) ότι μόνο οι προτάσεις οι οποίες είναι εμπειρικά επαληθεύσιμες ή διαψεύσιμες ή αληθινές εξ' ορισμού είναι επιστημονικές, δ) ότι η διατύπωση μιας αιτιώδους σχέσης αφορά στην ανακάλυψη σχέσεων μεταξύ φαινομένων που επαναλαμβάνονται και συνδέονται χρονικά και τα οποία προκύπτουν από τις διακυμάνσεις της κρατικής ισχύος.⁵ Επιπλέον, η επιστημονική σχολή κληρονομεί από τις φυσικές επιστήμες την ανάγκη της, στο βαθμό του εφικτού, ποσοτικοποίησης των μεταβλητών ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση τιμών και η επίδραση των διακυμάνσεων. Ο επιστημολογικός αυτός πυρήνας φέρει αποτελέσματα τόσο στην οντολογία των διεθνών όσο και στη μεθοδολογία με την οποία ο ρεαλιστής διεθνολόγος επεξεργάζεται τα διεθνή φαινόμενα.

Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο σχολές δεν είναι αμελητέες. Όσον αφορά στο περιεχόμενο, οι κλασικιστές [ή παραδοσιακοί] δίνουν έμφαση σε θεμελιώδη ερωτήματα του διεθνούς γίνεσθαι, όπως το χαρακτήρα των διακρατικών σχέσεων (σύστημα ή κοινωνία), το δυσεπίλυτο θέμα των επιπέδων ανάλυσης στα διεθνή, τις πηγές της συμπεριφοράς του κράτους, το ρόλο της διπλωματίας ως θεσμού κ.α. . Οι κλασικιστές με αφετηρία τη φιλοσοφία παρέχουν το έδαφος για τη διατύπωση των κεντρικής σημασίας υποθέσεων για τα διεθνή. Αντίθετα, οι επιστημονιστές χρησιμοποιούν τα συμπεράσματα των κλασικιστών ως δεδομένα και αναφέρονται σε περισσότερο ειδικά ζητήματα όπως τη σταθερότητα διακρατικών συστημάτων πολλαπλών μορφών, την αποδοτικότητα των μηχανισμών αποτροπής και τους παράγοντες διαμόρφωσης συμμαχιών. Οι επιστημονιστές απορρίπτουν σύνθετες και πολυεπίπεδες προσεγγίσεις από τις οποίες εξάγονται θεωρίες τόσο γενικές σε θεματικές και χρονικές διαστάσεις ώστε η διάψευσή τους να καθίσταται αδύνατη.⁶ Δίνουν έμφαση στην αυστηρότητα στη διατύπωση υποθέσεων και απαιτούν μεθοδολογική συνέπεια ώστε οι εμπειρικοί έλεγχοι να λαμβάνουν χώρα υπό τη σκέπη ενός ενιαίου υποδείγματος.⁷ Παράλληλα, οι επιστημονιστές χρησιμοποιούν ευρέως προσεγγίσεις προερχόμενες από άλλα πεδία των κοινωνικών επιστημών (κυρίως την οικονομική επιστήμη) χωρίς, εντούτοις, να έχουν αποκρυσταλλώσει εκ των

⁴ Βλ. τη χαρακτηριστική διαγραμματική απεικόνιση του παραγωγικού συλλογισμού στον Van Evera Stephen, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σσ. 29-32.

⁵ Βλ. σχετικά Smith, "Positivism and Beyond", στο Smith Steve, Booth Ken, Zalewski Marysia (eds.), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, σ. 15.

⁶ Kaplan Morton A., "The New Great Debate: Traditionalism VS Science in International Relations", *World Politics*, Vol. 19, Issue 1, October 1966, σ.15. Βλ. επίσης Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, 2000, σ. 38. Για μια κριτική σε αυτή την άποψη και μια υπεράσπιση των περισσότερο «χαλαρών» κριτηρίων εμπειρικού ελέγχου των θεωριών, ιδιαιτέρως της εξωτερικής πολιτικής, βλ. George Alexander L., «Knowledge for Statecraft: The Challenge for Political Science and History», *International Security*, Vol. 22, Issue 1, Summer 1997, σσ. 44-52.

⁷ Βλ. σχετικά για τη σύζευξη της διαψευσιμότητας με τη σαφή διάρθρωση μιας θεωρίας στο Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, 2000, σσ. 40-41.

προτέρων τη βασιμότητα των αναλογιών μεταξύ φαινομένων και όρων του διεθνούς πεδίου με αντίστοιχα φαινόμενα και όρους των επιστημών από τις οποίες αντλήθηκαν μεθοδολογικές προσεγγίσεις.⁸ Οι επιστημονιστές απαιτούν την ποσοτικοποίηση των δεδομένων, αλλά για τους κλασικούς η συνομάδωσή τους με αποκλειστικό κριτήριο τις ανάγκες της εκάστοτε θεωρίας, η ελλιπής ποιοτική τους αξιολόγηση και η, σε κάποιες περιπτώσεις, α-θεωρητική στατιστική τους επεξεργασία είναι τουλάχιστον προβληματική.

Ιστορικά, οι παραπάνω διαφωνίες μεταξύ κλασικιστών και επιστημονιστών εξελίχθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 σε χάσμα, τον «δεύτερο διάλογο» των διεθνών σχέσεων, το οποίο μέχρι και σήμερα δεν έχει γεφυρωθεί πλήρως. Ακόμα και σήμερα οι διεθνείς σχέσεις διαχωρίζονται, με κάποιο βαθμό αυθαιρεσίας, μεταξύ της αμερικάνικης «επιστημονικής» και της βρετανικής «κλασικής» ή «παραδοσιακής» σχολής. Η γνώμη μου είναι ότι οι εν λόγω μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις δεν κατακερματίζουν ουσιαστικά το χώρο του ρεαλισμού αλλά μάλλον, όπως θα υποστηρίξω παρακάτω, εντάσσονται στα πλαίσια ενός, κατά Lakatos, κοινού ερευνητικού προγράμματος.

Ο ρεαλισμός σήμερα έχει σε μεγάλο βαθμό αφομοιώσει τις θετικιστικές πτυχές των κοινωνικών επιστημών. Ανεξαρτήτως εκφάνσεων φέρει κάποια διακριτά μεθοδολογικά χαρακτηριστικά τα οποία επιδιώκω να αποκρυσταλλώσω παρακάτω.

1. Η αποδέσμευση της επιστημονικής παρατήρησης από τη θεωρία:

Ο ρεαλισμός, κλασικός και επιστημονικός, πρεσβεύει ότι ο κοινωνικός, όπως ο φυσικός κόσμος, κυβερνάται από μηχανισμούς η κατανόηση των οποίων καθίσταται εφικτή μέσα από την επιστημονική μεθοδολογία. Ο κόσμος αντιμετωπίζεται σαν ένα σύστημα αντίρροπων δυνάμεων όπου οι μεταβλητές από μόνες τους δεν έχουν ηθικό περιεχόμενο αλλά απλά αντανακλούν μεγέθη. Η πολιτική σφαίρα υπόκειται έτσι σε αντικειμενικούς νόμους και κατά συνέπεια η διάκριση μεταξύ υποκειμενικής άποψης και πραγματικότητας είναι εφικτή όταν υποστηρίζεται από τεκμήρια και καταυγάζεται από τη λογική.⁹ Στην πιο σκεπτικιστική του

⁸ Bull, «International Theory: The Case for a Classical Approach», 1966, σσ. 368-369. Οι διαφορές μεταξύ του συστήματος αγοράς και του διεθνούς συστήματος που επικαλείται ο νεορεαλισμός όπως και η αβάσιμη χρήση της αναλογίας της ισχύος στο διεθνές πεδίο με το χρήμα στην αγορά θα αναφερθούν παρακάτω. Μια εξαιρετική αναφορά στο πως ο οικονομισμός έχει ουσιαστικά επικρατήσει ως θεωρητική αφετηρία και μεθοδολογία στην αμερικάνικη σχολή των διεθνών σχέσεων, μέσα από τις αναλύσεις του Waltz, του Gilpin, του Krasner κ.α. βλ. Ashley Rishard K., «Three Modes of Economism», *International Studies Quarterly*, Vol. 27, No. 4, Special Issue: The Economic Foundations of War, December 1983, σσ. 479-484.

⁹ Morgenthau Hans J., *Politics Among Nations: the struggle for power and peace*, rev. Kenneth W. Thompson, MacGraw Hill, Boston, 1993, σ.4. Για μια κριτική σε αυτή τη θέση, την οποία ο Ashley ονομάζει «τεχνικό ρεαλισμό» ο οποίος επιδιώκει τη γνώση μέσα από την ανάπτυξη της πληροφόρησης για μηχανισμούς που ελέγχουν

εκδοχή που διατυπώνεται από τον Carr ο ρεαλισμός υπερασπίζεται την πραγματικότητα απέναντι στην ουτοπία αντικρουόμενος τις ανυπόστατες ουτοπικού χαρακτήρα υποθέσεις που μπορούν να εκφέρονται με δολιότητα και μέσα από κοινοτυπίες από εκείνους που τις χρησιμοποιούν αξιώνοντας ισχύ.¹⁰ Σε αντιδιαστολή με την ουτοπική σκέψη, στο ρεαλισμό η σημασία του δέοντος όταν δεν απορρίπτεται υποβαθμίζεται και η περιγραφή εστιάζεται στο αντικειμενικά υπαρκτό. Τούτο δεν συνεπάγεται ότι το όριο του ρεαλισμού συνυφαίνεται με εκείνο της φαινομενολογίας οι ρεαλιστές θεωρητικοί εξαρχής δεν περιορίστηκαν στα δια γυμνού οφθαλμού διακριτά φαινόμενα αλλά κατέβαλλαν προσπάθεια να επεξηγήσουν τα προβλήματα των διεθνών σχέσεων μέσα από δομές που βρίσκονταν πίσω από το τείχος της άμεσης παρατήρησης. Υπ' αυτή την οπτική ο ρεαλισμός δεν μπορεί να καταταγεί στη θεμελιωτική επιστημολογική μέθοδο του λογικού εμπειρισμού.

Το ερώτημα που τίθεται, βέβαια, είναι αν όντως οι ρεαλιστές θεωρητικοί είναι πλήρως αποδεσμευμένοι από τις ιδεολογικές και θεωρητικές τους καταβολές όταν παρατηρούν τα φαινόμενα κι αν το γεγονός αυτό δημιουργεί ή όχι κανονιστικές εκφάνσεις στη θεωρία. Η εξέταση αυτού του ζητήματος δεν αποτελεί κεντρικό αντικείμενο του παρόντος κείμενου αλλά πρέπει να τονιστεί ότι μια απόλυτα θετικιστικού τύπου ρεαλιστική οπτική αφορά, εξ' ορισμού και πάνω από όλα, στην ψυχρή μηχανιστική επεξεργασία των διεθνών με μοναδικές παραδοχές που έχουν να κάνουν με τη διεθνή αναρχία, τον κεντρικό ρόλο του κράτους και τον εξέχοντα ρόλο της ισχύος. Αυτές οι απαιτήσεις ικανοποιούνται κατά βάση από τη ρεαλιστική θεωρία. Παρόλα αυτά, συμφωνώ με τον Buzan ότι είναι δυνατό να διακρίνει κανείς και κάποιες υποβόσκουσες κανονιστικές προτάσεις.¹¹ Αν κανείς συμπτύξει τις απόψεις συνεπών ρεαλιστών όπως ο Waltz, ο Mearsheimer, ο Morgenthau και ο Ήφαιστος διακρίνει μια ροπή προς την υπεράσπιση της πολιτικής, ιδεολογικής και πολιτισμικής ετερότητας, τη στηλίτευση κεκαλυμμένων ή μη ηγεμονικών επιδιώξεων πολιτικού, στρατιωτικού ή οικονομικού τύπου καθώς και την εμφατική διάκριση μεταξύ της ηθικοκανονιστικής δομής του εσωτερικού του κράτους με την απορρέουσα από την κρατική ισχύ αναρχία του διεθνούς συστήματος.

ένα αντικειμενικά υπαρκτό περιβάλλον, βλ. Ashley Richard K., «Political Realism and Human Interests», *International Studies Quarterly*, Vol. 25, No. 2, Symposium in Honor of Hans J. Morgenthau, June 1981, σσ. 204-236 και πιο συγκεκριμένα σ. 215-221.

¹⁰ Carr Edward Hallet, *Η Εικοσαετής Κρίση, 1919-1939*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σ.90. Για μια σύντομη κριτική της διάκρισης του Carr ανάμεσα σε πολιτικό ρεαλισμό και πολιτικό ιδεαλισμό-ουτοπισμό και την ανάδειξη των μεθοδολογικών προβλημάτων που κληρονόμησε στις σύγχρονες διεθνείς σχέσεις βλ. Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας*, 2001, σ.184. και Guzzini, *Realism in International Relations and International Political Economy*, 1998, σ.21-23. Για την κριτική στο ίδιο το επιχείρημα κατά του ουτοπισμού βλ. Booth Ken, «Security in Anarchy: Utopian Realism in Theory and Practice», *International Affairs*, Vol. 67, No. 3, July 1991, σσ. 527-545

¹¹ Βλ. σχετικά Buzan, «The Timeless Wisdom of Realism?», στο Smith, Booth, Zalweski, (eds.) *International Theory: Positivism and Beyond*, 1996, σ. 62.

Σε κάθε περίπτωση, ο ρεαλισμός αξιώνει την απόλυτη αντικειμενικότητα αλλά σε αυτή του την ιδιότητα δεν πορεύεται μόνος. Η αξίωση της αντικειμενικότητας και η ρίψη των αντιπάλων θεωρητικών ρευμάτων στον καιάδα της υποκειμενικότητας και των ηθικοκανονιστικών εκλογικεύσεων αποτελεί χαρακτηριστικό του συνόλου των θεωριών που προσφέρουν κοσμοεικόνες. Κάθε κοσμοεικόνα, όπως και η ρεαλιστική κοσμοεικόνα, τείνει, κατά τον Κονδύλη, να προβάλλει αξιώσεις αντικειμενικότητας, *πρώτον*, για την παροχή προσανατολισμού στα μέλη της και την αντιμετώπιση των αβεβαιοτήτων της πραγματικότητας, *δεύτερον*, για την εξασφάλιση της συνοχής της σε αντιπαράθεση με τις αντίπαλες κοσμοεικόνες και, *τρίτον*, γιατί η ίδια θέτει τα κριτήρια του τι είναι αντικειμενικό και τι υποκειμενικό στη θέαση της πραγματικότητας.¹² Από την άλλη, για τον Foucault, «η άσκηση της ισχύος δημιουργεί γνώση στο διηνεκές και, αντιστρόφως, η γνώση συντελεί στο φαινόμενο της ισχύος».¹³ Έτσι το επιχείρημα ότι ο ρεαλισμός μπορεί να αποτελεί μια αυτοεκπληρούμενη προφητεία (οι ηγέτες δρουν στη βάση του ρεαλιστικού δόγματος επειδή έμαθαν να σκέπτονται στα πλαίσιά του κι επομένως η ρεαλιστική θεωρία ερμηνεύει ορθά τα φαινόμενα) μπορεί να δικαιώνεται στο βαθμό που δικαιώνεται και το επιχείρημα των φιλελευθέρων υπέρ των ανοικτών αγορών.¹⁴

Σε επίπεδο θεωρίας τουλάχιστον, ο στόχος του ρεαλιστικού παραδείγματος είναι η παραγωγή επιστημονικά ουδέτερων αναλύσεων που επεξηγούν τη δομή εντός της οποίας διεξάγεται ο αγώνας ισχύος μεταξύ των δρώντων και η αποχή από τον κανονιστικό τρόπο σκέψης ο οποίος απορρίπτεται είτε ως δευτερεύουσας σημασίας είτε ως κεκαλυμμένη προσπάθεια στήριξης αξιώσεων ισχύος.¹⁵ Στην περίπτωση του ρεαλισμού του εικοστού αιώνα, το κύριο μέσο για την επίτευξη του στόχου είναι η ολοένα και αυξανόμενη, κατά το θετικιστικό πρότυπο, τάση επιστημονικοποίησης της ρεαλιστικής θεωρίας η οποία, με τη σειρά της, βασίζεται στη μελέτη της ισχύος των δρώντων σε απόλυτα υλιστική βάση.

2. Παραγωγικός συλλογισμός και αιτιακός συσχετισμός:

Η προσκόλληση του ρεαλιστικού παραδείγματος στο θετικιστικό πρότυπο στοχεύει στην παραγωγή ελέγξιμων και αναπαραγόμενων θεωρητικών προτάσεων με τέτοιο τρόπο ώστε ακόμα και δύο άνθρωποι με πολύ διαφορετικές πολιτικές και ηθικές απόψεις, παρατηρώντας το

¹² Βλ. Κονδύλης Παναγιώτης, *Επιστήμη, Ισχύς και Απόφαση*, Στιγμή, Αθήνα, 2001, σσ.22-23.

¹³ Foucault Michel, Gordon Colin, *Power/Knowledge: selected interviews and other writings 1972-1977*, Harvester Press, Brighton Sussex, 1980, σ. 52.

¹⁴ Βλ. σχετικά Bull, "International Theory: The Case for A Classical Approach", 1966, σ. 369.

¹⁵ Ήφαιστος Παναγιώτης, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας*, Ποιότητα, Αθήνα, 2001, σ.171.

ίδιο φαινόμενο να φτάνουν στα ίδια συμπεράσματα.¹⁶ Το ρεαλιστικό παράδειγμα, όπως κάθε επιστημονική θεωρία, δεν είναι απλά μια συλλογή από μεμονωμένες γενικεύσεις αλλά ένα σύνολο από διασυνδεόμενες γενικεύσεις των οποίων η αλήθεια να είναι αλληλεξαρτώμενη.¹⁷

Στην πορεία προς τη διαμόρφωση μιας θετικιστικού χαρακτήρα επιστήμης οι διεθνείς σχέσεις μέσα από το ρεαλιστικό υπόδειγμα κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν, αφενός, τα προβλήματα εμπειρικού ελέγχου δεδομένης της έλλειψης δυνατότητας πειράματος και, αφετέρου, το πλήθος μεταβλητών των οποίων η μεταξύ των σχέση είναι δυσδιάκριτη και των οποίων οι τιμές είναι από δύσκολο ως αδύνατο να υπολογισθούν. Οι διεθνείς σχέσεις, κινήθηκαν έτσι παράλληλα με τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες καταβάλλοντας προσπάθεια να ενσωματώσουν τις κατά βάση ερμηνευτικές προσεγγίσεις της ιστορικής επιστήμης με τα αναλυτικά μοντέλα της σύγχρονης κοινωνιολογίας η οποία απαιτεί τη συγκεκριμενοποίηση της μεθοδολογίας και τη διατύπωση ευρύτερων γενικεύσεων.¹⁸ Με αυτό τον τρόπο οι διεθνείς σχέσεις άντλησαν αξιώματα κι ενσωμάτωσαν προσεγγίσεις που απορρέουν από την ιστορική προσέγγιση (Θουκυδίδης, Carr), τη φιλοσοφία (Μακιαβέλι, Hobbes, Niebuhr), από την οικονομική επιστήμη και το πρίσμα του homo economicus (Gilpin, Schelling, Powell), από τις μεθόδους της ιστορικής κοινωνιολογίας (Aron) και από το συμπεριφοριστικό υπόδειγμα της κοινωνιολογικής επιστήμης (Waltz, Kaplan, Buzan). Η παραπάνω μεθόδευση έφερε σημαντικά αποτελέσματα στην εξέλιξη της θεωρίας: από τη μία διεύρυνε αποφασιστικά τις αναλυτικές και επεξηγηματικές ιδιότητές της (κι ευτυχώς αναβάθμισε τη συζήτηση γύρω από τα διεθνή διατυπώνοντας νέα και ενδιαφέροντα ερωτήματα) αλλά ταυτόχρονα της στέρησε μια ευδιάκριτη μεθοδολογική ταυτότητα κι έφερε σε κατάσταση έντασης τις μεθοδολογικές πτυχές του παραδείγματος. Όπως θα φανεί και παρακάτω, στα πλαίσια του ρεαλιστικού υποδείγματος εμφανίζονται διαφορές τόσο στον τρόπο μέτρησης της κρατικής ισχύος όσο και στα αποτελέσματά της στα κίνητρα των κρατών κι επομένως στις συνθήκες πολέμου. Έτσι, δεν είναι άξιο περιέργειας το ότι η ισχύς ως οικονομικά και στρατιωτικά μέσα στο Θουκυδίδη συνυπάρχει με την ισχύ ως ικανότητα πειθούς δια της προπαγάνδας του Carr, με την ισχύ ως κύρος του Gilpin, με την ισχύ ως αξιόπιστη απειλή του Schelling και την οικονομική, στρατιωτική, πολιτική και πολιτισμική ισχύ του Buzan.

¹⁶ Nicholson Michael, *Causes and Consequences in International Relations*, Pinter Pub. Ltd, London, 1996, σ.4.

¹⁷ Nicholson, *Causes and Consequences in International Relations*, 1996, σ.32.

¹⁸ Βλ. χαρακτηριστικά Durkheim Emile, *Les regles de la methode sociologique*, Presses Universitaires de France, Paris, 1937, σημείωση στο Guzzini Stefano, *Realism in International Relations and International Political Economy*, Routledge, London, 1998, σ.8.

3. Μεθοδολογία βασισμένη στην Επαλήθευση θεωρητικών προτάσεων:

Σε πολύ γενικές γραμμές, ο σύγχρονος επιστημονικός ρεαλισμός ακολούθησε τη μέθοδο της διαψευσιμότητας του Popper. Αφορά στην διατύπωση γενικών νόμων, την εξ' αυτών παραγωγή θεωρητικών υποθέσεων οι οποίες με τη σειρά τους υποβάλλονται στη βάσανο του εμπειρικού ελέγχου. Η διάψευση των υποθέσεων εργασίας αποτελεί ένδειξη (κι όχι απόδειξη) ενδεχόμενης διάψευσης και του γενικού νόμου, καθότι μεταξύ νόμου και υπόθεσης υπάρχει πάντα μια λογική αλυσίδα. Κατά το πρότυπο του Popper, η διάψευση ενός νόμου, ή μίας θεωρίας, δεν είναι επιστημολογικά αρνητική γιατί δημιουργεί τη βάση για περαιτέρω ανάλυση, ανάπτυξη της θεωρίας και διατύπωση νέων υποθέσεων εργασίας. Αντίθετα, οι θεωρίες που δεν διαψεύδονται απορρίπτονται θεωρούμενες ως ταυτολογικές.

Αν και η διαψευσιμότητα είναι *ad ipsum* ανεπαρκής για την κρίση μιας θεωρίας, εντούτοις αποτελεί σημαντική παράμετρο για την αξιολόγηση της αρτιότητάς της. Με τη μέθοδο της διαψευσιμότητας αντιμετωπίζονται πέντε καίρια μεθοδολογικά προβλήματα: το πρόβλημα της *ελλιπούς ταυτοποίησης των μεταβλητών* σε εμπειρικό επίπεδο, το φαινόμενο των *ταυτολογικών διατυπώσεων*, η τακτική της *επαναδιαπραγμάτευσης θεμελιακών εννοιών*, η *έμμεση παραμόρφωση κεντρικών θεωρητικών υποθέσεων* και η *υπολογιστική διέξοδος*:

A) Το πρόβλημα της ταυτοποίησης των μεταβλητών σε εμπειρικό επίπεδο γίνεται κατανοητό μέσα από την πρόταση του Dahl ότι το κράτος κυβερνάται από μια κυρίαρχη ελίτ. Αν ο εμπειρικός έλεγχος αποδείξει ότι οι προθέσεις της ελίτ, όπως αυτή ορίζεται από τη θεωρία, δεν έχουν καθοριστική σημασία στις υποθέσεις του κράτους τότε μπορεί ο αναλυτής να επικαλεστεί την ύπαρξη μιας άλλης ελίτ, ανώτερης της προηγούμενης που κυριαρχεί επί της πρώτης (η οποία μάλιστα δρα εξ ορισμού κεκαλυμμένα). Αν διαψευστούν και οι δυνατότητες της δεύτερης, τότε μπορεί να γίνει επίκληση μιας ακόμα ελίτ, ανώτερης από τη δεύτερη και ούτω καθ' εξής.¹⁹ Μη προσδιορίζοντας με σαφήνεια τις μεταβλητές αυξάνονται οι πιθανότητες διατύπωσης αδιάψευστων νόμων και θεωριών.

B) Το πρόβλημα της ταυτολογικής διατύπωσης είναι εύκολο να γίνει κατανοητό: η πρόταση-νόμος ότι “οι ηγέτες λαμβάνουν αποφάσεις με βάση το εθνικό συμφέρον, έτσι όπως το αντιλαμβάνονται”, προσκρούει αναπόφευκτα στο συσχετισμό μεταξύ του αιτίου (το εθνικό συμφέρον, έτσι όπως γίνεται αντιληπτό) και του αποτελέσματος (αποφάσεις). Όποια απόφαση

¹⁹ Guzzini, *Realism in International Relations and International Political Economy*, 1998, σ.34.

κι αν παρθεί δεν διαψεύδει ποτέ το νόμο γιατί το εθνικό συμφέρον έγινε αντιληπτό σε συμφωνία με την διάδοχη απόφαση.²⁰

Γ) Η επαναδιαπραγμάτευση των θεμελιακών εννοιών στις διεθνείς σχέσεις αφορά στην προσπάθεια μετάλλαξης εννοιών όπως η σταθερότητα, ο πόλεμος και η ισχύς με σκοπό να ανταποκριθούν στις ανάγκες της εκάστοτε θεωρητικής πρότασης. Για παράδειγμα, η έννοια της σταθερότητας υπέστη ποικίλες τροποποιήσεις ώστε να σημαίνει εξισορρόπηση και ισορροπία ισχύος (Haas, Morgenthau), διατήρηση του status quo (Waltz), διατήρηση των χαρακτηριστικών του συστήματος ώστε να εξακολουθήσουν να επιβιώνουν τα περισσότερα μέλη του (Deutsch και Singer), ισότιμη ισχύς μεταξύ των κρατών (Organski) και απουσία πολεμικής σύρραξης (Doran).²¹ Μεταλλάσσοντας το κεντρικό νόημα της έννοιας καθίσταται δυνατή η επιβεβαίωση των θεωρητικών προτάσεων αλλά δυσχεραίνεται εξαιρετικά οποιαδήποτε προσπάθεια ενοποίησης των εννοιών κάτω από ένα θεωρητικό υπόδειγμα.

Δ) Η έμμεση παραμόρφωση των θεωρητικών υποθέσεων έχει να κάνει με την προσπάθεια κάμψης θεμελιακών παραδοχών του παραδείγματος. Τέτοια παραδείγματα περιλαμβάνουν, λόγου χάρη, το διαχωρισμό του φάσματος της πολιτικής δραστηριότητας του κράτους σε ζητήματα “χαμηλής” και “υψηλής” (πολιτικοστρατιωτικής) πολιτικής, ο οποίος θέτει στο περιθώριο τις, κατά το ρεαλιστικό παράδειγμα, θεμελιώδεις και κρίσιμες επιδιώξεις του κράτους ως φορέα παροχής ασφάλειας και παράλληλα διαχωρίζει την ισχύ μεταξύ των οικονομικών και των πολιτικοστρατιωτικών της εκφάνσεων.²² Μια εναλλακτική μέθοδος παραμόρφωσης μπορεί επίσης να προκύψει με την επίκληση αποσπασματικών εμπειρικών δεδομένων, όπως στην περίπτωση των Keohane και Nye, η δειγματοληψία των οποίων περιορίζεται σε «βολικές» χρονικές περιόδους, όπως η υιοθέτηση της μειωμένης χρησιμότητας της στρατιωτικής ισχύος ως αποτέλεσμα μιας ιστορικής εξελικτικής διαδικασίας που επιβλήθηκε από το διεθνές οικονομικό σύστημα.²³ Με τέτοιου είδους θεωρητικές μεθοδεύσεις, μια θεωρία καταλήγει να καλύπτει περισσότερα φαινόμενα αλλά τελικά η ερμηνευτική της

²⁰ Βλ. και Nicholson, *Causes and Consequencies in International Relations: a conceptual study*, 1996, σ.92.

²¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση της αμφισημίας της ισορροπίας βλέπε Κουσκουβέλης Ηλίας, “Η έννοια της σταθερότητας στη θεωρία της διεθνούς πολιτικής”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. ΣΤ’, τεύχ. 21, Ιανουάριος 1997. Για τις μεθοδολογικές επιπτώσεις βλ. Nicholson, *Causes and Consequences in International Relations*, 1996, σ.96. Για τα παραδείγματα βλ. Morgenthau, *Politics Among Nations*, σσ.183-184, Waltz, “International Structure, national force and the balance of power”, 1976, σ.230, Deutsch Karl W., Singer David, “Multipolar power systems and international stability”, *World Politics*, Vol. 16, Issue 3, April 1964, σ.390, Organski A.F.K., *World Politics*, Knopf, New York, 1968, σ.280, Doran Charles F., “Systemic Disequilibrium, Foreign Policy Role, and the Power Cycle: Challenges for Research Design”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 33, Issue 3, Sep. 1989, σ.374.

²² Βλ. Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας*, 2001, σ.213.

²³ Keohane Robert O., Nye Joseph S., *Power and Interdependence*, Scott, Foresman and Co., Glenview, 1989, σ. 18. Βλ. σχετική κριτική του Art στο Art Robert, “To What Ends Military Power?”, *International Security*, Vol. 4, No. 4, Spring 1980.

ισχύς υποσκάπτεται γιατί ο θεωρητικός της πυρήνας μεταλλάσσεται σε εύπλαστο πηλό στα χέρια του αναλυτή.

Ε) Τέλος, η υπολογιστική διέξοδος έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο οι θεωρητικοί αντιμετωπίζουν τις τιμές των μεταβλητών. Η διάψευση της θεωρίας αποφεύγεται δια του επαναπροσδιορισμού της μεθόδου ποσοτικής μέτρησης των μεταβλητών. Λόγου χάρη, στη σύγκριση ισχύος (π.χ. ΑΕΠ και εξοπλισμοί) μεταξύ δύο κρατών το κράτος Α υπερέχει σαφώς του Β. Ιστορικά ωστόσο, στη σύγκρουση μεταξύ τους το Β επικρατεί στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Η υπερκέραση αυτού του προβλήματος έρχεται με την επίκληση κι άλλων μεγεθών που καθορίζουν την τιμή της μεταβλητής, τη διαφοροποίηση του τρόπου μέτρησής τους ή και τη διεύρυνση του χρονικού φάσματος μέσα στο οποίο υπολογίζονται οι τιμές των μεταβλητών²⁴ (π.χ. ΑΕΠ + εξοπλισμοί + ταχύτητα κινητοποίησης + ηθικό στρατεύματος, σε διάστημα πενήντα κι όχι δέκα ετών). Αποτέλεσμα αυτών είναι θεωρίες οι οποίες επεξηγούν με μεγάλη ακρίβεια τις συγκεκριμένες ιστορικές περιπτώσεις για τις οποίες σχεδιάστηκαν αλλά, η σύγκριση μεταξύ θεωρητικών ρευμάτων μέσα στο ίδιο παράδειγμα να είναι αδύνατη.

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι η, κατά το πρότυπο Popper, διαψευσιμότητα μιας θεωρίας ως συνθήκη αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για τις μεθοδολογικά διαβλητές θεωρίες. Η αλήθεια, ωστόσο, είναι πως η *πραγματική* διαδικασία που ακολουθείται κατά τη διαμόρφωση και υποστήριξη επιστημονικών θεωριών διαφέρει σημαντικά από εκείνη που περιέγραψε ο Popper. Οι θεωρητικοί των διεθνών σχέσεων δεν εγκαταλείπουν τις θεωρίες που υποστηρίζουν όταν εκείνες διαψεύδονται αλλά, αντίθετα, επιδιώκουν διαρκώς την τροποποίησή τους ώστε σε ύστερη φάση να καλύπτουν τα φαινόμενα τα οποία κατά τον έλεγχο τις διέψευδαν. Σύμφωνα με τον Lakatos η διαψευσιμότητα όπως διατυπώνεται από τον Popper είναι ατυχής εν τη γενέσει της, αντίθετα ο ίδιος προτείνει μια “μεθοδολογική διαψευσιμότητα” σύμφωνα με την οποία μία θεωρία δεν καταρρίπτεται όταν διαψευστεί από τα εμπειρικά δεδομένα αλλά όταν αντικατασταθεί πλήρως από μια καινούργια. Για τον Lakatos, η εξέλιξη της θεωρίας δεν αφορά σε ανταγωνιζόμενες θεωρητικές προτάσεις αλλά σε ανταγωνιζόμενα “ερευνητικά προγράμματα” σύνολα δηλαδή θεωριών οι οποίες φέρουν ένα κοινό θεωρητικό σκληρό πυρήνα και μια διαφοροποιημένη “ζώνη προστασίας” στην περιφέρειά του.²⁵ Τα προγράμματα αυτά δεν θα πρέπει να εγκαταλείπονται εφόσον είναι προοδευτικά, δηλαδή για όσο η εμπειρική τους βάση επεκτείνεται και για όσο αποκαλύπτουν νέα δεδομένα που αφορούν

²⁴ Βλ. Nicholson, *Causes and Consequencies in International Relations: a conceptual study*, 1996, σ.92.

²⁵ Lakatos Imre, “Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes”, στο Lakatos I., Musgrave A. (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, σσ. 132-138.

στα φαινόμενα. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός ο σκληρός τους πυρήνας επιτρέπεται να μην υποβάλλεται σε διάψευση όσο η «προστατευτική ζώνη» μέσα από διαψεύσεις και βελτιώσεις αυξάνει το εμπειρικό της περιεχόμενο. Η χρεοκοπία αυτής της διαδικασίας ώστε να απορριφθεί το ερευνητικό πρόγραμμα στο σύνολό του απαιτεί μεγάλα χρονικά διαστήματα και πολλές αναδιατυπώσεις. Με αυτό τον τρόπο ο Lakatos δημιουργεί εκτενέστερα περιθώρια για την ανάπτυξη των θεωριών γιατί απορρίπτει τη μανιχαϊκή προσέγγιση της ορθότητας μιας θεωρίας αξιολογημένης μέσα από τη διάψευση.²⁶

Κατά τη γνώμη μου, ο ρεαλισμός μπορεί να αποτελέσει ένα παράδειγμα της εν λόγω διαδικασίας. Ο θεωρητικός σκληρός πυρήνας παραμένει, εν πολλοίς, σταθερός και είναι το απαύγασμα των απόψεων των κλασικών ρεαλιστών οι οποίοι αναγνωρίζουν τον κατακερματισμένο χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος βάσει κρατικής ετερότητας, την πρωτοκαθεδρία του κράτους ως δρώντα στα διεθνή, αντιμετωπίζουν τη συμπεριφορά του μέσα από το εθνικό συμφέρον εκπεφρασμένο σε όρους ισχύος, ορίζουν το διεθνές σύστημα μέσα από μηχανισμούς ισορροπίας ισχύος και τοποθετούν στην ύψιστη θέση των κρατικών προτεραιοτήτων την επιβίωση. Την «προστατευτική ζώνη» αποτελούν οι υπό έλεγχο θεωρητικές προτάσεις των περισσότερων επιστημονιστών οι οποίοι δέχονται ως δεδομένο τον σκληρό θεωρητικό πυρήνα αλλά προχωρούν σε αναδιατυπώσεις – αποκρυσταλλώσεις εννοιών ώστε να διευρυνθεί το εμπειρικό περιεχόμενο και, σε αρκετές περιπτώσεις εμπλουτίζουν με νέες υποθέσεις τις παρούσες κλασικές θεωρίες.

Στο παρόν κείμενο γίνεται μια εκτενής αναφορά στα αίτια του πολέμου έτσι όπως προκύπτουν από τις πλέον αντιπροσωπευτικές διατυπώσεις του διεθνολογικού ρεαλισμού, δηλαδή τα κείμενα του Hobbes, του Machiavelli, του Carr, του Morgenthau, του Waltz, του Gilpin και του Mearsheimer. Το επιχείρημά μου είναι ότι οι εν λόγω προσεγγίσεις είτε επεξηγούν τον πόλεμο υπό εξαιρετικά συγκεκριμένες συνθήκες είτε παρέχουν τόσο διαχρονικές προϋποτιθέμενες συνθήκες ώστε να ερμηνεύουν τις προϋποθέσεις ύπαρξης του πολέμου αλλά όχι τον ίδιο τον πόλεμο. Αποδίδω αυτή την αδυναμία στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή και χρησιμοποιείται μεθοδολογικά η ισχύς. Αυτό σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι ο πυρήνας της ρεαλιστικής θεωρίας διαψεύδεται, στη χειρότερη περίπτωση απαιτείται η τροποποίηση της μεθόδου με την οποία υπολογίζεται η ισχύς και τα αποτελέσματά της ενώ στην καλύτερη απαιτούνται περισσότερο συγκεκριμένες μεταβλητές ώστε να επιτευχθεί ένας

²⁶ Σχετικά με τη θέση Lakatos στις διεθνείς σχέσεις βλ. Nicholson, *Causes and Consequences in International Relations*, 1996, σσ. 72-73 και Pursianen Christer, *Russian Foreign Policy and International Relations Theory*, Ashgate, Aldershot, 2000, σσ. 20-22.

βέλτιστος όρος μεταξύ της *φειδωλότητας* και της *ερμηνευτικής δύναμης*.²⁷ Σε αυτή την προσπάθεια ουσιαστικά υιοθετώ μια «λεπτεπίλεπτη» έναντι μιας «συγκεντρωτικής» αποτίμησης της ισχύος και χρησιμοποιώ μια έκφανση αυτής, την αθροιστική πηγή ισχύος, ως αφετηρία για τη διατύπωση υποθέσεων που αφορούν στα αίτια του πολέμου όπως αυτά σχετίζονται με το διεθνές εμπόριο και συγκεκριμένα με τα φαινόμενα ενεργειακής εξάρτησης που προκύπτουν από αυτό. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται ότι το βασικό αξίωμα του ρεαλισμού ότι η ισχύς στερείται ηθικού περιεχομένου και ότι το μέγεθός της σχετίζεται υπό όρους αιτιότητας με την ισορροπία και τον πόλεμο διατηρείται.

Καθότι το φαινόμενο του πολέμου μελετάται στη συγκεκριμένη ανάλυση υπό το πρίσμα μιας αιτιώδους σχέσης μεταξύ ισχύος και άσκησης βίας είναι σημαντικό να αναφερθούν εκ των προτέρων δύο απόψεις που ασκούν κριτική σε αυτή τη μεθοδολογία.

Η πρώτη κριτική άποψη διατυπώθηκε από τον Stephen Van Evera στο «Causes of War» και επικεντρώνεται στις υλιστικές πτυχές της διερεύνησης του πολέμου μέσα από το ρεαλιστικό πρίσμα. Ο Van Evera υιοθετεί τις κεντρικές προϋποθέσεις ανάλυσης του ρεαλιστικού παραδείγματος αλλά υποστηρίζει ότι η έμφαση που δίνει ο σύγχρονος ρεαλισμός στην υλιστική πλευρά των διεθνών σχέσεων δεν επιτρέπει τη σε βάθος ανάλυση των πολιτικών συνθηκών που οδηγούν στη σύγκρουση. Έτσι, ενώ στην ανάλυση του Van Evera οι συσχετισμοί της ισχύος λαμβάνονται υπόψη και συνδυάζονται με την «λεπτεπίλεπτη» μελέτη της, την οποία υιοθετώ κι εγώ, εντούτοις ο Van Evera προσθέτει στην ανάλυση και το ρόλο των εσφαλμένων αντιλήψεων.²⁸ Οι εσφαλμένες αντιλήψεις αποτελούν ένα «εξω-ρεαλιστικό» θεωρητικό κεκτημένο το οποίο επεξεργάστηκε κυρίως ο Robert Jervis. Πρόκειται για μια ανάλυση η οποία βασίζεται σε γενικευμένα συμπεράσματα που επεξηγούν τον τρόπο με τον οποίο οι λήπτες αποφάσεων αντιλαμβάνονται τη συμπεριφορά των υπολοίπων και προχωρούν σε κρίσεις αναφορικά με τις προθέσεις των τελευταίων.²⁹ Οι λήπτες των αποφάσεων επηρεάζονται τόσο από την εικόνα που διαμορφώνουν για τους αντιπάλους τους όσο και από την αντίληψη των όρων λειτουργίας του διεθνούς συστήματος. Οι εσφαλμένες αντιλήψεις δεν αναδεικνύονται στο έργο του Jervis σε αποφασιστική, δηλαδή πρωτεύουσα σημασία, μεταβλητή της διεθνούς διαδικασίας αλλά περισσότερο υπολογίζονται ως η παρεμβαίνουσα μεταβλητή μεταξύ των κρατικών (ή προσωπικών ή γραφειοκρατικών) αποφάσεων και της

²⁷ Βλ. για τη φειδωλότητα και την ερμηνευτική δύναμη βλ. Van Evera Stephen, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σ. 38.

²⁸ Van Evera Stephen, *Causes of War: Power and the Roots of Conflict*, Cornell University Press, Ithaca, 1999, σ. 11.

²⁹ Jervis Robert, *Perception and Misperception in International Politics*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1976, σ. 29.

αντικειμενικής διεθνούς πραγματικότητας.³⁰ Όταν ο Van Evera εντάσσει στη ρεαλιστική ανάλυση τις εσφαλμένες αντιλήψεις δεν απορρίπτει, επομένως, τις κλασικές μεταβλητές του ρεαλισμού αλλά αναρτά τα αποτελέσματά τους στη διαδικασία μετάλλαξής τους, δεδομένων των νοητικών περιορισμών των ληπτών αποφάσεων που προκύπτουν από την έλλειψη της πληροφόρησης, την εμπειρία, τις αφομοιωμένες αντιλήψεις, τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς των εσωτερικών ή των γραφειοκρατιών του αντιπάλου, ακόμα και τα ψυχολογικά προφίλ των ηγετών.

Η μέθοδος ανάλυσης του Van Evera προσφέρει τόσο πλεονεκτήματα όσο και μειονεκτήματα στην ανάλυση. Το προφανές πλεονέκτημα είναι ότι καλύπτοντας περισσότερες διαστάσεις της κρατικής πολιτικής συμπεριλαμβάνει στην ανάλυση και περισσότερα δεδομένα της αντικειμενικής πραγματικότητας. Ταυτόχρονα, αποδίδει πειστικότερα τα αίτια του πολέμου υπό συγκεκριμένες συνθήκες γιατί αντλεί σε μεγαλύτερο βαθμό στοιχεία από την ιστορία και αποκαλύπτει παράγοντες οι οποίοι αποτελούν «εκκινητές» επιθετικής δράσης και δεν αποδίδει τον πόλεμο απλά στην κατάσταση της ισχύος των δρώντων ή του συστήματος. Τελικά, πολλαπλασιάζει τις επεξηγηματικές δυνατότητες της θεωρίας γιατί επεξηγεί ακόμα και περιπτώσεις στις οποίες ο ρεαλισμός δεν έχει εφαρμογή. Έτσι, μπορεί να δικαιολογήσει το γιατί ένα κράτος καταφεύγει στον πόλεμο υπό συνθήκες στρατιωτικής κατωτερότητας ή τον τρόπο με τον οποίο η «αίσθηση» της επαπειλούμενης παρακμής οδηγεί ένα κράτος σε προληπτικούς πολέμους.

Η ερμηνευτική δυνατότητα της θεωρίας του Van Evera υποσκάπτει, παραταύτα, τη φειδωλότητά της. Οι εσφαλμένες αντιλήψεις ως παρεμβαίνουσα μεταβλητή, αν και αρκούντως χρήσιμες, πολλαπλασιάζουν και τις απαιτήσεις ανάλυσης για κάθε δεδομένη περίπτωση. Είναι απλό να ισχυριστεί κανείς ότι μία παρεμβαίνουσα μεταβλητή δεν αλλάζει σημαντικά τη μέθοδο ανάλυσης αλλά οι εσφαλμένες αντιλήψεις κρύβουν έναν κυκεώνα μεταβλητών τις οποίες ο Van Evera δεν αποκαλύπτει. Έτσι, για να αναλύσει κανείς τα αίτια του πολέμου υπό καθεστώς ενεργειακής εξάρτησης δεν αρκεί απλώς να διαλευκάνει το αν η ενέργεια αποτέλεσε αθροιστική πηγή ισχύος ή όχι, μια διαδικασία την οποία ακολουθώ σε αυτή την ανάλυση, αλλά θα πρέπει να καταδείξει από ποιους φορείς εξουσίας αναδείχτηκε ως τέτοια, ποια η θέση των φορέων εξουσίας στους θεσμικούς μηχανισμούς του κράτους, ποια η επιρροή τους στη λήψη αποφάσεων και ποια η θέση του εν λόγω ζητήματος στην ατζέντα της εξωτερικής πολιτικής. Ο Krasner ανέλυσε τους παραπάνω παράγοντες υιοθετώντας μια «κρατικιστική» (statist)

³⁰ Για τον ορισμό και τη λειτουργία της παρεμβαίνουσας μεταβλητής Βλ. Van Evera, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, 2000, σ. 26.

προσέγγιση στο ζήτημα αλλά προσδιόρισε τη μελέτη του ως θεωρία εξωτερικής πολιτικής κι όχι θεωρία διεθνούς πολιτικής.³¹ Στην πραγματικότητα, τα αίτια του πολέμου όπως τα επεξεργάζεται ο Van Evera απαιτούν τόσο τη μακρο- όσο και τη μικρο-ανάλυση κι επομένως ενώ ο Van Evera υπερασπίζεται μια φειδωλή και θετικιστικού τύπου προσέγγιση παρόλα αυτά καταλήγει σε μια πλουραλιστική και εν μέρει σχετικιστική. Σε κάθε περίπτωση, η συμπερίληψη των εσφαλμένων αντιλήψεων στην ανάλυση είναι χρήσιμη και προάγει την κατανόηση φαινομένων που ο ρεαλισμός αδυνατεί να επεξηγήσει αλλά, από την άλλη πλευρά, αντίκειται στο θεμελιακό αξίωμα του ρεαλισμού ότι οι προθέσεις των κρατών προκύπτουν από την ωμή, αντικειμενική, τους ισχύ κι όχι το αντίστροφο.

Μια δεύτερη κριτική άποψη όσον αφορά στα αίτια του πολέμου μέσα από το ρεαλιστικό παράδειγμα παραθέτει ο Hidemi Suganami στο «On the Causes of War». Ο Suganami αναδιατυπώνει, ουσιαστικά, όλα τα ερωτήματα αναφορικά με την έκρηξη του πολέμου ξεκινώντας από το αξίωμα ότι ο πόλεμος ως φαινόμενο δεν μπορεί να επεξηγηθεί μέσα από την εφαρμογή ενός νόμου. Η διατύπωση του νόμου απαιτεί, εκ των πραγμάτων, την καταγεγραμμένη σταθερή σχέση μεταξύ δύο φαινομένων, και ο νόμος είναι χρήσιμος όταν αυτή η σχέση είναι αιτιώδους χαρακτήρα.³² Περαιτέρω, αφορά σε μια σειρά από προϋποθέσεις μελέτης οι οποίες συνδέουν υπό καθεστώς αιτιότητας δύο φαινόμενα (Α και Β):

1. ότι το γεγονός Α συνέβη
2. ότι το γεγονός Β συνέβη
3. ότι τα φαινόμενα Α και Β είναι ξεχωριστά κι όχι αλληλεξαρτώμενα γεγονότα
4. ότι αν το Α δεν είχε συμβεί τότε και το Β δεν θα συνέβαινε
5. ότι η ύπαρξη του Α δεν εξαρτάται από το ερώτημα του «τι προκάλεσε το Β» (με άλλα λόγια το Α προϋπήρχε νοητικά του Β)
6. ότι η ύπαρξη του Α δεν είναι αδιάφορη της προοπτικής εκείνου που διερωτάται αν υπάρχει αιτιώδης σχέση μεταξύ του Α και του Β.³³

Περισσότερο πρακτικά, οι παραπάνω προϋποθέσεις αποκαλύπτουν τη δυσκολία με την οποία ο ρεαλισμός καλείται να επεξηγήσει το φαινόμενο του πολέμου. Αν συνδέσει κανείς την ισχύ με τον πόλεμο θα πρέπει να καταδείξει ότι τα δύο φαινόμενα είναι εντελώς ανεξάρτητα μεταξύ τους. Στον κλασικό ρεαλισμό, όμως, η προϋποτιθέμενη συνθήκη ανάλυσης είναι ότι η

³¹ Krasner Stephen D, *Defending the National Interest*, Princeton University Press, Princeton, 1978, σ. 17.

³² Van Evera Stephen, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σ. 22-23.

³³ Suganami Hidemi, *On the Causes of War*, Oxford University Press, Oxford, 1996, σ. 132.

ισχύς προκύπτει από τη δυνητική ανάγκη για πόλεμο και ο πόλεμος προκύπτει από την διαχρονική ανάγκη επαύξησης της ισχύος που μεταφράζεται σε ιμπεριαλιστικές πολιτικές. Τα δύο φαινόμενα είναι αλληλεξαρτώμενα κι έτσι δεν προκαλεί μόνο το Α το Β αλλά ισχύει και αντίστροφη διαδικασία. Αντίθετα, στο δομικό ρεαλισμό η ισχύς δεν αποκτάται για τον πόλεμο αλλά για την ασφάλεια υπό το καθεστώς διεθνούς αναρχίας. Έτσι ο πόλεμος επεξηγείται, όπως αναλύω παρακάτω, ως παράπλευρο αποτέλεσμα της έλλειψης διεθνούς ρυθμιστική εξουσίας αλλά όχι ως άμεσο αποτέλεσμα αυτής. Ο Waltz επιδιώκει να αποδώσει το χαρακτηρισμό του αιτίου του πολέμου στη διεθνή αναρχία αλλά η διεθνής αναρχία, αν και δεδομένη, αποτελεί προϋποτιθέμενη συνθήκη κι όχι αίτιο της σύγκρουσης.³⁴ Εξάλλου, στο νεορεαλισμό η έμφαση δίνεται στο σύστημα το οποίο περιβάλλει τα κράτη και τα περιορίζει στις δράσεις του αλλά οι εκκινήτες του πολέμου, δηλαδή οι δρώντες που καθιστούν την απλή πιθανότητα σε πραγματικότητα, βρίσκονται εκτός πλαισίου ανάλυσης.

Οι προϋποθέσεις που θέτει ο Suganami έμμεσα συνδέονται και με το πρόβλημα των πολλών ταυτόχρονων αιτιών ενός φαινομένου και των υποβοηθουσών προϋποτιθέμενων συνθηκών. Και ο Suganami ισχυρίζεται, δικαίως, ότι αναπόφευκτα κάθε προσπάθεια κάλυψης των αιτιών πολέμου από ένα νόμο υπόκειται σε περιορισμούς που σχετίζονται με το σκεπτικό υπό το οποίο χειρίζεται ο θεωρητικός τις μεταβλητές. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί είναι ιδιαιτέρως εύστοχο: αν οι οδηγοί Α και Β συγκρουστούν μετωπικά σε ένα δρόμο της Μεγάλης Βρετανίας επειδή ο ένας οδήγησε στη δεξιά πλευρά τότε το αίτιο της σύγκρουσης δεν είναι ένα αλλά δύο. Μπορεί να οφείλεται στο ότι ο οδηγός Α οδήγησε στα δεξιά και συγκρούστηκε ή ότι ο Β δεν απέφυγε τη σύγκρουση βλέποντας ότι ο Α οδηγεί στα αριστερά. Και τα δύο είναι αίτια που παρήγαγαν το ίδιο αποτέλεσμα. Θεωρώντας ότι την υπαιτιότητα έχει ο Α (οδηγώντας στη δεξιά λωρίδα ενώ θα έπρεπε να οδηγεί στην αριστερή) αποδεχόμαστε de facto ότι ο νόμος (ή ακόμα και η πρακτική όταν δεν υπάρχει νόμος) αποτελεί την προϋποτιθέμενη συνθήκη στην εξέταση των αιτιών κι επιβάλλει στη Μ.Βρετανία οι οδηγοί να οδηγούν στα αριστερά.³⁵ Το παράδειγμα δεν είναι ξένο με τις διεθνείς σχέσεις. Όπως θα φανεί και στο κεφάλαιο των αιτιών πολέμου ο πόλεμος στον κλασικό ρεαλισμό προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ιμπεριαλιστικής δύναμης αλλά και την ανεπαρκή εξισορρόπησή της από τις υπόλοιπες, η οποία όμως δεν προκύπτει αυτόματα. Το αίτιο πολέμου τότε πρέπει να αναζητηθεί τόσο στην ύπαρξη της ιμπεριαλιστικής δύναμης όσο και στην αποτυχία εξισορρόπησής της αλλά ο ορισμός και των δύο προέρχεται υπό τις προϋποθέσεις που ο Morgenthau θέτει για τον ιμπεριαλισμό και την

³⁴ Βλ. σχετικά Κεφ. 3.1, σ.54.

³⁵ Suganami, *On the Causes of War*, 1996, σσ. 131-132.

εξισορρόπηση.³⁶ Έτσι, η κατάληψη των Παρθένων Νήσων από τις Η.Π.Α. στα 1917, «αν και ενίσχυσε σημαντικά τη στρατηγική θέση των Η.Π.Α. όσον αφορά στην άμυνα του περάσματος προς το κανάλι του Παναμά, δεν διαφοροποίησε τις θέσεις ισχύος μεταξύ των Η.Π.Α. και των Κεντρικών Αμερικανικών δημοκρατιών» κι επομένως δεν αποτέλεσε ιμπεριαλιστική πολιτική αλλά πολιτική status-quo.³⁷

Ο Suganami έχει δίκιο, η διατύπωση αυστηρών νόμων που αφορούν στον πόλεμο είναι εξαιρετικά δύσκολη και συνεπάγεται πάντα διακρίσεις στη σημασία των μεταβλητών και μια «βολική» γενίκευση των συνθηκών. Ο πόλεμος επεξηγείται με αυτό τον τρόπο με την ενσυνείδητη απαγωγή από τις ειδικές στις γενικές συνθήκες ώστε στο τέλος ο όγκος των δεδομένων να συμπυκνώνεται σε μία μεταβλητή ή ένα αξίωμα.³⁸ Τελικά, όλοι οι πόλεμοι αναγκαστικά προκύπτουν από τη σύγκρουση συμφερόντων, τους αλληλοαποκλειόμενους αντικειμενικούς στόχους των κρατών και την απειλή. Ακόμα και ο πόλεμος που προκύπτει από εσφαλμένες αντιλήψεις οφείλεται, τελικά, στην αίσθηση των ληπτών αποφάσεων ότι η ιδιοκτησία ή το κύρος του κράτους επαπειλείται γιατί δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός που να τα προστατεύει. Αν κι αναμφισβήτητα μπορεί κανείς να αποδώσει την ορθότητα της κριτικής στον Suganami το ζήτημα είναι ποια εναλλακτική μέθοδο ανάλυσης αιτιών πολέμου προκρίνει.

Ο Suganami διατυπώνει την άποψη ότι ο πόλεμος μπορεί μονάχα να γίνει κατανοητός, κι όχι να προβλεφθεί, μέσα από μια εξιστόρηση η οποία έχει ως αφετηρία τρία ερωτήματα: α) ποιες είναι οι συνθήκες οι οποίες πρέπει να είναι παρούσες ώστε να συμβεί ένας πόλεμος, β) υπό ποια ήδη περιστάσεων οι πόλεμοι προκύπτουν περισσότερο συχνά και, γ) πως συνέβη ο συγκεκριμένος πόλεμος.³⁹ Τα ερωτήματα αυτά συμπυκνώνουν και την απάντηση στις αδυναμίες των διεθνολόγων να επεξηγήσουν τον πόλεμο. Λόγου χάρη ο νεορεαλισμός, όπως και ο επιθετικός ρεαλισμός, απαντά στα ερωτήματα (α) και (β) αλλά όχι στο (γ). Ο κλασικός απαντάει στο (α) και εν μέρει στο (γ) αλλά όχι στο (β). Κατ' ουσίαν ο Suganami επανέρχεται στην άποψη των ιστορικών οι οποίοι δεν υιοθετούν μοντέλα για να τα επαληθεύσουν αλλά επεξεργάζονται τους πολέμους ενσωματώνοντας έμμεσα κάποιες από τις μεταβλητές της διεθνούς θεωρίας.⁴⁰ Το μειονέκτημα της εν λόγω προσέγγισης είναι ότι αφορά αποκλειστικά σε

³⁶ Βλ. Morgenthau Hans J., *Politics Among Nations*, Thomson Kenneth W. (rev.), MacGraw Hill, New York, 1992, σσ. 56-75.

³⁷ Ο.π., σ. 54.

³⁸ Suganami, *On the Causes of War*, 1996, σ. 194.

³⁹ Suganami, *On the Causes of War*, 1996, σ. 199.

⁴⁰ Για μια εκτενέστερη ανάλυση αυτού του επιχειρήματος βλ. Gaddis John Lewis, "International Relations Theory and the End of The Cold War", *International Security*, Vol. 17, No. 3, Winter 1992-1993, σ. 5-58. Ανάλογη είναι και η τοποθέτηση του Kennedy στο Kennedy Paul, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων: οικονομική*

μια *ex post facto* ανάλυση των συγκρούσεων όπου οι πηγές τους σπάνια γενικεύονται ώστε να καταδείξουν σταθερές σχέσεις μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων σε μεγαλύτερο περιπτωσιολογικό εύρος. Παράλληλα, σε επίπεδο μεθοδολογίας, το πρόβλημα της εξιστόρησης είναι το ποια στοιχεία περιλαμβάνονται και πως γίνεται αντιληπτή η σημασία τους για το τελικό αποτέλεσμα.

Για να αντισταθμίσει αυτή την αδυναμία ο Suganami υποστηρίζει ότι η εξιστόρηση πρέπει να περιλαμβάνει παράγοντες στους οποίους έχουν ήδη δώσει έμφαση οι διεθνολόγοι που ασχολήθηκαν με τον πόλεμο. Λόγου χάρη, υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά κρατικής συμπεριφοράς που οδηγούν σε πόλεμο. Αυτά σχετίζονται με κυβερνητικές αποφάσεις που αφορούν α) στη διάθεση για αντίσταση, β) στις δράσεις με επιθετικές προθέσεις, γ) στις δράσεις συνυπαιτιότητας, δ) σε δράσεις αναισθησίας, ε) σε απερισκεψία και στ) σε παράτολμες ενέργειες.⁴¹ Η παραπάνω κατηγοριοποίηση προσφέρει απλά έναν κατάλογο κυβερνητικών ενεργειών οι οποίες δυνητικά οδηγούν σε πόλεμο και ο Suganami τις παρέχει ως οδηγό στην εξιστόρηση και δεν επιδιώκει την τοποθέτησή τους στα πλαίσια μιας θεωρητικής αλυσίδας. Γενικά, η ανάλυση του Suganami υποστηρίζει το προφανές, ότι κάθε πόλεμος είναι διαφορετικός από τους άλλους, και ότι το μόνο που μπορεί να κάνει ο αναλυτής είναι να έχει υπόψη του τις μεταβλητές των οποίων τα ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά πρέπει να αναζητήσει.

Συμπερασματικά, ο Suganami δεν προσφέρει μια θεωρία των αιτιών του πολέμου και καταδικάζει ως ανεπαρκείς και μονοδιάστατες τις θεωρίες, ρεαλιστικές και μη, που καταβάλλουν προσπάθεια να τον επεξηγήσουν. Αυτό που ο Suganami προσφέρει είναι ένα πλαίσιο έρευνας μέσα στο οποίο ενσωματώνονται με εκλεκτικιστικό τρόπο είτε οι μεταβλητές είτε τα πορίσματα των ερευνών των διεθνολόγων. Επομένως, αν και η κριτική του Suganami όντως υποδεικνύει τους περιορισμούς των ρεαλιστικών αναλύσεων, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η παρούσα μελέτη, τελικά καταδικάζει οποιαδήποτε προσπάθεια διαμόρφωσης σκέψης η οποία να προσεγγίζει στο θετικιστικό μοντέλο του σύγχρονου ρεαλισμού.

μεταβολή και στρατιωτική σύγκρουση από το 1500 ως το 2000, Παναρέτου Αννίτα Π. (μεταφ.), Αξιωτέλλης, Αθήνα, 1991, σ. 26-27.

⁴¹ Suganami, *On the Causes of War*, 1996, σ. 173 – 190..

2 Προϋποτιθέμενες συνθήκες Ανάλυσης

Σε αυτή την ανάλυση υιοθετούνται τρεις βασικές προϋποτιθέμενες συνθήκες. Πρώτον, ότι το διεθνές σύστημα είναι άναρχο κατά τα Χομπσιανά πρότυπα κι έτσι το κράτος είναι υποχρεωμένο να εξασφαλίζει την ασφάλειά του υπό ένα καθεστώς αυτοβοήθειας. Δεύτερον, ότι το κράτος δεν επιδιώκει συνεχώς της μεγιστοποίησης της ισχύος του αλλά καταβάλλει προσπάθεια να συγκεράσει την ανάγκη για την επίτευξη της ασφάλειας με την ταυτόχρονη μεγιστοποίηση της παρούσας και μελλοντικής του κατανάλωσης. Τρίτον, ότι στις διακρατικές σχέσεις τα σχετικά υπερέχουν των απόλυτων κερδών και το γεγονός αυτό επιβάλλει, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, σημαντικούς περιορισμούς στη συνεργασία, η κυριότερη έκφανση της οποίας είναι σε αυτή την ανάλυση το εμπόριο. Παρακάτω αναλύω τον τρόπο με τον οποίο καταλήγω στις εν λόγω προϋποτιθέμενες συνθήκες.

2.1 Το άναρχο διεθνές σύστημα

Στο χώρο του διεθνολογικού ρεαλισμού το κράτος αντιμετωπίζεται υπό δύο συγκεκριμένες προϋποτιθέμενες συνθήκες. Από αναλυτικής άποψης, το κράτος είναι ο κύριος, αν όχι ο μοναδικός, και ορθολογικός δρών και από οντολογικής είναι ο φορέας εξασφάλισης της επιβίωσης και της ευημερίας των πολιτών του. Υπό αυτή την οπτική, το κράτος χρησιμοποιεί την ισχύ του στα πλαίσια ενός άναρχου διεθνούς περιβάλλοντος με σκοπό την επίτευξη των παραπάνω στόχων.

Το άναρχο διεθνές περιβάλλον περιγράφεται κυρίως μέσα από την ανάλυση του Thomas Hobbes. Οι διεθνολογικές πτυχές της φιλοσοφίας του Hobbes μπορούν είτε να εξαχθούν από τον αναλογικό συσχετισμό των θέσεών του για τη φυσική κατάσταση μεταξύ των ανθρώπων είτε από τις απευθείας αναφορές του στις σχέσεις μεταξύ των Κυρίαρχων, δηλαδή των κρατών.

Η Χομπσιανή φυσική κατάσταση εμπεριέχει δύο σημαντικά στοιχεία, πρώτον, την ισότητα μεταξύ των ατόμων-μονάδων στην πιθανότητα και ικανότητα άσκησης βίας και πρόκλησης θανάτου⁴² και, δεύτερον, την έλλειψη μια ανώτερης αρχής η οποίας δια της ισχύος ή δια συμβολαίου να επιβάλλεται στις μονάδες [άνθρωποι ή συλλογικότητες] και να τις διασώζει από τα δεινά της αναρχίας και της συνακόλουθης ανομίας.

⁴² Hobbes Thomas, *Leviathan*, Tuck Richard (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1996, σ. 87.

Οι άνθρωποι είναι αυτόνομες μονάδες και κατέχουν πάνω από όλα το αναφαίρετο δικαίωμα της ζωής το οποίο δεν μπορούν εκ φύσεως και με τη λογική να μεταφέρουν σε καμία εξουσία. Η δράση οποιουδήποτε είδους και έντασης που αποσκοπεί στην αυτοσυντήρηση είναι από τη φύση λογική και επιτρεπτή. Καθώς η φυσική κατάσταση δεν τους επιτρέπει να εξασφαλίσουν ακούραστα τη ζωή τους γιατί καμία ανώτερη [ή κατά τον Hobbes «κοινή»] ισχύς δεν μπορεί να τους προστατέψει από τις μεταξύ τους διαμάχες, οι άνθρωποι αναλώνονται σε έναν διαρκή αγώνα επιβίωσης που εξασφαλίζει μια ζωή ελάχιστου κοινού παρονομαστή, δηλαδή ένα βίο μοναξιάς, βαρβαρότητας και φτώχειας υπό τη σκιά του βίαιου θανάτου. Αντιλαμβανόμενοι την ισότητά τους οι άνθρωποι ελπίζουν στην πραγμάτωση των σκοπών τους για να την ικανοποίηση των παθών τους κι όταν οι σκοποί τους είναι αλληλοαποκλειόμενοι, τότε ο φόβος κυριεύει τις ανθρώπινες ψυχές και τις παρασέρνει στη βίαιη δράση για την καταστροφή ή την καθυπόταξη του άλλου.⁴³ Περιοριστική δικαιοσύνη δεν υπάρχει καθώς η έλλειψη ανώτερης δικαιοδοτικής αρχής καθιστά όλες τις ανθρώπινες πράξεις «μη-άδικες». Ο πόλεμος κυριαρχεί με αυτό τον τρόπο στις σχέσεις και κλιμακώνεται γιατί οι άνθρωποι συχνά αναγνωρίζουν την ισχύ τους σε πράξεις κατάκτησης που υπερβαίνουν τις απαιτήσεις της ασφάλειάς τους. Τότε καθίσταται επιτακτική η συνεχής προσπάθεια για επέκταση γιατί η αμυντική στάση εξελίσσεται σε συμπεριφορά που υποσκάπτει τη μακροχρόνια αυτοσυντήρηση.⁴⁴

Έτσι κι αλλιώς, η ανθρώπινη φύση για τον Hobbes προδιαθέτει για σύγκρουση έχοντας τρία κυρίαρχα χαρακτηριστικά: τη διάθεση για ανταγωνισμό, τον διαρκή φόβο και την αέναη αναζήτηση της δόξας ή καταξίωσης. Ακόμα κι αν ο φόβος του θανάτου αντιμετωπίζονταν με την απομόνωση που εξασφαλίζει την αυτοσυντήρηση, η ματαιοδοξία αναγκαστικά φέρνει τους ανθρώπους σε επαφή και σύγκρουση γιατί επιδιώκουν την ηθική ανωτερότητα έναντι του πλησίον τους.⁴⁵ Το συμπέρασμα για την ανθρώπινη φύση είναι καθολικό, ολόκληρη η ανθρωπότητα έχει μια αιώνια και ακατάβλητη επιθυμία για ισχύ η οποία σιγεί μόνο με το θάνατο. Και η αιτία αυτού δεν είναι μόνο ότι ο άνθρωπος επιδιώκει πάντα την εντονότερη τέρψη από εκείνη την οποία ήδη απολαμβάνει, είναι δηλαδή εκ φύσεως άπληστος, ούτε ότι δεν μπορεί εκ φύσεως να αρκεστεί στη μετριασμένη ισχύ, αλλά επειδή δεν δύναται λόγω των κοινωνικών συνθηκών να εξασφαλίσει την ισχύ για το ευ ζειν, χωρίς να αναγκάζεται να αποκτά

⁴³ Hobbes, *Leviathan*, σ. 87.

⁴⁴ Ο.π., σ. 88.

⁴⁵ Ahrensdoerf Peter J., “The Fear of Death and the Longing for Immortality: Hobbes and Thucydides on Human Nature and the Problem of Anarchy”, *American Political Science Review*, Sep. 2000, σ. 581.

όλο και περισσότερη.⁴⁶ Η αναρχία της φυσικής κατάστασης επιβάλλεται καθοριστικά στην ανθρώπινη συμπεριφορά και οδηγεί τον άνθρωπο στην απειλή ή στην άσκηση βίας.

Ο ακατάβλητος φόβος του θανάτου έχει εντούτοις κι ένα θετικό αποτέλεσμα, προάγει την επιθυμία για ειρήνη ως διέξοδο από τη δυστυχία.⁴⁷ Ουσιαστικά, η βία και η δυστυχία της φυσικής κατάστασης δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επίτευξη της ειρήνης. Και ο ανθρώπινος λόγος μπορεί να παράγει όρους ειρήνης, τους «φυσικούς νόμους», οι θεμελιωδέστεροι εκ των οποίων προτάσσουν την επιδίωξη της ειρήνης, την προστασία με όλα τα μέσα της ζωής και την παραίτηση από την ελευθερία υπό όρους αμοιβαιότητας.⁴⁸ Για να τηρηθούν αυτοί οι όροι δεν απαιτείται απλά μια σύμβαση, απαιτείται μια αδιαμφισβήτητη, εξ ορισμού δίκαιη και μοναδική, «κοινή» δύναμη οι οποία θα απορρέει από τους συμβαλλόμενους και θα συγκεντρώνεται στη μορφή της απόλυτης εξουσίας στον Κυρίαρχο, τον θνητό θεό, τον Leviathan, δηλαδή το κυρίαρχο κράτος. Τα μέσα διακυβέρνησης δεν διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο, κοινοβουλευτισμός ή απολυταρχία θα μπορούσαν στον ίδιο βαθμό να ικανοποιήσουν τις ανάγκες για τη διαμόρφωση μια πανίσχυρης ανώτερης αρχής. Τα δικαιώματα του Leviathan είναι απόλυτα, αναφαίρετα, αδιαίρετα και δημιουργούν δικαιοσύνη. Ο Leviathan περιορίζεται αποκλειστικά από έναν παράγοντα: από την υποχρέωση να σέβεται το δικαίωμα στη ζωή των συμβαλλόμενων.⁴⁹

Ο Hobbes τονίζει ότι στην πραγματικότητα οι διαπροσωπικές σχέσεις ποτέ δεν πλησίασαν στο επίπεδο ανασφάλειας και βιαιότητας της φυσικής κατάστασης, κατά τον ίδιο τρόπο που ο Clausewitz περιέγραψε τον απόλυτο πόλεμο ως απομακρυσμένο από την πραγματικότητα αλλά και ως απαραίτητη υπερβολή για την κατανόηση του πολέμου στη γήινη μορφή του.⁵⁰ Αντίθετα, οι διακρατικές, δηλαδή οι σχέσεις μεταξύ των κυρίαρχων, είναι εκείνες στις οποίες ο Hobbes διαγράφει μια δυσάρεστη κατάσταση συνεχούς σύγκρουσης, ζήλιας και ανταγωνισμού.⁵¹ Ο Κυρίαρχος έχει από τη φύση του απεριόριστες εξουσίες και δεν μπορεί οικειοθελώς να αποδεχθεί την πίεση των εξωτερικών εχθρών γιατί ο λόγος ύπαρξής του συγχέεται με τη μοναδικότητά του στην εξουσία και την προστασία της ζωής των υποτελών του. Ενώ κατέχει το σκήπτρο και το ξίφος στις υποθέσεις του κράτους εντούτοις δεν παύει να

⁴⁶ Hobbes, *Leviathan*, 1996, σ. 70.

⁴⁷ Ο.π., σ. 90.

⁴⁸ Ο.π., σ. 92.

⁴⁹ Για το κατά πόσο το αναφαίρετο δικαίωμα στη ζωή περιορίζει την απόλυτη κυριαρχία του Leviathan βλ. Kaplan Morton A., "How Sovereign is Hobbes' Sovereign?", *The Western Political Quarterly*, Vol. 9, issue 2, June 1965, σσ. 389-405.

⁵⁰ Hobbes, *Leviathan*, σ. 89-90.

⁵¹ Βλ. υπ.50

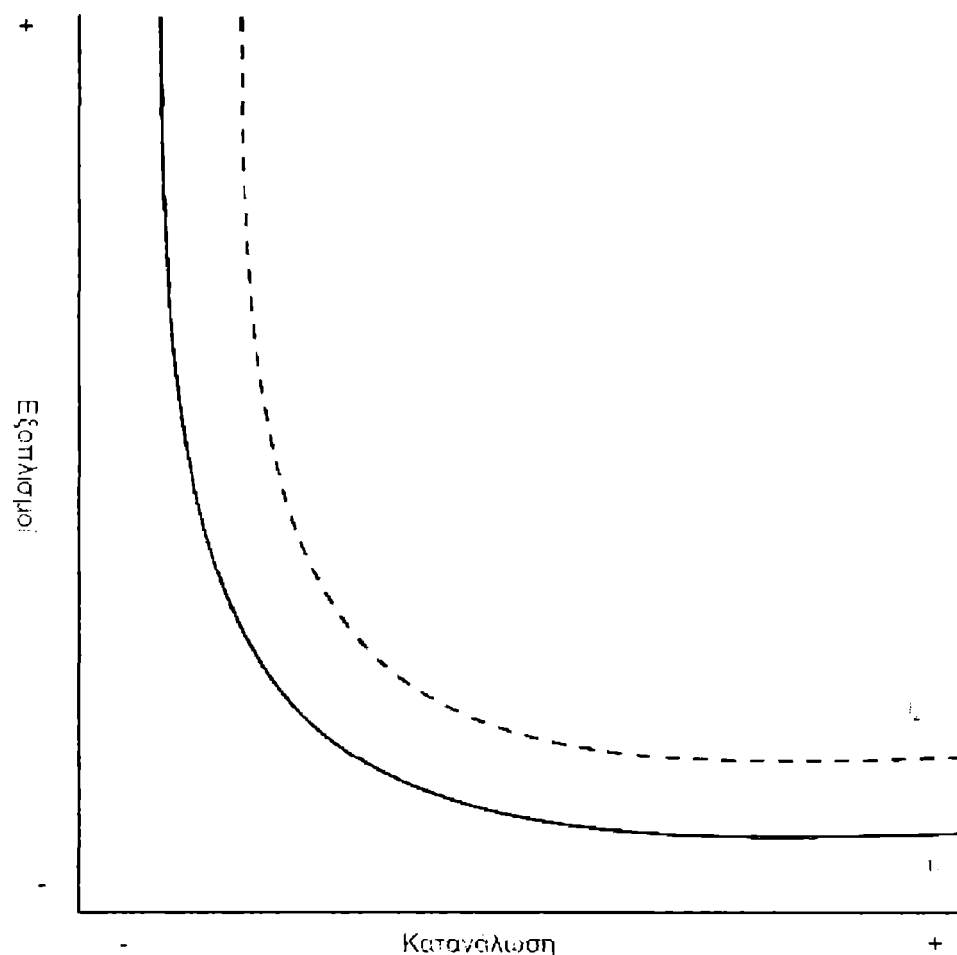
είναι ένας ακόμα «τεχνητός άνθρωπος» στη φυσική κατάσταση του διεθνούς συστήματος όπου δρα χωρίς κάποια ανώτερη αρχή να τον περιορίζει και βιαιοπραγεί χωρίς να παρανομεί.

Μέσα από την αυστηρή παραλληλία φυσικής κατάστασης και διεθνούς συστήματος στα πρότυπα του Hobbes οι διακρατικές σχέσεις είναι η συνεχής σύγκρουση όλων εναντίον όλων. Πρόκειται για ένα σύστημα στο οποίο τα κράτη είναι οι μοναδικοί, οι ορθολογικοί και οι απόλυτα αυτόνομοι δρώντες ενώ τα εσωτερικά τους χαρακτηριστικά δεν διαδραματίζουν κανένα ρόλο γιατί υπάρχει σαφής διαχωρισμός ρόλων και σκοπών εντός κι εκτός των πολιτικών ορίων του κράτους.

Οι διαφορές μεταξύ της φυσικής κατάστασης και του διεθνούς συστήματος εντούτοις υπάρχουν αλλά μάλλον στηρίζουν παρά υποσκάπτουν το Χομπσιανό χάος. Οι Κυρίαρχοι δεν είναι θνητοί ούτε έχουν αισθήματα όπως οι άνθρωποι, δεν έχουν την ελπίδα για ειρήνη ώστε να αποφευχθεί η διεθνής δυστυχία, ενδιαφέρονται σχεδόν ολοκληρωτικά για την προάσπιση της ύπαρξής τους και υπόκεινται στη συνεχή επιρροή της αναρχίας μεταξύ των κυρίαρχων κρατών. Στα πλαίσια του διεθνούς συστήματος η δυστυχία και ο πόνος δεν είναι μόνιμοι, το αντίθετο, στα πολιτικά και χωρικά πλαίσια του κράτους η δημιουργία και η ευτυχία μπορούν να ανθούν. Επομένως το κίνητρο για μια διευθέτηση που μπορεί να φέρει ειρήνη είναι υποβαθμισμένο. Επίσης, τα Κυρίαρχα κράτη δεν είναι ίσα, το σύστημα βρίθει ασυμμετριών ισχύος οι οποίες επηρεάζουν αποφασιστικά τη συμπεριφορά των κρατών. Τα κράτη μπορούν να μην επιδιώξουν τη βιαιοπραγία όταν οι αντικειμενικοί ή υποκειμενικοί υπολογισμοί τους προδιαγράφουν την ενδεχόμενη καταστροφή σε περίπτωση σύγκρουσης. Έτσι, με μοναδικό σκοπό την επιβίωση και σε αντίθεση με τη φυσική κατάσταση της συνεχόμενης βίας, τα κράτη διαβαίνουν έναν μονόδρομο: τη διαμόρφωση ισορροπίας ισχύος βασισμένη στον τρόπο της καταστροφής.

Αυτό συνεπάγεται ότι η συμβίωση με άλλα κράτη στο πλαίσιο του άναρχου συστήματος καταλήγει να είναι, από τη σκοπιά του εκάστοτε κράτους, η προσπάθεια συγκερασμού δύο αντίρροπων μεγεθών στο εσωτερικό του: της χρήσης πόρων για την κατασκευή και προμήθεια εξοπλισμών με σκοπό την εξισορρόπηση της ισχύος των αντιπάλων και τη χρήση των ίδιων πόρων για την κατανάλωση ή αλλιώς την παραγωγή πλούτου που κατανέμεται με βάση το πολιτικοοικονομικό σύστημα στους πολίτες. Δεδομένου ότι το διεθνές σύστημα είναι άναρχο, κάθε κράτος είναι αναγκασμένο να επιδιώκει την αρμονική ικανοποίηση και των δύο αναγκών ουσιαστικά ακολουθώντας την καμπύλη αδιαφορίας που περιέγραψε ο Gilpin.⁵²

⁵² Gilpin Robert, *War and Change in World Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, σ. 21.

**Παράσταση 1 Καμπύλη Αδιαφορίας Gilpin:
Αμυντικές Δαπάνες και Κατανάλωση**

Η παραπάνω καμπύλη i_1 δεν παραμένει σταθερή μεταβάλλεται στο βαθμό που επιβάλλουν οι εξωτερικές συνθήκες, δηλαδή ανάλογα με τις διαφαινόμενες στρατιωτικές απειλές αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και τη συνάρτηση της οικονομικής ευμάρειας και της στρατιωτικής ισχύος του κράτους. Στην περίπτωση που η συνολική ευρωστία αυξηθεί τότε η καμπύλη θα μετακινηθεί προς τα πάνω και δεξιά (i_2) ενώ αν το ποσοστό που αφιερώνεται στις εξοπλιστικές δαπάνες αυξηθεί, η καμπύλη θα μετακινηθεί προς τα πάνω και για τις αναπτυξιακές, αντίστοιχα, προς τα δεξιά. Η καμπύλη αδιαφορίας αντικατοπτρίζει το δίλημμα που όλα τα κράτη αντιμετωπίζουν μέσα στο συγκρουσιακό διεθνές σύστημα και κατά συνέπεια είναι η γενική απεικόνιση των πηγών ισχύος κάθε κράτους.

Η λειτουργική σχέση της ισχύος με την κρατική συμπεριφορά είναι κεντρική στο ρεαλισμό και καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας των διεθνών σχέσεων. Κυμαίνεται ουσιαστικά μεταξύ δύο αντίθετων απόψεων. Ο κλασικός, θα τον αποκαλώ θεμελιωτικό κατά τα πρότυπα του Doyle⁵³, ρεαλισμός πρεσβεύει ότι τα κράτη επιδιώκουν αδιάλειπτα τη μεγιστοποίηση της ισχύος τους ενώ αντίθετα, ο δομικός ρεαλισμός ισχυρίζεται ότι τα κράτη επιζητούν την μεγιστοποίηση της ασφάλειας, δηλαδή τείνουν να συγκεντρώνουν επαρκή ισχύ ώστε η επιβίωσή τους να εξασφαλίζεται.

2.2 Κράτη μεγιστοποιητές και μη της ισχύος: Το θεωρητικό Κεκτημένο

2.2.1 Θεμελιωτικός Ρεαλισμός

Ο διεθνολογικός ρεαλισμός του Μακιαβέλι προσεγγίζει το κράτος υπό την οπτική του υποκειμένου, δηλαδή του ηγεμόνα, και τις φιλοδοξίες, τους φόβους και στα συμφέροντά του. Ο «Ηγεμόνας» γράφτηκε ως κείμενο συμβουλευτικό, υποστηρικτικό, για τον Λαυρέντιο των Μεδίκων σε μια περίοδο ρευστότητας και τυχοδιωκτισμού στην ιταλική πολιτική που παρήγαγε μια κατάσταση συνεχούς πάλης και ανταγωνισμού η οποία δυνητικά θα κατέληγε σε αναρχία ελλείψει μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας.⁵⁴ Ως σταθεροποιητική δύναμη της πολιτικής προβάλλεται η προσωπικότητα του ηγεμόνα και οι αρετές οι οποίες θα πρέπει να συγκεντρώνονται στο πρόσωπό του ώστε να επιβιώσει ο ίδιος και το κράτος του αλλά και για να προσεγγίσει το μεγαλείο της δόξας. Ο Μακιαβελικός Ηγεμόνας είναι ο δημιουργός του ισχυρού κράτους και είναι η απάντηση στην «αταξία» που προκαλεί η αριστοκρατία και η παπική εξουσία στις κατακερματισμένες μεσαιωνικές ιταλικές πόλεις. Μπορώ να πω ότι το Κράτος στον Ηγεμόνα είναι αυτοσκοπός.

Ο Μακιαβέλι δημιουργεί μια θεωρία της κρατικής συμπεριφοράς η οποία εδράζεται στο πρώτο επίπεδο ανάλυσης αλλά αντικατοπτρίζει αρχές οι οποίες διαπνέουν το σύνολο του ρεαλιστικού υποδείγματος. Κατά τα πρότυπα του Carr επιδιώκει, καταρχάς, την επικέντρωση στα αντικειμενικά δεδομένα της πολιτικής πραγματικότητας και σε αντιδιαστολή με τις φαντασιώσεις δημοκρατιών και ηγεμονιών προβάλλει ένα πολιτικό πνεύμα που προκρίνει την

⁵³ Βλ. σχετικά Doyle Michael W., *Ways of War and Peace*, W. W. Norton & Company Inc., New York – London, 1997.

⁵⁴ Ρούσης Γιώργος Τ., *Το Κράτος: από τον Μακιαβέλλι στον Βέμπερ*, Γκοβόστης, Αθήνα, 1994, σ. 33.

τελολογική έναντι της χριστιανικής ηθικής.⁵⁵ Ο ηγεμόνας δεν δύναται παρά να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα για να κρατηθεί στην εξουσία και να οδηγήσει το κράτος στην ακμή. Οφείλει να αντισταθμίσει τη συγκρουσιακή κατάσταση που προκύπτει από τα πανανθρώπινα χαρακτηριστικά του ψεύδους, της απληστίας, της υποκρισίας και της αστάθειας και να επιβάλλει την τάξη.⁵⁶ Γι' αυτό ο ηγεμόνας πρέπει να επιδιώκει περισσότερο να τον φοβούνται παρά να τον αγαπούν. «Γιατί η αγάπη συγκρατείται από ένα δεσμό υποχρέωσης, ο οποίος, επειδή οι άνθρωποι είναι μοχθηροί, σπάει σε κάθε ευκαιρία προσωπικού συμφέροντος· όμως ο φόβος συγκρατείται από τον τρόπο της τιμωρίας, που δεν σ' εγκαταλείπει ποτέ». ⁵⁷ Ο πεφωτισμένος ηγεμόνας γνωρίζει ότι οι σχέσεις εξουσίας είναι εξ' ορισμού σχέσεις ισχύος και πρέπει «να μάθει να μπορεί να μην είναι τόσο καλός και να χρησιμοποιεί αυτή τη γνώση ανάλογα με τις ανάγκες που προκύπτουν».⁵⁸

Η βία στον «Ηγεμόνα» δεν εντάσσεται στην παθολογία της πολιτικής. Το αντίθετο, δικαιολογείται όταν χρησιμοποιείται τώρα για να εξοικονομηθεί αργότερα κι όταν αντισταθμίζεται από την αρετή της ευελιξίας απέναντι στα ηθικά προστάγματα. Ο ηγεμόνας οφείλει να είναι καλός όταν μπορεί και άσπλαχνος και βάρβαρος όταν πρέπει. Πρέπει να είναι ανθρώπινος, έντιμος και ευσεβής «μα να έχει προδιαθέσει έτσι την ψυχή του, ώστε, αν του χρειαστεί να μην είναι, να μπορεί και να ξέρει να αλλάξει στο αντίθετο».⁵⁹ Οφείλει να είναι «αλεπού» όπως ο Φερδινάνδος ο Καθολικός, να δαμάζει την πολιτική οσμίζόμενος τις παγίδες και τις ευκαιρίες, αλλά και «λιοντάρι» όπως ο Αννίβας, να επιβάλλει το σεβασμό με τον τρόπο που κυριεύει τους υποτελείς του. Το μονοπάτι της υποκρισίας, του καιροσκοπισμού και της σκληρότητας προσφέρει την επιβίωση και τη νίκη γιατί στο τέλος «τα μέσα θα κριθούν πάντα έντιμα και θα επαινεθούν από τον καθένα· γιατί ο όχλος παρασύρεται από εκείνο που φαίνεται και από το τελικό αποτέλεσμα· και στον κόσμο δεν υπάρχει άλλο παρά όχλος· και για τους λίγους δεν υπάρχει θέση όταν οι πολλοί έχουν που να στηριχτούν».⁶⁰ Η ηθική του Μακιαβέλι συγκρούεται με την κατεστημένη χριστιανική ηθική της εποχής, δεν πηγάζει από τη μεταφυσική οντότητα ή τους επί της γης εκπροσώπους της, αλλά από την πολιτική που παράγει ο ηγεμόνας και τη νομιμοποίηση των αποτελεσμάτων της από τις μάζες.

Ο ηγεμόνας έχει, επομένως, ως πρωταρχικό στόχο τη διατήρηση και την ισχυροποίηση της εξουσίας του. Και για τον Μακιαβέλι δεν υπάρχει σημαντικότερη αρετή του ηγεμόνα γι'

⁵⁵ Μακιαβέλλι Νικολλό, *Ο Ηγεμόνας*, Κασωτάκη Μαρία (μεταφ.), Εκδόσεις Πατάκη, Απρίλιος 2006, σ. 87.

⁵⁶ Ο.π., σσ. 87, 92.

⁵⁷ Ο.π., σ. 93.

⁵⁸ Ο.π., σ. 87.

⁵⁹ Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, 2006, σ. 97.

⁶⁰ Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, 2006, σ. 98.

αυτό το σκοπό από την ενασχόληση με τα θέματα του πολέμου και της κατάκτησης, εν καιρώ ειρήνης και πολέμου. Ο ηγεμόνας πρέπει να είναι πάνω από όλα ικανός πολεμιστής, καταρχήν, επειδή οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι που γεμίζουν με θαυμασμό τις καρδιές των υπηκόων και τους κρατούν απασχολημένους⁶¹ και, δεύτερον, επειδή η προετοιμασία για πόλεμο δημιουργεί στρατούς αφοσιωμένους στον ηγέτη και αποτελεσματικούς στο πεδίο της μάχης⁶². Δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις για την κατάκτηση· «η επιθυμία της κατάκτησης είναι, πράγματι, ένα φαινόμενο πολύ φυσικό και σύνηθες, και πάντα, οι άνθρωποι που μπορούν να το κάνουν, επαινούνται ή δεν κατακρίνονται· αλλά όταν δεν μπορούν να το κάνουν αλλά παρόλα αυτά, θέλουν να το κάνουν πάση θυσία, σ' αυτό βρίσκεται το σφάλμα και η επίκριση».⁶³

Δεν υπάρχει διαφυγή από τη συνεχή καταφυγή στη βία για την κατάκτηση. Απολυταρχία ή δημοκρατία, το κράτος του Ηγεμόνα ρέπει προς την επέκταση για τη διασφάλιση της εσωτερικής ασφάλειας και τη, για δημαγωγικούς σκοπούς, δόξα. Εξάλλου, ως σθεναρός υποστηρικτής του φιλελεύθερου κράτους, ο Μακιαβέλι διαβλέπει στη δημοκρατία τον ιδεώδη μηχανισμό ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης, περίπου με τον ίδιο τρόπο που ο Θουκυδίδης εντοπίζει στην Αθηναϊκή δημοκρατία τις βάσεις για το μεγαλείο της πόλης. Η ισχύς και η τάση για επέκταση του φιλελεύθερου κράτους πηγάζει από το γεγονός ότι η παρεχόμενη ελευθερία ενθαρρύνει την αύξηση του πληθυσμού και της ιδιοκτησίας, καθώς σε ένα καθεστώς ελευθερίας οι πολίτες γνωρίζουν ότι η ζωή και τα αγαθά είναι εξασφαλισμένα έναντι εκείνων που τα εποφθαλμιούν. Η ελευθερία επικουρεί με αυτό τον τρόπο στη διαμόρφωση μεγάλων στρατών που πολεμούν για τη δόξα του κράτους που, στην πραγματικότητα, είναι η δόξα των πολιτών.⁶⁴ Η κατάκτηση θεοποιεί το κράτος και μέσα από τη δόξα εξασφαλίζει την ομογενοποίηση των υποτελών υπό τη σκέπη του.

Ο Μακιαβέλι προφανώς προβάλλει τη Ρωμαϊκή δημοκρατία ως το ιδεότυπο του φιλελεύθερου, ρεπουμπλικανικού κράτους-ιμπεριαλιστή. Το κράτος παράγει ελευθερία για τους πολίτες του στα πλαίσια ενός διεθνούς συστήματος σχέσεων μηδενικού αθροίσματος όπου η ελευθερία των υπηκόων του ενός κράτους συνεπάγεται μείωση της ελευθερίας των υπηκόων των άλλων κρατών. Η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη αλλά για την εξοικονόμηση πόρων και βίας προκρίνεται η ρωμαϊκή πολιτική της εξασφάλισης κρατών-πελατών που μπορούν να απολαμβάνουν αυτονομία στα εσωτερικά αλλά απόλυτη εξάρτηση από το κέντρο της εξουσίας στα εξωτερικά. Με αυτό τον τρόπο η αυτοκρατορία επεκτείνεται μέσα από την αφομοίωση

⁶¹ Ό.π., σ. 120.

⁶² Ό.π., σσ. 84-86.

⁶³ Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, σ. 28.

⁶⁴ Βλ. Doyle Michael W., *Ways of War and Peace: realism, liberalism and socialism*, Norton, New York, 1997, σ. 104.

«συνεργατών» οι οποίοι κερδίζουν από την ένταξη συμμετέχοντας στην ασφάλεια και τη δόξα της.

Ο Μακιαβέλι αφιερώνει κάποιες σελίδες του «Ηγεμόνα» για να δώσει κατευθυντήριες γραμμές κρατικής συμπεριφοράς στο διεθνές γίνεσθαι. Έμμεσα περιγράφει μια κατάσταση ασταθούς ισορροπίας ισχύος όπου οι συμμαχίες συνάπτονται, χρησιμοποιούνται και καταρρέουν αδιάλειπτα γιατί η φύση των διακρατικών σχέσεων δεν επιτρέπει σταθερότητα αλλά είναι αεικίνητη και ρευστή• «κανένα κράτος δεν πρέπει να πιστεύει ποτέ ότι μπορεί να κάνει σίγουρες συμμαχίες, αντίθετα, να σκέφτεται ότι αυτές που κάνει είναι όλες αμφίβολες»⁶⁵. Η ουδετερότητα ή η απομόνωση δεν μπορεί να είναι λογική επιλογή, σε αντίθεση με τη Ρουσσωική απόδραση προς την απομόνωση, το κράτος οφείλει να παίρνει θέση απέναντι στους γείτονές του καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα κινδυνεύει να βρεθεί υπό το πέλμα των νικητών των συνεχών συγκρούσεων.⁶⁶ Ο μακιαβελικός ηγεμόνας είναι διαρκώς παρεμβατικός στο εξωτερικό και τείνει να εξισορροπεί τους ισχυρότερους συμμαχώντας κατά κανόνα με τους αδύναμους.⁶⁷

Συνοπτικά, ο Μακιαβέλι περιγράφει μια διεθνή κατάσταση αιώνιου πολέμου όπου οι ηγεμόνες καταφεύγουν στην επέκταση και τη βία προκειμένου να διασφαλίσουν την εξουσία τους στο εσωτερικό. Η αξίωση της ισχύος δεν προκύπτει από τη διεθνή ανασφάλεια, οι συσχετισμοί ισχύος επηρεάζουν μεν τους υπολογισμούς του ηγεμόνα αλλά δεν αποτελούν εκκινητές επιθετικής δράσης. Το καινοτόμο πνεύμα του Μακιαβέλι εντοπίζει την αιτία του πολέμου στην ανθρώπινη φύση αλλά και στις απαιτήσεις της εσωτερικής εξουσίας δηλαδή της πολιτικής ισχύος που αποσκοπεί στη δημιουργία και διατήρηση του κράτους. Εξουσία ίσον ισχύς και ισχύς ίσον επέκταση. Επομένως, τα Μακιαβελικά κράτη εκ φύσεως αποζητούν την ισχύ *per se* γιατί σε διαφορετική περίπτωση υποσκάπτουν τις προϋποθέσεις επιβίωσής τους κινδυνεύοντας να διαλυθούν. Με αυτό τον τρόπο η ισχύς ταυτίζεται οντολογικά με το κράτος.

Το Μακιαβελικό δόγμα μπορεί να συμπυκνωθεί αποτελεσματικά στη διατύπωση του Doyle:

«Για τον Μακιαβέλι αγαπάμε τη δόξα. Αποζητούμε την εξουσία τουλάχιστον για να αποφύγουμε την καταπίεση. Σε κάθε περίπτωση θέλουμε περισσότερα για τους εαυτούς μας και τα κράτη μας από ότι απλώς υλική ευμάρεια. Επειδή άλλα κράτη με τους ίδιους στόχους μας απειλούν, προετοιμαζόμαστε για επέκταση. Επειδή οι συμπολίτες μας μας απειλούν αν δεν τους

⁶⁵ Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, 2006, σ. 122.

⁶⁶ Ο.π., σ. 120.

⁶⁷ Μακιαβέλλι, *Ο Ηγεμόνας*, 2006, σ. 122.

επιτρέψουμε είτε να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους είτε να απελευθερώσουν την πολιτική τους ενέργεια μέσα από την αυτοκρατορία, επεκτεινόμαστε. Πράττοντας τούτο, δημιουργούμε μια κατάσταση πολέμου· ανασφάλεια στον εξωτερικό ως μέσο για την άμβλυνση αλλά ποτέ την εξαφάνιση της ανασφάλειας στο εσωτερικό.».⁶⁸

Ο Morgenthau ακολουθεί τον Μακιαβέλι κι επιδιώκει τη θεμελίωση της έννοιας της ισχύος και της αξίωσής της στη βάση ψυχολογικών κριτηρίων, με τον ίδιο τρόπο που και ο Μακιαβέλι εντοπίζει στον «Ηγεμόνα» το εγωκεντρικό άτομο ως διαμορφωτή της πολιτικής. Ως ισχύ, γενικά, ορίζει τη δυνατότητα ελέγχου της σκέψης και δράσης του άλλου και ως πολιτική ισχύ τις αμοιβαίες σχέσεις ελέγχου μεταξύ των κατεχόντων δημόσια εξουσία και μεταξύ των τελευταίων και του λαού γενικότερα.⁶⁹ Ο άνθρωπος, κατά τον Morgenthau, χαρακτηρίζεται από θεμελιώδη ψυχολογικά κίνητρα που αποσκοπούν στην επιβίωση, στη διαίωνιση και στην κυριαρχία.⁷⁰ Το μέσο για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών είναι η εξασφάλιση της πολιτικής ισχύος. Για τον πολιτικό ρεαλισμό, ο αγώνας για απόκτηση ισχύος είναι η καθημερινότητα της κοινωνικής λειτουργίας ανεξάρτητα από τα πολιτικοοικονομικά δεδομένα που τη χαρακτηρίζουν. Ακόμα και η υπέρβαση της χομπσιανής κατάστασης αναρχίας δεν θα μπορούσε να εξαλείψει το ανθρώπινο κίνητρο για ισχύ.⁷¹

Εντοπίζοντας το κίνητρο για ισχύ στο επίπεδο του ατόμου, ο Morgenthau δημιουργεί περισσότερο μια θεωρία για την πολιτική γενικά, παρά μια θεωρία για τις διεθνείς σχέσεις ειδικά. Η έννοια της ισχύος και ο αέναος αγώνας για την εξασφάλισή της είναι το κύριο αντικείμενο της δραστηριότητας των συλλογικοτήτων ανεξάρτητα από τις ιδιότητες και τα μεγέθη των συστατικών τους μερών [αν πρόκειται δηλαδή για άτομα ή κράτη]. Για τον Morgenthau, η γενεσιουργός δύναμη πολιτικής δράσης στη διεθνή πολιτική είναι ταυτόσημη με εκείνη στην εσωτερική και είναι ο αέναος αγώνας για ισχύ.⁷²

Η μεταμόσχευση, ωστόσο, της πολιτικής θεωρίας στο επίπεδο της διεθνολογικής θεωρίας προσκρούει στην αντιμετώπιση του κράτους, σε αναλογία με το άτομο, ως δρώντος στο διεθνές σύστημα. Την υπερκέραση αυτού του προβλήματος ο Morgenthau επιδιώκει με τη μεθοδολογική χρήση του εθνικισμού. Οι κοινωνίες επινοούν θεσμούς οι οποίοι στόχο έχουν, αφενός, την καταπίεση της ασίγαστης τάσης του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά για την εξασφάλιση ισχύος και, αφετέρου, την εκδήλωση αυτής της τάσης μέσα από κοινωνικούς

⁶⁸ Doyle, *Ways of War and Peace*, 1997, σ. 105.

⁶⁹ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 30.

⁷⁰ Βλ. ό.π., σ. 37.

⁷¹ Donnelly Jack, *Realism and International Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, σελ. 47.

⁷² Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σελ. 37.

μηχανισμούς που εξασφαλίζουν τη σταθερότητα. Υπ' αυτή την οπτική και σε σύγκλιση με το Χομπσιανό πρότυπο πολιτικής εξουσίας, η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού καθίσταται περισσότερο το αντικείμενο παρά το υποκείμενο της πολιτικής ισχύος.⁷³ Η μη εξωτερικευμένη αυτή τάση του πληθυσμού τελικά διοχετεύεται στο διεθνές επίπεδο μέσα από τον εθνικισμό. Ο τελευταίος, αφενός, δίνει διέξοδο στην φυσική διάθεση του ανθρώπου για ισχύ και, αφετέρου, νομιμοποιεί την εκδήλωσή της στο διεθνές, σε αντίθεση με το εθνικό, επίπεδο.⁷⁴ Ο εθνικισμός στον Morgenthau καταλαμβάνει τη θέση κι επιτελεί τη λειτουργία που ο Μακιαβέλι απέδωσε στη δόξα. Ο Morgenthau προσεγγίζει ιστορικά το φαινόμενο του εθνικισμού· υποδηλώνει [αλλά δεν αποδεικνύει] τη διαχρονική του παρουσία σε αντιδιαστολή με τη διεθνιστική ιδεολογία του κομμουνισμού, την οποία χαρακτηρίζει ως εθνικισμό προς ένα άλλο έθνος, όσο και τις απαιτήσεις του μεταπολεμικού κόσμου, εκπεφρασμένες μέσα από συλλογικά όργανα, όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών. Για τον Morgenthau, τα διεθνή fora και καθεστώτα είναι πεδίο σύγκρουσης εθνικισμών που αντικατοπτρίζει πάντα τη σύγκρουση μεταξύ της ισχύος των κρατών.

Συμπερασματικά, ο Morgenthau όπως και ο Μακιαβέλι παρουσιάζει ένα κράτος το οποίο επιδιώκει συνεχώς τη μεγιστοποίηση της ισχύος του γιατί η φύση των συστατικών του μελών έτσι όπως εκφέρεται μέσα από τον εθνικισμό οδηγεί σε μια αδιάκοπη αναζήτηση της κυριαρχίας επί των άλλων. Αναγάγει τη συμπεριφορά του κράτους στη φύση του ανθρώπου και διαμορφώνει μια απόλυτα απαγωγική προσέγγιση όσον αφορά στα κίνητρα των κρατών η οποία ξεκινά από την προϋποτιθέμενη συνθήκη ότι όλοι οι άνθρωποι αποζητούν πάνω από όλα την κυριαρχία που εξασφαλίζει τη διαίωνιση και καταλήγει στην επιθετικότητα του κράτους ως επέκταση της φύσης του ανθρώπου.

2.2.2 Δομικός Ρεαλισμός

Ο δομικός ρεαλισμός αντλεί από τον Thomas Hobbes το πρόπλασμα της θεωρητικής σκέψης περί των διακρατικών σχέσεων, όπου ο άρχων εκλείπει και η κοινωνία λειτουργεί υπό το φάσμα της διαρκούς απειλής του πολέμου. Επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της αναρχίας και αντλεί τα βασικά αξιώματα του παραδοσιακού ρεαλισμού, ότι δηλαδή τα κράτη είναι οι κυριότεροι δρώντες στη διεθνή πολιτική και δρουν ορθολογικά και ότι η ισχύς (κατά τον Waltz «capabilities», δυνατότητες) είναι το μέτρο με το οποίο τα κράτη αποτιμώνται ως δυνάμεις και

⁷³ Ο.π., σελ. 116.

⁷⁴ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 117.

στη βάση του οποίου διαμορφώνουν σχέσεις ισορροπίας. Παραταύτα ερμηνεύει με διαφορετικό τρόπο τις επιπτώσεις του χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος. Η παγκόσμια σκακιέρα δεν αποτελεί για τον Waltz μια κατάσταση πλήρους χάους ή μια αρμονική κοινωνία αλλά ένα σύστημα, δηλαδή ένα σύνολο αλληλεπιδρώντων μονάδων (κρατών), το οποίο αποκτά χαρακτηριστικά που διαφέρουν από τις προτιμήσεις του κάθε κράτους ξεχωριστά και το οποίο επιβάλλει περιορισμούς στα συστατικά του στοιχεία. Ο Waltz αναπτύσσει τη θεωρία του γύρω από τις διεθνείς πολιτικές δομές βασίζοντάς την πάνω σε τρία χαρακτηριστικά κοινά σε όλα τα συστήματα: το χαρακτήρα των μονάδων (character of units), τη θεμελιώδη αρχή διάρθρωσης (ordering principle) και την κατανομή ισχύος (distribution of capabilities).⁷⁵

Όσον αφορά στη θεμελιώδη αρχή διάρθρωσης ο Waltz υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με το εθνικό/ενδοκρατικό επίπεδο όπου είναι ιεραρχική, στο διεθνές είναι άναρχη και λαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας οικονομικής αγοράς. Αυτή δημιουργείται από τις ενέργειες αυτοπροστασίας/επιβίωσης των επιχειρήσεων, προκύπτει αυτόματα και χωρίς τη συνειδητή δράση των συστατικών της μονάδων.⁷⁶ Κατ' αναλογία, στο διεθνή χώρο αναδύονται δομές οι οποίες αν και προέρχονται από τα συστατικά κράτη εντούτοις λειτουργούν σχετικά αυτόνομα επιβάλλοντας περιορισμούς και κόστη σε όσους δρουν στα πλαίσιά τους.⁷⁷ Αποτέλεσμα των παραπάνω υποθέσεων εργασίας είναι το συμπέρασμα ότι η συμπεριφορά των κρατών κρίνεται περισσότερο από το περιβάλλον στο οποίο λειτουργούν (διεθνές σύστημα) και λιγότερο από τις μεμονωμένες ιδιότητές τους (attributes) των οποίων η επιρροή περιορίζεται σημαντικά από τα κόστη που επιφυλάσσει το σύστημα για εκείνους που δεν συμμορφώνονται με τις ιδιαιτερότητές του. Στο νεορεαλισμό τα κράτη είναι ομοιότυπα, στο βαθμό που όλα έχουν τις ίδιες λειτουργίες να επιτελέσουν. Αυτές καθορίζονται πρωταρχικά από την ανάγκη επιβίωσής τους η οποία επιβάλλει την εξισορρόπηση της ισχύος των αντιπάλων είτε μέσω της εσωτερικής ενδυνάμωσης είτε μέσω της σύναψης συμμαχιών με άλλα κράτη. Τα κράτη καθίστανται με αυτό τον τρόπο λειτουργικά όμοια αλλά *όχι ίδια* καθώς διαφοροποιούνται στο βαθμό που τους επιτρέπουν οι δυνατότητές τους να επιτελούν τις λειτουργίες τους, δηλαδή στην ισχύ τους.⁷⁸ Τα κράτη είναι, κατά τα πρότυπα του Woody Allen, οι Zelig της διεθνούς πολιτικής· προκειμένου να επιζήσουν σε ένα εχθρικό περιβάλλον αποκτούν αποτελεσματικές μιμητικές ικανότητες.

⁷⁵ Οι αγγλικοί όροι για τα χαρακτηριστικά των συστημάτων αποδίδονται στα ελληνικά ακολουθώντας το υπόδειγμα του Κουσκουβέλη στο Κουσκουβέλης Ηλίας, *Εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Ποιότητα, Αθήνα, 2004.

⁷⁶ Waltz Kenneth N., *Theory of International Politics*, McGraw-Hill, Boston-Massachusetts, 1979, σελ. 91.

⁷⁷ Waltz, ό.π., σελ. 92.

⁷⁸ Waltz, ό.π., σελ. 96.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η ισχύς στο δομικό ρεαλισμό διαφέρει εννοιολογικά και λειτουργικά από ότι στον κλασικό με σημαντικά αποτελέσματα στην προβλεπτική ικανότητα της θεωρίας. Σε αντίθεση με την τοποθέτηση του Morgenthau ότι η ισχύς είναι ο αυτοσκοπός του κράτους ο Waltz υποστηρίζει ότι η θεωρία του δίνει έμφαση στη χρησιμοποίηση της ισχύος απλά ως μέσο για το υπέρτατο κρατικό συμφέρον δηλαδή την επιβίωση μέσα στο άναρχο διεθνές σύστημα.⁷⁹ Προκειμένου να διαχωρίσει την ισχύ ως αυτοσκοπό από την ισχύ ως μέσο, ο Waltz προκρίνει την τοποθέτηση της «ασφάλειας» στην κορυφή των προτεραιοτήτων του κράτους.

Η «ασφάλεια» όπως διατυπώνεται στο Theory of International Politics αντλείται ουσιαστικά από το «δίλημμα ασφάλειας» του Hertz. Ο Hertz θεμελιώνει τον αγώνα για συγκέντρωση ισχύος στο χαρακτήρα του συστήματος παρά στα χαρακτηριστικά των κρατών που το απαρτίζουν ή τις κοσμοαντιλήψεις των ηγετών των κρατών. Στο διεθνές σύστημα, όπου εκλείπει μια κανονιστική εξουσία και στο οποίο επικρατεί εξ' ορισμού ο ανταγωνισμός, η αναβάθμιση της ασφάλειας ενός δρώντα συνεπάγεται αυτόματα την υποβάθμιση ενός άλλου. Αντιμετωπίζοντας την ασφάλεια ως παίγνιο μηδενικού αθροίσματος ο Hertz διατυπώνει έτσι την άποψη ότι ο αγώνας για την εξασφάλιση της ασφάλειας εισάγει τους δρώντες σε ένα φαύλο κύκλο κλιμάκωσης του ανταγωνισμού της ισχύος ο οποίος τελικά φέρει αποτελέσματα αντίθετα προς τις προθέσεις των δρώντων· δεν μειώνει την ανασφάλεια αλλά την αυξάνει.⁸⁰ Στην άποψη του Hertz ο Waltz εντοπίζει την πηγή του ανταγωνισμού της ισχύος στο επίπεδο ανάλυσης το οποίο διέπει τη θεωρία του, στο διεθνές σύστημα. Αν το θεμελιώδες κίνητρο του κράτους είναι η ασφάλεια, τότε αυτή δεν επιτυγχάνεται μέσα από τη συνεχή προσπάθεια για αναβάθμιση της ισχύος γιατί σε αυτή την περίπτωση η διαδικασία του ανταγωνισμού θα ήταν αέναη και δεν θα προσέφερε ποτέ ισορροπία, δηλαδή ειρήνη.

Συνδυάζοντας την υπεροχή της σχετικής έναντι της απόλυτης ισχύος με το δίλημμα ασφάλειας σε άναρχο περιβάλλον, ο Waltz χαράσσει ένα διεθνές σύστημα στο οποίο η ισχύς είναι πάντα καταστασιακή και μηδενικού αθροίσματος καθώς αντικατοπτρίζει μόνο την κατανομή ισχύος στα πλαίσια του συνόλου του συστήματος σε μια δεδομένη χρονική στιγμή ενώ η διαφοροποιήσεις της, ανεξαρτήτως αιτίου, δεν καταγράφονται και δεν επεξηγούνται.⁸¹

⁷⁹ Βλ. Waltz Kenneth N., "Evaluating Theories", *The American Political Science Review*, Vol. 91, Issue 4, December 1997, σελ. 913.

⁸⁰ Hertz John, "Idealist Internationalism and the Security Dilemma", *World Politics*, Vol. 2, Jan. 1950, σ. 157.

⁸¹ Βλ. Buzan Barry, Jones Charles, Little Richard, *The logic of anarchy: Neorealism to structural realism*, Columbia University Press, New York, 1993, σελ. 68.

Αν μπορεί κανείς να διακρίνει την ειδοποιό διαφορά μεταξύ του ρεαλισμού και του νεορεαλισμού, τότε αυτή θα ήταν ότι στο νεορεαλισμό η επιβίωση αποτελεί το ελάχιστο προαπαιτούμενο για την ύπαρξη ενός κράτους, οπότε το κράτος θα μπορούσε από ένα σημείο και πέρα να δραστηριοποιηθεί σε άλλους τομείς οι οποίοι δεν σχετίζονται με την εξασφάλιση της ακεραιότητάς του.⁸² Το επιχείρημα υιοθετεί έμμεσα την Χομπσιανή άποψη των στόχων του ανθρώπου στην φυσική κατάσταση: οφείλω να επιβιώσω ώστε να μπορέσω να επιδιώξω την ικανοποίηση των αναγκών μου υπερβαίνοντας τη φυσική κατάσταση της βίας και της δυστυχίας. Υπό αυτή την προϋπόθεση το κράτος θα αυξάνει την ισχύ του μέχρι το σημείο που η ασφάλεια θα έχει μεγιστοποιηθεί, μετά από αυτό θα επιδιώκει τη διατήρηση της ισορροπίας. Μηχανιστικά, η επίτευξη της επιδιωκόμενης ισότητας ισχύος θα καταστήσει σταδιακά κάθε περαιτέρω αναβάθμιση ισχύος περιττή, θα μειώσει δηλαδή την οριακή της χρησιμότητα.

Το γεγονός αυτό όμως έρχεται σε σύγκρουση με την αναλογία του διεθνούς συστήματος με την οικονομική αγορά καθώς ο Waltz αντιμετωπίζει το ολιγοπώλιο ως επεξηγηματικό παράδειγμα αλλά δεν εντρυφεί στις δυνάμεις που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του ώστε να τις μεταλαμπαδεύσει στη διεθνή θεωρία. Η αύξηση, κι όχι η διατήρηση, του μεριδίου αγοράς στο ολιγοπώλιο αποτελεί τον σημαντικότερο στόχο των δρώντων, καθώς η αγορά εξ' ορισμού στηρίζεται στην τάση των δρώντων, και ειδικά εκείνων που δεν έχουν εξασφαλίσει τα μεγαλύτερα μερίδια αγοράς, να ανατρέψουν τις ισορροπίες προς όφελος τους, με άλλα λόγια να αμφισβητήσουν το status quo.⁸³ Στην αντίθετη περίπτωση οι δρώντες του ολιγοπωλίου αμφισβητούν την κινητήριο δύναμη της επιχειρηματικότητας, δηλαδή τη μεγιστοποίηση των κερδών τους και δρουν υπό καθεστώς κοινοπραξίας κι όχι ανταγωνισμού.

Οι κατά βάση αμυντικές ιδιότητες που αποδίδονται στα κράτη έχουν ως αποτέλεσμα την διαμόρφωση εξισορροπητικών συμμαχιών μεταξύ των αδυνάτων με σκοπό την επιβίωση απέναντι στον ισχυρό. Στη συνεπή εκδοχή του νεορεαλισμού τα κράτη δεν συμπλέουν (bandwagon) και δεν κατευνάζουν (appease) γιατί η υποχωρητικότητα ενισχύει περαιτέρω τον ισχυρό και υποσκάπτει την επιβιωσιμότητα του αδύνατου.⁸⁴ Το διεθνές σύστημα καθίσταται έτσι μια συνεχής διαδικασία εξισορρόπησης απέναντι στους ισχυρούς, ή, μπορούμε να πούμε, «αναδιάταξης» φορέων ισχύος στα πλαίσιά του. Η βαθιά αλλαγή είναι αδύνατη γιατί, όπως υποστηρίζει ο ίδιος ο Waltz, η υπέρμετρη αδυναμία μπορεί να προσκαλέσει μια επίθεση που διαφορετικά δεν θα πραγματοποιούνταν αλλά και η υπέρμετρη δύναμη μπορεί να κλιμακώσει

⁸² Waltz, *Theory of International Politics*, 1979, σ. 91-92.

⁸³ Guzzini, *Realism in International Relations and International Political Economy*, 1998, σ.136. για την αντίστοιχη επιχειρηματολογία από τον Gilpin βλ. Gilpin, *War and Change*, 1981, σσ. 92-93.

⁸⁴ Waltz, *Theory of International Politics*, 1979, σ. 126.

τις προσπάθειες για αναβάθμιση της ισχύος του αντιπάλου και να τον συνασπίσει με άλλους. Τα κράτη συγκεντρώνουν, επομένως, την ισχύ με σύνεση και σε φάσεις κρίσης η κύρια προτεραιότητα είναι η ασφάλεια, όχι η ισχύς.⁸⁵ Έτσι η πολιτική των κρατών εξαντλείται στη διατήρηση μιας αμυντικής στάσης που αν μπορούσαμε να την εντάξουμε στην τυπολογία της θεωρίας θα αποδίδονταν παραστατικά, και καθ' υπόδειξη του Mearsheimer, ως «defensive positionalism – αμυντικοστασιμότητα».

2.2.3 Επιθετικός Ρεαλισμός

Τα μειονεκτήματα του δομικού ρεαλισμού που αναφέρθηκαν πιο πάνω έτυχαν αυστηρής κριτικής από πληθώρα διεθνολόγων.⁸⁶ Η απάντηση του δομικού, και μη, ρεαλισμού ήρθε με το συνδυασμό δύο στοιχείων: με την επαναδιαπραγμάτευση του περιεχομένου της ισχύος ώστε να διευρυνθεί η εμπειρική επιβεβαίωση της θεωρίας και με τον συγκερασμό στοιχείων της κλασικής με τη δομική προσέγγιση όσον αφορά τη λειτουργία της. Οι κρατικές προτιμήσεις αναφορικά με την ισχύ καταβλήθηκε προσπάθεια να επεξηγηθούν από τον επιθετικό ρεαλισμό του John Mearsheimer.

Ο Mearsheimer βασίστηκε στη νεορεαλιστική θέση ότι οι μεγάλες δυνάμεις είναι οι κύριοι παράγοντες διαμόρφωσης του συστήματος κι επομένως μια θεωρία επεξήγησης της δομής και της διαδικασίας του θα πρέπει να αναφέρεται αποκλειστικά στη συμπεριφορά εκείνων. Σε αντίθεση με το νεορεαλισμό του Waltz ο Mearsheimer ενέταξε στη θεωρία του μια ολοκληρωμένη ανάλυση της λειτουργίας και της σύνθεσης της ισχύος προσφέροντας με αυτό τον τρόπο τις δυνατότητες σύγκρουσης και αλλαγής στο σύστημα.

Στο «The Tragedy of Great Power Politics» παρουσιάζεται μια έκφανση του ρεαλισμού, ο επιθετικός ρεαλισμός, στην οποία η ισχύς δεν αντιμετωπίζεται ως στατικό μέγεθος αλλά είναι αξιωματικά ασταθής και η αστάθειά της είναι που επηρεάζει στο μέγιστο βαθμό την κρατική συμπεριφορά. Τα κράτη επιδιώκουν ανηλεώς την ισχύ γιατί δεν δύνανται διαφορετικά να αντιμετωπίσουν την αναρχία και το φόβο που ενδημούν στο διεθνές σύστημα και που οφείλονται στις εγγενείς επιθετικές ικανότητες όλων των δυνάμεων και στην απουσία κάποιας ιεραρχικής δομής που να συνεπάγεται τάξη.⁸⁷ Υπό αυτό το καθεστώς, και σε αντίθεση με το

⁸⁵ Waltz, “The Origins of War in Neorealist Theory”, *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, Issue 4, The Origins and Prevention of Major Wars, Spring 1988, σ. 616. Για την κριτική σε αυτή τη θέση βλ. Mearsheimer John, *The tragedy of great power politics*, W. W. Norton & Company, New York-London, 2001, σελ. 39.

⁸⁶ Βλ. Keohane Robert O. (ed), *Neorealism and its Critics*, Columbia University Press, U.S.A., 1986.

⁸⁷ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 43.

νεορεαλιστικό δόγμα, οι μεγάλες δυνάμεις έχουν ισχυρό κίνητρο για την επαύξηση της ισχύος τους το οποίο προκύπτει, αφενός, από τα κατά Hertz διλήμματα ασφάλειας, και αφετέρου, από την αβεβαιότητα που κυριαρχεί στους υπολογισμούς της μελλοντικής κατανομής της ισχύος σε συστημικό επίπεδο. Οι μεγάλες δυνάμεις δεν μπορούν να αρκεστούν στην απλή διατήρηση της ισχύος τους για την εξισορρόπηση γιατί είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπολογιστεί η απαιτούμενη ισχύς ώστε να αντιμετωπιστούν οι αντίπαλοι ενώ είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρξει ακριβής εκτίμηση της κατανομής ισχύος σε έναν ευρύ χρονικό ορίζοντα.⁸⁸ Η επιφυλακτικότητα αυτή ενισχύεται περαιτέρω από το γεγονός ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις προβάλλουν στο διεθνή περίγυρό τους ένα διογκωμένο, εν πολλοίς στρεβλό, είδωλο της πραγματικής τους ισχύος και πρέπει συνεχώς να παλεύουν με τις αβεβαιότητες ενός ενδεχόμενου πολέμου· η κατά τον Clausewitz τριβή της σύγκρουσης περιορίζει την ορθότητα των εκτιμήσεων αναφορικά με τη διαθέσιμη ισχύ και τα αποτελέσματά της στο πεδίο της μάχης.⁸⁹ Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η ηγεμονία να εξελίσσεται σε μονόδρομο γιατί μόνο τότε η ασφάλεια μπορεί έστω και πρόσκαιρα να εξασφαλιστεί. Η εξασφάλιση της ισχύος επιτρέπει έτσι την πραγμάτωση ουσιαστικά τεσσάρων στόχων:

Την επιδίωξη της τοπικής ηγεμονίας. Στο βαθμό που καμία μεγάλη δύναμη δεν δύναται να επεκτείνει την κυριαρχία της σε παγκόσμιο επίπεδο, οι μεγάλες δυνάμεις προσπαθούν πάντα να εγκαθιδρύσουν περιφερειακές ηγεμονίες κι όταν το επιτύχουν συνεχίζουν να αναβαθμίζουν την ισχύ τους με σκοπό να αποσοβήσουν είτε την αποδιάρθρωσή τους είτε την προσβολή τους από απομακρυσμένους ηγεμόνες. Για να προσπεράσουν το πρόβλημα των μεγάλων υδάτινων μαζών οι απομακρυσμένοι ηγεμόνες μπορούν να συνεργαστούν με κράτη της περιοχής και να συστήσουν στρατιωτικές βάσεις.⁹⁰

Την μεγιστοποίηση του πλούτου. Οι μεγάλες δυνάμεις επιδιώκουν ασταμάτητα την μεγέθυνση των οικονομιών τους καθώς ο πλούτος είναι η σημαντικότερη πηγή στρατιωτικής ισχύος. Με αυτό ως δεδομένο, οι δυνάμεις αναλώνονται στην αντιμετώπιση άλλων δυνάμεων που μπορούν να εξελιχτούν σε οικονομικές υπερδυνάμεις ακόμα κι αν οι τελευταίες δεν παρουσιάζουν απειλητική στρατιωτική ισχύ. Υπό αυτό το πρίσμα, οι μεγάλες δυνάμεις εποπτεύουν τον κόσμο υπό το πρίσμα μιας γεωπολιτικής θέασης η οποία συσχετίζει

⁸⁸ Ό.π., σσ. 34-35.

⁸⁹ Ό.π., σ. 38. Η κεντρική υπόθεση του Clausewitz είναι ότι ο πόλεμος είναι εκ φύσεως διαδραστικό φαινόμενο το οποίο βασίζεται σε πολλές μεταβλητές ανεξάρτητες κι επομένως είναι μη-γραμμικό στην εξέλιξή του και απρόβλεπτο. Βλ. σχετικά Beyerchen Alan, "Clausewitz, Non-linearity, and the Unpredictability of War", *International Security*, Vol. 17, Issue 3, Winter 1992-1993, σσ. 59-90.

⁹⁰ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σσ. 140-143.

γεωγραφικές περιοχές με τα αποτελέσματα που η εκμετάλλευσή τους μπορεί να αποφέρει στην εθνική οικονομία.⁹¹

*Την εξασφάλιση υπεροχής στις χερσαίες ένοπλες δυνάμεις.*⁹²

*Την εξασφάλιση πυρηνικών δυνατοτήτων ως μεγίστης σημασίας αποτρεπτικό μέσο.*⁹³

Συνοπτικά, η ισχύς στον επιθετικό ρεαλισμό συνυφαίνεται με την ανάγκη επαύξησής της όχι επειδή η ανάγκη προκύπτει από τη φύση του ανθρώπου ή του κράτους αλλά επειδή το διεθνές σύστημα χαρακτηρίζεται από την έλλειψη πληροφόρησης για την παρούσα και μελλοντική κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών. Έτσι, η διεθνής θεωρία του Mearsheimer είναι σε μεγάλο βαθμό η επεξήγηση των στρατηγικών των εν δυνάμει ηγεμόνων οι οποίοι αγωνιούν για την σχετική τους ισχύ στο διηνεκές.

2.2.4 Μια σχηματική Ερμηνεία

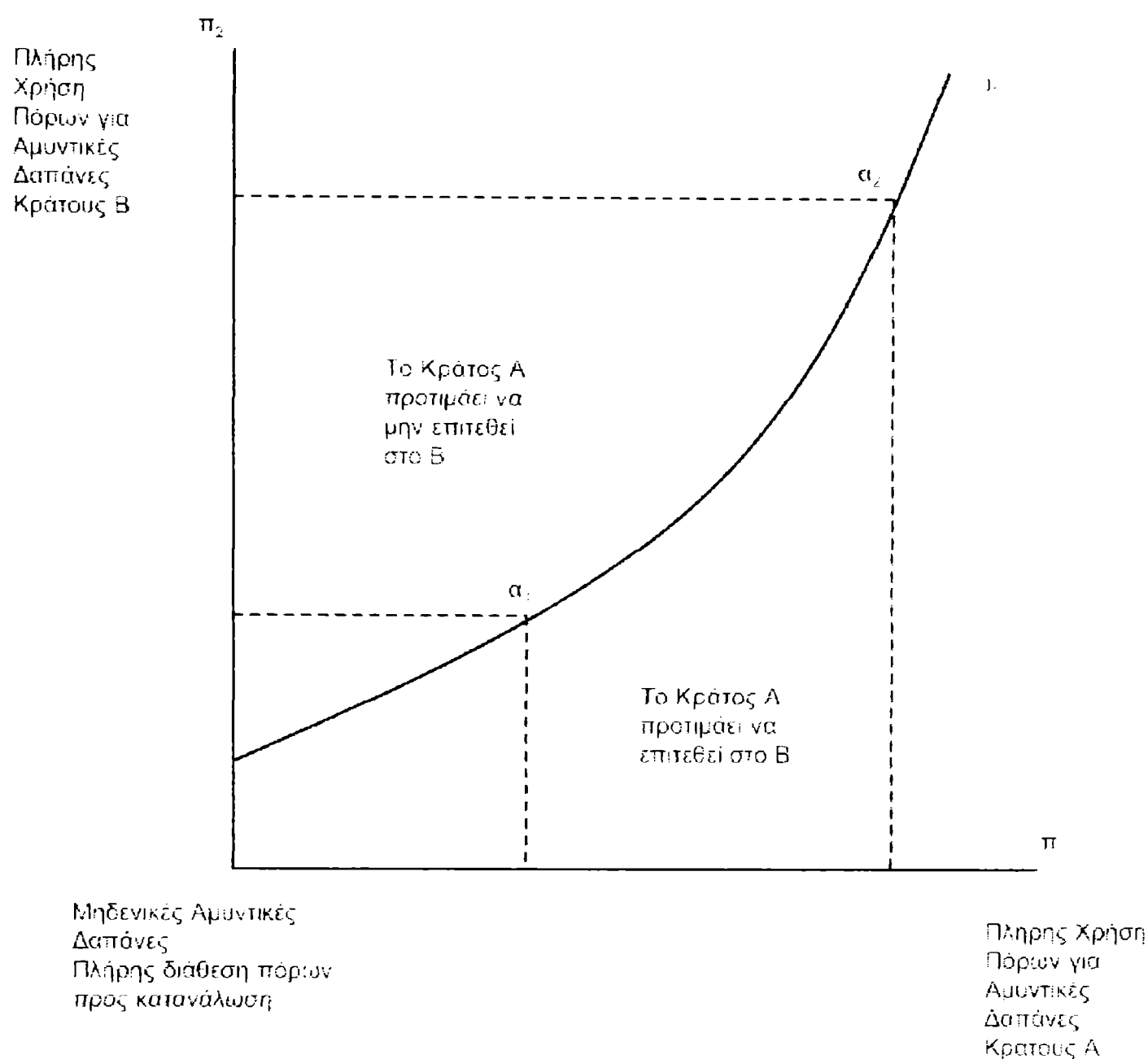
Το ζήτημα των προτιμήσεων του κράτους αναφορικά με την ισχύ έχει καθοριστική σημασία για τα αίτια του πολέμου, που σε αυτή την ανάλυση αποτελούν κεντρικό θέμα. Με σκοπό τη διαλεύκανση του εν λόγω ζητήματος χρησιμοποιώ μια σχηματική – γεωμετρική απεικόνιση του προβλήματος, τα θεμέλια της οποίας έθεσε ο Powel, όπου η καμπύλη αδιαφορίας του Gilpin συνδέεται με ένα παίγνιο αλληλεπίδρασης μεταξύ δύο κρατών.

Μπορούμε να αναπαραστήσουμε συνοπτικά την κατανομή πόρων στην άμυνα, δηλαδή με τα ρεαλιστικά πρότυπα την κυρίαρχη διάσταση της εθνικής ισχύος, μεταξύ δύο αλληλεπιδρώντων παικτών ταυτόχρονα (βλ. Παράσταση 2). Στην πρώτη περίπτωση έχουμε τα Κράτη Α και Β και παριστάνουμε τις εναλλακτικές επιλογές κατανομής πόρων στην άμυνα του Κράτους Α. Καθώς τα δύο κράτη δεν έχουν τους ίδιους πόρους (με άλλα λόγια π_1 διάφορο του π_2) τα σημεία ισορροπίας μεταξύ των δύο δεν διαγράφουν μια ευθεία γραμμή αλλά μια κυρτή καμπύλη. Για κάθε κατανομή πόρων του κράτους Β στην άμυνα το Α είναι υποχρεωμένο να κατανέμει αντίστοιχους (αλλά όχι ίσους) πόρους για τη δική του άμυνα.

⁹¹ Ο.π., σσ. 143-145.

⁹² Ο.π., σ. 145.

⁹³ Ο.π., σσ. 145-147.

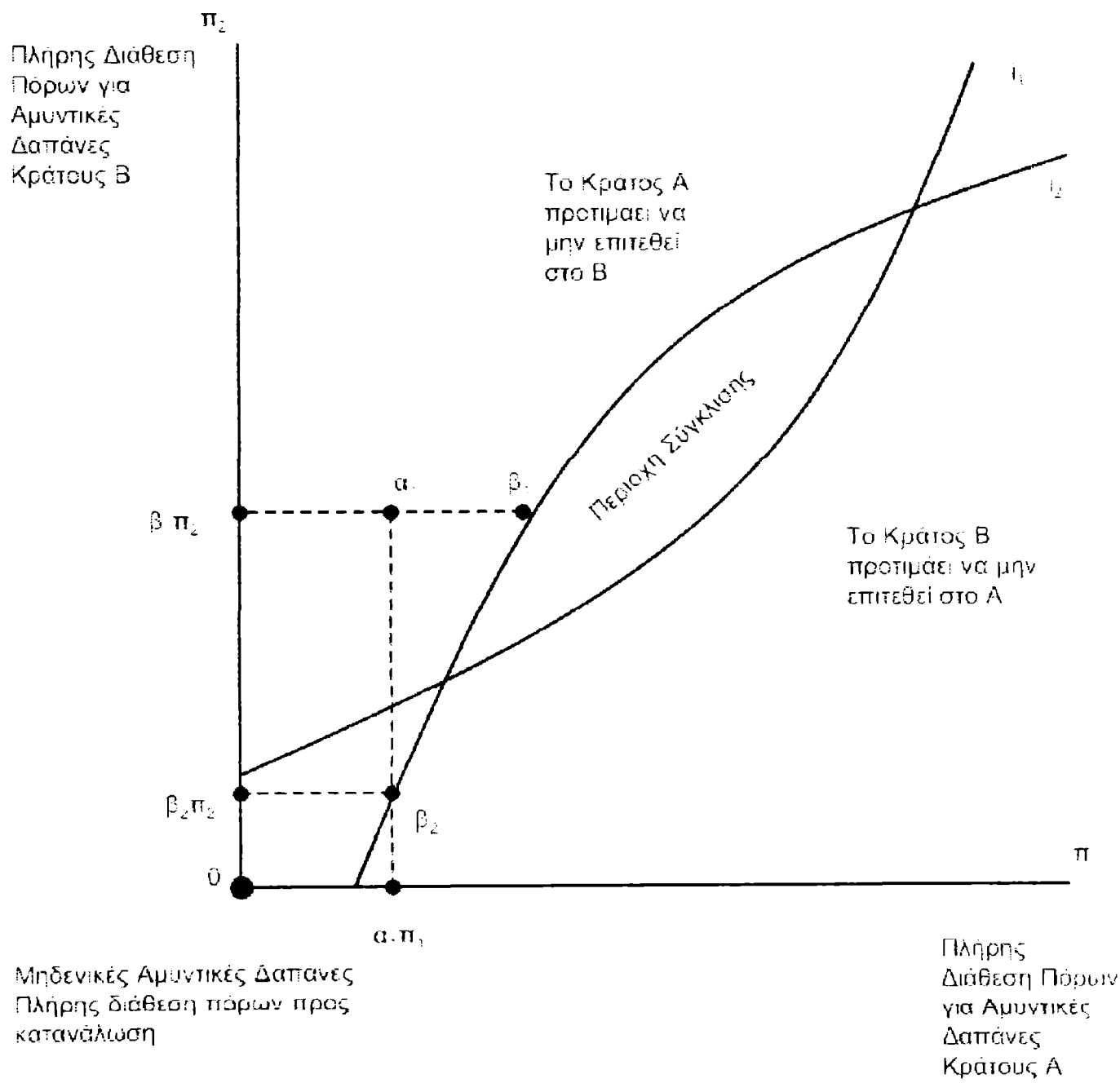
Παράσταση 2. Κατανομή Στρατιωτικών Δαπανών ως Συνάρτηση Εξωτερικών Απειλών

Αυτό σημαίνει ότι σε οποιοδήποτε σημείο αριστερά της καμπύλης το κράτος Α δεν έχει κίνητρο να επιδιώξει πόλεμο γιατί δαπανά λιγότερα από όσα θα χρειάζονται για την άμυνα ενώ για κάθε σημείο δεξιά της καμπύλης το κράτος Α έχει την υπεροχή κι άρα ένας πόλεμος θα ήταν θεμιτός. Όλα τα σημεία της καμπύλης i_1 είναι σημεία στα οποία υπάρχει ισορροπία στρατιωτικής ισχύος κι άρα το κράτος Α δεν έχει κίνητρο να ξεκινήσει ένα πόλεμο, καθ' ότι δεν έχει διασφαλίσει τη νικηφόρα υπεροχή, αλλά δεν υπολείπεται και σε ισχύ ώστε να φοβάται την επίθεση του Β.

Η παραπάνω παράσταση μας αποκαλύπτει έμμεσα και κάτι ακόμα. Σε κάθε σημείο της καμπύλης οι στρατιωτικές δαπάνες συνεπάγονται φυσιολογικά μειωμένους πόρους προς κατανάλωση. Στο σημείο α_1 οι πόροι που διατίθενται προς κατανάλωση είναι $\pi_1 - \alpha_1$ και αυτό είναι σαφώς μεγαλύτερο από αντίστοιχο $\pi_1 - \alpha_2$. Επομένως στο σχήμα αποδίδεται το εναλλακτικό κόστος της ένοπλης ισχύος το οποίο συνεπάγεται ότι τα σημεία στα οποία το Κράτος Α θα επιθυμούσε να βρίσκεται είναι εκείνα που βρίσκονται εγγύτερα στο κάτω άκρο της καμπύλης i_1 καθώς εξασφαλίζουν τις απαραίτητες αμυντικές δαπάνες με την ταυτόχρονη

μέγιστη δυνατή κατανάλωση η οποία, δεδομένων των εσωτερικών διεργασιών επένδυσης και κατανομής πόρων μεταξύ τομέων, προωθεί τη μακροχρόνια οικονομική ανάπτυξη. Όσο, δε, τα σημεία ισορροπίας μετακινούνται προς το άνω άκρο της καμπύλης i_1 τόσο περισσότερο μειώνεται το κίνητρο του κράτους για διατήρηση του status-quo, δεδομένου ότι με τις υψηλές αμυντικές δαπάνες υποθηκεύεται η οικονομική βάση του μέλλοντος κι έμμεσα οι μελλοντικές εξοπλιστικές δαπάνες κι άρα ως φορέας ισχύος πρέπει να χρησιμοποιηθούν τώρα κι όχι αργότερα.

Αν παραστήσει κανείς στο παραπάνω διάγραμμα τις καμπύλες κατανομής σε στρατιωτικές δαπάνες και των δύο κρατών (Κράτος A $\rightarrow i_1$, Κράτος B $\rightarrow i_2$) τότε παρατηρούνται τα ακόλουθα (βλ. Παράσταση 3).

Παράσταση 3. Περιοχή Διατήρησης Ισορροπίας

Η περιοχή σύγκλισης η οποία εμφανίζεται ανάμεσα στα δύο διατεμνόμενα τόξα αναπαριστά όλους του συνδυασμούς κατανομής σε στρατιωτικές δαπάνες που εξασφαλίζουν

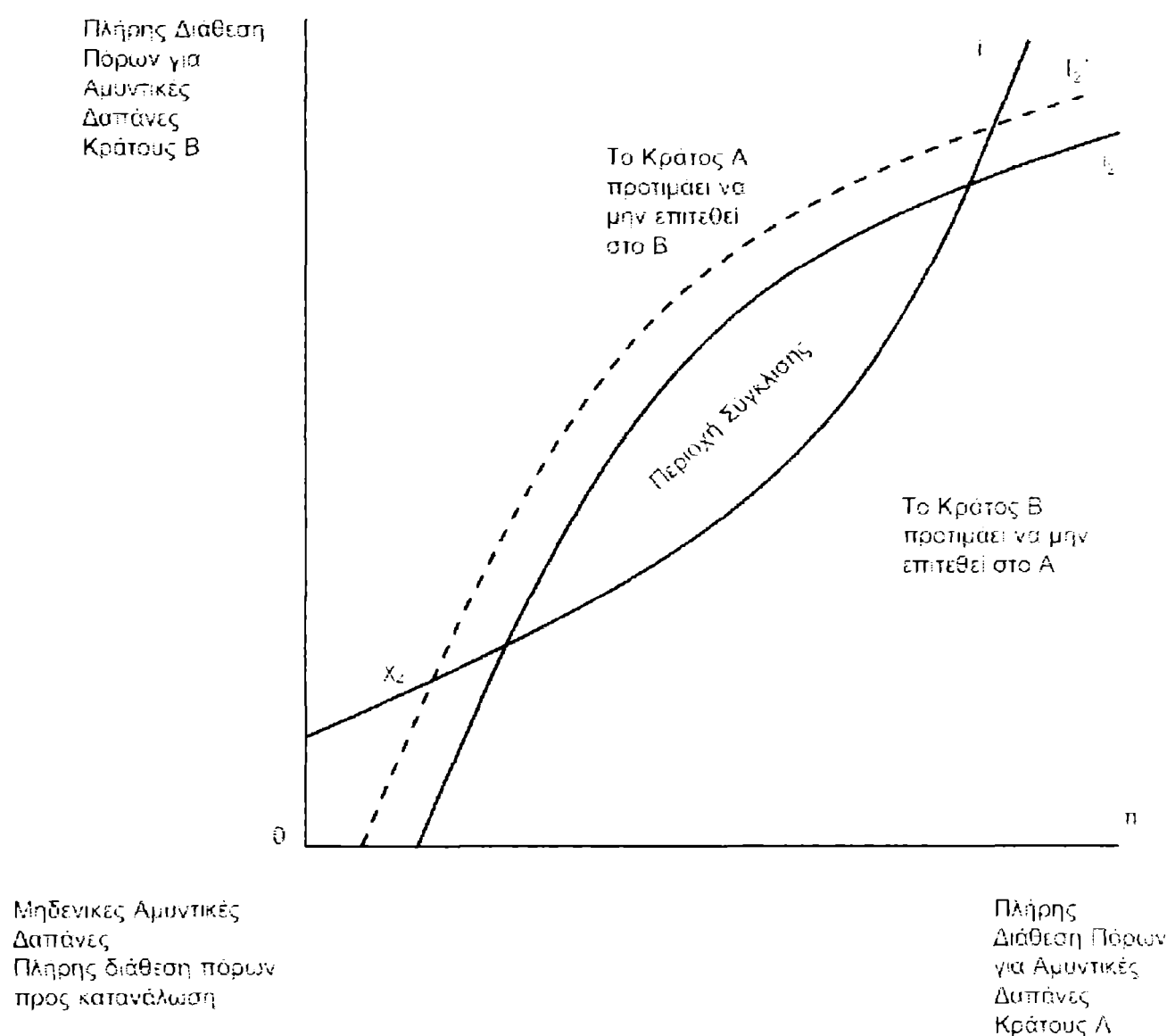
ότι και τα δύο κράτη δεν επιθυμούν να καταφύγουν σε πόλεμο. Πρόκειται για την περιοχή «ειρηνικής ισορροπίας» όπως την ονομάζει ο Powel.⁹⁴ Εντούτοις, η εν λόγω περιοχή συμπεριλαμβάνει σημεία ισορροπίας μόνο εφόσον οποιοσδήποτε από τους δύο δρώντες δεν έχει τίποτα να κερδίσει επαναπροσδιορίζοντας την κατανομή στις αμυντικές δαπάνες σε οποιοδήποτε άλλο σημείο. Αν για παράδειγμα, ο Α αλλάξει την κατανομή στις στρατιωτικές δαπάνες και τη φέρει στο σημείο α_1 τότε θα καταστεί ευάλωτος στον ισχυρότερο Β. Ο Β δεν θα έχει κίνητρο να απέχει από την επιθετικότητα δεδομένου ότι στο σημείο α_1 δεν εξασφαλίζει περισσότερους πόρους για κατανάλωση σε σχέση με το σημείο που τέμνονται τα δύο τόξα γιατί το π_2 - α_1 δεν διαφοροποιείται. Ακόμα κι αν ο Α πραγματικά επιθυμούσε την ειρηνική συνύπαρξη τότε η πρόθεσή του αυτή δεν θα ήταν αξιόπιστη. Κι αυτό γιατί αν το κράτος Β πραγματικά πίστευε ότι το Α θα απέχει από τον πόλεμο τότε θα έπρεπε να ανακατανέμει τις στρατιωτικές του δαπάνες ώστε από τη μείωση των δαπανών να εξασφαλίσει μεγαλύτερη κατανάλωση. Αυτό όμως σημαίνει ότι θα διαμορφωθεί μια κατάσταση στην οποία το κράτος Α θα έχει αμυντικές δαπάνες α_1 οι οποίες όμως θα είναι μεγαλύτερες από εκείνες στις οποίες εξασφαλίζεται στρατιωτική ισορροπία στο σημείο χ . Σε αυτή την περίπτωση, αν το κράτος Β μειώσει τις στρατιωτικές του δαπάνες μετά τη μείωση των αντίστοιχων του Α, το πλεονέκτημα θα περάσει από το Β στο Α. (προς διαλεύκανση βλέπε και Παράσταση 2). Επομένως, είναι αδύνατο κάποιο από τα δύο κράτη να επιδιώξει μονομερώς τη μείωση των εξοπλιστικών δαπανών κάτω από το σημείο απόλυτης ισορροπίας, πρώτον, γιατί θα εκτεθεί στον αντίπαλο και, δεύτερον, γιατί η εγγύηση ότι επιδιώκει την ειρήνη δεν είναι αξιόπιστη.⁹⁵ Άρα το δίλημμα ασφάλειας λειτουργεί και τα μόνα σημεία ειρηνικής ισορροπίας είναι εκείνα μέσα στην περιοχή σύγκλισης.

Το ερώτημα αφορά στο εάν υπό την παραπάνω σχηματική κατασκευή ένα κράτος τείνει να μεγιστοποιεί τη σχετική του ισχύ ή όχι. Από το σχήμα φαίνεται ότι η μεγιστοποίηση ή όχι δεν αφορά σε κάποια απαγωγικά διατυπωμένα αξιώματα, όπως η μακιαβελική θεωρία του ανθρώπου και του κράτους, αλλά επαφίεται παραγόντων που έχουν να κάνουν με το πως τα κράτη προεξοφλούν το μέλλον.

⁹⁴ Powel Robert, *In the Shadow of Power*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1999, σ. 63.

⁹⁵ Σε αυτό το σημείο επεξεργάζομαι τη δυνατότητα μονομερούς μείωσης των δαπανών μέσα σε ένα αυστηρά θεωρητικό πλαίσιο το οποίο βασίζεται στο δίλημμα μεταξύ βουτύρου και όπλων. Δεν συνυπολογίζω τα αποτελέσματα της περικοπής δαπανών στην πραγματική στρατιωτική ισχύ. Στην πραγματικότητα η περικοπή εξοπλισμών είναι εξαιρετικά δυσκολότερη υπόθεση λόγω της αδυναμίας υπολογισμού στρατιωτικών αποτελεσμάτων, με εξαίρεση ίσως κάποια συγκεκριμένα πυρηνικά όπλα τα οποία είναι κατηγοροποιημένα και μετρήσιμα. Βλ. σχετικά Bellany Ian, “The Problems of Balancing Reducitons in Conventional Forces”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 17, Issue 4, December 1973, σσ. 657-671.

Αν στην ανάλυσή μας δεν λάβουμε υπόψη καμία απαγωγικά κεκτημένη προτίμηση του κράτους τότε μπορούμε να ερευνήσουμε σχηματικά το πως ένα κράτος αντιδρά σε μια διαφοροποίηση των στρατιωτικών δυνατοτήτων του αντιπάλου (βλ. Παράσταση 4).

Παράσταση 4 Μείωση Ισχύος Κράτους & Πρόσκαιρο Πλεονέκτημα

Αν το κράτος Β για οποιοδήποτε λόγο καταστεί λιγότερο απειλητικό και μειώσει μονομερώς και συνολικά τις αμυντικές του δαπάνες τότε για το κράτος Α ο συσχετισμός στρατιωτικής ισχύος κατανέμεται διαφορετικά. Με τα μακιαβελικά πρότυπα το κράτος Α θα πρέπει επιδιώξει την περαιτέρω αύξηση των αμυντικών δαπανών του ή τουλάχιστον να τη διατηρήσει. Ωστόσο, η νέα καμπύλη κατανομών στην άμυνα (i_3) δημιουργεί ένα νέο σημείο ισορροπίας (χ_2) στο οποίο μειώνονται οι αμυντικές δαπάνες και αυξάνεται η κατανάλωση. Με βάση τις προϋποθέσεις της παράστασης το κράτος Α δεν θα εκμεταλλευτεί τη διαφορά ισχύος

αλλά θα εναρμονιστεί με τη νέα κατάσταση ώστε να μεγιστοποιήσει την παρούσα και μελλοντική του κατανάλωση. Με άλλα λόγια το κράτος Α θα βρίσκεται στο δίλημμα ανάμεσα στα βραχυχρόνια οφέλη της άμυνας ή τα μακροχρόνια οφέλη της κατανάλωσης. Αν επιλέξει τη μείωση των δαπανών στο νέο σημείο ισορροπίας θα εξασφαλίσει ότι στο μέλλον θα έχει την ίδια κατανάλωση με τον αντίπαλό του, επομένως θα προτιμήσει το status-quo που μελλοντικά θα βελτιώσει την οικονομική του βάση. Αν αντίθετα επιλέξει τη διατήρηση ή την αύξηση των δαπανών στην άμυνα τότε θα απορρίψει το status-quo και θα καταφύγει σε πόλεμο γιατί, στην περίπτωση που δεν το κάνει, θα υστερεί μελλοντικά σε οικονομικά μεγέθη. Αποδεικνύεται έτσι, ότι σε τελική ανάλυση, οι αποφάσεις του κράτους εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο προεξοφλεί το μέλλον.

Η προεξόφληση του μέλλοντος δεν περιλαμβάνεται, εντούτοις, ως μεταβλητή στο θεμελιωτικό ρεαλισμό καθώς στα κράτη αποδίδεται εξ' ορισμού επιθετική προδιάθεση στη βάση των ψυχόρμητων του ανθρώπου και της συνακόλουθης αναγκαστικής επιθετικής συμπεριφοράς του κράτους. Έτσι, οποιεσδήποτε κι αν είναι οι προοπτικές αύξησης της κατανάλωσης το κράτος θα επιδιώκει πάντα να κατανέμει τους πόρους του με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να ξεκινήσει μια σύγκρουση και να επικρατήσει. Αν και αυτή η θέση αποτελεί αφετηρία διατύπωσης θεωρίας, εντούτοις δεν αποτελεί χρήσιμη προϋποτιθέμενη συνθήκη για τη διερεύνηση των αιτιών πολέμου. Ο λόγος είναι ότι αν ο θεμελιωτικός ρεαλισμός πραγματικά ίσχυε, τότε τα κράτη θα έπρεπε να αφιερώνουν αδιαλείπτως το σύνολο των πόρων τους στις αμυντικές δαπάνες ώστε να εξασφαλίζουν τις μέγιστες πιθανότητες νίκης σε πόλεμο, ο οποίος θα ήταν συνεχής και ενδημικός. Ένα τέτοιο συμπέρασμα στερείται εμπειρικής βάσης. Εντούτοις θέτει έμμεσα το ερώτημα του πως τα κράτη ανακατανέμουν τις δαπάνες τους μεταξύ κατανάλωσης και άμυνας όταν η σχετική τους ισχύς παρουσιάζει διακυμάνσεις μέσα από την διακρατική συνεργασία. Με άλλα λόγια, το ερώτημα μετατίθεται από εκείνο των προτιμήσεων των κρατών (μεγιστοποίηση ή μη της ισχύος) σε εκείνο της σημασίας των σχετικών έναντι των απόλυτων κερδών.

2.3 Απόλυτα Versus Σχετικά οφέλη

Η ιεράρχηση των απόλυτων έναντι των σχετικών κερδών αποτελεί την κορωνίδα της διαμάχης μεταξύ των προσεγγίσεων του ρεαλισμού και του θεσμικού φιλελευθερισμού στις διεθνείς σχέσεις. Στο κέντρο του συνόλου των φιλελεύθερων προσεγγίσεων τοποθετήθηκε η

αξιοματική ανωτερότητα των απόλυτων έναντι των σχετικών κερδών, ώστε τα κράτη να δύνανται να αναπτύσσουν στα πλαίσια της διεθνούς αναρχίας συνεργατικές δράσεις αρκεί να προσκομίζουν οφέλη, ακόμα και λιγότερα από ότι οι εταίροι τους.

Το θεωρητικό προφίλ της φιλελεύθερης παράδοσης θέλει τα κράτη να συμμετέχουν σε ένα επαναλαμβανόμενο παίγνιο φυλακισμένου όπου μέσα από μια μαθησιακή διαδικασία, και υπό τη σκιά των απωλειών και των αντιποίνων που ακολουθούν κάθε αποσκίρτηση από τη συνεργατική σχέση, εναρμονίζουν σταδιακά τις επιλογές τους καταλήγοντας στη βέλτιστη επιλογή η οποία εξασφαλίζει αμοιβαία αλλά όχι απαραίτητα ίσα κέρδη. Μαθαίνοντας από το παρελθόν τα κράτη προϋπολογίζουν το μέλλον ώστε να αποκομίζουν αθροιστικά περισσότερα κέρδη. Το κύριο πρόβλημα που προκύπτει σε αυτού του είδους τη συνδιαλλαγή είναι η πιθανότητα ένας από τους δρώντες να αθετήσει τις υποσχέσεις του, δηλαδή να εξαπατήσει τον άλλο ώστε να προσποριστεί περισσότερα κέρδη. Για την αποφυγή αυτής της συμπεριφοράς οι θεσμικοί φιλελεύθεροι προσδιορίζουν δύο παράγοντες: την μείωση των δρώντων στο παίγνιο η οποία μειώνει τις διαδράσεις κι επομένως τις πιθανότητες εξαπάτησης και τη διαμόρφωση διεθνών θεσμών/καθεστώτων τα οποία, αν και δεν αντικαθιστούν την απαραίτητη αμοιβαιότητα, εντούτοις τη θεσμοποιούν και την ενισχύουν.

Αν και ο θεσμικός φιλελευθερισμός διατείνεται ότι ενσωματώνει τα θεμελιακά χαρακτηριστικά του δομικού ρεαλισμού, εντούτοις δεν συμπεριλαμβάνει το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του, τη δυνατότητα και πιθανότητα καταφυγής στη βία.⁹⁶ Αντίθετα, οι ρεαλιστικές προσεγγίσεις θεωρούν ότι τα κράτη δεν είναι απλά εγωιστικοί δρώντες στα πλαίσια ενός συστήματος χωρίς μηχανισμούς διακυβέρνησης αλλά σχεδιάζουν τις δράσεις τους λαμβάνοντας υπόψη περισσότερο τη θέση τους στη διεθνή ιεραρχία της ισχύος παρά τα μεμονωμένα οφέλη που αποκομίζουν από τις διακρατικές αλληλεπιδράσεις. Ο δομικός ρεαλισμός δεν αναφέρεται σε ατομιστές δρώντες που επιδιώκουν συνεχώς τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητας αλλά σε δρώντες ιδιαίτερα ευαίσθητους στα κόστη που επιβάλλει ο διεθνής περίγυρος ο οποίος διαμορφώνεται από την κατανομή ισχύος μεταξύ των κρατών. Εξάλλου, στο ρεαλισμό τα κράτη δεν ενδιαφέρονται πρωταρχικά για την ευμάρεια και την ανάπτυξη αλλά αντιμετωπίζουν την επιβίωση ως προαπαιτούμενο για την ύπαρξη αυτών. Με αυτό το σκεπτικό όλα τα κράτη είναι φορείς ισχύος διαθέσιμης, ανάμεσα στα άλλα, και για τη βίαιη σύγκρουση.

⁹⁶ Βλ. Grieco Joseph, "Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", *International Organization*, Vol. 42, Issue 3, Summer 1988, σσ. 497-498.

Σε άκρα αντίθεση με τον θεσμικό φιλελευθερισμό, στον κλασικό όπως και τον επιθετικό ρεαλισμό τα κράτη αποσκοπούν στη διεύρυνση του χάσματος ισχύος μεταξύ εκείνων και του διεθνούς περιγύρου τους. Με άλλα λόγια, τα κράτη μεγιστοποιούν τη σχετική κι όχι την απόλυτη ισχύ. Έτσι ο Grieco διαχωρίζει τη σύνθεση της χρησιμότητας μεταξύ θεσμικού φιλελευθερισμού και δομικού ρεαλισμού υποστηρίζοντας πως στην πρώτη περίπτωση διατυπώνεται ως $U=V$ ενώ στη δεύτερη ως $U=V - k(W - V)$, όπου U είναι η χρησιμότητα, V τα οφέλη της διακρατικής διάδρασης, k την ευαισθησία στις διαφοροποιήσεις της σχετικής ισχύος και W τα οφέλη του άλλου (αντίπαλου) κράτους.⁹⁷ Αποτέλεσμα αυτού του υπολογισμού είναι σε έναν ρεαλιστικό κόσμο τα κράτη να διαμορφώνουν πολιτικές ουσιαστικά δύο επιλογών: είτε να τείνουν να αυξήσουν την ισχύ τους με σκοπό την επέκταση και την αύξηση της ασφάλειας (κλασικός – επιθετικός ρεαλισμός), είτε να διαμορφώνουν μέσα από μια συνειδητή συναλλαγή συνθήκες που να ευνοούν τη διατήρηση της ισορροπίας ισχύος (δομικός ρεαλισμός).

Η περιγραφή και ανάλυση του πλαισίου στο οποίο αναπτύσσεται το διεθνές εμπόριο, αντίθετα, δίδεται από τους φιλελεύθερους μέσα από το, κατά τα φαινόμενα, ιδιαιτέρως διαδεδομένο και μεθοδολογικά ευνοϊκό για το θεσμικό φιλελευθερισμό δίλημμα του φυλακισμένου. Το παίγνιο διαθέτει την περιγραφική δυνατότητα να αναδείξει το πως τα κράτη μπορούν να συνεργάζονται υπό ένα καθεστώς έλλειψης διεθνούς εποπτικής και κανονιστικής αρχής. Δύο κράτη τα οποία βρίσκονται σε μια σχέση εμπορίου κι έχουν τις επιλογές του ελεύθερου εμπορίου, της επιβολής δασμών και του εμπάργκο πράγματι μπορούν μέσα από την διαδοχικές περιόδους συνδιαλλαγής να συνεργαστούν αφού τα κόστη που θα επέβαλλε ένας υπερεθνικός κανονιστικός θεσμός επιβάλλονται, σε κάθε περίπτωση, από τα ίδια σε βάθος χρόνου μέσα από αντίποινα. Εφόσον ο χρόνος προεξόφλησης (δηλαδή η προτεραιότητα στα χρονικώς άμεσα κέρδη) δεν είναι μεγάλος το παίγνιο μπορεί να έρθει σε κατάσταση ισορροπίας γιατί η συνεργασία μπορεί μεσομακροπρόθεσμα να αποδώσει οφέλη.⁹⁸ Στην καλύτερη περίπτωση η συναλλαγή θα αποδώσει με συμμετρικό τρόπο τα οφέλη και στη χειρότερη θα τα διανέμει ασύμμετρα. Γενικότερα, όμως, το δίλημμα του φυλακισμένου καταδεικνύει ότι η αναζήτηση των αιτιών μη συνεργασίας στο διεθνές σύστημα δεν θα πρέπει να κατευθύνεται αναγκαστικά στην έλλειψη παγκόσμιας διακυβέρνησης.⁹⁹

⁹⁷ Grieco, “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, *International Organization*, Vol. 42, Issue 3, Summer 1988, σσ. 500-501.

⁹⁸ Gill Stephen, Law David, *The Global Political Economy: perspectives, problems and policies*, Harvester, New York, 1988, σ. 34.

⁹⁹ Powel, “Absolute and Relative Gains in International Relations Theory”, *The American Political Science Review*, Vol. 85, No. 4, Dec 1991, σ. 1309.

Το παίγνιο του φυλακισμένου αδυνατεί, έτσι κι αλλιώς, να επεξηγήσει τα ίδια φαινόμενα σε μια κατάσταση αναρχίας όπου, συν τοις άλλοις, η βίαιη σύγκρουση αποτελεί πραγματική κι όχι απαραιτήτως σπανίως ακολουθούμενη επιλογή. Η τελευταία περίπτωση τοποθετείται εκτός του πλαισίου του παιγνίου. Για να το θέσει κανείς γενικότερα, το παίγνιο του φυλακισμένου περιγράφει δύο κράτη μεταξύ των οποίων τα κέρδη της συναλλαγής μπορεί να διανέμονται συμμετρικά ή ασύμμετρα αλλά σε καμία περίπτωση δεν χρησιμοποιούνται επιθετικά, δηλαδή με σκοπό την επιβολή κόστους. Η μόνη ποινή που ένα κράτος μπορεί να επιβάλλει στο άλλο είναι να του στερήσει κέρδος αλλά όχι να του επιβάλλει κόστος γιατί τα κέρδη από τον ένα γύρο του παιγνίου δεν χρησιμοποιούνται για να διαφοροποιήσουν τους όρους του παιγνίου στον επόμενο.

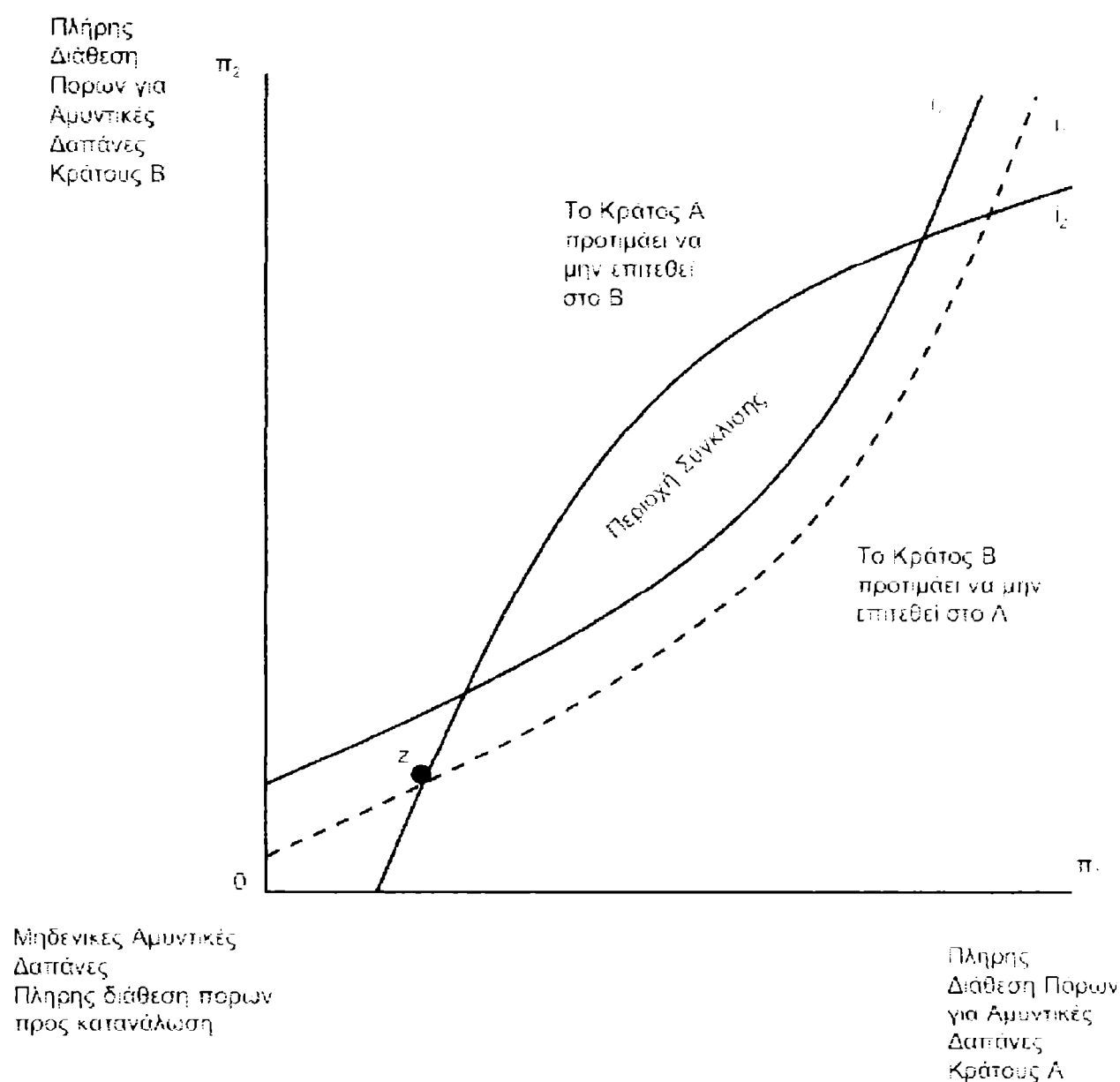
Ένα παίγνιο το οποίο θα προσομοίωνε με μεγαλύτερη πιστότητα το πραγματικό διεθνές σύστημα θα έπρεπε να πληροί δύο βασικές προϋποθέσεις: α) η επιλογή της καταφυγής στη βία να περιλαμβάνεται στις επιλογές των δρώντων και, β) το παίγνιο θα πρέπει να αφήνει περιθώρια στην πιθανότητα οι συνθήκες του συστήματος να αλλάξουν μετά από μία ενδεχόμενη σύγκρουση.¹⁰⁰ Αν κανείς παραμένει συνεπής στα βασικά χαρακτηριστικά του ρεαλισμού ότι τα κράτη είναι ομοιότυπα, ορθολογικά κι επιδιώκουν πρωταρχικά την επιβίωση τότε ένα επαναλαμβανόμενο δίλημμα του φυλακισμένου θα έπρεπε να δίνει τη δυνατότητα σε κάθε δρώντα να επιλέγει ανάμεσα στη απόλυτη συνεργασία, την επιφύλαξη, την απομόνωση αλλά και τη σύγκρουση. Αν η ένοπλη σύγκρουση περιλαμβάνεται σε κάποιο γύρο του παιγνίου τότε στον αμέσως επόμενο θα πρέπει τα αποτελέσματά της να συνυπολογίζονται στα οφέλη ή κόστη των παικτών. Ο Powel χρησιμοποιεί ένα περισσότερο σύνθετο παίγνιο εμπορίου το οποίο δίνει σε κάθε δρώντα τη δυνατότητα είτε να ακολουθήσει μια πολιτική ελεύθερου εμπορίου (απόλυτη συνεργασία), είτε να εφαρμόσει μια άριστη δασμολογία (επιφύλαξη), είτε να ασκήσει εμπάργκο (απομόνωση), είτε να χρησιμοποιήσει βία (σύγκρουση). Το παίγνιο περιλαμβάνει κάποιες συνθήκες χρήσης βίας, με άλλα λόγια περιλαμβάνει οφέλη και κόστη από τη χρήση της.

Σε ένα παίγνιο αυτού του είδους, όπου τα ρεαλιστικά αξιώματα λαμβάνονται σε μεγαλύτερο βαθμό υπόψη σε σχέση με τη λιγότερο σύνθετη παραλλαγή του παιγνίου του φυλακισμένου, τα κράτη αδυνατούν στην πρώτη περίοδο να απελευθερώσουν το εμπόριο δεδομένου του φόβου της ασύμμετρης κατανομής κέρδους το οποίο θα δώσει το άμεσο στρατιωτικό πλεονέκτημα στον αντίπαλο. Η επίτευξη αμοιβαίας κατανόησης και απελευθέρωσης του εμπορίου είναι αδύνατη γιατί η απόρριψή της εξασφαλίζει περισσότερα

¹⁰⁰ Βλ. ό.π., σ. 1310.

οφέλη για την επιβίωση από την υιοθέτησή της. Το πιθανότερο είναι ότι υπό την απειλή του πολέμου τα κράτη κατευθύνονται αρχικά στην επιβολή της άριστης δασμολογίας η οποία δεν εξασφαλίζει τα μέγιστα κέρδη αλλά διατηρεί την ισορροπία ισχύος. Δεδομένης όμως της επιλογής χρήσης βίας, τα κράτη διατηρούν στο διηνεκές ένα ισχυρό κίνητρο να διαφωνούν ως προς το βέλτιστο αποτέλεσμα καθώς, ακόμα και στην περίπτωση που μια συναλλαγή απέδιδε τα ίδια απόλυτα οφέλη στους παίκτες, τότε και πάλι δεν θα αποτελούσε σημείο ισορροπίας γιατί η αποστασία θα εξασφάλιζε περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης σε περίπτωση πολέμου. Το ρίσκο της εκχώρησης πλεονεκτήματος στον αντίπαλο ή της απάρνησής του είναι απαγορευτικό γιατί ο πόλεμος δεν στερεί απλώς κέρδη, όπως οι υπόλοιπες επιλογές του παιγνίου, αλλά επιβάλλει κόστη αρκετά υψηλά ώστε στον επόμενο γύρο του παιγνίου να μην καλύπτονται από την απελευθέρωση του εμπορίου ή την επιβολή άριστης δασμολογίας. Από το παίγνιο διαφαίνεται ότι η συνεργασία υπό την απειλή του πολέμου είναι αδύνατη.

Το παραπάνω παίγνιο περιγράφει τις ανασταλτικές επιρροές ενός συστήματος που επιτρέπει στη βία να παρεμβάλλεται στην ανάπτυξη συνεργατικών – εμπορικών σχέσεων. Εντούτοις, αποκαλύπτει τη μισή αλήθεια δεδομένου ότι προϋποθέτει πως τα κράτη θα μετατρέπουν το σύνολο των σχετικών οφελών σε απόλυτα στρατιωτικά πλεονεκτήματα. Αν το ζήτημα εξεταστεί με βάση τη σχηματική προσέγγιση που ακολούθησα πιο πάνω τότε η ασύμμετρη κατανομή των κερδών έχει διαφορετικά αποτελέσματα: από τη μία πλευρά, δίνει τη δυνατότητα και στους δύο δρώντες να αφιερώσουν μεγαλύτερο μέρος των πόρων τους στην κατανάλωση και, από την άλλη, εμπλέκει σε μεγαλύτερο βαθμό τα κέρδη του πλειοδοτημένου με τη διατήρηση του status-quo. Στην ακραία περίπτωση που *μόνο* το κράτος Α αποκομίσει οικονομικά οφέλη από τη συνεργασία τότε η καμπύλη κατανομών i_1 μετατοπίζεται προς τα κάτω στη θέση της i_1' (Βλ. Παράσταση 5). Το νέο σημείο ισορροπίας εντοπίζεται τώρα στο σημείο z το οποίο συνεπάγεται ακόμα χαμηλότερες σχετικές αμυντικές δαπάνες από ότι στην πρότερη της συνεργασίας κατάσταση.

Παράσταση 5 Οφέλη από το εμπόριο και νέα ισορροπία

Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει. Στην περίπτωση που ένα κράτος αυξήσει τα κέρδη του από τη συνεργασία κι επομένως διευρύνει την οικονομική του βάση, τότε μπορεί να μειώσει τις *σχετικές* του δαπάνες για εξοπλισμούς, με άλλα λόγια μπορεί να διατηρήσει την ισορροπία αφιερώνοντας μικρότερο ποσοστό των πόρων του στην άμυνα και αυξάνοντας την κατανάλωση. Παράλληλα, καθώς το σημείο ισορροπίας μετατοπίζεται προς τα κάτω και αριστερά, το κράτος το οποίο κερδίζει περισσότερο από τη συνεργατική σχέση είναι κι εκείνο το οποίο επιθυμεί περισσότερο τη διατήρηση του status-quo, επομένως έχει λιγότερα κίνητρα να καταφύγει σε πόλεμο και είναι λιγότερο απειλητικό.¹⁰¹

¹⁰¹ Powel Robert, *In the Shadow of Power*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1999, σσ. 78-79. Αυτό είναι ουσιαστικά και το επιχείρημα του Gilpin όταν αναφέρεται στην τάση των ηγεμόνων να υπερασπίζονται

Η παραπάνω διατύπωση προϋποθέτει ότι το κράτος επιδιώκει ταυτόχρονα την ασφάλεια και τη μεγιστοποίηση της κατανάλωσης. Αν, παρ' όλα αυτά θέσουμε στο περιθώριο την προϋποτιθέμενη συνθήκη που ακολουθώ σε αυτή την ανάλυση, τότε το κράτος Α δεν θα μείωνε τις σχετικές του δαπάνες για εξοπλισμούς και η θέση του σε μια ενδεχόμενη σύγκρουση θα βελτιώνονταν σε σχέση με πριν. Για τον αντίπαλο αυτή η κατάσταση αναπόφευκτα θα οδηγούσε σε αυξημένες κρατικές δαπάνες για εξοπλισμούς που τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα θα αποδυνάμωναν τον ιδιωτικό τομέα και θα επιβράδυναν την οικονομική μεγέθυνση. Όμως δεν υπάρχει μέχρι σήμερα σαφής και αντίστροφος συσχετισμός μεταξύ αμυντικών δαπανών και οικονομικής μεγέθυνσης.¹⁰² Εμπειρικά, οι Η.Π.Α. αύξησαν με ταχείς ρυθμούς τις αμυντικές τους δαπάνες κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου αλλά βίωσαν εξαιρετική οικονομική μεγέθυνση ακόμα και σε φάσεις πρωτόγνωρης αναβάθμισης στρατιωτικών δυνατοτήτων, όπως κατά την περίοδο Reagan.¹⁰³ Εξάλλου, η Κίνα για την περίοδο 2000-2004 (για την οποία υπάρχουν επαρκή στοιχεία) σημείωσε ταυτόχρονα τόσο ανοδικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης όσο και ανοδικούς ρυθμούς επένδυσης σε εξοπλισμούς.¹⁰⁴ Λογικά και διαισθητικά οι αυξημένες εξοπλιστικές δαπάνες αναπόφευκτα θέτουν περιορισμούς στη μεσομακροχρόνια δυνατότητα πλουτισμού του κράτους αλλά το πρόβλημα σε θεωρητικό επίπεδο είναι πως το φαινόμενο παράλληλης αύξησης τόσο των εξοπλιστικών δαπανών όσο κι εκείνων που προορίζονται για την οικονομική μεγέθυνση δεν μπορεί να επεξηγηθεί μέσα από τις μεταβλητές που ορίζονται από το ρεαλισμό γιατί εμπλέκει εσωτερικές και διεθνείς οικονομικές, πολιτικές, τεχνολογικές ακόμα και ψυχολογικές διαδικασίες.¹⁰⁵

Τα παραπάνω οδηγούν με μια πρώτη ανάγνωση στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος των σχετικών οφελών στη διακρατική συνεργασία και τη διατήρηση της ισορροπίας είναι μικρότερος από εκείνον που του επιφυλάσσει το ρεαλιστικό υπόδειγμα. Ένα τέτοιο

το status-quo στο πλαίσιο ενός συστήματος το οποίο τους προσφέρει κέρδη. Αυτή η θέση θα συσχετισθεί παρακάτω με τα αίτια του πολέμου (βλ. κεφ. 3.2)

¹⁰² Glaser Charles, "Realists as Optimists: Cooperation as Self-Help", *International Security*, Vol. 19, Issue 3, Winter 1994-1995, σ. 77.

¹⁰³ Παπασωτηρίου, *Αμερικάνικη Εξωτερική Πολιτική και Πολιτικό Σύστημα*, 2002, σσ. 344, 346. Βλέπε επίσης Knorr Klaus, "The Concept of Economic Potential for War", *World Politics*, Vol. 10, Issue 1, October 1957, σσ. 57-59 όπου ο συγγραφέας διατείνεται πως οι υψηλές αμυντικές δαπάνες έχουν αποτελέσματα στη φορολογία αλλά τα αποτελέσματα της τελευταίας στην κρατική μεγέθυνση εξαρτώνται από την κλιμάκωσή της κι όχι από το μέγεθός της.

¹⁰⁴ Το συμπέρασμα βασίζεται σε στοιχεία που προέρχονται από το International Monetary Fund <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2006/02/data/weorept.aspx?pr.x=73&pr.y=7&sy=2000&ey=2005&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&c=924&s=NGDP_R%2CNGDP_RPCH&grp=0&a=>> και από το Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) http://first.sipri.org/non_first/milex.php.

¹⁰⁵ Για το συσχετισμό των εξοπλιστικών δαπανών με τις κούρσες εξοπλισμών βλ. μια συνοπτική παρουσίαση των μοντέλων ανάλυσης και των δυσκολιών εφαρμογής τους στο Modd Kendall D., Luebbert Gregory M., "Arms Races and Military Expenditure Models: A Review", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 24, Issue 1, March 1980, σσ. 153-185.

συμπέρασμα δεν δικαιώνει, παραταύτα, τις φιλελεύθερες προσεγγίσεις. Οι φιλελεύθερες προσεγγίσεις διατείνονται ότι η συνεργασία *per se* εξασφαλίζει την αποφυγή του πολέμου επειδή εξ' ορισμού ο πόλεμος συνεπάγεται κόστος κι επειδή τα κράτη θέλουν απλώς να κερδίζουν από τις διακρατικές σχέσεις. Αντιθέτως, το επιχείρημά μου είναι ότι η κρίσιμη μεταβλητή της σταθερότητας δεν εντοπίζεται στα αποτελέσματα της συνεργασίας μεταξύ των κρατών αλλά στο κόστος απόκτησης και χρήσης της στρατιωτικής ισχύος. Στην περίπτωση που η απόκτηση στρατιωτικών δυνατοτήτων δεν εξασφαλίζει οφέλη ή εξασφαλίζει ανεπαρκή οφέλη τότε οι δυνατότητες συνεργασίας αναδύονται και τα κράτη μπορούν να υπερκεράσουν την αβεβαιότητα μέσα από τη μαθησιακή διαδικασία που περιγράφει ο θεσμικός φιλελευθερισμός. Όταν όμως το κόστος χρήσης της βίας είναι χαμηλό λόγω των μεγάλων οφελών από την άσκησή της, της επίδρασης της τεχνολογίας ή των στρατηγικών συνθηκών τότε ο πόλεμος αποτελεί μια επιλογή που απαγορεύει οποιαδήποτε ανάπτυξη συνεργασίας.

Το κόστος χρήσης της βίας είναι κεντρικό και προσδιορίζεται κυρίως από την «λεπτεπίλεπτη» αποτίμηση της ισχύος που υιοθετώ σε αυτή τη μελέτη (βλ. κεφ. 4) και η οποία μας δίνει περισσότερες πληροφορίες από ότι η «συγκεντρωτική» για την ισορροπία μεταξύ άμυνας και επίθεσης και την αθροιστικότητα των πηγών ισχύος. Ενδεικτικά, τα σχετικά οφέλη έχουν μικρότερη σημασία όταν η άμυνα υπερέχει της επίθεσης γιατί το κόστος ανάπτυξης επιθετικών δυνατοτήτων είναι δυσανάλογα μεγαλύτερο από εκείνο που απαιτείται για την αντιμετώπισή τους.¹⁰⁶ Έτσι, το μεγαλύτερο σχετικό οικονομικό όφελος από τη συνεργασία δεν μεταφράζεται αυτόματα σε απόλυτο στρατιωτικό πλεονέκτημα που θα κρίνει έναν πόλεμο. Σε επίπεδο μεθοδολογίας, το πλεονέκτημα της λεπτεπίλεπτης αποτίμησης της ισχύος είναι ότι, καταρχήν, διατηρεί ανέπαφες τις βασικές αρχές του ρεαλιστικού υποδείγματος αποτρέποντας με αυτό τον τρόπο την υιοθέτηση μιας εκλεκτικιστικής προσέγγισης στο φαινόμενο του πολέμου και, επίσης, ότι επιτρέπει τη μελέτη των αιτιών του πολέμου όταν σχετίζονται και με τις συνθήκες συνεργασίας / εμπορίου μεταξύ των κρατών.

Συμπερασματικά, συμφωνώ με την άποψη των ρεαλιστών ότι τα κράτη επιδιώκουν την εξασφάλιση περισσότερο των σχετικών παρά των απόλυτων κερδών. Οι συνεργατικές σχέσεις μεταξύ των κρατών, και ειδικά το εμπόριο το οποίο αποτελεί μεταβλητή στην παρούσα ανάλυση, δεν εμπεριέχουν την αρμονία των συμφερόντων που η επιδίωξη μόνο των απόλυτων κερδών υπονοεί. Αντίθετα, τα σχετικά οφέλη από τη συνεργασία είναι κρίσιμα όταν το στρατηγικό περιβάλλον επιτρέπει την εύκολη και με χαμηλό σχετικό κόστος μετατροπή τους σε

¹⁰⁶ Glaser Charles, "Realists as Optimists", Winter 1994-1995, σ. 79.

αποτελεσματικές στρατιωτικές δυνατότητες που επιβάλλουν κόστη και δεν στερούν απλώς κέρδη από τον αντίπαλο.

3 Τα Αίτια του Πολέμου: το θεωρητικό κεκτημένο

Σε αυτό το κεφάλαιο επιδιώκω να αποσαφηνίσω το επιχείρημα ότι οι κλασικές και δομικές προσεγγίσεις του ρεαλισμού μας δίνουν μια σαφή εικόνα των προϋποτιθέμενων συνθηκών για το φαινόμενο της σύγκρουσης αλλά τα αναλυτικά εργαλεία που προσφέρουν για την ανάλυση συγκεκριμένων πολέμων και των συνθηκών που τους προκάλεσαν είναι ανεπαρκή.

3.1 Ισορροπία και Πόλεμος στις κλασικές και δομικές προσεγγίσεις

Ο κλασικός ρεαλισμός, όπως διατυπώνεται από τον Morgenthau προσεγγίζει το φαινόμενο του πολέμου μέσα από την επεξήγηση της ισορροπίας της ισχύος μεταξύ των ανταγωνιζόμενων δυνάμεων. Η ισορροπία της ισχύος αποτελεί και τη σημαντικότερη συμβολή του Morgenthau στη σύγχρονη διεθνολογική ανάλυση. Τη σύλληψη της έννοιας της ισορροπίας ο Morgenthau αντλεί από τους εξισορροπητικούς μηχανισμούς στο φυσικό κόσμο, στο χώρο της οικονομίας και, κυρίως, στο χώρο της εσωτερικής πολιτικής και ειδικά στο σύστημα εξισορροπήσεων του αμερικάνικου συντάγματος. Θεωρεί ότι οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ύπαρξη ισορροπίας είναι δύο: πρώτον, ότι τα στοιχεία μεταξύ των οποίων υπάρχει ισορροπία έχουν λόγο ύπαρξης εξαιτίας μιας αναγκαιότητας και, δεύτερον, ότι στην περίπτωση που δεν υπήρχε μια κατάσταση ισορροπίας τότε το ένα θα υπερίσχυε του άλλου και, τελικά, θα το κατέστρεφε.¹⁰⁷

Στο διεθνές επίπεδο η ισορροπία ισχύος εμφανίζεται μεταξύ κυρίαρχων κρατών τα οποία με βάση τα κίνητρά τους διαχωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: α) σε εκείνα τα οποία επιδιώκουν τη διατήρηση της ισχύος τους και την συντήρηση της υπάρχουσας διεθνούς κατανομής ισχύος [status quo powers], β) σε εκείνα των οποίων η εξωτερική πολιτική αποσκοπεί στην επαύξηση της ισχύος, δηλαδή ακολουθούν μια ιμπεριαλιστική πολιτική [imperialist powers] και γ) εκείνα τα οποία αποσκοπούν πρωταρχικά στην προβολή της ισχύος τους με σκοπό την διατήρηση ή την επαύξησή της, με άλλα λόγια ακολουθούν μια πολιτική διατήρησης κύρους [powers seeking prestige].¹⁰⁸ Η ισορροπία της ισχύος ως μηχανισμός λαμβάνει δύο μορφές: α) την άμεση διμερή αντιπαράθεση, όπου η ισορροπία της ισχύος

¹⁰⁷ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 185.

¹⁰⁸ Ο.π., σ. 51.

καθορίζεται με την αναβάθμιση της ισχύος εκάστου κράτους μέχρι να επέλθει ισότητα και το κίνητρο για περαιτέρω αναβάθμιση να εκλείψει ή ο ανταγωνισμός να καταλήξει σε ένοπλη σύγκρουση, και β) τον ανταγωνισμό μεταξύ κρατών σε ένα ευρύτερο πλαίσιο όπου το καθένα προσπαθεί να προσεταιριστεί συμμάχους ώστε να αναβαθμίσει τις ικανότητές του ή να αποτρέψει χώρες από το να συμμαχήσουν με τον αντίπαλό του ώστε να τις διατηρήσει. Σε όλες τις περιπτώσεις ο Morgenthau αναγνωρίζει τη διαφοροποίηση των κινήτρων μεταξύ εκείνου του κράτους που αποβλέπει, μέσα από ιμπεριαλιστική συμπεριφορά, να αναθεωρήσει κι εκείνου που επιδιώκει να διατηρήσει το status quo. Επαγωγικά, κι εφόσον ένα κράτος δύναται ως ιμπεριαλιστής να αμφισβητεί το status quo παρόλο που, εξ' ορισμού, έχει εξασφαλίσει την ύπαρξή του, ο κλασικός ρεαλισμός του Morgenthau αναφέρεται σε κράτη τα οποία επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της ισχύος τους στα πλαίσια ενός καθεστώτος αναρχίας.

Το κεντρικό πρόβλημα θεωρίας της ισορροπίας της ισχύος, ωστόσο, είναι το κατά πόσον αναφέρεται σε ένα φαινόμενο συνειδητής εξισορρόπησης ή αδράνειας, με άλλα λόγια αν πρόκειται για συμπεριφορά που προκαλείται ως τέτοια από τους ηγέτες ή αν αποτελεί διαδικασία ακούσια, αυτόματη και αναπόφευκτη που απορρέει από το διεθνές σύστημα. Η αποκρυστάλλωση της τοποθέτησης του Morgenthau απέναντι στην ισορροπία της ισχύος δύναται να τον εντάξει είτε στους διαμορφωτές μιας ρεαλιστικής ιδεολογίας που αποσκοπεί στην ειρήνη μέσα από την ισορροπία είτε στους, μετέπειτα, επιστημονιστές των διεθνών σχέσεων οι οποίοι αναγνώρισαν στην ισορροπία της ισχύος ένα διαρκές φαινόμενο που είναι χαρακτηριστικό του διεθνούς συστήματος κι όχι του κράτους και την ισχύος του.¹⁰⁹

Μέσα σε πλήθος αντιφάσεων, στο Politics Among Nations ο Morgenthau αντιμετωπίζει άλλοτε μηχανιστικά και άλλοτε κανονιστικά τη εξισορροπητική συμπεριφορά των κρατών μέσα σε ένα καθεστώς αναρχίας. Στην εναρκτήρια παράγραφο του κεφαλαίου «Η ισορροπία της Ισχύος» διατείνεται ότι η τελευταία αποτελεί:

«την ειδική εκδήλωση ενός γενικού κοινωνικού κανόνα στον οποίο οφείλουν τη την αυτονομία τους τα συστατικά μέλη μιας κοινωνίας [...] δεν είναι μόνο αναπόφευκτη αλλά αποτελεί απαραίτητο σταθεροποιητικό παράγοντα σε μια κοινωνία κυρίαρχων κρατών»¹¹⁰ αλλά αμέσως παρακάτω δηλώνει πως «η αστάθεια της ισορροπίας της ισχύος δεν οφείλεται στο

¹⁰⁹ Για τη διελεύκανση του όρου “Ισορροπία Ισχύος” όπως χρησιμοποιήθηκε από θεωρητικούς και πολιτικούς εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το άρθρο Haas Ernst B., “Balance of Power: Prescription, Concept or Propaganda”, *World Politics*, Vol. 5, Issue 4, July 1953, σσ. 442-477. Ο Haas παραθέτει τα πολλαπλά νοήματα της ισορροπίας της ισχύος πίσω από τα οποία κρύβονται περιγραφικές προσεγγίσεις (459-460), ιδεολογίες και συνταγές πολιτικής (460-464, 468-474) και επιστημονικές μέθοδοι διεθνολογικής ανάλυσης (464-468).

¹¹⁰ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 183.

σφάλμα της αρχής αλλά στις ειδικές συνθήκες υπό τις οποίες η αρχή λειτουργεί σε μια κοινωνία κυρίαρχων κρατών»¹¹¹

Στο ίδιο κεφάλαιο, ωστόσο, και με την επιχειρηματολογία που παρατίθεται παρακάτω, ο ίδιος διατυπώνει τις αντιρρήσεις του για το κατά πόσο θα μπορούσε η εφαρμογή της ισορροπίας ισχύος να περιορίσει τη σύγκρουση, αφήνοντας έτσι να διαφανεί ότι η εξισορρόπηση της ισχύος αποτελεί *στρατηγική επιλογή* του κράτους κι όχι από τη φύση του κράτους ή του συστήματος αποκυούμενο φαινόμενο. Από αυτή την άποψη, συμφωνεί έμμεσα με τον Bull ο οποίος αναγνώρισε στην ισορροπία ισχύος έναν ακόμα (ανάμεσα σε άλλους) θεσμό της διεθνούς κοινωνίας κι όχι ένα συστημικό μηχανισμό.¹¹²

Κρίνοντας τον Morgenthau με περίσσεια αυστηρότητα, εφόσον η ισορροπία της ισχύος αποτελεί συστατικό χαρακτηριστικό μιας κοινωνίας κυρίαρχων κρατών, με άλλα λόγια είναι «φυσική» και αναπόφευκτη, τότε η λειτουργία της (πρέπει να) είναι καθολική• η διατύπωση ότι σε μερικές περιπτώσεις δεν λειτουργεί λόγω «ειδικών συνθηκών» κινδυνεύει να καταλήξει σε ταυτολογία αφού το φαινόμενο φαίνεται να ισχύει στην ύπαρξη και στην ανυπαρξία του ταυτόχρονα. Παράλληλα, η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία εναντίον της ισορροπίας της ισχύος ως αποτελεσματικού παράγοντα περιορισμού συγκρούσεων αναβαθμίζει τη σημασία των έτερων κανονιστικών παραγόντων που ο Morgenthau προσδιορίζει στο διεθνές σύστημα, τους θεσμούς, το νόμο και την ηθική. Το γεγονός αυτό οδηγεί τον Guzzini να υποστηρίξει ότι η θεωρία του Morgenthau περιγράφει έμμεσα τις διεθνείς σχέσεις ως ένα κυκλικό φαινόμενο κατά τη διάρκεια του οποίου η αποτυχία δημιουργίας κανονιστικών μηχανισμών οδηγεί στην κατάρρευση στην ισορροπία ισχύος, η οποία με τη σειρά της προσφέρει τη σταθερότητα για τη δημιουργία νέων κανονιστικών μηχανισμών οι οποίοι σε ύστερη φάση θα καταρρεύσουν για να δώσουν τη θέση τους και πάλι στην ισορροπία ισχύος.¹¹³ Το κατά Morgenthau ρεαλιστικό δόγμα στοιχειοθετείται έτσι στην άποψη ότι η αποφυγή της ισορροπίας ισχύος είναι, τελικά, αδύνατη αλλά ότι η τελευταία δεν αποτελεί τον διαρκή και αποφασιστικό παράγοντα κάθε κρατικής δράσης σε κάθε χρονική περίοδο.

Σε κάθε περίπτωση, το βασικό μειονέκτημα της στρατηγικής της εξισορρόπησης της ισχύος κατά τον Morgenthau, προκύπτει από τη μέθοδο αποτίμησης του μεγέθους της. Η αποτίμηση της κρατικής ισχύος καταδικάζεται στην πράξη από τρία κοινά σφάλματα: τον απόλυτο χαρακτήρα της ισχύος, το μόνιμο χαρακτήρα της ισχύος και το σφάλμα του μοναδικού

¹¹¹ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 183.

¹¹² Βλ. Bull Hedley, *The Anarchical Society: a study of order in world politics*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, 1995, σ. 88.

¹¹³ Guzzini, *Realism in international Relations*, 1998, σελ. 29.

παράγοντα. Στην αποτίμηση της ισχύος οι απόλυτες τιμές είναι ανούσιες, σημασία έχουν μόνο οι σχετικές τιμές, εκείνες δηλαδή που προκύπτουν από το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ κρατών. Παράλληλα, οι εκτιμήσεις της ισχύος των κρατών δεν δύνανται να παραμένουν σταθερές, καθ' ότι οι πηγές ισχύος μεταβάλλονται συνεχώς σε βαρύτητα μέσα στο χρόνο. Και τέλος, η αποτίμηση της ισχύος δεν μπορεί να επαφίεται στην εξέταση ενός μόνο παράγοντα εις βάρος των υπολοίπων.¹¹⁴ Αν και ο Morgenthau αποτυγχάνει να διαχωρίσει τη λανθάνουσα από την πραγματική ισχύ, με άλλα λόγια τις πηγές από τις δράσεις ισχύος, εντούτοις εντοπίζει, εκ του αποτελέσματος και σε αντιδιαστολή με τους δομικούς ρεαλιστές, το κεντρικό πρόβλημα της μέτρησης της ισχύος στην επιστήμη των διεθνών σχέσεων και προκρίνει μια «πλουραλιστική» επεξεργασία της. Αναγνωρίζει ωστόσο ότι, σε τελική ανάλυση, ο υπολογισμός της ισχύος είναι πρακτικά αδύνατος, ακόμα κι αν εκείνοι που ηγούνται ενός έθνους κατέχουν την ανώτερη σοφία και την ορθότερη κρίση. Πάντα θα παρουσιάζονται μεταβλητές οι οποίες είτε δεν θα περιλαμβάνονται στον υπολογισμό λόγω άγνοιας, είτε δεν θα μπορούν να προσμετρηθούν με επαρκή ακρίβεια.¹¹⁵

Τα αίτια πολέμου στην προσέγγιση του Morgenthau επικεντρώνονται επομένως στο ενδεχόμενο κατάρρευσης της ισορροπίας ισχύος μέσω της εμφάνισης μιας ιμπεριαλιστική δύναμης η οποία έχει ως στόχο την ανατροπή του status quo. Η έκρηξη ή μη του πολέμου εξαρτάται τότε από την αντίδραση του διεθνούς περίγυρου, δηλαδή των ανταγωνιστικών δυνάμεων. Αν και η εξισορρόπηση αποτελεί το μονόδρομο για την επιβίωση του κράτους και τη σταθερότητα του συστήματος, εντούτοις, υποσκάπτεται από αυτή τη διάγνωση του ιμπεριαλισμού, με άλλα λόγια τη διαφοροποίηση μεταξύ των δεδομένων της αντικειμενικής και υποκειμενικής ισχύος. Ο Morgenthau εντοπίζει τη λανθάνουσα παθογένεια της διάκρισης μεταξύ ιμπεριαλιστικών και status quo δυνάμεων. Οι δυνάμεις συχνά παρερμηνεύουν τις δράσεις των ανταγωνιστών τους είτε εξορθολογίζοντας αυτές με αποτέλεσμα κατευναστικές πολιτικές είτε υπερβάλλοντας τη σημασία τους οδηγώντας σε κλιμάκωση του ανταγωνισμού και της έντασης. Ο κατευναστής καταλήγει να αντιμετωπίζει τις απαιτήσεις του ιμπεριαλιστή ως μεμονωμένες και δικαιολογημένες αξιώσεις που δεν ανατρέπουν το status quo κι όχι ως τμήματα μιας αλυσίδας δράσεων που αποσκοπεί στη σταδιακή αναβάθμιση της θέσης του.¹¹⁶ Από την άλλη, ο φυσικός και διάχυτος φόβος του διεθνούς συστήματος οδηγεί ενίοτε σε διαμετρικά αντίθετα φαινόμενα. Οι αμυντικές πολιτικές ενός κράτους οδηγούν σε λανθασμένες εκτιμήσεις περί των προθέσεων του από άλλα κράτη τα οποία διαβλέπουν σε αυτές τον

¹¹⁴ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σσ. 170-177.

¹¹⁵ Ο.π., σσ. 168-169.

¹¹⁶ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 76.

προάγγελο ιμπεριαλιστικής πολιτικής. Ενισχυτικά σε αυτό το φαινόμενο της καχυποψίας επιδρά η ιδεολογική ένδυση των κρατικών πολιτικών και η εξ' αυτών διάγνωση ιδεολογικών κινήτρων που αποσκοπούν στην επέκταση. Ο βασισμένος σε αντικειμενικά και υποκειμενικά δεδομένα φαύλος κύκλος που δημιουργείται καταλήγει τελικά σε ανοικτή σύγκρουση.¹¹⁷ Υπ' αυτό το πρίσμα η εξισορρόπηση δεν είναι ποτέ μια απλή διαδικασία, το αντίθετο, υποβάλλεται στους περιορισμούς τους οποίους θέτει η ελλιπής πληροφόρηση και η παρερμηνεία, ουσιαστικά οι εσφαλμένες αντιλήψεις που είναι διάχυτες στο διεθνές σύστημα. Και ο πόλεμος δεν αποτρέπεται ποτέ μηχανιστικά κι εύκολα μέσα από την εξισορρόπηση, το αντίθετο, ξεσπάει συχνά λόγω της αβεβαιότητας της κατανομής ισχύος μεταξύ των κρατών.

Ο αυστηρός κριτής θα ισχυρίζονταν ότι ο Morgenthau κατέβαλλε μεγαλύτερη προσπάθεια να συντάξει ένα εγχειρίδιο αποτελεσματικής ηγεσίας με σκοπό την υπεράσπιση της κυριαρχίας ως προαπαιτούμενου ελευθερίας παρά μια ολοκληρωμένη θεωρία η οποία να διατυπώνει σαφείς αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ πηγών ισχύος, της άσκησης ισχύος και των αποτελεσμάτων της στο φαινόμενο του πολέμου. Η αδυναμία σαφούς σύνδεσης των πολλών προσώπων της ισχύος ή του ιμπεριαλισμού με τα αίτια πολέμου υποσκάπτει την εφαρμοσιμότητα της θεωρίας στην επεξήγηση των συγκρούσεων. Όπως όμως υποστηρίζει και ο Gaddis, ο Morgenthau αποδείχτηκε αρκούντως προσεκτικός ώστε να μην υπερβάλλει στην επεξηγηματική δυνατότητα της θεωρίας του. Αν και δημιούργησε ένα νοητικό πλέγμα που σκοπό θα είχε την αναβάθμιση των διεθνών σχέσεων σε επιστημονικό πεδίο, βασισμένο τόσο στη σχετική αφαιρετικότητα όσο και στην κεντρική τοποθέτηση της ισχύος, εντούτοις παραδέχτηκε ότι πάντα θα υπάρχουν αντίρροπες τάσεις οι οποίες θα μας αναγκάζουν να διακρίνουμε απλές δυνατότητες και πιθανότητες που θα αποτελούν οδηγούς στην ορθή κρίση των πολιτικών των κυβερνήσεων και των λαών.¹¹⁸

Σε αντίθεση με το δυναμισμό του κλασικού ρεαλισμού, ο δομικός ρεαλισμός παρέχει μια εικόνα του διεθνούς συστήματος που θυμίζει έντονα έναν πίνακα νεκρής φύσης. Μια εικόνα μεγεθών που αντικατοπτρίζονται σε σταθερά σχήματα χωρίς καμία αίσθηση κίνησης. Η προφανής αδυναμία του νεορεαλισμού είναι να επεξηγεί αφενός την αύξηση της ισχύος των κρατών πέρα από τα όρια τα οποία επιβάλλει η εξισορρόπηση των ανταγωνιστών και αφετέρου την αλλαγή των δομών του συστήματος ως αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας. Η αποσαφήνιση των αιτιών πολέμου είναι, υπό αυτές τις συνθήκες, μία διανοητική ακροβασία. Ο Waltz αποδέχεται την κριτική ότι ο νεορεαλισμός δεν δύναται να επεξηγήσει το ξέσπασμα μιας

¹¹⁷ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ. 78.

¹¹⁸ Βλ. Gaddis, "International Relations Theory and the End of The Cold War", 1992-1993, σ. 7-8.

συγκεκριμένης σύγκρουσης παρά μόνο όταν συνδυαστεί με προσεγγίσεις εκτός θεωρητικού πλαισίου, δηλαδή με την ανάλυση των συγκεκριμένων διεθνοπολιτικών συνθηκών, των προφίλ των ηγετών και της αλυσίδας δράσης και αντίδρασης μεταξύ των κρατών που εμπλέκονται.¹¹⁹ Το μόνο το οποίο μπορεί να επιτύχει ο νεορεαλισμός είναι, καταρχήν, να αποδώσει το φαινόμενο του πολέμου σε ένα συστημικό χαρακτηριστικό, την διεθνή αναρχία, και ταυτόχρονα να προσδιορίσει τον συστημικό παράγοντα ο οποίος αυξάνει ή περιορίζει τις πιθανότητες πολέμου, την πολικότητα.

Το θεωρητικά κεντρικό ερώτημα που τίθεται σε αυτό το σημείο είναι αν όντως η συστημική αναρχία αποτελεί μια επαρκή επεξήγηση της έκρηξης του πολέμου. Για να το θέσουμε σαφέστερα, η απομόνωση μίας και μόνο μεταβλητής τοποθετημένης σε ένα και μόνο επίπεδο ανάλυσης μπορεί να επεξηγήσει επαρκώς το φαινόμενο του πολέμου; Αν κανείς ακολουθήσει το λογικό μονοπάτι του Waltz τότε μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ δραστικών (effective) και επιτρεπτικών (permissive) αιτιών πολέμου. Με άλλα λόγια, το άτομο και το κράτος είναι εκκινητές της σύγκρουσης αλλά το σύστημα είναι εκείνο που παρέχει τις συνθήκες. Στο «*Man, the State and War*» ο Waltz υποστηρίζει ότι η έμφαση για τα αίτια του πολέμου θα πρέπει να δίνεται στα επιτρεπτικά αίτια, δηλαδή τον εγγενή χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος, την αρχή διάταξης, την αναρχία. Υποστηρίζει ότι σε κάθε περίπτωση και σε κάθε σύστημα η κοινωνική δομή, δηλαδή οι θεσμοποιημένοι περιορισμοί και οι θεσμοποιημένες μέθοδοι διαφοροποίησης και ρύθμισης των συμφερόντων, είναι εκείνη που καθορίζει το κατά πόσο ο πόλεμος μπορεί να λάβει χώρα ή όχι.¹²⁰ Ο ορισμός της αναρχίας συμπυκνώνεται έτσι στο γεγονός ότι στο διεθνές σύστημα δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός ο οποίος να δύναται να αποτρέψει τον πόλεμο. Τα δραστικά αίτια, τα οποία ο Waltz τοποθετεί στο πρώτο και το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης, κρύβουν κατά την άποψή του, ατέλειες σε θεωρητικό επίπεδο καθώς επικεντρώνονται στις λεπτομέρειες μιας διεθνολογικής κατάστασης και παραλείπουν την αναφορά στο πλαίσιο υπό το οποίο οι δράσεις έφεραν αποτελέσματα

Για να αποδοθεί βάρος στην άποψη του Waltz θα πρέπει, καταρχήν, να εντοπιστούν τα δραστικά αίτια του πολέμου *αποκλειστικά* στο πρώτο και το δεύτερο επίπεδο και τα επιτρεπτικά *αποκλειστικά* στο τρίτο. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει. Οι Θουκυδίδης, Μακιαβέλι και Hobbes απέδωσαν τα χαρακτηριστικά της βίαιης συμπεριφοράς, του εγωισμού, της απληστίας και της ματαιοδοξίας στα άτομα ακριβώς επειδή κι εκείνα *επιτρέπουν* (αλλά δεν επιβάλλουν απαραίτητα) τα φαινόμενα της σύγκρουσης και της εξόντωσης όπως ακριβώς συμβαίνει και με

¹¹⁹ Waltz, "The Origins of War in Neorealist Theory", 1988, σ.620.

¹²⁰ Waltz, *Man, the State and War*, 1959, σ. 231.

το άναρχο διεθνές σύστημα. Επιπλέον, και οι τρεις θεμελιωτές του ρεαλισμού περιέγραψαν ένα κράτος θύτη ώστε να παραστήσουν το διεθνές, σε αντίθεση με το εθνικό, περιβάλλον ως χαοτικό ή συγκρουσιακό και να αποδώσουν στο κράτος κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά επιθετικότητας. Το γεγονός ότι όλα τα κράτη κατέχουν κάποια επιθετική δυνατότητα δημιουργεί, κατά τον Mearsheimer, την προδιάθεση για πόλεμο και διαρθρώνει το σύστημα γύρω από το φόβο, κι όχι μόνο η ανυπαρξία κάποιας ιεραρχικής δομής.¹²¹

Αν το διεθνές σύστημα ήταν τόσο επιρρεπές στον πόλεμο όσο ο Waltz το περιγράφει για να αποδώσει τα αίτιά του στο τρίτο επίπεδο, τότε όλες οι συγκρούσεις θα είχαν χαρακτήρα προληπτικό κι όχι παρεμποδιστικό αλλά κάτι τέτοιο δεν ισχύει καθώς η εμπειρία είναι συνήγορος των παρεμποδιστικών κι όχι των προληπτικών πολέμων.¹²² Όλοι οι πόλεμοι θα ήταν προληπτικοί γιατί κάθε κράτος θα αντιλαμβάνονταν την επίθεση των υπολοίπων ως άμεσα επαπειλούμενη. Μια τέτοια αντίληψη δεν θα βασίζονταν όμως στα χαρακτηριστικά του συστήματος αλλά στα χαρακτηριστικά του κράτους ως επιθετικού μορφώματος το οποίο όχι απλά μπορεί αλλά θα κάνει πόλεμο σήμερα κι όχι αύριο. Ο Waltz δικαίως ισχυρίζεται ότι το τρίτο επίπεδο μπορεί να μην περιέχει δραστικά αίτια αλλά μόνο επιτρεπτικά, παράλληλα όμως το πρώτο και το δεύτερο περιλαμβάνουν και τα δύο. Επομένως, αν και οφείλει κανείς να αναγνωρίσει τη σημασία του συστήματος στην παροχή των συνθηκών για πόλεμο όπως την περιέγραψε ο Waltz, εντούτοις δεν μπορεί να απορρίψει ως εσφαλμένες τις εκτιμήσεις των Μακιαβέλι, Hobbes και Morgenthau και, όπως θα φανεί παρακάτω, του Θουκυδίδη για τη σημασία και των τριών επιπέδων στα αίτια του πολέμου.

Υπό το φως των παραπάνω, η πολικότητα του συστήματος είναι στο νεορεαλισμό ο μοναδικός παράγων ο οποίος καθορίζει τη ροπή ενός συστήματος προς τη σύγκρουση. Κατά βάση τα διπολικά, σε αντίθεση με τα πολυπολικά, συστήματα εμφανίζουν μεγαλύτερη σταθερότητα, πρώτον, γιατί εξασφαλίζουν μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών στους ηγέτες των συνασπισμών οι οποίοι εξαρτώνται ελάχιστα ή και καθόλου από τις προτιμήσεις των μικρότερων δυνάμεων και, δεύτερον, επειδή ο διαχωρισμός του συστήματος σε δύο εσωτερικά συνεκτικούς πόλους πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες χρήσης πόρων ελαχιστοποιώντας την

¹²¹ Βλ. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 43.

¹²² Suganami Hidemi, *On the Causes of War*, Clarendon Press, Oxford, 2001, σσ. 29-30. Για μια εκτενή εμπειρική ανάλυση που καταδεικνύει ότι οι προληπτικοί πόλεμοι είναι ελάχιστοι σε σχέση με τους παρεμποδιστικούς βλ. Reiter Dan, "Exploding the Powder Keg Myth: Preemptive Wars Almost Never Happen", *International Security*, Vol. 20, No. 2, Autumn 1995, σσ. 5-34. Ο Πλατιάς διευκρινίζει πως "Αυτό που διαφοροποιεί τον προληπτικό από τον πόλεμο παρεμπόδισης είναι ο χρονικός ορίζοντας της υλοποίησης της απειλής: ενώ στον προληπτικό πόλεμο η υλοποίηση της απειλής είναι θέμα εβδομάδων, ημερών ή ακόμα και ωρών, στον πόλεμο παρεμπόδισης η υλοποίηση της απειλής απέχει πολύ στο χρόνο και η απειλή είναι περισσότερο δυνητική παρά εκπεφρασμένη", στο Πλατιάς Αθανάσιος, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική τον Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα, 2000, σσ. 133-134.

αλληλεξάρτηση. Στο διπολικό κόσμο οι κίνδυνοι αποσαφηνίζονται, προϋπολογίζονται και αντιμετωπίζονται περισσότερο αποτελεσματικά επειδή το κέρδος της μίας δύναμης συνεπάγεται άμεσο κόστος για την άλλη και η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων είναι αναγκαστικά συνεχής, δεν εμπλέκει μεσάζοντες ή τρίτους συναποφασίζοντες και είναι απόλυτα οριοθετημένη. Αντίθετα, τα πολυπολικά συστήματα είναι ρευστά, ο μεγαλύτερος αριθμός συγκρουόμενων ομαδοποιήσεων αυξάνει τα αίτια των πολέμων ενώ δύναται να δημιουργήσει αλυσιδωτές εμπλοκές κρατών σε συγκρούσεις που διασπείρονται γεωγραφικά.¹²³ Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με τον πολυπολισμό, ο διπολισμός προωθεί μια οξύμωρη τάξη μέσα στην αναρχία σφυρηλατημένη στο αμόνι του τρόμου και της εξάρτησης που προκαλούν οι υπερδυνάμεις στις μικρότερες αλλά και του αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ των ιδίων των υπερδυνάμεων. Έτσι οι συγκρούσεις μεταξύ των μικρών καταπνίγονται στο βωμό της σταθερότητας ενώ η σύγκρουση μεταξύ των μεγάλων καθίσταται λόγω ισχύος απαγορευτικά αιματηρή.

Συνοπτικά και σε εμπειρικό επίπεδο, ο νεορεαλισμός αδυνατεί να επεξηγήσει τη δημιουργία και ανάπτυξη αυτοκρατοριών και γενικά επεκτατικών κρατικών μορφωμάτων οποιουδήποτε μεγέθους που καταφεύγουν στον πόλεμο ενώ υπερτονίζει το στοιχείο της σταθερότητας στις διεθνείς σχέσεις, χωρίς ωστόσο ο ορισμός της να έχει υποστεί την κατάλληλη επεξεργασία στα πλαίσια της θεωρίας.¹²⁴ Επιπλέον, ο Waltz παρέχει κάποιους δείκτες που αυξάνουν ή μειώνουν την πιθανότητα του πολέμου αλλά δεν συνυπολογίζει σε καμία περίπτωση ούτε την επίδραση της τεχνολογίας των εξοπλισμών που μπορεί να δρα σταθεροποιητικά ή αποσταθεροποιητικά στις αντίπαλες δυνάδες αλλά ούτε και τη γεωγραφία η οποία μπορεί να καταστήσει τον πόλεμο περισσότερο πιθανό όταν οι υπερδυνάμεις έχουν κοινά σύνορα ή, το αντίθετο, όταν τις χωρίζει ένας ωκεανός. Η αυστηρή διατύπωση της θεωρίας δεν επιτρέπει την ανάλυση των αιτιών πολέμου ούτε στην περίπτωση που η σύγκρουση προκύπτει από την άνιση ανάπτυξη επειδή η τελευταία είναι χαρακτηριστικό του δευτέρου επιπέδου, του κράτους, κι όχι του τρίτου. Το γεγονός αυτό καθιστά ακόμα δυσχερέστερη τη μελέτη του

¹²³ Βλ. σχετικά και Deutsch Karl W., Singer David J., “Multipolar Power Systems and International Stability”, *World Politics*, Vol. 16, Issue 3, April 1964, σσ. 404-406. Για την αντίθετη άποψη βλ. De Mesquita Bruce Bueno, “Systemic Polarization and the Occurrence and Duration of War”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 22, No. 2, June 1978, σσ. 241-267.

¹²⁴ Για μια γενική επεξεργασία της αμφισημίας της έννοιας της σταθερότητας βλ. Κουσκουβέλης Ηλίας, «Η έννοια της σταθερότητας στη θεωρία της διεθνούς πολιτικής», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. ΣΤ', τεύχ. 21, Ιανουάριος 1997. Για μια κριτική στο ρεαλισμό και την αδυναμία του να επεξηγήσει το φαινόμενο του πολέμου βλ. Huth Paul, Gelpi Christopher, Bennett Scott D., “The Escalation of Great Power Militarized Disputes: Testing Rational Deterrence Theory and Structural Realism”, *The American Political Science Review*, Vol. 87, Issue 3, September 1993, σ. 619. Για μια συζήτηση όσον αφορά στην πολικότητα και τη σταθερότητα βλ. Hoffmann Stanley, Keohane Robert O., Mearsheimer John J., “Back to the Future: Part II: International Relations Theory and Post-Cold War Europe”, *International Security*, Vol. 15, Issue 2, Autumn 1990, σσ. 191-199.

πολέμου γιατί, ενώ το σύστημα διαμορφώνεται από την κατανομή ισχύος μεταξύ των μελών του, εντούτοις οι διακυμάνσεις αυτής δεν περιλαμβάνονται στην ανάλυση. Υπ' αυτή την οπτική ο νεορεαλισμός είναι μια ιδιαίτερος στατική της διεθνούς πολιτικής θεώρηση.

Ο επιθετικός ρεαλισμός, αντίθετα, είναι το αμάλγαμα του κλασσικού και του δομικού και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις στρατηγικές μέσω των οποίων ο ηγεμόνας επιδιώκει την πραγμάτωση των σκοπών του. Ο Mearsheimer εντοπίζει μια ασυνέχεια μεταξύ της κλασσικής στρατηγικής της εξισορρόπησης και της πραγματικής κρατικής συμπεριφοράς. Στον επιθετικό ρεαλισμό η συμπεριφορά του κράτους δεν περιορίζεται στις δράσεις που αποσκοπούν στην εξισορρόπηση (δηλαδή την εσωτερική ενδυνάμωση και τη διαμόρφωση συμμαχικών δεσμών) αλλά πολύ συχνά τα κράτη υποσκάπτουν την ισχύ του αντιπάλου μέσα από μια έμμεση εξισορροπητική στρατηγική, το «buck-passing». Ουσιαστικά, το buck-pass αφορά την έμμεση αντιμετώπιση του αντιπάλου μέσα από την επιστράτευση της ισχύος ενός άλλου κράτους· το κράτος αναγνωρίζει ότι η ισχύς του αντιπάλου πρέπει οπωσδήποτε να περιοριστεί αλλά αναζητά κάποιο άλλο κράτος το οποίο θα σηκώσει το βάρος της σύγκρουσης όσο το ίδιο μένει στο περιθώριο και περιμένει το χρόνο να λειτουργήσει υπέρ του. Για να επιτευχθεί ο σκοπός τα κράτη καταβάλλουν προσπάθεια να διατηρήσουν καλές διπλωματικές σχέσεις με τον αντίπαλο ώστε ο τελευταίος να επικεντρώσει τις προσπάθειές του στο κράτος-δόλωμα ενώ παράλληλα κρατούν αποστάσεις από το κράτος-δόλωμα ώστε να μην παρασυρθούν στον πόλεμο στο πλευρό του. Η στρατηγική έχει διπλό αποτέλεσμα, αφενός, δίνει χρόνο στο κράτος να αναπτύξει την ισχύ του ώστε να αντιμετωπίσει τις επιθετικές προκλήσεις στο μέλλον κι, αφετέρου, αποδυναμώνει τον κύριο αντίπαλο.¹²⁵ Όπως θα δούμε και παρακάτω η εφαρμογή της στρατηγικής αυτής έχει αποτελέσματα τόσο στο επίπεδο της κλασσικής ισορροπίας ισχύος όσο και στη γενικότερη συμπεριφορά του συστήματος.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν τα χαρακτηριστικά αυτά της κρατικής πολιτικής και του διεθνούς συστήματος προκαλούν πόλεμο και υπό ποιές προϋποθέσεις. Πέρα από την επιρροή της αναρχίας που εκ των πραγμάτων αποτελεί τον απαραίτητο ή επιτρεπτικό παράγοντα πρόκλησης πολέμου μεταξύ κρατών ο Mearsheimer συνδυάζει την πολικότητα του συστήματος με την κλασσική ισορροπία ισχύος για να επεξηγήσει μια σειρά από πολέμους. Στον επιθετικό ρεαλισμό η πολικότητα επηρεάζει αποφασιστικά τις πιθανότητες πολέμου αλλά ιδιαίτερη σημασία δίνεται στις ισχυρότερες δυνάμεις και το κατά πόσο έχουν μεταξύ τους διαμορφώσει ισορροπία ισχύος. Με το συνδυασμό της πολικότητας και της ισορροπίας ισχύος μεταξύ των επικρατουσών δυνάμεων μπορούν να προκύψουν τέσσερα είδη συστήματος: α) μη

¹²⁵ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σσ. 157-159.

ισορροπημένη διπολικότητα, β) ισορροπημένη διπολικότητα, γ) μη ισορροπημένη πολυπολικότητα και δ) ισορροπημένη πολυπολικότητα.¹²⁶

Η μη ισορροπημένη διπολικότητα αποτελεί περισσότερο θεωρητική ταξινόμηση παρά εμπειρικά επαληθεύσιμο φαινόμενο. Το διπολικό σύστημα στο οποίο υπάρχει έντονη ασυμμετρία ισχύος μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων δεν μπορεί παρά να είναι ένα βραχύβιο σύστημα, μια απλή φάση στο δρόμο προς την ηγεμονία. Η ισορροπημένη διπολικότητα είναι η πολικότητα-πρότυπο όπως παρουσιάζεται από το νεορεαλισμό. Πρόκειται για το σταθερότερο σύστημα από όλα τα υπόλοιπα για τους λόγους που αναφέραμε κατά την ανάλυση του δομικού ρεαλισμού.

Τα πολυπολικά συστήματα, αντίθετα, παρουσιάζουν περισσότερες πιθανότητες εμφάνισης συγκρούσεων. Τα μη ισορροπημένα πολυπολικά συστήματα κυριαρχούνται από τρεις ή περισσότερες μεγάλες δυνάμεις, η μία εκ των οποίων είναι εν δυνάμει ηγεμόνας. Αντίθετα, τα ισορροπημένα πολυπολικά συστήματα κυριαρχούνται από τρεις ή περισσότερες μεγάλες δυνάμεις καμία από τις οποίες δεν εποφθαλμιά την ηγεμονία ενώ δεν υπάρχει σημαντική ασυμμετρία ισχύος μεταξύ των δύο.

Τα πολυπολικά συστήματα είναι κατά βάση ασταθή σε σχέση με τα διπολικά γιατί στα πλαίσιά τους μπορούν να εμφανιστούν περισσότερες συγκρουσιακές δυνάμεις, αποτελούν χαλαρούς σχηματισμούς όπου οι συμμαχικοί δεσμοί παρουσιάζουν ρευστότητα και πόλεμοι μεταξύ μικρών δυνάμεων μπορούν εύκολα να ξεσπάσουν κι ακόμα και να παρασύρουν τις μεγάλες δυνάμεις σε αναμετρήσεις.¹²⁷ Παράλληλα, ο αυξημένος αριθμός δυνάμεων πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες ασύμμετρης κατανομής πόρων μεταξύ των δυνάμεων και καθιστά την διαμόρφωση ισορροπιών ισχύος αρκετά δυσκολότερη. Οι αναπόφευκτοι εξισορροπητικοί ελιγμοί αναστρέφουν μόνο εν μέρει την τάση για σύγκρουση γιατί στον επιθετικό ρεαλισμό υποσκάπτονται συνεχώς από τη στρατηγική του buck-passing η οποία αντί να δημιουργεί αποτελεσματικές συμμαχίες πολλαπλασιάζει τα φαινόμενα free-riders καθιστώντας έτσι τη λειτουργία τους προβληματική και υψηλού κόστος για τις μεγάλες δυνάμεις.¹²⁸ Καθώς οι σχηματισμοί αλλάζουν σε σχετικά βραχεία χρονικά διαστήματα δυσχεραίνονται και οι υπολογισμοί ισχύος μεταξύ των κρατών με αποτέλεσμα άλλοτε εκείνη να υπερτιμάται κι άλλοτε να υποτιμάται.

¹²⁶ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 337.

¹²⁷ Ο.π., σσ. 339-340.

¹²⁸ Ο.π., σ. 342.

Ο επιθετικός ρεαλισμός δεν διαβλέπει σταθεροποιητικές ροπές ούτε στην περίπτωση που το πολυπολικό σύστημα εμπεριέχει μεγάλες δυνάμεις περίπου ίσης ισχύος· η σταθερότητα και πάλι υποσκάπτεται από το γεγονός ότι όλοι επιθυμούν την μεγιστοποίηση της ισχύος τους ως μονόδρομο προς την απόλυτη ασφάλεια και στην πορεία κλιμακώνουν το αίσθημα φόβου μεταξύ των κρατών που πολλαπλασιάζει τις πιθανότητες λάθους υπολογισμού και υπερβολικής αντίδρασης. Ειδικά, τα μη ισορροπημένα πολυπολικά συστήματα είναι ιδιαίτερος ευάλωτα σε συγκρούσεις γιατί οι εν δυνάμει ηγεμόνες αποτελούν τους κυριότερους αποσταθεροποιητικούς παράγοντες καθώς, πρώτον, έχουν συγκεντρώσει αρκετή ισχύ ώστε μια ένοπλη σύγκρουση να συγκεντρώνει αρκετές πιθανότητες επιτυχίας με αποδεκτό κόστος και, δεύτερον, γιατί εντείνουν την αίσθηση ανασφάλειας που έτσι κι αλλιώς υπάρχει στο σύστημα εξαιτίας των προοπτικών περαιτέρω επέκτασής τους. Τα πολυπολικά συστήματα εμπεριέχουν μια αναπότρεπτη δομική αστάθεια η οποία θα αντιμετωπιστεί μόνο με την διαφοροποίηση του ιδίου του συστήματος, δηλαδή είτε με την, περισσότερο πιθανή, ανάδειξη δύο υπερδυνάμεων είτε με την, σχεδόν απίθανη, ανάδυση ενός και μόνο ηγεμόνα.

Συνοπτικά, στη στατικότητα του νεορεαλισμού του Waltz ο Mearsheimer εισάγει ένα δυναμικό παράγοντα, τις ηγεμονικές επιδιώξεις των μεγάλων κρατών ελλείψει επαρκούς πληροφόρησης για τη μελλοντική κατανομή ισχύος. Οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδιώκουν την ηγεμονία γιατί μόνο έτσι εξασφαλίζεται υπό τους βέλτιστους όρους η επιβίωσή τους στο το πλαίσιο της διεθνούς αναρχίας. Κανένα σύστημα δεν είναι επαρκές για την εξασφάλιση της επιβίωσης, η μονοκρατορία αποτελεί μονόδρομο. Αλλά η μονοκρατορία δεν είναι εφικτή, η μέγιστη επιτυχία συνίσταται λόγω αντικειμενικών δεδομένων στην τοπική ηγεμονία οπότε το σύστημα αναπόφευκτα καταλήγει σε διπολισμό ή πολυπολισμό. Και ανάμεσα σε αυτά τα δύο ενδεχόμενα ο πολυπολισμός διέπεται περισσότερο από το στοιχείο του πολέμου. Από τα παραπάνω συνεπάγεται πως, όπως ακριβώς ο δομικός, έτσι και ο επιθετικός ρεαλισμός δεν προσφέρει θεωρητικά εργαλεία για τη διαλεύκανση των αιτιών πολέμου παρά μόνο εντοπίζει, ομολογουμένως με μεγαλύτερη ακρίβεια από ότι η θεωρία του Waltz, τις πιθανότητες εμφάνισής του όπως αναρτώνται από την πολικότητα. Το γεγονός ότι ο τίτλος του βιβλίου αναφέρεται στις Μεγάλες Δυνάμεις προσδίδει στον επιθετικό ρεαλισμό τα ίδια λειτουργικά χαρακτηριστικά με εκείνα του νεορεαλισμού. Τα αίτια πολέμου αφορούν στις σχέσεις μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων και οι μεσαίες ή μικρές δυνάμεις αποτελούν απλά υποχείρια των μεγάλων και κάθε πόλεμος μεταξύ τους πρέπει να σχετίζεται με τη διαμάχη μεταξύ των τελευταίων.

3.2 Ισορροπία και Πόλεμος στο Θουκυδίδειο Ρεαλισμό

Ο πόλεμος στο Θουκυδίδη προκύπτει άμεσα από τον τρόπο με τον οποίο εξετάζεται το φαινόμενο της ισχύος που ο Θουκυδίδης προσεγγίζει τόσο οντολογικά όσο και εργαλειακά. Η εξιστόρηση που ξεδιπλώνεται δεν επιτρέπει στον συγγραφέα την υιοθέτηση μιας στατικής ή αυστηρά υλιστικής εικόνας του διεθνούς περιβάλλοντος. Στη Θουκυδίδεια λογική η δομή συνυπάρχει με την εξέλιξη κι επομένως με την αλλαγή. Οι δρώντες επιδιώκουν την αντικειμενική και την υποκειμενική ισχύ, επιδιώκουν την εξυπηρέτηση του συμφέροντος, την απόκτηση της δόξας και κυριαρχούνται από το φόβο της καταβολής από τους άλλους.¹²⁹ Ο τίτλος του «Σύνθετου» Ρεαλισμού ανήκει έτσι δικαιωματικά στον Θουκυδίδη γιατί είναι περισσότερο σύνθετος και πιο περίτεχνος από τις σύγχρονες μορφές ρεαλισμού.¹³⁰

Το συστημικό είναι το επίπεδο στο οποίο ο Θουκυδίδης εντοπίζει το «πραγματικό» αίτιο του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η κατανομή ισχύος μεταξύ των πρωταγωνιστών του διπολικού συστήματος και η ροπή προς διαμόρφωση ασυμμετρίας καταδεικνύεται ως η βαθύτερη αιτία η οποία προκάλεσε το φόβο στη Σπάρτη και ενεργοποίησε τον ανταγωνισμό.¹³¹ Ο Θουκυδίδης έμμεσα περιγράφει έτσι μια κατάσταση άναρχου διεθνούς συστήματος όπου οι τύχες των πόλεων εξαρτώνται πρωταρχικώς από την ισχύ τους. Η προσέγγιση αυτή προσομοιάζει μια δομική οπτική του συστήματος των ελληνικών κρατών, μια κατά βάση νεορεαλιστική νόρμα· η κατανομή ισχύος, με τα συνεπαγόμενα διλήμματα ασφάλειας, ορίζεται, με μια πρώτη ανάγνωση, ως μοναδική μεταβλητή στις διαδικασίες του εξωτερικού περιβάλλοντος. Η ένταξη του Θουκυδίδη στους δομικούς ρεαλιστές, ωστόσο, περισσότερο παραπλανά παρά ταξινομεί ορθά το Θουκυδίδειο παράδειγμα. Πράγματι, με βάση τα κριτήρια της κατανομής ισχύος, η τυπολογία των διεθνών συστημάτων μας υποδεικνύει επαρκώς τις τάσεις και τους περιορισμούς του συστήματος των ελληνικών πόλεων-κρατών. Σύμφωνα με τον Πλατιά το σύστημα ήταν *κατά βάση* διπολικό, με την Αθήνα και τη Σπάρτη στην κορυφή της πυραμίδας ισχύος.¹³² Επομένως, το διακρατικό σύστημα της περιόδου, όπως όλα τα διπολικά συστήματα, χαρακτηρίζονταν από τη μέγιστη σταθερότητα γιατί στα πλαίσιά του οι δυνάμεις εκδηλώνουν «αδιαφορία», όπως ισχυρίζεται ο Waltz, για τη μετακίνηση συμμάχων

¹²⁹ Βλ. Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Α, 76. “Έτσι κ’ εμείς δεν εκάναμε τίποτε το παράδοξο ή αντίθετο προς την φύση των ανθρώπινων πραγμάτων, όταν δεχτήκαμε την ηγεμονία που μας προσφερόταν και όταν, τώρα, αρνιόμαστε να την εγκαταλείψουμε, κινούμενοι από ισχυρά ελατήρια, την δόξα, τον φόβο και το όφελος”.

¹³⁰ Πλατιάς, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, 2000, σ.62.

¹³¹ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Α, 23.

¹³² Βλ. Πλατιάς, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στο Θουκυδίδη*, 2000, σ.28. Στο Θουκυδίδη βλ. σχετικά Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Α, 18.

και η εξισορρόπηση πραγματοποιείται αποκλειστικά με την εσωτερική ενδυνάμωση. Ιστορικά, εξάλλου, η Κέρκυρα και η Κόρινθος ήταν αρκούντως ισχυρές ώστε να απασχολήσουν τις υπερδυνάμεις αλλά υπερβολικά ανίσχυρες ώστε να επιφέρουν την απευθείας μεταξύ των υπερδυνάμεων σύγκρουση.¹³³

Σε αντίθεση με τους κατά Waltz δομικούς ρεαλιστές, παρόλα αυτά, ο Θουκυδίδης δεν αντιμετωπίζει στατικά το σύστημα, εισηγείται τη διαδικασία της αλλαγής μέσα από την επεξήγηση των διακυμάνσεων ισχύος και απειλής μεταξύ των ελληνικών κρατών-πόλεων. Η άνιση ανάπτυξη αναδεικνύεται για πρώτη φορά στο Θουκυδίδη ως αίτιο διατάραξης της ισορροπίας ισχύος στον ελληνικό χώρο και ως μηχανισμός που επιφέρει αλλαγή. Όπως αναφέρεται στην «Αρχαιολογία», ο προσανατολισμός των παράκτιων πόλεων στο ναυτικό προσέφερε σημαντικά οικονομικά και τεχνολογικά πλεονεκτήματα.¹³⁴ Οι δημογραφικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες της Αθήνας την ενέταξαν στην ομάδα των ανερχόμενων δυνάμεων του συστήματος. Το περιβάλλον που προέκυψε μετά τη λήξη των Περσικών Πολέμων, με την ανάπτυξη της Αθηναϊκής ηγεμονίας που βασιζόνταν στην ραγδαία αναπτυσσόμενη οικονομική και ναυτική ισχύ, και σε συνδυασμό με την μετάλλαξη του πολιτεύματός της οδήγησε στη δημιουργία μιας αντιπαλότητας μεταξύ ετερόκλητων ελληνιστικών πόλεων. Η Αθηναϊκή πολιτεία, δύναμη κοσμοπολίτικη, δημοκρατική και εμπορική, προωθούσε ένα ενεργητικό πνεύμα που αποθέωνε την τόλμη, το νεωτερισμό, την αποζήτηση της δόξας και την επέκταση της αυτοκρατορίας. Αντίθετα, η Σπάρτη, ολιγαρχική, αγροτική, συντηρητική και απομονωτιστική κυριαρχούνταν από την παράδοση της επιφυλακτικότητας και της αυτοσυγκράτησης κι επεδίωκε την εξασφάλιση του status quo.¹³⁵ Στο περιβάλλον που διαμορφώνεται μετά την αποσόβηση του Περσικού κινδύνου, οι πηγές ισχύος της Αθήνας μετατρέπονται σταδιακά σε στρατιωτική υπεροχή η οποία με τη σειρά της ανατρέπει τις βάσεις του μέχρι τότε διπολικού συστήματος και προκαλεί, τελικά, τη σύγκρουση με τον ανταγωνιστή,

¹³³ Όσον αφορά στο διακρατικό σύστημα έτσι όπως περιγράφεται από τον Θουκυδίδη είναι σκόπιμο να αναφερθεί η άποψη του Tellis η οποία συνδέει την εξιστόρηση με την τάση του συγγραφέα να διαχωρίσει τον Πελλοποννησιακό από τους προηγούμενους και τους επόμενους πολέμους ώστε να επιτευχθεί ομοιογένεια στις μεταβλητές. Κατά τον Tellis, ο χρονικός προσδιορισμός του Πελλοποννησιακού Πολέμου δεν δύναται να περιοριστεί στο διάστημα μεταξύ 431 και 404 π.Χ.. Η ιστορική ανάλυση καταδεικνύει πλήθος συγκρούσεων ανάμεσα στο 490 π.Χ. και το 371 π.Χ. σε βαθμό τέτοιο ώστε οι τέσσερις συγκρούσεις που περιλαμβάνονται στην *Ιστορία* να ενοποιούνται ως θέμα από το συγγραφέα και μόνο. Κατά τον Tellis, η διάνοια του Θουκυδίδη έγκειται στον εντοπισμό μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου όπου το σύστημα έχει σαφώς διαμορφωμένη πολικότητα και η συμπεριφορά των πόλεων και των πολιτών έχει αποκτήσει χαρακτηριστικά διακριτά τόσο ώστε να επιτρέπουν ανάλυση πέρα από εξιστόρηση. Βλ. Tellis Ashley, "Reconstructing Political Realism: The Long March to Scientific Theory", σ. 16 στο Frankel Benjamin (ed.), *Roots of Realism*, Frank Cass, London, 1996.

¹³⁴ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Α, 13-15.

¹³⁵ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Α, 68-71.

μια σύγκρουση που ο Gilpin θα εντάζει στην ευρύτερη θεωρία του ηγεμονικού πολέμου.¹³⁶ Η μελέτη της σχετικής ισχύος δίνεται έτσι με μια ροή από το δεύτερο προς το τρίτο επίπεδο, όπου το σύστημα μετεξελίσσεται στη βάση μεταβλητών που τοποθετούνται στο επίπεδο του κράτους κι όχι του συστήματος.

Επομένως, τα κράτη στο Θουκυδίδη δεν είναι ομοιότυπα, οι πολιτικές δομές τους επηρεάζουν τη συμπεριφορά τους στο εξωτερικό και οι αντιλήψεις που εμφανίζονται στα πλαίσιά τους προκαλούν εξωτερικές δράσεις. Αποτέλεσμα είναι στο σύστημα που περιγράφει ο Θουκυδίδης τα κράτη να μην συμπεριφέρονται αποκλειστικά με γνώμονα την επιβίωσή τους αλλά να επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση της ισχύος τους σύμφωνα με τις επιταγές της πολιτικής κουλτούρας. Ο Πλατιάς εντοπίζει τα ψήγματα του ιμπεριαλισμού στην περιγραφή του πάθους με το οποίο οι Αθηναίοι, ως σύνολο, αντιμετώπισαν το ενδεχόμενο μιας, ελπιδοφόρας τότε, εκστρατείας στη Σικελία.¹³⁷ Παράλληλα, ο Doyle εντοπίζει στην εξιστόρηση το αντίκτυπο των αντιλήψεων που διαμορφώθηκαν μεταξύ των πόλεων αναφορικά με την ισχύ τους. Η μεγέθυνση της Αθηναϊκής ισχύος δεν ήταν επαρκής για να καταστήσει τον πόλεμο αναπόφευκτο. Εφόσον η ορθολογική ανάλυση του Αρχίδαμου ήταν σωστή, η Αθήνα ήταν ήδη ισχυρότερη από τη Σπάρτη κι επομένως ο πόλεμος δεν αποτελούσε ορθολογική επιλογή για τη δεύτερη. Ήταν η μακρά και πειστική αγόρευση του Σθενελαΐδα εναντίον της Αθηναϊκής ισχύος και η επίκληση της Σπαρτιατικής περηφάνιας, οργής και φόβου που υπερίσχυσε της επιχειρηματολογίας του Αρχίδαμου για την Αθηναϊκή ισχύ και τη Σπαρτιατική σύνεση.¹³⁸

Τα παραπάνω εκτιθέμενα δεν συνεπάγονται απαραίτητα την εναπόθεση της ισχύος και συμπεριφοράς αποκλειστικά στη βάση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της πόλης-κράτους. Ο Θουκυδίδης εξιστορεί την Αθήνα και τη Σπάρτη σε μια διαμάχη κατά τη διάρκεια της οποίας η διαφοροποίηση των εσωτερικών τους δομών διαδραματίζει ρόλο αλλά δεν έχει καθοριστική σημασία. Εξάλλου, ο Θουκυδίδης αποφεύγει να αξιολογήσει τα πολιτικά συστήματα και μέσα από την αφήγηση καταδεικνύει ότι στη σύγκρουση συμμετέχουν δύο δυνάμεις των οποίων το μόνο συγκρίσιμο μέτρο και ο καταλυτικός παράγοντας της πορείας τους είναι, τελικά, η ισχύς. Έτσι ο Tellis σχολιάζει την αντιπαραβολή των πολιτικών συστημάτων:

«το Αθηναϊκό πνεύμα έχει [στον Θουκυδίδη] κανονιστική αξία αλλά ανησυχητικές συνέπειες: εκπροσωπεί το βέλτιστο της ανθρώπινης φύσης στο βαθμό που οδηγεί σε σπουδαίους ανθρώπινους θεσμούς και επιτεύγματα. Παρόλα αυτά, είναι επίσης απρόβλεπτο, στο βαθμό που

¹³⁶ βλ. Gilpin Robert, "The Theory of Hegemonic War", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, Issue 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1988, σσ.591-613.

¹³⁷ Πλατιάς, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στον Θουκυδίδη*, 2000, σ.61.

¹³⁸ Doyle, *Ways of War and Peace*, 1997, σ.73.

οδηγεί εκείνους που είναι παθητικοί στο να υπερβούν την αδράνειά τους λόγω ανάγκης. Επομένως, αυτό που αρχικά ξεκινάει ως μια δυσάρεστη επιλογή μεταξύ της πνευματικότητας που εκθειάζει την ανθρώπινη ικανότητα (αλλά που αφήνει πίσω της πόλεμο και καταστροφή) και της παθητικότητας που δεν προσφέρει έμπνευση (και καθιστά την μετριοπάθεια ανάξια ύπαρξης), τελικά καταλήγει σε μια τραγωδία όπου η πνευματικότητα μετασχηματίζει την παθητικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε να καταστρέψει τους θεσμούς που η ίδια η μόνο μπορεί να διαμορφώσει».¹³⁹

Στην προβολή του πολιτικού συστήματος της ταχέως ανερχόμενης και αναθεωρητικής δύναμης των Αθηνών ο Θουκυδίδης αντιπαραβάλλει στις αρετές της τα έμφυτα μειονεκτήματά της: τον ανεξέλεγκτο φατριασμό, τη θεσμική αστάθεια υπό συνθήκες κρίσεως και τη σαρωτική υπερίσχυση των πρόσκαιρων πλειοψηφιών που μόνο στο πολιτικό σύστημα της Αθήνας μπορούσαν να καθορίσουν το μέλλον της πόλης. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η γένεση περιττών λόγων για επέκταση που τελικά οδήγησαν στην υπερεπέκταση, τη Σπαρτιατική αντίδραση και την ήττα.¹⁴⁰

Η εξέταση των ιδιοτήτων των κρατών αποτελεί για το Θουκυδίδη περισσότερο την κλίμακα για τη μετάβαση της ανάλυσης στο πρώτο επίπεδο, στο οποίο και διατυπώνει την κλασική ρεαλιστική αντίληψη των θεμελιωτικών ρεαλιστών, παρά την τοποθέτηση του δεύτερου επιπέδου στην πρωτοκαθεδρία της διεθνούς ανάλυσης, όπως θα επιδιώξουν πολύ αργότερα οι θεωρητικοί της δημοκρατικής ειρήνης. Ο Θουκυδίδης δεν καταφεύγει έτσι σε αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε φιλελεύθερου τύπου εκλογικεύσεις.

Η ευπάθεια της ανθρώπινης ψυχής υπό συνθήκες κρίσης χρησιμοποιείται από τον Θουκυδίδη για την κατάδειξη των βαθύτερων και αέναων ψυχόρμητων της. Η σταδιακή παρακμή του Αθηναϊκού κράτους υπό την πίεση του λοιμού, αποσειεί την πίστη στην πολιτεία και το νόμο και οδηγεί στην ηθική κατάπτωση των Αθηναίων και τη φθορά των θεσμών της πολιτείας.¹⁴¹ Μετά τον εμφύλιο πόλεμο και τις στρατιωτικές ήττες ο εναπομείναν δρων φαίνεται να είναι απλώς το εγωιστικό άτομο. Στους λόγους των Αθηναίων στρατηγών διαφαίνονται τα εγωιστικά ένστικτα και η προσωπική φιλοδοξία. «Η ισχύς προσδένεται με ουσιώδη τρόπο στην ανθρώπινη φύση την οποία ωθεί η φιλαρχία και η πλεονεξία και αποκτά τη ‘φυσική της αθωότητα’» όπως ισχυρίζεται ο Κονδύλης.¹⁴² Η φυσική κατάσταση, επομένως, είναι η συνύπαρξη εγωιστικών μονάδων που αποσκοπούν στην ισχύ, το μεγαλείο και τα

¹³⁹ Tellis, “Reconstructing Political Realism: The Long March to Scientific Theory”, σ. 22 στο Frankel, *Roots of Realism*, 1996.

¹⁴⁰ Doyle, *Ways of War and Peace*, 1997, σ.80.

¹⁴¹ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Β, 53.

¹⁴² Κονδύλης Παναγιώτης, *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*, Στιγμή, Αθήνα, 200, σελ. 57.

επιτεύγματα της Αθήνας δεν είναι παρά μια υπερδομή στα θεμέλια της οποίας πάντα υποβόσκει η φυσική συγκρουσιακή κατάσταση μεταξύ των ανθρώπων.

Αν ως αφετηρία της πορείας του ρεαλιστικού παραδείγματος μπορεί να θεωρηθεί το έργο του Θουκυδίδη τότε είναι ασφαλές το συμπέρασμα ότι ο ρεαλισμός δεν ξεκίνησε ως μια επιστημονική προσέγγιση. Οι ρεαλιστές διεκδικούν το Θουκυδίδη ως τον θεμελιωτή της ρεαλιστικής παράδοσης γιατί συνέδεσε την ιστορική ανάλυση με την κατανόηση των αέναων φαινομένων του ανταγωνισμού της ισχύος και του πολέμου, του συμφέροντος στις πολιτικές σχέσεις καθώς και στους μηχανισμούς ακμής και παρακμής των ηγεμονικών δυνάμεων στο διεθνές πεδίο.¹⁴³ Ο μεταγενέστεροί του αναγνώρισαν στη συγγραφή του την οξυδέρκεια του ιστορικού συνδυασμένη με ψήγματα σύγχρονου εμπειριστή και πολιτικού επιστήμονα.¹⁴⁴ Ωστόσο, οι βασικές υποθέσεις του Θουκυδίδειου ρεαλισμού (ή, αλλιώς, του Παραδοσιακού Παραδείγματος, κατά τον Ήφαιστο) «δεν προτείνουν μια εξειδικευμένη ερμηνεία αναφορικά με ένα συγκεκριμένο ζήτημα διεθνούς πολιτικής, αλλά μόνο προσδιορίζουν γενικούς νόμους και γενικούς ερμηνευτικούς προσανατολισμούς οι οποίοι προσφέρουν μια αξιοσημείωτη ερμηνεία για τη φύση του διεθνούς Είναι, την τυπική δομή του και τις λειτουργίες του».¹⁴⁵ Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Gilpin αντιμετωπίζει το ρεαλιστικό παράδειγμα περισσότερο ως μια προδιάθεση για την ανθρώπινη κατάσταση παρά ως μια οπωσδήποτε άρτια επιστημονική προσέγγιση.¹⁴⁶

Είναι επομένως ανούσιο να αναζητήσει κανείς τα αίτια του πολέμου με σαφήνεια διατυπωμένα στο έργο του Θουκυδίδη. Η «Ιστορία» βρίθει αναφορών τόσο στα χαρακτηριστικά του συστήματος, όσο και σε εκείνα του ιμπεριαλισμού που προκύπτει από την ανθρώπινη φύση και από τις εσωτερικές δομές του κράτους. Θα μπορούσα να πω ότι η περισσότερο ευεργετική προσφορά του Θουκυδίδη είναι αναμφισβήτητα οι ερμηνευτικοί του προσανατολισμοί από τους οποίους κληρονομούμε τη σημασία των σχέσεων ισχύος, τις επιπτώσεις της διεθνούς αναρχίας και τη μεθοδολογική αξία της κεντρικής παρουσίας του κράτους στη διεθνή πολιτική. Με άλλα λόγια, ο Θουκυδίδης δεν επεξηγεί με σαφήνεια τα αίτια του πολέμου αποδίδοντάς τα στην παρουσία ή τις τιμές μιας ή δύο μεταβλητών αλλά προσφέρει

¹⁴³ Για τις αντιπροσωπευτικές αναφορές των ρεαλιστών στο Θουκυδίδη βλ. Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1993, σ.10, Gilpin, *War and Change*, 1981, σ.199-200, Gilpin Robert, "The Richness of the Tradition of Political Realism", *International Organization*, Vol. 38, Issue 2, Spring 1984, σ. 290.

¹⁴⁴ Tellis, "Reconstructing Political Realism", σ. 13 στο Frankel, *Roots of Realism*, 1996.

¹⁴⁵ Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας*, 2001, σ.183. Μια αντίστοιχη άποψη βασισμένη περισσότερο στη σύγκριση του Θουκυδίδη με τα σύγχρονα πρότυπα επιστημονικής προσέγγισης βλ. Clark Michael T., «Realism Ancient and Modern: Thucydides and International Relations», *Political Science and Politics*, Vol. 26, Issue 3, September 1993, σσ. 491-494. Το ίδιο επιχείρημα υπάρχει στον Gilpin βλ. . Gilpin Robert, "The Theory of Hegemonic War", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 18, Issue 4, The Origin and Prevention of Major Wars, Spring 1988, σ. 597.

¹⁴⁶ Gilpin Robert, "The Richness of The Tradition of Political Realism", *International Organization*, Vol. 38, Issue 2, Spring 1984, σσ. 289-290.

ένα μοντέλο συστηματοποίησης της γνώσης γύρω από τις διεθνείς σχέσεις που αποτελεί οδηγό για τον εκάστοτε αναλυτή.

Ο Robert Gilpin επιδίωξε να συνδέσει το φαινόμενο του πολέμου με την αλλαγή των διεθνών συστημάτων αφομοιώνοντας όσο κανένας άλλος τον Θουκυδίδη. Η συμπεριφορά των κρατών στον Gilpin είναι η συνέπεια της διαρκούς αναπροσαρμογής της κατανομής μεταξύ πλούτου και στρατιωτικής ισχύος στα πλαίσια του κράτους. Ανάλογα με την αναπροσαρμογή της κατανομής, τα κράτη επιδιώκουν την εδαφική επέκταση, την αύξηση της επιρροής τους στα υπόλοιπα κράτη και, σε κάθε εποχή, τη μεγιστοποίηση της ισχύος τους στη διεθνή οικονομία, που ο Gilpin ονομάζει διεθνή καταμερισμό εργασίας.¹⁴⁷ Η επεκτατική αυτή δράση των κρατών ρυθμίζεται μέσα από μια διαδικασία διαρκούς συσχετισμού μεταξύ κόστους και οφέλους ο οποίος υπολογίζεται στη βάση της οικονομικής και της στρατιωτικής ισχύος που προβάλλεται τόσο υλικά όσο και μέσα από το διεθνές κύρος. Η επέκταση του κράτους δεν δρα απολύτως αθροιστικά στην κρατική ισχύ• η επέκταση επιδρά στην κρατική ισχύ με τρόπο που παρίσταται από μια καμπύλη σχήματος U. Αρχικά, η επέκταση συνεπάγεται μειούμενα κόστη γιατί δημιουργούνται οικονομίες κλίμακας που υπερκαλύπτουν το κόστος της κατάκτησης. Σε δεύτερο χρόνο, εντούτοις, τα κόστη σταδιακά ανέρχονται για να ισοσκελίσουν τα κέρδη της επέκτασης και τελικά να τα προσπεράσουν.¹⁴⁸ Η επέκταση ως διαδικασία καταρχήν επιτάσσει με αυτό τον τρόπο τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας στην εκμετάλλευση των διαθέσιμων (κατακτηθέντων) πόρων και εφόσον κάτι τέτοιο δεν καταστεί εφικτό, αποθαρρύνει την περαιτέρω επέκταση μειώνοντας τα δυνητικά της οφέλη. Στο σημείο που τα κόστη κάθε περαιτέρω επέκτασης είναι ίσα με τα οφέλη που το ηγεμονικό κράτος εξασφαλίζει από τις παρούσες διεθνείς δομές, το σύστημα βρίσκεται σε ισορροπία γιατί σε διαφορετική περίπτωση το κράτος θα είχε ακόμα σημαντικό κίνητρο για επέκταση.¹⁴⁹

Η ισορροπία που παράγεται από την παραπάνω ισότητα υποσκάπτεται σε κάθε περίπτωση από δύο παράγοντες: πρώτον, από την εμφάνιση νέων δυνάμεων που ανταγωνίζονται την κυρίαρχη κι επιδιώκουν την ανατροπή του παρόντος συστήματος προς όφελός τους και, δεύτερον, από τη διαφοροποίηση των οικονομικών, τεχνολογικών και περιβαλλοντικών βάσεων του συστήματος που ευνοεί νέες δυνάμεις που εναρμονίζονται ταχύτερα με τη νέα κατάσταση. Με άλλα λόγια, τα δεδομένα που προκύπτουν από τις νέες τάσεις της τεχνολογίας και της οικονομίας δημιουργούν ευκαιρίες για δυνάμεις που τα

¹⁴⁷ Gilpin, *War and Change in World Politics*, 1981, σσ. 23-24.

¹⁴⁸ Ο.π., σ. 107.

¹⁴⁹ Ο.π..

εκμεταλλεύονται αποδοτικότερα και αναπτύσσουν ταχύτερα τις δυνατότητές τους σφετεριζόμενες την ηγεμονία.

Η ιστορία είναι, υπ' αυτό το πρίσμα, η ακμή και παρακμή των ηγεμόνων οι οποίοι καταβάλλουν προσπάθεια να διαχειριστούν την αντίθεση μεταξύ της κυρίαρχης θέσης τους και των διαδοχικών φάσεων του διεθνούς συστήματος που προκύπτουν από τη διαφοροποίηση των παραπάνω δεδομένων.¹⁵⁰ Οι νέοι όροι κάτω από τους οποίους πραγματώνεται η πολιτική συνδιαλλαγή, η οικονομική ανάπτυξη και η στρατιωτική δυνατότητα φέρνουν σε σύγκρουση τις status quo δυνάμεις που αντλούν ισχύ από απερχόμενο με τις ανερχόμενες που ισχυροποιούνται στα πλαίσια του υπό διαμόρφωση συστήματος. Δεδομένου ότι τα κράτη δεν αφομοιώνουν στον ίδιο βαθμό τις αλλαγές, η άνιση ανάπτυξη αναδεικνύεται σε διαχρονικό αίτιο της διεθνούς αστάθειας, καθίσταται δηλαδή μέρος της «υπαρκτικής διεθνούς ετερότητας», όπως υποστηρίζει ο Ήφαιστος¹⁵¹. Τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της πρότερης κατάστασης του συστήματος και της νεότερης αποτελεί ο ηγεμονικός πόλεμος ο οποίος καθορίζει τη νέα ιεραρχία κύρους μεταξύ των δυνάμεων, τη νέα κατανομή εδαφών, τα συμφέροντα που θα εξυπηρετούνται από τη νέα δομή του συστήματος και τους νέους κανόνες υπό τους οποίους το σύστημα θα διοικείται και θα λειτουργεί.¹⁵² Ο πόλεμος ξεσπάει, επομένως, όταν τα προνόμια που αποκομίζουν τα κράτη από τη δομή του διεθνούς συστήματος δεν αντιστοιχούν στην ισχύ που διαθέτουν. Η ασυμμετρία αυτή λύνεται, εν τέλει, με τη βία σε συστημικό επίπεδο.¹⁵³

Η θεωρία του Gilpin παρέχει ένα εξαιρετικά ισχυρό εργαλείο στον εντοπισμό των παραγόντων που συμβάλλουν στην αστάθεια των διεθνών συστημάτων και που μπορεί, υπό συνθήκες, να προκαλέσουν ένα πόλεμο συστημικών διαστάσεων και να επιφέρουν τη βαθιά αλλαγή. Επομένως, σε αντίθεση με τη στατικότητα του νεορεαλισμού η, κατά βάση Θουκυδίδεια, θεωρία του Gilpin εντοπίζει τα αίτια της αλλαγής πρωτίστως στην άνιση ανάπτυξη και προδιαγράφει μια κυκλική πορεία όπου κανένα διεθνές σύστημα δεν είναι σταθερό αλλά μεταλλάσσεται συνεχώς με μια περιοδικότητα που επηρεάζεται από εξελίξεις που δεν σχετίζονται αποκλειστικά με τις πολιτικές σχέσεις μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων.

¹⁵⁰ Βλ. Gilpin, "The Theory of Hegemonic War", 1988, σσ. 597-598.

¹⁵¹ Ήφαιστος, *Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας*, 2001, σ. 203.

¹⁵² Gilpin, *War and Change in World Politics*, 1981, σ. 198.

¹⁵³ Για μια αντίθετη άποψη, βασισμένη σε μοντέλα παιγίων και στην εμπειρική αναφορά της Γερμανικής ηγεμονίας από τον πόλεμο των Επτά Εβδομάδων (1866) και μετά βλ. De Mesquita Bruce Bueno, "Pride of Place: The Origins of German Hegemony", *World Politics*, Vol. 43, Issue 1, October 1990, σσ. 28-52. Το επιχείρημα του Mesquita είναι ότι οι πόλεμοι οι οποίοι καθορίζουν τη νέα μορφή του συστήματος και προκύπτουν από την αναντιστοιχία μεταξύ της κυρίαρχης δύναμης και των σφετεριστών της πρωτοκαθεδρίας δεν συνεπάγονται απαραίτητα υψηλή βία, πολλαπλές μάχες και εμπλοκή πολλών εθνών. Κατά τον Mesquita οι εν λόγω πόλεμοι είναι περισσότερο αποτέλεσμα διαδοχικών στρατηγικών αποφάσεων οι οποίες λαμβάνονται υπό καθεστώς αναρχίας και οι οποίοι υπακούν σε ένα παίγνιο προσδοκώμενης χρησιμότητας.

Το να αποδώσει κανείς μια κυκλικότητα στη θεωρητική πρόταση του Gilpin δεν αποδίδει ωστόσο στο έργο του την απαραίτητη βαρύτητα. Με βάση την ανάλυση του Gilpin οι ηγετικές δυνάμεις δεν διαγράφουν απλώς κύκλους ανόδου και καθόδου στο διεθνές στερέωμα αλλά στην κυκλική πορεία παρεμβάλλονται περίοδοι γραμμικότητας που οφείλονται στην οικονομία και την τεχνολογία που μπορούν να επεκτείνουν ή να διατηρήσουν την ισχύ ή, όταν βαίνει μειούμενη, να ανακόψουν την καθοδική της πορεία. Πέραν αυτού, το περισσότερο αξιοσημείωτο σημείο της ανάλυσης είναι η ενσωμάτωση εσωτερικών διαδικασιών του κράτους στα αποτελέσματα της συμπεριφοράς στο εξωτερικό αλλά και οι επιρροές του εξωτερικού στις εσωτερικές διαδικασίες. Τα κράτη δεν αντιμετωπίζουν μόνο εξωτερικές προκλήσεις από την επέκταση και τη μεταβολή του διεθνούς συστήματος αλλά και πολιτικές όσο και οικονομικές ανακατατάξεις στο εσωτερικό τους που δυσχεραίνουν τη διατήρηση της ηγεμονικής τους θέσης ή τα ωθούν προς την ηγεμονία. Ανεξάρτητα από το στάδιο οικονομικής ανάπτυξης οι οικονομίες των ισχυρών κρατών αποτυγχάνουν στην αποφυγή της σχετικής επιβράδυνσης η οποία προκύπτει από τις τεχνολογικές εξελίξεις (κυρίως τη διάχυση της τεχνολογίας στους ανταγωνιστές η οποία σε συνδυασμό με την τοποθέτησή τους στην οικονομική περιφέρεια τους επιτρέπει να παράγουν φθηνότερα) και, παράλληλα, αντιμετωπίζουν τις πιέσεις της ανερχόμενης κατανάλωσης εις βάρος της παραγωγικής επένδυσης. Παράλληλα, η αυξανόμενη ευμάρεια των πληθυσμών των ηγετικών δυνάμεων μειώνει την ανταπόκρισή τους σε εξωτερικούς κινδύνους και καθιστά τον διεθνή ανταγωνισμό και το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης προβληματικά απεχθή. Ο εφησυχασμός του εσωτερικού δυσχεραίνει το έργο της πολιτικής στο εξωτερικό.¹⁵⁴

Η θεωρητική προσέγγιση του Gilpin πλεονεκτεί έναντι των υπολοίπων ρεαλιστικών προσεγγίσεων επειδή αποτελεί μια σύνθετη προσέγγιση στα διεθνή φαινόμενα, με το ίδιο τρόπο που ο Θουκυδίδης περιλαμβάνει το σύνολο των σημαντικών μεταβλητών στην περιγραφή του Πελοποννησιακού πολέμου.¹⁵⁵ Πρόκειται για την πιο πλήρη καταγραφή της αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος και υπερβαίνει σε σημαντικό βαθμό τους μεθοδολογικούς περιορισμούς του διαχωρισμού των επιπέδων ανάλυσης. Το κράτος παραμένει ο κυρίαρχος δρών αλλά στη μελέτη της ισχύος και της συμπεριφοράς του υπεισέρχονται τόσο εσωτερικοί όσο κι εξωτερικοί παράγοντες.

¹⁵⁴ Βλ. σχετική αναφορά στο φαινόμενο στον Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική*, 2000, σ. 281

¹⁵⁵ Ο Gilpin δεν διστάζει να παραδεχθεί την έντονη επιρροή του Θουκυδίδα στην ανάλυσή του τονίζοντας με αυτό τον τρόπο το χαρακτηριστικό της συνέχειας που ενυπάρχει σε οποιαδήποτε ολιστική μελέτη του διεθνούς γίνεσθαι. Βλ. χαρακτηριστικά Gilpin, *War and Change*, 1981, σσ. 226-227.

Το θεωρητικό υπόδειγμά του Gilpin εντούτοις υστερεί, όπως και η πλειονότητα των ρεαλιστικών προσεγγίσεων, στην επεξήγηση του φαινομένου του πολέμου στις πραγματικές του διαστάσεις. Καταρχήν, όπως όλες οι δομικές προσεγγίσεις του ρεαλισμού δίνει εξέχουσα έμφαση στη διάδραση μεταξύ του διεθνούς συστήματος και των ισχυρών κρατών που το διαμορφώνουν αλλά δεν ασχολείται με περισσότερο αδύναμες, μεσαίες ή μικρές, δυνάμεις οι οποίες ανήκουν σε υποσυστήματα και συγκρούονται υπό τη σκιά της πολιτικής των μεγαλύτερων. Δεύτερον, επεξηγεί την παρουσία ενός συγκεκριμένου τύπου πολέμου, του ηγεμονικού, ο οποίος αφορά στη διαφοροποίηση του συνόλου του συστήματος αλλά αδυνατεί να επεξηγήσει τις συγκρούσεις μεταξύ κρατών τα οποία ούτε κατέχουν ισχύ παγκόσμιας εμβέλειας ούτε φιλοδοξούν εκ των πραγμάτων την κατάκτηση για την ηγεμονία και τη μεταλλαγή του συνόλου του συστήματος. Επομένως, ο πόλεμος στον Gilpin είναι εξ' ορισμού ολοκληρωτικός, οι περιπτώσεις περιορισμένων στόχων δεν εντάσσονται στα πλαίσια της ανάλυσης γιατί οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδιώκουν την ανατροπή του συστήματος κι όχι τον απλό προσπορισμό συγκεκριμένων οφελών. Όπως και ο νεορεαλισμός του Waltz ή ο επιθετικός ρεαλισμός του Mearsheimer, η θεωρία του πολέμου και της αλλαγής του Gilpin αναφέρεται στο φαινόμενο του «Μεγάλου Πολέμου» ο οποίος αφορά μόνο μεγάλες δυνάμεις και η έμφαση δίνεται στα συστημικά αίτια και αποτελέσματά του.¹⁵⁶ Έτσι δεν μας παρέχει εργαλεία για να αναλύσουμε τον πόλεμο στις διαστάσεις που στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων πραγματοποιείται, δηλαδή σε μη συστημικό και μη ηγεμονικό επίπεδο.

3.3 Συμπέρασμα

Τα αίτια του πολέμου έτσι όπως απορρέουν από τις κύριες παραδοχές του ρεαλιστικού υποδείγματος παρέχουν το απαραίτητο θεωρητικό υπόστρωμα για την εξαγωγή συμπερασμάτων κυρίως όσον αφορά στη δυνατότητα και πιθανότητα εμφάνισης του φαινομένου. Ο Θουκυδίδειος ρεαλισμός αποδίδει πειστικότερα και, αναμφισβήτητα, παραστατικότερα το πως τα κράτη οδηγούνται στον πόλεμο και πως η πορεία προς τη σύγκρουση προδιαγράφεται τόσο από τους συστημικούς όσο και από τους εσωτερικούς του κράτους παράγοντες. Ο Θεμελιωτικός ρεαλισμός καταδεικνύει το πως τα ηθικά προστάγματα καθίστανται αδιάφορα στο διεθνές σύστημα και δεν αποτρέπουν τη σύγκρουση και το πως το

¹⁵⁶ Για μια κριτική της τάσης του ρεαλισμού να επικεντρώνεται σε πολέμους συστημικού εύρους και για την διελεύκανση των χαρακτηριστικών των “Μεγάλων” – “Γενικών” πολέμων βλ. Levy Jack S., “Theories of General War”, *World Politics*, Vol. 37, No. 3, April 1985, σσ. 344-374.

κράτος αποκτά επιθετικά χαρακτηριστικά απλώς και μόνο αποτελώντας μια κοινωνική οντότητα που χαρακτηρίζεται από ετερότητα. Ο Δομικός ρεαλισμός αποσαφηνίζει την προϋποτιθέμενη συνθήκη του πολέμου, το άναρχο διεθνές σύστημα, και με μια θετικιστικού τύπου προσέγγιση αποκρυσταλλώνει τις αόρατες συστημικές δυνάμεις που περιορίζουν τα κράτη στην επιδίωξη των στόχων τους και τη χρήση της βίας. Τέλος, ο Επιθετικός ρεαλισμός περιγράφει τη δυναμική της αλλαγής του διεθνούς συστήματος όπως αυτή προκύπτει από την αδυναμία των μεγάλων δυνάμεων να προβλέψουν τη μελλοντική κατανομή ισχύος υπό καθεστώς έλλειψης πληροφόρησης.

Μια καλή θεωρία έχει μεγάλη ερμηνευτική δύναμη όταν πληροί τα κριτήρια της σπουδαιότητας, της ερμηνευτικής δύναμης και της εφαρμοσιμότητας.¹⁵⁷ Αναλύοντας το φάσμα των κυρίαρχων εκφάνσεων της ρεαλιστικής θεωρίας μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι ο ρεαλισμός χαρακτηρίζεται από τη σπουδαιότητα καθώς προβάλλει την ισχύ, πραγματική και δυνητική, και την κατανομή της μεταξύ των κρατών ως κύριο αίτιο πολέμου. Έχει μεγάλη ερμηνευτική δύναμη καθώς αποσαφηνίζει τους περιοριστικούς της συνεργασίας παράγοντες μέσα στο άναρχο διεθνές σύστημα και τους τρόπους με τους οποίους τα κράτη επιδιώκουν την επιβίωση. Παράλληλα, χαρακτηρίζεται και από εφαρμοσιμότητα καθώς τα αίτια της συνέχειας και της αλλαγής που παρουσιάζει ενυπάρχουν στο διεθνές σύστημα και δεν περιορίζονται σε μια αυστηρά προκαθορισμένη χρονική περίοδο. Εντούτοις, η χρήση του ρεαλιστικού υποδείγματος στην επεξήγηση των αιτιών του πολέμου συγκεκριμένα αποδεικνύεται δυσκολότερη υπόθεση. Ο αναλυτής οφείλει να συμφιλιώσει την έμφυτη κλίση του κράτους προς τον ιμπεριαλισμό, όπως αναφέρεται στους θεμελιωτικούς ρεαλιστές αλλά και στον Gilpin, με την προάσπιση της ασφάλειας και την ακριβώς αντίθετη αμυντική στάση, όπως διατυπώνεται στους δομικούς. Αντίστοιχα, στην περίπτωση που τα κίνητρα του ιμπεριαλισμού των δυνάμεων όπως τα παρουσιάζει ο Morgenthau αποδίδονταν σε όλα τα κράτη οι εξισορρόπηση θα έπρεπε να είναι αυτόματη κι ο πόλεμος θα ήταν εξαιρετικά σπάνιος. Πέραν αυτών, ο συγκερασμός των διαπιστωμένων δυσχερειών του υπολογισμού της κρατικής ισχύος, όπως προβάλλονται στον Morgenthau και στον Mearsheimer, με τον «σοφό» υπολογισμό της ισχύος, «ούτε λιγότερο, ούτε περισσότερο, αλλά όσο απαιτείται», στα πρότυπα του Waltz είναι δυσχερέστατος σε θεωρητικό επίπεδο. Επιπλέον, οι συνθήκες υπό τις οποίες ξεσπάει ο πόλεμος στις δομικές προσεγγίσεις παρουσιάζονται σπάνια στο διεθνές σύστημα υποσκάπτοντας μια πλευρά της εφαρμοσιμότητας της θεωρίας. Ο ηγεμονικός πόλεμος δεν είναι συχνός και

¹⁵⁷ Για μια απλά διατυπωμένη θέση περί των κριτηρίων μιας καλής θεωρίας βλ. Van Evera Stephen, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία της Πολιτικής Επιστήμης*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σσ. 35-42.

ανάμεσα στα ξεσπάσματά του παρουσιάζονται πολυάριθμες συγκρούσεις που δεν επεξηγούνται από τον Gilpin.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ρεαλισμός ενώ αποτελεί χρήσιμο θεωρητικό υπόστρωμα οφείλει να τροποποιηθεί στις παρυφές του ώστε η επεξηγηματική του δυνατότητα να διευρυνθεί πέραν των πολέμων συστημικών διαστάσεων. Στο παρακάτω κεφάλαιο επιδιώκω να υπερκεράσω το συγκεκριμένο πρόβλημα υιοθετώντας μια περισσότερο λεπτομερειακή, τη «λεπτεπίλεπτη», ανάλυση της ισχύος.

4 Μια Εναλλακτική Προσέγγιση στα Αίτια του Πολέμου

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να διατυπώσει τη θεωρητική θέση από την οποία εξάγεται η κύρια υπόθεση εργασίας αυτής της ανάλυσης. Παρακάτω θα διατυπωθεί μια εναλλακτική προσέγγιση στα αίτια του πολέμου η οποία βασίζεται στο ρεαλισμό έτσι όπως περιγράφεται από τον Van Evera και θα δοθεί έμφαση στις αθροιστικές πηγές ισχύος τις οποίες και θα αναλύσω.

Από το γενικό στο ειδικό: προς τις σύνθετες μορφές του ρεαλισμού και τα αίτια του πολέμου

Το κατεξοχήν πρόβλημα του ρεαλισμού είναι ο ασαφής προσδιορισμός της ισχύος και η σύνδεσή της με το φαινόμενο του πολέμου. Οι προσεγγίσεις που περιγράφηκαν μέχρι τώρα πάσχουν σε αυτό τον τομέα είτε επειδή περιγράφουν την ισχύ ως μονομετρική είτε επειδή καταλήγουν να επεξεργάζονται μονολιθικά λαμβάνοντας υπόψη μια μοναδική πτυχή της, τη στρατιωτική. Όταν τη συνδέουν με το σύστημα, όπως στην περίπτωση των δομικών προσεγγίσεων, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στους περιορισμούς στους οποίους υπόκειται η χρήση της παρά σε αυτή καθ' αυτή τη λειτουργία της και τη σύνθεσή της, η οποία σε πολλές περιπτώσεις μεταβάλλεται ανάλογα με τις πολιτικές, οικονομικές, τεχνολογικές και στρατηγικές συνθήκες. Σε κάθε περίπτωση, ο ορισμός και υπολογισμός της ισχύος είναι αρκούντως δυσχερής ώστε οι τυχόν τροποποιήσεις του από τη μία θεωρητική θέση στην άλλη να παράγουν ριζικά διαφορετικά αποτελέσματα.¹⁵⁸ Η ισχύς, παρότι κεντρική στην ανάλυση, καταλήγει να είναι ο Πρωτέας των διεθνών σχέσεων είναι πολυεπίπεδη, πολυθεματική και πολυλειτουργική. Οι θεωρητικοί την εκλαμβάνουν ως επιρροή επί των πηγών, επιρροή επί των δρώντων και επιρροή επί των αποτελεσμάτων.¹⁵⁹ Επίσης τη διαχωρίζουν ανάμεσα σε λανθάνουσα, πραγματική, θετική και αρνητική.¹⁶⁰ Ακόμα κι όταν συνδέεται με απολύτως

¹⁵⁸ Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει ο Hoffmann στο Hoffmann Stanley H., "International Relations: The Long Road to Theory", *World Politics*, Vol. 11, No. 3, April 1959, σσ. 350-351.

¹⁵⁹ Βλ. Hart Jeffrey, "Three Approaches to the Measurement of Power in International Relations", *International Organization*, Vol. 30, No. 2, Spring 1976, σσ. 289-305. Επίσης βλ. Holsti K. J., "The Concept of Power in the Study of International Relations", *Background*, Vol. 7, Issue 4, February 1964, σ. 179-194 όπου η ισχύς διαχωρίζεται κατά το σκοπό, το μέσο (στρατιωτικό – οικονομικό) και πεδίο άσκησής της.

¹⁶⁰ Η πολυπλοκότητα της ισχύος και του υπολογισμού της δεν φαίνεται πουθενά καθαρότερα από ότι στον οδηγό αποτίμησης της κρατικής ισχύος για τον Αμερικάνικο στρατό βασισμένο σε περισσότερες από 250 μεταβλητές, πολιτικού, οικονομικού, τεχνολογικού, στρατιωτικού και γεωγραφικού περιεχομένου. Βλ. Tellis Ashley J., Bially Janice, Layne Christopher, MacPherson Melissa, *Measuring National Power in the Post-Industrial Age*, RAND, Arroyo Center, 2000. Για μια κριτική στην εκτεταμένη χρήση της ισχύος στο ρεαλιστικό υπόδειγμα βλ. Guzzini Stefano, "Structural Power: The Limits of Neorealist Power Analysis", *International Organization*, Vol. 47, No. 3, Summer 1993, σσ. 443-478.

υλιστικούς παράγοντες ο υπολογισμός της ισχύος είναι δύσκολος καθώς ο συσχετισμός μεταξύ της οικονομικής παραγωγικότητας και των στρατιωτικών δυνατοτήτων είναι αόριστος και η διάκριση μεταξύ των περισσότερο και των λιγότερο σημαντικών παραγόντων είναι αναπόφευκτη.¹⁶¹ Ο πλουραλισμός των τρόπων με τους οποίους αποτιμάται η ισχύς και ο ρόλος της αυξάνει τις πιθανότητες ο εσωτερικός του ρεαλισμού διάλογος να συνεχίζεται στο διηνεκές όσο οι μέθοδοι προσέγγισης του υπολογισμού της ισχύος θα εξελίσσονται.

Το παράδοξο είναι ότι ενώ οι προϋποθέσεις της συνεργασίας υπό το καθεστώς του διλήμματος ασφάλειας, η σταθερότητα των συστημάτων διαφορετικής πολικότητας και η ανωτερότητα των σχετικών έναντι των απολύτων κερδών στο διεθνές σύστημα αποτέλεσαν αντικείμενο γόνιμου διαλόγου, όπως φάνηκε και στα προηγούμενα κεφάλαια, εντούτοις η μέθοδος του υπολογισμού της ισχύος δεν αποτέλεσε ζήτημα κεντρικής σημασίας.

Όσον αφορά στην διάρθρωση της ισχύος στο θεμελιωτικό ρεαλισμό, ο Morgenthau δημιούργησε ένα πλέγμα μεταβλητών οι οποίες εκτείνονται στο πρώτο και το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης. Επέλεξε να κατακερματίσει τους παράγοντες ισχύος έτσι ώστε να συνδυάζονται τόσο υλιστικοί-αντικειμενικοί όσο και υποκειμενικοί παράγοντες. Η γεωγραφική θέση και έκταση, οι φυσικές πηγές, το επίπεδο της βιομηχανίας, η στρατιωτική ισχύς [το επίπεδο τεχνολογίας, τα ποιοτικά και τα ποσοτικά της χαρακτηριστικά, η ποιότητα της ηγεσίας της] και ο πληθυσμός συνδυάζονται με τον εθνικό χαρακτήρα, το ηθικό, την ποιότητα της διακυβέρνησης και την ποιότητα της διπλωματίας. Η ασαφής κατηγοριοποίηση μεταξύ των παραγόντων που επιτρέπουν την άσκηση ισχύος (γεωγραφικό, πληθυσμιακό και οικονομικό προφίλ) κι εκείνων οι οποίοι ρυθμίζουν το βαθμό επιτυχίας της διοχέτευσής της προς το εξωτερικό (ηγεσία, εσωτερική διακυβέρνηση, διπλωματία), καθώς και ο ανεπαρκής λειτουργικός συσχετισμός μεταξύ των παραγόντων ισχύος (λ.χ. τη σημασία του τρόπου με τον οποίο η οικονομική ευμάρεια μεταφράζεται σε στρατιωτική ισχύ), υποδηλώνουν ότι στο *Politics Among Nations* ο Morgenthau έδωσε τη μέγιστη σημασία στα αποτελέσματα της ισχύος στα διεθνή αλλά παραγκώνισε τη φύση και τη διάρθρωσή της. Όπως ισχυρίζεται και ο Schweller η ισχύς στον κλασσικό ρεαλισμό δεν αποτελεί, τελικά, μια ιδιότητα του κράτους ή του συστήματος αλλά αφορά στα αποτελέσματα της διάδρασης μεταξύ των κρατών και αποτυπώνεται περισσότερο από οπουδήποτε στις συμμαχικές σχέσεις που εξασφαλίζουν την εξισορρόπηση. Η ισχύς καθίσταται έτσι μια μεταβλητή που συνδέεται με τη διεθνή διαδικασία.

¹⁶¹ Organski A.F.K., Kugler Jacek, "The Costs of Major Wars: the Phoenix Factor", *The American Political Science Review*, Vol. 71, Issue 4, December 1977, σσ. 1348-1349.

δηλαδή στους όρους υπό τους οποίους διεξάγονται οι διακρατικές σχέσεις και υπό την πίεση των οποίων λαμβάνουν μορφή.¹⁶²

Ο δομικός ρεαλισμός ως εξέλιξη του θεμελιωτικού ενώ επιφυλάσσει κεντρικό ρόλο στην σχετική ισχύ δεν προτείνει καμία μέθοδο ποσοτικής ή ποιοτικής αποτίμησής της και υιοθετεί άκριτα τη συγκεντρωτική επεξεργασία της. Αντίθετα, στον επιθετικό ρεαλισμό του Mearsheimer υπάρχει η πρόβλεψη για τη διάκριση μεταξύ της λανθάνουσας και της πραγματικής ισχύος. Η λανθάνουσα ισχύς καθορίζεται από το μέγεθος του πληθυσμού και το επίπεδο του πλούτου, αυτά τα δύο στοιχεία είναι οι θεμελιακοί λίθοι της στρατιωτικής ισχύος. Εντούτοις, για αναλυτικούς σκοπούς ο Mearsheimer υπερασπίζεται την υπεροχή του πλούτου έναντι του πληθυσμού ως παράγοντα στον υπολογισμό της ισχύος. Ο πλούτος εμπεριέχει, κατά τον Mearsheimer, τα δημογραφικά μεγέθη γιατί η ισχυρή οικονομική ανάπτυξη απαιτεί πληθυσμούς ικανού μεγέθους ώστε να σχηματίζουν αγορές και να παράγουν προϊόν. Ένας μεγάλος πληθυσμός δεν συνεπάγεται αυτόματα μια ισχυρή οικονομία, αλλά μια ισχυρή οικονομία προϋποθέτει έναν μεγάλο πληθυσμό.¹⁶³ Ο δείκτης που χρησιμοποιείται από τον Mearsheimer είναι το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν το οποίο όμως είναι αξιόπιστο μόνο στις περιπτώσεις που συγκρίνονται ομοειδείς οικονομίες μεταξύ τους, δηλαδή οικονομίες οι οποίες βρίσκονται περίπου στο ίδιο στάδιο ανάπτυξης. Προφανώς, το επίπεδο της τεχνολογίας επιδρά αποφασιστικά στο βαθμό στον οποίο ένα κράτος μπορεί να παράγει εξελιγμένα οπλικά συστήματα αλλά και να παρουσιάζει πλεονάσματα τέτοια που να του επιτρέπουν εκτεταμένες αμυντικές δαπάνες. Επομένως, στον επιθετικό ρεαλισμό η μοναδική πηγή ισχύος είναι ο πλούτος του κράτους αλλά ο τρόπος με τον οποίο ο τελευταίος μετατρέπεται σε στρατιωτική ισχύ δεν περιλαμβάνεται στην ανάλυση και απορρίπτεται ως μη αξιόπιστη μεταβλητή στους συσχετισμούς ισχύος.¹⁶⁴

Το παραπάνω κενό στις μεταβλητές καλύπτεται από τον τρόπο με τον οποίο προσμετρά ο Mearsheimer την ισχύ που μπορεί να προβάλλει κι επομένως μπορεί να χρησιμοποιήσει μια μεγάλη δύναμη απέναντι στους αντιπάλους της. Δύο είναι τα βασικά και αλληλένδετα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται για τον σαφή υπολογισμό της στρατιωτικής ισχύος:

Πρώτον, η πρωτεύουσα σημασία της χερσαίας ισχύος έναντι όλων των υπολοίπων μορφών στρατιωτικής ικανότητας. Καθώς στο κέντρο της θεωρίας του επιθετικού ρεαλισμού προβάλλεται ο πόλεμος με σκοπό την κατάκτηση και την πρόσκτηση ισχύος, η χερσαία

¹⁶² Schweller Randall L., Priess David, "A Tale of Two Realisms: Expanding the Institution Debate", *Mershon International Studies Review*, Vol. 41, Issue 1, May 1997, σ. 7.

¹⁶³ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σσ. 61-62.

¹⁶⁴ Ο.π., σ. 82.

στρατιωτική ισχύς είναι ο σημαντικότερος δείκτης του συνόλου της κρατικής ισχύος. Μόνο οι χερσαίες δυνάμεις μπορούν να πειθαναγκάσουν ή να κατακτήσουν μια ξένη χώρα ενώ οι αεροπορικές και οι ναυτικές δυνάμεις δρουν απλά επικουρικά προς την πραγμάτωση του στόχου που είναι η καθυπόταξη και κατάκτηση.¹⁶⁵

Δεύτερον, ότι ακριβώς λόγω της σημασίας της χερσαίας στρατιωτικής ισχύος οι μεγάλες υδάτινες μάζες περιορίζουν αποφασιστικά την ικανότητα των μεγάλων δυνάμεων να προβάλλουν ισχύ σε απομακρυσμένα και με παρεμβαλλόμενα υδάτινα τμήματα θέατρα επιχειρήσεων. Οι αμφίβιες επιχειρήσεις έχουν ένα μακρύ κι αιματοβαμμένο ιστορικό απέλπιδων προσπαθειών καταβολής καλά αμυνόμενων εχθρών και ο Mearsheimer υποστηρίζει ότι το κόστος των αμφίβιων επιχειρήσεων είναι αρκετά υψηλό ώστε να αποτελεί πρόσφορη λύση μόνο σε περιορισμένες περιπτώσεις κι απέναντι σε αδύναμους εχθρούς.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, η στρατιωτική ισχύς πρέπει να υπολογίζεται μέσα από μια διαδικασία τριών σταδίων: α) τον υπολογισμό του αριθμού των στρατιωτών, την ποιότητά τους, τον αριθμό και την ποιότητα των οπλικών συστημάτων και την αρτιότητα της οργάνωσής τους, β) τον συνυπολογισμό της αεροπορικής ισχύος ως προσθετικού παράγοντα στις δυνατότητες των χερσαίων δυνάμεων και, γ) την διάκριση της σημασίας των μεγάλων υδάτινων μαζών μεταξύ των αντιπάλων.

Ο ανάλυση του Mearsheimer αναμφισβήτητα θέτει περισσότερο συγκεκριμένα μέτρα για τον υπολογισμό της ισχύος στις συγκρουσιακές δυάδες Μεγάλων Δυνάμεων οι οποίες είναι και οι περισσότερο επιρρεπείς στον πόλεμο. Στον επιθετικό ρεαλισμό η ισχύς δεν είναι μονομετρική όσο στο δομικό ρεαλισμό αλλά συγκεκριμένοι γεωγραφικοί παράγοντες (υδάτινες μάζες) και συγκεκριμένα ποιοτικά μεγέθη (σύνθεση και ποιότητα των στρατιωτικών δυνάμεων) επηρεάζουν τα αποτελέσματά της στο πεδίο της μάχης και στις διεθνείς σχέσεις γενικότερα. Παρ' όλα αυτά, ενώ ο Mearsheimer προσφέρει μια μέθοδο υπολογισμού υψηλότερης ακρίβειας και ενδυναμώνει την ικανότητά μας να μελετάμε την πραγματική (και υλιστική) ισορροπία ισχύος μεταξύ των ανταγωνιστών, εντούτοις δεν συνδέει με ακρίβεια την ισχύ με τα κίνητρα του πολέμου.

Καταρχάς, στο ρεαλισμό οι προθέσεις των κρατών προδιαγράφονται από τις δυνατότητές τους και δεν αποτελούν ανεξάρτητες μεταβλητές. Αν παραμείνει κάποιος συνεπής σε αυτό το αξίωμα τότε η θεωρία του Mearsheimer αδυνατεί να επεξηγήσει το πως κράτη ξεκινούν έναν πόλεμο εναντίον υπέρτερων, ή εξαιρετικά υπέρτερων, σε ισχύ αντιπάλων. Η

¹⁶⁵ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σσ. 85-87.

Ιαπωνία ξεκίνησε τον πόλεμο του Ειρηνικού κατέχοντας, με βάση τα στοιχεία του Mearsheimer, το 6% του παγκόσμιου πλούτου έναντι του 49% που αντιστοιχούσε στις Η.Π.Α.¹⁶⁶ Καθώς, μια τέτοια επίθεση είναι, με βάση τις προϋποθέσεις του επιθετικού ρεαλισμού, ανεξήγητη ο Mearsheimer την αποδίδει σε μια αλυσίδα αποφάσεων που τελικά κατέληγαν στην σκόπιμη καταφυγή στον πόλεμο ως μέσο καθυστέρησης των Η.Π.Α. μέχρι οι δυνάμεις του άξονα να νικήσουν στο Ευρωπαϊκό πεδίο μάχης και να κριθεί συνολικά ο πόλεμος.¹⁶⁷ Η αξιοπιστία του εν λόγω επιχειρήματος επιδέχεται σοβαρή αμφισβήτηση¹⁶⁸, αν και το επιχειρήμά μου σε αυτό το σημείο είναι ότι δεν δίνεται έμφαση σε οικονομικούς και τεχνολογικούς παράγοντες που επηρέαζαν τη συνολική ιαπωνική ισχύ και καθιστούσαν τον πόλεμο βιώσιμη επιλογή. Πρώτον, το αίτιο του πολέμου δεν μπορεί να αποδοθεί στην ανορθολογικότητα της Ιαπωνικής κυβέρνησης (όπως σωστά υποστηρίζει ο Mearsheimer) αλλά ούτε και να τοποθετηθεί στα πλαίσια μιας ευρύτερης στρατηγικής που να αποσκοπεί στην περιφερειακή ηγεμονία. Η Ιαπωνική επιθετικότητα συνδέονταν αναπόσπαστα με την οικονομική ασφάλεια. Η χώρα έπασχε από την οικονομική ασφυξία την οποία επέβαλαν, τα διογκωμένα χρέη του Ιαπωνικού κράτους, οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες σε σίδηρο και μεταλλεύματα¹⁶⁹ και, παράλληλα, η καθολική αδυναμία εξασφάλισης αυτονομίας στον τομέα των καυσίμων¹⁷⁰. Υπό αυτές τις συνθήκες, η εισβολή στην Κίνα και αργότερα στην υπό δυτικό έλεγχο Ινδοκίνα οφείλονταν περισσότερο στα φαινόμενα εξάρτησης στον οικονομικό χώρο και λιγότερο σε εκείνα της αντιμετώπισης απειλών από το εξωτερικό που θα επιλύονταν με πόλεμο. Οι απειλές για την Ιαπωνία ήταν μικρές από τους γείτονές της αλλά το καθεστώς εξάρτησης από τις πρώτες ύλες του εξωτερικού ήταν δυσβάστακτο οικονομικά και πολιτικά και οδηγούσε περισσότερο σε επιλογές τύπου Lebens-raum και λιγότερο παραδοσιακής ισορροπίας ισχύος ή περιφερειακού ιμπεριαλισμού προερχόμενου από την αβεβαιότητα της μελλοντικής κατανομής ισχύος. Όταν, δε, οι Η.Π.Α. ξεκίνησαν έναν διπλωματικό αγώνα απομόνωσης της Ιαπωνίας, οι Ιάπωνες είχαν κίνητρο να ξεκινήσουν ένα πόλεμο υπό δυσμενείς προϋποθέσεις όχι επειδή πίστευαν σε μια στρατηγική εξουθένωσης αλλά επειδή δεν υπήρχαν εναλλακτικές επιλογές που να εξασφάλιζαν την οικονομική βιωσιμότητα. Ταυτόχρονα, τα αίτια του πολέμου της Ιαπωνίας έναντι των Η.Π.Α. πρέπει να τοποθετηθούν και αναφορικά με τις δυνατότητες αποφασιστικής νίκης που οι Ιάπωνες πίστευαν ότι θα εξασφάλιζαν με ένα πρώτο χτύπημα εναντίων των Η.Π.Α. και οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στην ανάλυση του Mearsheimer. Ο Ιάπωνας ναύαρχος

¹⁶⁶ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 220.

¹⁶⁷ Ο.π., σ. 223.

¹⁶⁸ Βλ. χαρακτηριστικά Rosecrance Richard M., "War and Peace", *World Politics*, Vol. 55, No. 1, σσ. 145-146.

¹⁶⁹ Βλ. σχετικές αναφορές στο Kennedy, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, 1991, σ. 394.

¹⁷⁰ Ο.π., σ. 397.

Yamamoto διείδε την ευκαιρία να «κρίνει τη μοίρα του πολέμου στην πρώτη μέρα» εξαφανίζοντας τον αμερικανικό στόλο με μια απρόκλητη επίθεση στο Pearl Harbor. Πρότεινε την επίθεση ως απαραίτητο προαπαιτούμενο για την έναρξη του πολέμου στον Ειρηνικό κι έκρινε ότι διαφορετικά δεν θα έπρεπε ο πόλεμος να ξεκινήσει.¹⁷¹ Ο κεντρικός στόχος ήταν η καταστροφή των σημαντικότερων δυνάμεων επιφανείας του αμερικανικού ναυτικού, κυρίως τα αεροπλανοφόρα, ώστε ο αμερικανικός στόλος να καταστεί αναποτελεσματικός έναντι του ιαπωνικού. Κάτι τέτοιο δεν επιτεύχθηκε κι επομένως το Pearl Harbor ήταν μια τακτική νίκη αλλά μια στρατηγική αποτυχία για τους Ιάπωνες.¹⁷² Το πλεονέκτημα της πρώτης κίνησης είτε λόγω ελλιπούς πληροφόρησης είτε λόγω τεχνολογικών καινοτομιών αποτελεί σημαντική παράμετρο στην πιθανότητα έκρηξης του πολέμου και μπορεί να είναι κρίσιμο ακόμα και υπό συνθήκες εξαιρετικά δυσμενούς ασυμμετρίας ισχύος.

Η άποψή μου στην παρούσα ανάλυση είναι ότι ο τρόπος υπολογισμού της ισχύος όπως ακολουθείται από τους ρεαλιστές δεν επαρκεί για να μας δώσει απαντήσεις σε συγκεκριμένους πολέμους που πραγματοποιούνται για συγκεκριμένες αιτίες. Όπως υποστηρίζει και ο Van Evera, ο ρεαλισμός χειρίζεται την ισχύ με τρόπο «συγκεντρωτικό» με άλλα λόγια δεν αποδίδει στην ισχύ τις διαστάσεις που λαμβάνει επηρεαζόμενη από γεωγραφικούς, οικονομικούς και τεχνολογικούς παράγοντες. Για τους ίδιους λόγους ο Van Evera προκρίνει τη «λεπτεπίλεπτη» (fine-grained) ανάλυση της ισχύος. Διακρίνει την ισχύ σε υποκατηγορίες οι οποίες δημιουργούν ανάλογα με το είδος τους συνθήκες πολέμου. Έτσι διαχωρίζει την επιθετική από την αμυντική ισχύ, την ισχύ της προληπτικής επίθεσης από εκείνη των αντιποίνων, την ανερχόμενη ισχύ από τη φθίνουσα ισχύ και διακρίνει την ισχύ του να μετατρέπεις κέρδη σε περαιτέρω κέρδη.¹⁷³ Οι διακρίσεις του Van Evera έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην επεξηγηματική ισχύ της ρεαλιστικής θεωρίας. Αντιμετωπίζει την ισχύ λιγότερο καταστασιακά καθώς αναγνωρίζει ότι η τεχνολογία, η γεωγραφία και ο δυναμικός χαρακτήρας της ισχύος επιδρούν αποφασιστικά στο πώς αυτή χρησιμοποιείται και, κυρίως, στο πώς η αναζήτηση αυτής δημιουργεί προϋποθέσεις για πόλεμο.

Η μέθοδος «λεπτεπίλεπτης» αποτίμησης της ισχύος δεν αποτελεί, βεβαίως, καινοτομία του Van Evera. Ο Gilpin αφιέρωσε ένα σημαντικό μέρος της ανάλυσης του για τους όρους της ισορροπίας και της αλλαγής στον τρόπο με τον οποίο το κόστος των οπλικών συστημάτων

¹⁷¹ Prange Gordon W., Goldstein Donald M., Dillon Katherine V., *At Dawn We Slept: The Untold Story of Pearl Harbor*, Penguin, Harmondsworth, 1982, σσ. 15-16 αναφορά στο Van Evera, *Causes of War*, 1999, σ. 40.

¹⁷² Για την αποτυχία των Ιαπωνικών δυνάμεων να επιτύχουν τον στόχο της καταστροφής του Στόλου του Ειρηνικού βλ. Mueller John, "Pearl Harbor: Military Inconvenience, Political Disaster", *International Security*, Vol. 16, No. 3, Winter 1991-1992, σσ. 175-183.

¹⁷³ Van Evera, *Causes of War*, 1999, σσ. 7-8.

παρουσιάζει διακυμάνσεις ανάλογα με τις τεχνολογικές εξελίξεις καθιστώντας σε άλλες περιόδους την επέκταση του κράτους υπερβολικά ακριβή ενώ σε άλλες χαμηλού κόστους κι επομένως συμφέρουσα.¹⁷⁴ Περισσότερο γενικά, σε περιόδους που λόγω τεχνολογικών συνθηκών η επίθεση υπερτερεί της άμυνας τα κράτη ακολουθούν το δόγμα «η καλύτερη άμυνα είναι η επίθεση» και με αυτό τον τρόπο αυξάνεται η συχνότητα των συγκρούσεων σε συστημικό επίπεδο.¹⁷⁵ Αυτό είναι αποτέλεσμα του ότι υπό συγκεκριμένες οικονομικές και γεωγραφικές συνθήκες η επένδυση που απαιτείται στην άμυνα είναι μικρότερη από την αντίστοιχα απαιτούμενη στην επίθεση.¹⁷⁶ Έτσι, η σημασία ενός στρατεύματος δεδομένου αριθμητικού μεγέθους είναι διαφορετική σε μία χρονική περίοδο από ότι σε μια άλλη. Το ίδιο επιχείρημα υπό μια διαφορετική οπτική χρησιμοποιεί και ο Michael Howard προσεγγίζοντας ιστορικά τον πόλεμο στον ευρωπαϊκό χώρο. Περιέγραψε το πως οι τεχνολογικές καινοτομίες είχαν ως αποτέλεσμα το πλεονέκτημα που κατά τους Ναπολέοντειους πολέμους βρίσκονταν στην επίθεση να περάσει στην άμυνα μέχρι και τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.¹⁷⁷ Αυτό καθιστούσε τις ανάγκες σε αριθμούς εξαιρετικά μεγαλύτερες από ότι στο παρελθόν κι έμμεσα προκάλεσε μια μεγάλη διαφοροποίηση της στρατηγικής σκέψης, των όρων στρατιωτικής αποτελεσματικότητας στο πεδίο της μάχης αλλά και των αντιλήψεων που οδήγησαν σε ένοπλες συγκρούσεις. Το ισοζύγιο μεταξύ επίθεσης και άμυνας απασχόλησε και τους διεθνολόγους στην ψυχροπολεμική εποχή τόσο όσον αφορά στα συμβατικά όσο και στα πυρηνικά όπλα. Το πυρηνικό ψυχροπολεμικό περιβάλλον χαρακτηρίστηκε από την κυριαρχία της άμυνας (defense-dominant) η οποία καθιστούσε κάθε επιθετική ενέργεια μεταξύ των υπερδυνάμεων υπερβολικά ακριβή κι επομένως άσκοπη.¹⁷⁸ Παράλληλα, η υπέρμετρη εναπόθεση πόρων στην περαιτέρω βελτίωση της άμυνας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το Strategic Defense Initiative της Προεδρίας Reagan, θα μπορούσε δυνητικά να δημιουργήσει περισσότερο αποτελεσματικά επιθετικά όπλα και να αποσταθεροποιήσει την διπολική ισορροπία.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Gilpin, *War and Change*, 1981, σσ. 65-67.

¹⁷⁵ Για μια κριτική προσέγγιση αυτού του φαινομένου και την περαιτέρω διάκριση μεταξύ άμυνας – επίθεσης – αποτροπής βλ. Adams Karen Ruth, “Attack and Conquer: international anarchy and the offense – defense – deterrence balance”, *International Security*, Vol. 28, No. 3, Winter 2004, σσ. 45-83.

¹⁷⁶ Jervis Robert, “Cooperation Under the Security Dilemma”, *World Politics*, Vol. 30, Issue 2, January 1978, σ.188.

¹⁷⁷ Βλ. Howard Michael, *War in European History*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1976, σσ. 102-104. Βλ. επίσης Van Evera Stephen, “The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War”, *International Security*, Vol. 9, No. 1, Summer 1984, σσ. 58-107 και Van Evera, *Causes of War*, 1999, σσ. 109-239.

¹⁷⁸ Lieber Keir A., “Grasping the Technological Peace: The Offense – Defense Balance and International Security”, *International Security*, Vol. 25, No. 1, Summer 2000, σσ. 71-104.

¹⁷⁹ Βλ. Glaser Charles L., “Why Even Good Defenses Can Be Bad”, *International Security*, Vol. 9, No. 2, Autumn 1984, σσ. 92-123. “Do We Want the Missile Defenses We Can Built?”, *International Security*, Vol. 10, Issue 1, Summer 1985, σσ. 25-57. Ανάλογο επιχείρημα, που όμως αφορά τις αποσταθεροποιητικές συνέπειες των

Ταυτόχρονα ερευνήθηκε το κατά πόσο τα κράτη καταφεύγουν σε πόλεμο αντιδρώντας στις διακυμάνσεις της σχετικής τους ισχύος, τη διάκριση δηλαδή του Van Evera ανάμεσα σε ανερχόμενη ή, αντίστροφα, φθίνουσα ισχύ. Ο Charles Doran επεξεργάστηκε τη σταθερότητα του συστήματος, και αντίστροφα, την πιθανότητα του πολέμου, συνδυάζοντας τις διακυμάνσεις της σχετικής ισχύος με τα αποτελέσματά της στη κρατική συμπεριφορά. Βασίστηκε στο γεγονός ότι διαχρονικά λόγω της άνισης ανάπτυξης η κρατική σχετική ισχύς εκλαμβάνει χαρακτηριστικά περιοδικότητας καθώς τα κράτη ανέρχονται, ωριμάζουν και παρακμάζουν ως δυνάμεις. Η θεωρία του κύκλου της ισχύος αντιμετωπίζει την κρατική ισχύ ως τμήμα της συνολικής συστημικής ισχύος και υπογραμμίζει, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες προσεγγίσεις, ότι η σχετική ισχύς είναι μέγεθος διανυσματικό κι επομένως τα αποτελέσματά της εξαρτώνται τόσο από το μέγεθος όσο και από την αυξητική ή μειωτική της τάση μέσα στο χρόνο.¹⁸⁰ Έτσι, το γεγονός ότι ένα κράτος αυξάνει την ισχύ του με ταχύτερους ή βραδύτερους ρυθμούς από τα γειτονικά του μπορεί να έχει αποτελέσματα στον τρόπο με τον οποίο οι ηγέτες του λαμβάνουν αποφάσεις αναφορικά με την εξωτερική πολιτική. Η φθίνουσα εξέλιξη της ισχύος του κράτους μπορεί να δημιουργήσει κίνητρα για την ανάληψη προληπτικής επιθετικής δράσης ενώ η αύξουσα τείνει να δημιουργεί συγκρούσεις με τις ισχυρότερες status-quo δυνάμεις.¹⁸¹ Στη φάση που το κράτος παρακμάζει στη σχετική του ισχύ αλλά με ρυθμούς διαρκώς μειούμενους τότε επαναδραστηριοποιείται στα διεθνή ζητήματα είτε επειδή διαμορφώνεται μια εσφαλμένη αντίληψη για την πραγματική εθνική ισχύ, η οποία φαίνεται να ανακάμπτει, είτε επειδή καταβάλλεται προσπάθεια να αποφευχθεί περαιτέρω υποβάθμιση της θέσης στην κατανομή ισχύος. Αντίθετα, όταν το κράτος βρίσκεται στην πρώτη φάση της ανάδυσής του ως σημαντική δύναμη στο διεθνές σύστημα οι ηγέτες του διαβλέπουν ευκαιρίες για αυξημένη εμπλοκή στα διεθνή τεκταινόμενα και αντιμετωπίζουν τη διεθνή κατανομή ισχύος ως περιοριστική για τους εθνικούς στόχους. Σε αυτή τη φάση το κράτος έρχεται σε διαρκώς μεγαλύτερη σύγκρουση με τις «ώριμες» μεγάλες δυνάμεις οι οποίες εξ' ορισμού επιδιώκουν τη διατήρηση του status quo. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η προσέγγιση του κράτους στην ισορροπία ισχύος με τις μεγάλες δυνάμεις να έχει αντί σταθεροποιητικά, αποσταθεροποιητικά αποτέλεσμα.¹⁸²

αποτελεσματικών πυρηνικών όπλων πρώτου κτυπήματος, στο Gilpin Robert, "The Dual Problems of Peace and National Security", *Political Science*, Vol. 17, Issue 1, Winter 1984, σ. 21.

¹⁸⁰ Doran Charles F., "Systemic Disequilibrium, Foreign Policy Role, and the Power Cycle: Challenges for Research Design", *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 33, Issue 3, 1989, σ. 373.

¹⁸¹ Βλ. σχετικό επιχείρημα και στο Levy Jack S., "Declining Power and the Preventive Motivation for War", *World Politics*, Vol. 40, No. 1, October 1987, σσ. 82-107.

¹⁸² Doran, "War and Power Dynamics: Economic Underpinnings", 1983, σσ. 424-425. Αντίστοιχο επιχείρημα υπάρχει και στο Geller Daniel S., "Power Differentials and War in Rival Dyads", *International Studies Quarterly*, Vol. 37, No. 2, January 1993, σσ. 177-179, 188, 189

Σε όλα τα προαναφερθέντα σημεία η εξωτερική πολιτική του κράτους προσδιορίζεται από το χάσμα που υπάρχει μεταξύ των εθνικών συμφερόντων ή επιδιώξεων και της πραγματικής ισχύος του. Το πρόβλημα εντοπίζεται, κατά τον Doran στο γεγονός ότι ενώ οι εθνικές επιδιώξεις είναι γραμμικές κι εναρμονίζονται με τη διεθνή κατανομή ισχύος με καθυστέρηση, αντίθετα η σχετική ισχύς του κράτους δεν είναι γραμμική αλλά η διακύμανση των ρυθμών αναβάθμισης ή υποβάθμισής της δημιουργεί συνεχώς αντιλήψεις δύναμης ή αδυναμίας.¹⁸³ Έτσι, στη θεωρία του Doran ο πόλεμος προκύπτει από την αδράνεια που παρουσιάζεται στην εναρμόνιση της εξωτερικής πολιτικής του κράτους με τη σχετική του ισχύ. Το γεγονός αυτό δεν έχει μόνο επιπτώσεις στην εξωτερική πολιτική κάθε κράτους ξεχωριστά αλλά ειδομένο από μια συστημική σκοπιά αποκαλύπτει δύο παράλληλα φαινόμενα: Πρώτον, ένα «κάθετο» φαινόμενο που αφορά στην ακμή και παρακμή της σχετικής ισχύος του συνόλου των κρατών στα πλαίσια του συστήματος. Όταν μια μεγάλη μερίδα των κρατών βρίσκεται ταυτόχρονα, ή σχεδόν ταυτόχρονα, σε κάποια από τα προαναφερθέντα κρίσιμα σημεία τότε το σύστημα δεν βρίσκεται σε ισορροπία καθώς τα κράτη αδυνατούν να εναρμονιστούν με τα νέα δεδομένα και ρέπουν προς συγκρουσιακές πολιτικές. Δεύτερον, ένα «οριζόντιο» φαινόμενο το οποίο αφορά στις συσπειρώσεις των κρατών υπό το φάσμα της διαρκώς μεταβαλλόμενης κατανομής ισχύος. Η αποτελεσματικότητα ή μη των εξισορροπήσεων συντελεί στη σταθεροποίηση ή μη του συστήματος, σύμφωνα με τα κλασικά ρεαλιστικά πρότυπα.¹⁸⁴ Επομένως, κατά τον Doran, ο πόλεμος καθίσταται πιθανότερος ανάλογα με το κατά πόσο τα ισχυρά κράτη βρίσκονται σε κρίσιμα σημεία στον κύκλο της ισχύος αλλά και ανάλογα με την αποτελεσματικότητα της εξισορρόπησης που παρέχουν οι συσπειρώσεις μεταξύ τους. Όταν η κίνηση στον κάθετο άξονα είναι σημαντική αλλά οι συσπειρώσεις του οριζόντιου δεν είναι αρκούντως ανασταλτικές τότε ο πόλεμος είναι πιθανότερος.¹⁸⁵ Η πολικότητα από μόνη της δεν επεξηγεί το φαινόμενο του πολέμου γιατί δεν αποκαλύπτει τις υποβόσκουσες εντάσεις που προκαλούνται από την κυκλική πορεία της σχετικής ισχύος των κρατών.

¹⁸³ Doran, "War and Power Dynamics: Economic Underpinnings", *International Studies Quarterly*, Vo. 27, Issue 4, Special Issue: The Economics Foundations of War, December 1983, σ. 425.

¹⁸⁴ Βλ. ό.π., σ. 429.

¹⁸⁵ Doran, "War and Power Dynamics: Economic Underpinnings", December 1983, σ. 430. Το ίδιο περίπου επιχείρημα χρησιμοποίησε και ο Mearsheimer σε μια πρόβλεψη για τις συνθήκες ασφάλειας στη μετα-ψυχροπολεμική Ευρώπη. Βλ. Mearsheimer John, "Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War", *International Security*, Vol. 15, Issue 1, Summer 1990, σσ. 5-56.

4.1 Αθροιστικές Πηγές Ισχύος ως Αίτια Πολέμου

Η τελευταία θεωρία η οποία επεξηγεί μέσα από τη λεπτεπίλεπτη ανάλυση της ισχύος το φαινόμενο του πολέμου είναι εκείνη της αθροιστικότητας. Η αθροιστικότητα είναι και η κεντρική πτυχή της ισχύος σε αυτή την ανάλυση όπου τα αίτια του πολέμου συνδέονται με την ενεργειακή εξάρτηση. Για να εξεταστεί η αθροιστικότητα ως αίτιο πολέμου θα πρέπει να πληρούνται οι δύο προϋποτιθέμενες συνθήκες τις οποίες σκοπίμως ανέλυσα στην αρχή του κειμένου:

A. Τα κράτη να ενδιαφέρονται για τα σχετικά οφέλη των σχέσεών τους. Τα σχετικά οφέλη έχουν ιδιαίτερη σημασία στις διεθνείς σχέσεις εφόσον δρουν αυξητικά στους πόρους του κράτους και μπορούν ανά πάσα στιγμή να μετατραπούν σε στρατιωτική ισχύ. Αν η ανωτερότητα των σχετικών έναντι των απόλυτων οφελών απορρίπτονταν, τότε αυτό θα συνεπάγονταν ότι το κέρδος που θα αποκόμιζαν από τη συνεργασία ή τη σύγκρουση τα κράτη δεν θα επιδρούσε αυξητικά στη στρατιωτική ισχύ τους κι επομένως δεν θα υπήρχαν αθροιστικές πηγές ισχύος.¹⁸⁶

B. Τα κράτη να μην επιδιώκουν συνεχώς τη μεγιστοποίηση της ισχύος τους λόγω κάποιας απαγωγικά κεκτημένης ιδιότητας. Αν ακολουθούσαμε το πρότυπο του θεμελιωτικού ρεαλισμού, τότε αίτιο πολέμου δεν θα αποτελούσε το αν κάποιες πηγές είναι αθροιστικές ή όχι γιατί η επέκταση θα επιδιώκονταν απλώς και μόνο επειδή το κράτος είναι από τη φύση του επιθετικό. Έτσι, η αθροιστικότητα των πηγών θα ήταν αδιάφορη ως παράγοντας πρόκλησης πολέμου.¹⁸⁷

Ως αθροιστική ορίζεται η πηγή ισχύος η κτήση της οποίας διευκολύνει τη διατήρηση ή απόκτηση άλλων πηγών ισχύος.¹⁸⁸ Η αθροιστική πηγή ισχύος διασφαλίζει τη δυνατότητα αποτελεσματικής υπεράσπισης της κύριας πηγής ισχύος του κράτους, την οικονομική βάση που συνδέεται με την εδαφική κυριαρχία, ή και τις πηγές ισχύος που προστατεύουν την κύρια, όπως οι στρατιωτικές δυνάμεις. Έτσι η αθροιστική είναι ο βασικός κρίκος μιας μακράς αλυσίδας που διασφαλίζει μια σειρά πηγών ισχύος απαραίτητων για την επιβίωση του κράτους.

Η υψηλή αθροιστικότητα συμβάλλει στην αύξηση των συγκρούσεων καταρχάς επειδή προσφέρει οφέλη μέσα από τον πόλεμο και την κατάκτηση. Εφόσον οι πηγές ισχύος είναι

¹⁸⁶ Για έναν περισσότερο αναλυτικό διάλογο περί των σχετικών και των απολύτων κερδών βλ. παρ.2.3, σ.40 σε αυτό το σύγγραμμα.

¹⁸⁷ Για περισσότερο εμπεριστατωμένη ανάλυση του παραπάνω βλ. παρ.2.2, σ. 24.

¹⁸⁸ Van Evera, *Causes of War*, 1999, σ. 106.

αθροιστικές κάθε κομμάτι εδάφους ή υποδομών που καταλαμβάνεται αυξάνει τη συνολική ισχύ του κράτους και το καθιστά ικανότερο να διεκδικεί περισσότερες. Αυτό συνεπάγεται ότι τα αποτελέσματα των αθροιστικών πηγών ισχύος δεν είναι γραμμικά αλλά γεωμετρικά και, συνακόλουθα, ότι εκείνοι που θέλουν να αποκτήσουν αθροιστικές πηγές ισχύος είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν μεγαλύτερο ρίσκο και να καταβάλλουν μεγαλύτερο κόστος για την απόκτησή τους γιατί σε δεύτερο χρόνο καθιστούν την κατάκτηση ευκολότερη. Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που τις διαφυλάττουν οφείλουν να αφιερώσουν περισσότερους πόρους στην υπεράσπισή τους είτε αναπτύσσοντας τις στρατιωτικές τους δυνάμεις είτε συμμαχώντας με άλλα κράτη ώστε να εξισορροπήσουν την ισχύ εκείνου που τις εποφθαλμιά. Υπό αυτό το πρίσμα, η υψηλή αθροιστικότητα των πηγών ισχύος αποτελεί ένα αίτιο πολέμου γιατί αυξάνει τα ενδεχόμενα οφέλη της κατάκτησης κι επομένως δίνει ισχυρό κίνητρο για την επιδίωξη της σύγκρουσης.

Αθροιστικές πηγές ισχύος στο ρεαλιστικό υπόδειγμα

Η θεωρία της αθροιστικότητας δεν είναι αποκομμένη από το σώμα της ρεαλιστικής θεωρίας που αφορά στην ισχύ γιατί αποτελεί εξέλιξη της κλασικής ρεαλιστικής αντιμετώπισης της ισχύος ως επιρροής επί των πηγών της. Πρόκειται δηλαδή για τον υπολογισμό της ισχύος του κράτους στη βάση του εδάφους, του πληθυσμού, της οικονομικής παραγωγικότητάς του και των αποτελεσμάτων της στην στρατιωτική ισχύ. Η εν λόγω προσέγγιση αντανάκλα την αμιγώς υλιστική πτυχή του ρεαλιστικού υποδείγματος, καθώς απορρίπτει τους υποκειμενικούς παράγοντες κρατικής ισχύος (υιοθετημένες στρατηγικές κρατών, πολιτική ικανότητα ηγεσίας, αντικειμενικές δυνατότητες στρατιωτικού μηχανισμού), εντούτοις προσφέρει το πλεονέκτημα του, κατά το δυνατόν, ισομορφισμού της ισχύος σε όλο το γεωγραφικό και χρονικό πλάτος της διεθνούς διαδικασίας. Ο προαναφερθείς ισομορφισμός παρέχει εξαιρετικά ευρεία περιθώρια ανάλυσης, αντικατοπτρίζεται, εν πολλοίς, στο επιχείρημα του Catlin ότι το κλειδί για την πρόοδο των πολιτικών επιστημών βρίσκεται στην εύρεση ενός ανάλογου του χρήματος μεγέθους στην πολιτική επιστήμη.¹⁸⁹ Η αναλογία της ισχύος με το χρήμα βρίσκει βάσεις, αφενός, στην αντιμετώπιση του κράτους υπό το πρίσμα του *homo economicus* και, αφετέρου, στη «χαλαρή» αντίληψη της πολιτικής ως μια ανταλλακτικής διαδικασίας όπως αυτή διατυπώνεται από τους Hobbes, Locke και Burke. Όπως στην οικονομία έτσι και στις πολιτικές επιστήμες υποτίθεται ότι η ισχύς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο προσμέτρησης, ανταλλαγής και μεταβίβασης δυνατοτήτων μεταξύ των δρώντων. Η οικονομική μεγέθυνση και η κατάκτηση καθίστανται έτσι χρήμα το οποίο προστίθεται στο «πορτοφόλι» των δυνάμεων και τους δίνει αγοραστική δύναμη, δηλαδή ισχύ.

Η παρούσα ανάλυση διαφωνεί με το εν λόγω επιχείρημα. Πιστεύω ότι μια τέτοια αναλογία δυσχεραίνει την ανάλυση γιατί αποδίδει στην κρατική ισχύ μια ομοιογένεια η οποία είναι ανύπαρκτη στις διεθνείς σχέσεις ειδικά αν κανείς τις προσεγγίσει υπό ένα πολύ αυστηρό ρεαλιστικό πρίσμα.

Καταρχήν, το διεθνές σύστημα αντιμετωπίζεται στο ρεαλισμό κατά βάση ως σχέσεις μηδενικού αθροίσματος μεταξύ των δρώντων και το ανάλογο οικονομικό σύστημα θα αφορούσε μια σταθερή ποσότητα πλούτου και οικονομικές συναλλαγές που απλά θα τον μεταβίβαζαν από τον ένα δρώντα στον άλλο. Μια τέτοια προϋπόθεση όμως θα ήταν, αφενός, αντίθετη με την βασική οικονομική λειτουργία της παραγωγής υπεραξίας αλλά, αφετέρου, θα

¹⁸⁹ Baldwin David A., "Money and Power", *The Journal of Politics*, Vol. 33, Issue 3, August 1971, σ. 579.

άφηνε εκτός ανάλυσης το σημαντικότερο χαρακτηριστικό της διεθνούς εξέλιξης, την άνιση ανάπτυξη.

Δεύτερον, η αξία του χρήματος στην οικονομία είναι εξ' ορισμού ασταθής, εξαρτάται είτε από το αντίκριμά του σε χρυσό είτε από την εμπιστοσύνη στην παραγωγικότητα της οικονομίας που το χρησιμοποιεί. Αντιθέτως, η ισχύς στο ρεαλισμό είναι αντικειμενική και η αξία της προσδιορίζεται κυρίως σε συσχετισμό με την ισχύ των υπολοίπων δρώντων που στο χώρο της οικονομίας θα αναφέρονταν περισσότερο στη σύγκριση μεταξύ διαφορετικών νομισμάτων διαφορετικών οικονομιών, γεγονός που θα περιέπλεκε τη συγκριτική ανάλυση. Αν στην προσπάθεια να υπερκεράσει το παραπάνω πρόβλημα, αντιμετωπίσει κανείς το χρήμα ως αγοραστική δύναμη τότε θα πρέπει να εντοπιστεί στο διεθνές σύστημα το ανάλογο της σχέσης πωλητή-αγοραστή η οποία προϋποθέτει κάποιον ο οποίος επιθυμεί να πουλήσει αξία και κάποιον που διατίθεται να καταβάλλει τίμημα για να την αγοράσει. Η συνεργατική αυτή διαδικασία δεν υπάρχει σε ένα συγκρουσιακό διεθνές σύστημα. Και στην περίπτωση που υπήρχε, παρόλα αυτά, η λειτουργία του χρήματος δεν καθορίζεται μόνο από ad hoc συμφωνίες μεταξύ πωλητή και αγοραστή αλλά προκύπτει κυρίως από τους δομικούς παράγοντες της οικονομίας που παρέχουν ένα σταθερό πλαίσιο συναλλαγής.

Τρίτον, στο διεθνές σύστημα δεν υπάρχει κοινώς αποδεκτό ή προκαθορισμένο μέτρο αποτίμησης της ισχύος καθώς υπεισέρχονται ταυτόχρονα και σε κυμαινόμενο βαθμό γεωγραφικοί, στρατιωτικοί, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες στην ανάλυση. Το να ισχυριστεί κανείς ότι η ισχύς είναι όπως το χρήμα με την εξαίρεση της λειτουργίας αποτίμησης συνεπάγεται ότι το πρόβλημα αποτίμησης της πολιτικής ισχύος είναι το ίδιο με το πρόβλημα αποτίμησης αγοραστικής δύναμης σε μια οικονομία χωρίς τη χρήση χρήματος.¹⁹⁰ Με αυτό το σκεπτικό, το διεθνές σύστημα ομοιάζει περισσότερο σε μια οικονομία αντιπραγματισμού παρά σε μια οικονομία συναλλαγής με βάση το χρήμα.¹⁹¹

Τέλος, η χρήση του χρήματος συνεπάγεται ότι κάθε μονάδα του έχει ίση αξία. Όμως μια τέτοια προϋπόθεση δεν βρίσκει εφαρμογή στις διεθνείς σχέσεις κυρίως επειδή οι τεχνολογικοί και οι γεωγραφικοί παράγοντες μεταλλάσσουν συνεχώς τα αποτελέσματα κτήσης κάποιας συγκεκριμένης μορφής ισχύος. Εκατό χιλιάδες στρατιώτες δεν αντικατοπτρίζουν ίση ισχύ μεταξύ του σήμερα και του αύριο και δεν είναι το ίδιο αποτελεσματικοί υπό όλες τις γεωγραφικές και πολιτικές συνθήκες. Ταυτόχρονα, δεν υπάρχει τρόπος αναγωγής των μεγεθών του παρελθόντος στο σήμερα ούτε, αντίστοιχα, των συνθηκών ενός θεάτρου επιχειρήσεων σε

¹⁹⁰ Baldwin, "Money and Power", 1971, σ. 595.

¹⁹¹ ό.π., σ. 592.

ένα άλλο. Επιπλέον, μια γεωγραφική περιοχή όταν κατακτηθεί δεν επιφέρει τα ίδια αποτελέσματα στην ισχύ ενός κράτους με μια άλλη, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (θέση, υπέδαφος) διαφοροποιούν το αντίκτυπό της το οποίο επίσης καθορίζεται και από τους στρατηγικούς στόχους του κράτους. Έτσι, η χρησιμότητα της κατάκτησης κάποιου εδάφους ή μιας χώρας δεν μπορεί να υπολογιστεί με την πρόσθεση μιας μονάδας ισχύος στον κατακτητή αλλά πρέπει να εξεταστούν τα οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά αποτελέσματά της. Αυτό αυτόματα συνεπάγεται ότι ενώ στο χρήμα οι προσθέσεις είναι ακέραιες και εύκολες, στην ισχύ των διεθνών σχέσεων είναι μεταβλητής αξίας, δύσκολες κι επιβάλλουν ad hoc υπολογισμούς. Οι αθροιστικές πηγές ισχύος αφορούν ακριβώς σε αυτά τα φαινόμενα.

Μια διαφορετική έκφανση της αντίληψης της ισχύος ως επιρροής επί των πηγών της με έμφαση στα αθροιστικά χαρακτηριστικά της είναι εκείνη της γεωπολιτικής ανάλυσης. Η γεωπολιτική ως τρόπος σκέψης ξεκίνησε ουσιαστικά από μια διαπίστωση κι ένα ιστορικό γεγονός. Αφενός στηρίχθηκε στη διαπίστωση ότι οποιαδήποτε διεθνής τάξη μέχρι σήμερα είναι αναγκαστικά εδαφική· αφορά σε μια συμφωνία μεταξύ κυρίαρχων οντοτήτων για το διαχωρισμό του διαθέσιμου χώρου.¹⁹² Αφετέρου βασίστηκε στο συνδυασμό της παραπάνω διαπίστωσης με το γεγονός ότι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η εξερεύνηση του κόσμου ολοκληρώθηκε και τις ανακαλύψεις θα διαδέχονταν αναγκαστικά οι διπλωματικές ή βίαιες διευθετήσεις μεταξύ των κρατών. Το «κλείσιμο» του διεθνούς συστήματος έθεσε τα θεμέλια για την ανάπτυξη της γεωπολιτικής στη σταθερή βάση της γεωγραφικής ολότητας.¹⁹³ Επιστημολογικά, η γεωπολιτική ακολούθησε σε κάποιο βαθμό το μονοπάτι του διεθνολογικού ρεαλισμού καθώς από τους ιδρυτές της, τον Σουηδό Rudolf Kjellen και τον Γερμανό Friedrich Ratzel, το κράτος τοποθετήθηκε στο κέντρο της ανάλυσης τόσο ως σχηματισμός ο οποίος εγγυάται την ελευθερία μέσα στο διεθνές χάος όσο και ως οργανισμός ο οποίος υπό την επήρεια του χώρου και της θέσης (Raum και Lage) έχει ως σκοπό την επιβίωση και την ανάπτυξή του.¹⁹⁴

Η γεωπολιτική ανάλυση θεωρεί το κράτος χωρικό φαινόμενο και αρθρώνεται στην βάση ενός γεωγραφικού προτύπου με το συνυπολογισμό ενός σταθερού στοιχείου (τη διαμάχη μεταξύ των χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων) και τριών μεταβλητών (τις τεχνικές κίνησης σε

¹⁹² Aron Raymond, *Peace and War: A Theory of International Relations*, Howard Richard, Baker Fox Annete (trans.), R.E. Kriger Pub. Co., Malabar, Fla. 1981, σ. 181.

¹⁹³ Βλ. Parker Geoffrey, *Γεωπολιτική: Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Αλεξοπούλου Ευηνέλλα, Χουλιάρας Αστέρης (μεταφ.), Ροές, 2002, σ. 51.

¹⁹⁴ Parker, *Γεωπολιτική*, 2002 σσ. 50, 58.

ξηρά και θάλασσα, τον πληθυσμό και τις φυσικές πηγές που χρησιμοποιούνται στις συγκρούσεις των αντιπάλων και τις διάδοχες διπλωματικές επαφές).¹⁹⁵

Μεθοδολογικά, η γεωπολιτική έχει διττό χαρακτήρα, μπορεί να διαχωριστεί ανάμεσα σε μια ποσιμπιλιστική και μια ντετερμινιστική πτυχή. Ο ποσιμπιλισμός, ως αφετηρία κυρίως της γαλλικής γεωπολιτικής σχολής, πρεσβεύει ότι η συλλογική ανθρώπινη δράση περιορίζεται από τα περιθώρια που μας αφήνει το περιβάλλον και η ευημερία μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν κάνουμε τις σωστές επιλογές με βάση αυτά τα περιθώρια κι όχι όταν προσπαθούμε να τα αγνοήσουμε.¹⁹⁶ Υπ' αυτό το πρίσμα η ανθρώπινη, και κατ' επέκταση, η κρατική δράση περιγράφεται σαν μια αρμονική συμβίωση ή συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στους κρατικούς στόχους και τα σταθερά γεωγραφικά δεδομένα. Αντίθετα, η ντετερμινιστική πτυχή, εκπεφρασμένη κυρίως μέσα από τη γερμανικής προέλευσης Geopolitik και την αγγλοσαξονική γεωπολιτική παράδοση, υποστηρίζει ότι η εξέλιξη, κι όχι απλώς το πλαίσιο της ιστορίας, καθώς και η άνοδος και πτώση των δυνάμεων καθορίζονται πρωταρχικώς από τους γεωγραφικούς τόπους κι όχι τους λαούς. Με αυτό τον τρόπο η διεθνής πολιτική διαδικασία δεν μπορεί παρά να εξελίσσεται μέσα στα όρια που θέτει η γεωπολιτική πραγματικότητα και η κίνησή της είναι προκαθορισμένη από τη θέση και το διαθέσιμο, ή «ζωτικό», χώρο των κρατικών μορφωμάτων. Σε γεωπολιτικού όρους το διεθνές σύστημα μελετάται σε τρία επίπεδα: τα χαρακτηριστικά των πρωταρχικών χωρικών αντικειμένων (των κρατών), τις αλληλεπιδράσεις των χωρικών αντικειμένων και των χωρικών προτύπων που δημιουργούνται από αυτές τις επιδράσεις και το γεωγραφικό χώρο ως σύνολο με στόχο τη διερεύνηση των συνολικών χαρακτηριστικών του. Σε κάθε περίπτωση, η γεωπολιτική σκιαγραφεί μια ολιστική προσέγγιση των διεθνών τεκταινόμενων, στο βαθμό που το σύνολο του κόσμου και οι επιμέρους καταταμήσεις του μπορούν να προδιαγράψουν την ισχύ που διαθέτουν, τους στόχους στους οποίους αποσκοπούν και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα κράτη.

Η γεωπολιτική επιδιώκει έτσι να προσδιορίσει το σύνολο των παραγόντων που στοιχειοθετούν το διεθνές γίνεσθαι μέσα από τη διασύνδεση του γεωγραφικού χώρου που καταλαμβάνει το κράτος με τη στρατηγική (γεωστρατηγική) και τις οικονομικές του δυνατότητες (γεωοικονομία). Το έδαφος αναβαθμίζεται στην κυρίαρχη σταθερά που ρυθμίζει τις διεθνείς σχέσεις· διαμορφώνει τις συνθήκες επέκτασης του κράτους μέσα από τις οδούς που επιτρέπει η γεωγραφία, προσδιορίζει τους στόχους του καθ' επιταγή των εδαφικών του αναγκών και ιδιοτήτων και αποδίδει τα χαρακτηριστικά σύγκρουσης μεταξύ των κρατών

¹⁹⁵ Agon, *Peace and war*, 1981, σ. 192.

¹⁹⁶ Parker, *Γεωπολιτική*, 2002, σ. 29.

ανάλογα με τη θέση τους και τις μορφές στρατιωτικής ισχύος που δύνανται να αναπτύξουν. Με άλλα λόγια η ισχύς στα πλαίσια της γεωπολιτικής σκέψης αφορά εξ' ολοκλήρου στην επιρροή επί των πηγών ισχύος και η κτήση ή η χρήση της εξαρτάται από το έδαφος.

Η γεωπολιτική σκέψη αξιώνει την αντικειμενικότητα, πρώτον, επειδή το εμπειρικό της αντικείμενο δηλαδή η αντικειμενική γεωγραφική πραγματικότητα παραμένει εν πολλοίς σταθερό και, δεύτερον, επειδή χρησιμοποιεί μετρήσιμα μεγέθη τα οποία με αρωγό τις φυσικές επιστήμες δεν επιδέχονται αμφισβήτηση. Ιστορικά, ωστόσο, η γεωπολιτική σκέψη διχάζεται ανάμεσα στις κανονιστικές και επιστημονικές της διαστάσεις· με άλλα λόγια διχάζεται ανάμεσα σε εκείνες τις πτυχές της γεωπολιτικής σκέψης που αποσκοπούν στην πραγμάτωση πολιτικών στόχων, την *engagé* γεωπολιτική, κι εκείνες που μέσα από την αξιολογική, ουσιαστικά θετικιστική, ουδετερότητα επιδιώκουν την επεξήγηση των παγκόσμιων φαινομένων μέσα από τα γεωγραφικά δεδομένα, δηλαδή μια γεωπολιτική που είναι *science appliquée*.¹⁹⁷

Η κοσμοθεωρία της γεωπολιτικής δεν αποτελεί το κύριο αντικείμενο του παρόντος κειμένου. Εντούτοις μια συγκεκριμένη έκφανσή της, η αγγλοσαξονική, συνδέθηκε στενά με τη ρεαλιστική προσέγγιση, τόσο από πλευράς θεωρίας όσο κι από πλευράς πολιτικής πρακτικής που αποτελεί εμπειρικό περιεχόμενο του ρεαλισμού, οπότε η συνοπτική αναφορά σε αυτές κρίνεται σκόπιμη.¹⁹⁸ Για να συσχετιστούν επαρκώς οι γεωπολιτικές θεωρήσεις με τη ρεαλιστική θεωρία πρέπει ανάμεσα στο όλον της γεωπολιτικής να απομονωθούν τα στοιχεία εκείνα τα οποία αφορούν στον καταμερισμό ισχύος μεταξύ των κρατών και στις κινητήριες δυνάμεις της συμπεριφοράς τους, και ειδικότερα, στην επιδίωξη της ισχύος, την κατάκτηση.

Με βάση τα πρότυπα της αγγλοσαξονικής γεωπολιτικής παράδοσης η αξία του εδάφους δεν είναι ισόποσα διαμοιρασμένη παγκοσμίως αλλά υπάρχουν συγκεκριμένες περιοχές οι οποίες εξασφαλίζουν στρατηγικά πλεονεκτήματα. Η διαφορετική θέση των δυνάμεων έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει ένας σαφής διαχωρισμός εκείνων που αντλούν την ισχύ τους από την

¹⁹⁷ Για μια συνολική κριτική προσέγγιση στη γεωπολιτική θεωρία που καταδεικνύει τις *engagé* πτυχές της βλ. Tuathail Gearoid, Dalby Simon, Routledge Paul, *The Geopolitics Reader*, Routledge, London, 1998.

¹⁹⁸ Σε αυτό το σημείο δεν θα πρέπει να διαφεύγει ότι η Γερμανική *Geopolitik* επίσης σχετίζεται με τη ρεαλιστική προσέγγιση αλλά το εμπειρικό της αντίκρουσμα είναι περιορισμένο και γι' αυτό δεν αναφέρεται στην συγκεκριμένη ανάλυση. Συνοπτικά, η γερμανική *Geopolitik* συνδέεται άρρηκτα με την αγγλοσαξονική, της οποίας έτσι κι αλλιώς έπεται χρονικά και από την οποία επηρεάστηκε σημαντικά, και πρεσβεύει ότι η γεωπολιτική είναι η μελέτη της πολιτικής δραστηριότητας, στη γενικότητά της, στο φυσικό χώρο. Εντούτοις, διαφοροποιείται από την αγγλοσαξονική γεωπολιτική στο βαθμό στον οποίο προσεγγίζει τα φαινόμενα μέσα από το πρίσμα της εξελικτικής βιολογίας προσαρμοσμένης στη χωρική διάσταση των κρατών. Τα μεγάλα κράτη έχουν εξ' ορισμού έναν δυναμισμό ο οποίος έχει ως αποτέλεσμα να επεκτείνονται διαρκώς και να απορροφούν τα μικρότερα και λιγότερο επιτυχημένα κράτη. Υπό το πρίσμα της γερμανικής *Geopolitik* το κράτος καταλαμβάνει χώρο (*Raum*) και για να αναπτυχθεί απαιτεί έναν «ζωτικό» χώρο (*Lebensraum*). Η *Geopolitik* εντοπίζει όσο καμία άλλη προσέγγιση τη δυναμική εδαφική κυριαρχία ως το προαπαιτούμενο για την κρατική ισχύ και υιοθετεί έμμεσα μια δαρβινιστική αντίληψη περί κράτους η οποία παρουσιάζει την επέκταση ως φυσική επιλογή κάθε δύναμης. Βλ. σχετικά Dorgaplen Andreas, *The World of General Haushofer*, Farrar & Rienhart, New York, 1984.

ξηρά κι εκείνων που αναπτύσσουν ναυτικό και κυριαρχούν στις θάλασσες. Μεταξύ τους αναπτύσσεται ένας αδυσώπητος αγώνας για τον έλεγχο της χερσαίας μάζας της «Κεντρικής Γης»¹⁹⁹ η οποία οδηγεί στην κυριαρχία επί της τεραστίων διαστάσεων «Παγκόσμιας Νήσου», ουσιαστικά της Ευρασίας, και συνακόλουθα του κόσμου. Η κυριαρχία επί της Κεντρικής Γης εξασφαλίζει τις βέλτιστες συνθήκες άμυνας, τις περισσότερες διόδους πρόσβασης στις περιοχές της γης και, τέλος, τις σημαντικότερες πηγές ισχύος. Κατά τον Mackinder, το στρατηγικό πλεονέκτημα του κράτους ή του συνασπισμού των κρατών που θα κρατούσαν υπό τον έλεγχό τους την περιοχή αυτή θα τους έδινε τη δυνατότητα να ασκήσουν αυτοκρατορικό έλεγχο σε ολόκληρη τη γήινη σφαίρα. Στις ίδιες περίπου γραμμές, ο Spykman υποστήριξε ότι η κυριαρχία επί της περιφέρειας αυτής της γεωγραφικής περιοχής μπορεί να εξασφαλίσει τον έλεγχο του κόσμου για μια ναυτική δύναμη, ειδάλλως οι ευρασιατικοί ηγεμόνες θα την καταδικάσουν σε οικονομικό στραγγαλισμό.²⁰⁰ Από τις παραπάνω βασικές αρχές της αγγλοσαξονικής γεωπολιτικής σκέψης μπορεί να εξάγει κανείς κάποια συμπεράσματα: Πρώτον, ότι ο έλεγχος της Κεντρικής Γης αποτελεί την κορωνίδα των επιδιώξεων τόσο των χερσαίων όσο και των ναυτικών δυνάμεων γιατί συνεπάγεται την παγκόσμια κυριαρχία κι επομένως τη μέγιστη ασφάλεια. Δεύτερον, για να υπάρξει μια πραγματικά παγκόσμια δύναμη θα πρέπει να έχει αναπτύξει τόσο χερσαία όσο και ναυτική στρατιωτική ισχύ, με άλλα λόγια, καμία δύναμη δεν ξεφεύγει τελικά από αυτό που ο Αρον περιγράφει ως τον χωρίς οίκτο νόμο της αριθμητικής υπεροχής, τόσο σε έμπυχο υλικό όσο και σε υλικές πηγές ισχύος.²⁰¹

Από εμπειρική άποψη η αγγλοσαξονική γεωπολιτική παράδοση περιγράφει με ακρίβεια τη στρατηγική της ναυτικής δύναμης των Ηνωμένων Πολιτειών στο μεταπολεμικό διεθνές τοπίο.²⁰² Οι Η.Π.Α. επεδίωξαν το σχηματισμό ενός «ατλαντικού βάθρου ισχύος», όπως το περιέγραψε ο Mackinder, όπου η Αμερική προσέφερε στρατιωτικό βάθος, πρώτες ύλες και γεωργική παραγωγή, η Βρετανία αποτέλεσε το πλωτό αεροδρόμιο του Ν.Α.Τ.Ο. και η Δυτική Ευρώπη το προκεχωρημένο φυλάκιο απέναντι στη Σοβιετική απειλή που καταλάμβανε την

¹⁹⁹ Η «Κεντρική Γη» ως σύλληψη υπέστη διαφοροποιήσεις από τον εμπνευστή της. Στα 1904 ο Mackinder εντόπισε τον πρόγονο της κεντρικής γης, τον «μοχλό» στις ανοικτές εκτάσεις της Κεντρικής Ασίας. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ωστόσο, ο «μοχλός» διευρύνθηκε για να περιλάβει τον άνω ρου των μεγάλων ποταμών της Κίνας και της Ινδίας, μαζί με τις λεκάνες απορροής της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας. Βλ. σχετικά Parker, *Γεωπολιτική*, 2002, σ. 238.

²⁰⁰ Spykman Nicholas J., *America's Strategy in World Politics: the United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1942, σ. 454.

²⁰¹ Aron, *Peace and War*, 1981, σ. 196. Το επιχείρημα υπερασπίζεται και ο Morgenthau στο Morgenthau Hans, *In Defense of the National Interest*, University Press of American, Lanham, 1985, σσ. 5-7.

²⁰² Βλ. σχετικά Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος, Ήφαιστος Παναγιώτης, *Ευρωατλαντικές Σχέσεις*, Ποιότητα, Αθήνα, 1999, σσ. 47-72.

Κεντρική Γη.²⁰³ Ακόμα και στη μεταψυχροπολεμική εποχή, οι παραδοσιακές γεωπολιτικές αντιλήψεις συνέχισαν να διαδραματίζουν ρόλο, παρόλο που οι συσχετισμοί ισχύος και η φύση του πολέμου διαφοροποιήθηκαν σημαντικά.²⁰⁴

Αντιμετωπίζοντας κριτικά τη γεωπολιτική θα μπορούσα να ισχυριστώ ότι, καταρχήν, δεν αφομοιώνει την ουσία της βιομηχανικής κοινωνίας και το ρόλο που η οργάνωση της παραγωγής και το διεθνές εμπόριο διαδραματίζουν στην επαύξηση της εθνικής ισχύος. Πίσω από τα γεωπολιτικά δεδομένα καλύπτονται άλλες μεταβλητές στις οποίες η γεωπολιτική θεωρία δεν δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα και οι οποίες αφορούν στα οικονομικά δόγματα με τα οποία τα κράτη επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του πλούτου τους.²⁰⁵ Παράλληλα, οι σημερινές κυρίαρχες εθνικές ελίτ αναγνωρίζουν ότι άλλοι παράγοντες, πλην του εδάφους, είναι περισσότερο κρίσιμοι για τον καθορισμό της διεθνούς θέσης ενός κράτους ή το βαθμό της διεθνούς επιρροής του. Η οικονομική ευρωστία και η έκφρασή της στο πεδίο των τεχνολογικών νεωτερισμών μπορεί να είναι το βασικό κριτήριο δύναμης.²⁰⁶ Ωστόσο, εκείνο το οποίο θα πρέπει κανείς να συγκρατήσει από την αγγλοσαξονική γεωπολιτική σκέψη είναι ότι πρόκειται για μια θεωρητική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων η οποία με απaráμιλλη συνέπεια ακολουθεί το δόγμα της ισχύος βασισμένης στην επιρροή επί των πηγών της και ξεκαθαρίζει με σαφήνεια μια αθροιστική πηγή ισχύος παγκόσμιας εμβέλειας, την Κεντρική Γη.

²⁰³ Βλ. Mackinder Harold J., “The Round World and The Winning of the Peace”, *Foreign Affairs*, Vol. 21, July 1943, σ. 600-601.

²⁰⁴ Βλ. Λουκάς Ιωάννης, *Η Γεωπολιτική*, Τροχαλία, Αθήνα, 2000, σ. 299 και Brzezinski Zbigniew, *Η Μεγάλη Σκακιέρα: η αμερικανική υπεροχή και οι γεωστρατηγικές της επιταγές*, Ελένη Αστερίου (μεταφ.), Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1988.

²⁰⁵ Aron, *Peace and War*, 1981, σσ. 245-251.

²⁰⁶ Πρόκειται για ένα επιχείρημα που παρουσιάζει ο Brzezinski στο διάλογο μεταξύ ρεαλισμού και γεωπολιτικής στο Brzezinski, *Η Μεγάλη Σκακιέρα*, 1988, σ. 74.

4.2 Διάρθρωση της Αθροιστικότητας και Παράγοντες που την Επηρεάζουν

Η Κεντρική Γη αποτέλεσε για τους θεωρητικούς της γεωπολιτικής μια αθροιστική πηγή ισχύος που λόγω των εγγενών χαρακτηριστικών της και, σε συνδυασμό με τους οικονομικούς και τεχνολογικούς όρους μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, απαιτούσε την κινητοποίηση και τον πόλεμο από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Στην πραγματικότητα υπάρχουν πολλά είδη αθροιστικών πηγών ισχύος τα οποία μεταβάλλονται στο χρόνο κι επομένως η ανάδειξη ενός αγαθού με χαρακτηριστικά διαχρονικής αθροιστικότητας είναι αδύνατη. Αντιμετωπίζοντας το ζήτημα της αθροιστικότητας των πηγών ισχύος υπό μια ιστορική οπτική ο Van Evera εντόπισε μια τάση προς μείωση της αθροιστικότητας συνολικά, δεδομένου α) ότι τα σύγχρονα κράτη αναπτύσσονται γύρω από την τεχνολογία η οποία εξ' ορισμού δεν είναι αθροιστική αφού δεν αποκτάται με κατάκτηση, β) ότι τα κράτη αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα την έλλειψη κρίσιμων πρώτων υλών αναδιανέμοντας εσωτερικά οικονομικούς πόρους και διατηρούν ή και αυξάνουν την αυτονομία τους, γ) ότι οι στρατιωτικοί αθροιστικοί συντελεστές ισχύος έχουν χάσει την αξία τους εξαιτίας των πυρηνικών όπλων και δ) ότι οι συσπειρώσεις μεταξύ κρατών διατεθειμένων να αποτρέψουν την κατάκτηση είναι εξαιρετικά συχνότερες κι ευκολότερες από ότι στο παρελθόν.²⁰⁷ Το συμπέρασμα του Van Evera δεν εδράζεται, εντούτοις, σε μια στερεή βάση εμπειρικών στοιχείων αλλά αποτελεί περισσότερο λογικό και διαισθητικό και λιγότερο εμπειρικά τεκμηριωμένο συμπέρασμα. Το γεγονός αυτό όμως δεν επισκιάζει τη σημασία των παραπάνω λογικών επιχειρημάτων για τη διατύπωση προϋποθέσεων όσον αφορά στην αθροιστικότητα των πηγών ισχύος.

Προκειμένου μια πηγή ισχύος να χαρακτηριστεί αθροιστική πρέπει να πληρούνται οι ακόλουθες προϋποθέσεις:

Α. Η κτήση της πηγής ισχύος να συνεπάγεται πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην κρατική ισχύ. Στον στρατιωτικό τομέα αθροιστική πηγή ισχύος μπορεί να αποτελεί μία στρατιωτική βάση η οποία προσφέρει στρατηγικά πλεονεκτήματα αποφασιστικά για την εξασφάλιση οφελών, λόγου χάρη τα υψίπεδα του Γκολάν που καταλαμβάνει το Ισραήλ.²⁰⁸ Αθροιστικές πηγές ισχύος αποτελούν και κομβικά σημεία όπως του Κανάλι του Σουέζ το οποίο η Βρετανική Αυτοκρατορία θεωρούσε ως τη σημαντικότερη δίοδο για την πρόσβαση των

²⁰⁷ Van Evera, *Causes of War*, 1999, σσ. 114-116.

²⁰⁸ Για τη σημασία των βάσεων ως αθροιστικής πηγής ισχύος βλ. Johnson Charles, *The Sorrows of Empire*, Henry Holt and Company, New York. 2004.

ναυτικών δυνάμεων στις αποικίες και τη διέλευση των πετρελαιοφόρων που τροφοδοτούσαν τον ευρωπαϊκό χώρο. Η απόβαση που διεξήχθη από τη Μεγάλη Βρετανία μαζί με τη Γαλλία στα 1956 αποσκοπούσε στη διασφάλιση του ελέγχου της διώρυγας ακριβώς επειδή η απώλειά του θα επέβαλε δυνητικά πολλαπλασιαστικά κόστη στην κρατική ισχύ των δύο χωρών. Η αποτυχία της μετά από την παρέμβαση των Η.Π.Α. και την αντίδραση της Σοβιετικής Ένωσης σήμανε και το τέλος της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.²⁰⁹ Αθροιστική πηγή ισχύος επίσης αποτελεί μια περιοχή που μπορεί να τροφοδοτήσει ένα στρατό με τρόφιμα ή καύσιμα όπως οι πετρελαιοπαραγωγές περιοχές του Καυκάσου για το στρατό του Γ' Ράιχ στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.²¹⁰ Αθροιστική πηγή ισχύος μπορεί να αποτελέσει και το έδαφος το οποίο προσφέρει στρατηγικό βάθος, όπως ο γεωγραφικός χώρος της Υπερκαυκασίας για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.²¹¹ Οι αθροιστικές πηγές ισχύος στον στρατιωτικό τομέα παρέχουν σημαντικά πλεονεκτήματα τα οποία με μεγάλο κόστος μπορούν να εξασφαλιστούν έτσι και απολεσθούν γιατί προσφέρουν άλλες πηγές ισχύος κι έχουν έτσι πολλαπλασιαστικά θετικά αποτελέσματα για εκείνον που τις κατέχει ενώ υποπολλαπλασιάζουν τις δυνατότητες πρόσβασης σε αντίστοιχες πηγές ισχύος εκείνου που τις στερείται. Στον οικονομικό τομέα αθροιστική είναι η πηγή ισχύος που είναι κρίσιμης σημασίας για την ανάπτυξη της οικονομίας που με τη σειρά της αυξάνει την παραγωγή στρατιωτικού υλικού. Τέτοια περίπτωση αποτέλεσε η βιομηχανική περιοχή της κοιλάδας του Ρουρ που Γαλλία και Βέλγιο κατέλαβαν στις 11 Ιανουαρίου 1923 προκειμένου να εξασφαλίσουν τους πόρους που αναλογούσαν στις επανορθώσεις της Γερμανίας και να στερήσουν από την τελευταία το κέντρο βάρους της βιομηχανικής παραγωγικότητάς της. Χαρακτηριστικά, στην κοιλάδα του Ρουρ περίπου 11 εκατομμύρια Γερμανοί παρήγαγαν το 70% του άνθρακα της Γερμανίας και το 80% του σιδήρου.²¹² Αντίθετα, όταν στις απαρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η Γαλλία στερήθηκε την εν λόγω περιοχή απώλεσε το 64% της παραγωγικής της ικανότητας σε ακατέργαστο σίδηρο, το 24% του χάλυβα και το 40% του άνθρακα καθιστώντας την απόλυτα ευάλωτη στις Γερμανικές παραγωγικές δυνάμεις και εξαρτώμενη αποκλειστικά από τους συμμάχους της πέραν της

²⁰⁹ Βλ. Shai Aron, "Suez: the last imperial war or an imperial hangover?", στο Tal David (ed.), *The 1956 War: Collusion and Rivalry in the Middle East*, Frank Cass Publishers, London, 2001. Για τα αποτελέσματα της κρίσης του Σουέζ για την προσφορά πετρελαίου βλ. Frankel P.H., "Oil supplies during the Suez Crisis: on meeting a political emergency", *The Journal of Industrial Economics*, Vol. 6, No. 2, February 1958, σσ. 85-100.

²¹⁰ Βλ. σχετικά Heyward Joel, "Too little, too late: An analysis of Hitler's failure to damage soviet oil production", *The Journal of Military History*, Vol. 63, No. 3, July 2000, σσ. 769-794.

²¹¹ Βλ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική, Ποιότητα*, Αθήνα, 2000, σσ. 61-63.

²¹² Feldman Gerald, *Iron and Steel in the German Inflation, 1916-1923*, Princeton University Press, Princeton, 1974, σσ. 474-475.

Μάγχης και του Ατλαντικού.²¹³ Στο 19^ο αιώνα αθροιστική πηγή ισχύος ήταν οι περιοχές με κοιτάσματα σιδήρου ή με εκτάσεις σιτηρών που ήταν απαραίτητα για την εξασφάλιση της απρόσκοπτης εκβιομηχάνισης και της διατροφής των μαζών. Αθροιστικές πηγές ισχύος αποτελούν και οι πρώτες ύλες οι οποίες είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη της οικονομίας και την κατασκευή του στρατιωτικού μηχανισμού.

Η μοναδική εκτενής και απολύτως επιστημονική ανάλυση της αθροιστικότητας των πηγών ισχύος παρουσιάστηκε από τον Peter Liberman και αφορούσε την αθροιστικότητα των κατακτημένων βιομηχανικών κοινωνιών. Ο Liberman δεν επικέντρωσε την ανάλυσή του στην αθροιστικότητα ως αίτιο πολέμου αλλά εξέτασε σε μεγάλο βάθος το κατά πόσο η κατάκτηση των βιομηχανικών κοινωνιών όντως δρα αθροιστικά στην ισχύ του κατακτητή. Μέσα από την περιπτωσιολογική έρευνα πέντε χωρών που καταλήφθηκαν από κατακτητές ο Liberman κατέδειξε ότι οι βιομηχανικές κοινωνίες είναι αθροιστικές πηγές ισχύος γιατί ο βαθμός εξαγωγής οικονομικών οφελών από τις κατακτημένες κοινωνίες υποσκελίζει τα κόστη κατάληψής τους, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα.²¹⁴ Οι προϋποθέσεις για να συμβεί κάτι τέτοιο είναι ο κατακτητής να είναι ανελέητος και να διασπάσει τις εσωτερικές πολιτικές και κοινωνικές δομές του κράτους που συσπειρώνουν τους πολίτες υπό το εθνικιστικό αίσθημα. Ενώ η παραγωγικότητα των κατακτημένων χωρών ποτέ δεν έφτασε στα επίπεδα πριν την κατάκτηση, εντούτοις ήταν επαρκής και η όποια σταδιακή μείωσή της οφείλονταν λιγότερο στην αντίσταση των κατακτημένων και περισσότερο σε εξωτερικούς παράγοντες όπως η έλλειψη πρώτων υλών που κινούν τη βιομηχανία.²¹⁵ Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η κατάληψη μιας χώρας από τον κατακτητή συνεπάγεται αυτόματα τη νίκη ή τις διαδοχικές νίκες. Οι αντισυσπειρώσεις που προκαλούνται με τον πόλεμο μπορούν να αντισταθμίζουν τα κέρδη της επιθετικότητας. Παρ' όλα αυτά, η ανάλυση του Liberman δείχνει ότι, *ceteris paribus*, η θεωρία της αθροιστικότητας έχει εμπειρικό περιεχόμενο και καθιστά τον πόλεμο σκόπιμο και επωφελή για τον κατακτητή.

Είναι προφανές ότι οι αθροιστικές πηγές ισχύος δεν παραμένουν σταθερές στο διηνεκές. Μια πηγή ισχύος είναι αθροιστική για τη χρονική περίοδο που η τεχνολογία, η οικονομία ή η πολιτική επιτάσσει τη χρήση της ως τέτοια. Από το τέλος του 19^{ου} μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα το κάρβουνο αντικαταστάθηκε στους ναυτικούς εξοπλισμούς από το πετρέλαιο αναγκάζοντας την πλούσια σε κάρβουνο Μεγάλη Βρετανία να αντιμετωπίζει τις

²¹³ Kennedy Paul, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων: οικονομική μεταβολή και στρατιωτική σύγκρουση από το 1500 ως το 2000*, Παναρέτου Αννίτα Π. (μεταφ.), Αξιοτέλλης, Αθήνα, 1991, σ. 352.

²¹⁴ Liberman Peter, *Does Conquest Pay? The Exploitation of Occupied Industrial Societies*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1996, σσ. 146-147.

²¹⁵ Liberman Peter, *Does Conquest Pay*, 1996, σ. 147.

πετρελαιοφόρες περιοχές του κόσμου ως φορείς αθροιστικών πηγών ισχύος και να στηρίζει την εξαγορά της Anglo-Persian Oil Company από την Βρετανική Κυβέρνηση.²¹⁶ Αντίστοιχα, στην Ευρώπη του 16^{ου} αιώνα την αθροιστική πηγή ισχύος αποτελούσε ο πληθυσμός ο οποίος θα φορολογούνταν από τον κατακτητή, σε αντίθεση με την Ευρώπη του αρχών του 20^{ου} που αθροιστικές πηγές ισχύος θεωρούνταν οι περιοχές με εκτεταμένες βιομηχανικές υποδομές τις οποίες ο κατακτητής θα εκμεταλλεύονταν. Στον 21^ο αιώνα περιοχές που περιέχουν αθροιστικούς συντελεστές ισχύος θα μπορούσαν να είναι περιοχές με πετρέλαιο, πυρηνικά καύσιμα ή νερό, υπό τις κατάλληλες γεωπολιτικές και τεχνολογικές συνθήκες.

Β. *Η πηγή ισχύος να αποτελεί αντικείμενο ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών του διεθνούς συστήματος.* Μπορεί να υπάρξει ένας διαχωρισμός μεταξύ πηγών ισχύος που βρίσκονται στο επίκεντρο του ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών και άλλων των οποίων η κτήση κρίνεται ως δευτερεύουσα. Η γεωπολιτική στις ντετερμινιστικές της πτυχές καθόρισε μια αθροιστική πηγή ισχύος της οποίας τον έλεγχο όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις επιδιώκουν «εκ φύσεως» κι επομένως η πλανητική γεωγραφία προδιαθέτει, εκ των πραγμάτων, για τον ανταγωνισμό. Ο αμερικανός διπλωμάτης Kennan συνόψιζε το 1951 για τη γεωπολιτική αθροιστικότητα της Ευρασίας πως «*Το συμφέρον μας έγκειτο στη διατήρηση κάποιας σταθερής ισορροπίας ισχύος μεταξύ των δυνάμεων της ενδοχώρας, ώστε καμία από αυτές να μην επιφέρει την καθυπόταξη των υπολοίπων, να κατακτήσει τα θαλάσσια άκρα της χερσαίας μάζας, να διαλύσει τη θέση της Αγγλίας και να προχωρήσει – όπως με βεβαιότητα θα έκανε υπό αυτές τις συνθήκες – σε υπερπόντιο επεκτατισμό, εχθρικό προς εμάς και υποστηριζόμενο από τους τεράστιους πόρους του εσωτερικού της Ευρώπης και της Ασίας*».²¹⁷ Από μια ιδεαλιστική σκοπιά, η θεωρία του «ντόμινο» του Eisenhower ακολούθησε την ίδια λογική των αθροιστικών πηγών ισχύος: «*Έχουμε φτάσει σε ένα σημείο στο οποίο κάθε βήμα προς τα πίσω πρέπει να θεωρείται ήττα του δυτικού κόσμου. Μάλιστα, είναι τριπλή ήττα. Πρώτον, χάνουμε έναν εν δυνάμει σύμμαχο. Μετά, δίνουμε σ' έναν άσπονδο εχθρό έναν ακόμα νεοσύλλεκτο. Μετά από αυτό κάθε τέτοια υποχώρηση δημιουργεί στα μυαλά των ουδέτερων τον φόβο ότι δεν εννοούμε αυτά που λέμε όταν υποσχόμαστε υποστήριξη στους λαούς που θέλουν να μείνουν ελεύθεροι*».²¹⁸ Οι «ουδέτεροι» είχαν καταστεί «αθροιστικού» στη βάση ψυχολογικών κριτηρίων στο βαθμό που η απώλεια

²¹⁶ Βλ. σχετικά Jones Gareth G., “The British Government and the Oil Companies, 1912-1924: the search for an oil policy”, *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3, September 1977, σσ. 647-672.

²¹⁷ Kennan George, *American Diplomacy*, Expanded Edition, The University of Chicago Press, Chicago, 1985, σ. 4-5 στο Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, *Αμερικάνικο πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική: 1945 – 2002*, Ποιότητα, 2002.

²¹⁸ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford University Press, U.S., 1982, σ. 131.

ενός συντελούσε στην απώλεια των υπολοίπων και όλοι μαζί έκριναν τη μάχη μεταξύ του Δυτικού Κόσμου και της Κομμουνιστικής λαίλαπας.

Η άποψη ότι κάθε ιδεολογική και οικονομική «κατάκτηση» του αντιπάλου απέδιδε με γεωμετρικούς ρυθμούς προσαυξήσεις στην ισχύ του ήταν διαδεδομένη στην αμερικανική στρατηγική σκέψη τουλάχιστον από τον Eisenhower μέχρι και τον Johnson και επ' αυτού ο Robert Art υποστήριξε πως οι Η.Π.Α. στην ψυχροπολεμική εποχή ενώ δεν αντιμετώπιζαν την πιθανότητα υπερβολικής συγκέντρωσης αθροιστικών πηγών ισχύος από τον αντίπαλο, ο οποίος ακολουθούσε ένα δόγμα απόλυτης αυτάρκειας, εντούτοις συμπεριφέρονταν ως κάτι τέτοιο όντως να συνέβαινε.²¹⁹ Με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο Van Evera υποστηρίζοντας ότι η αθροιστικότητα των συντελεστών ισχύος περισσότερες φορές διογκώθηκε από εσωτερικές πολιτικές διεργασίες των κρατών και λιγότερες αποτέλεσε απαύγασμα εμπεριστατωμένης και ψυχρής ανάλυσης υλικών παραγόντων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα κράτη να επιδιώκουν τον πόλεμο για την κατοχή αθροιστικών συντελεστών ισχύος οι οποίοι στην πραγματικότητα δεν ανήκουν σε αυτή την κατηγορία γιατί δεν αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης μεταξύ ανταγωνιστών.²²⁰

Στη διεθνή αρθρογραφία έχουν καταγραφεί περιπτώσεις που κράτη ή περιοχές εξασφαλίζουν στρατηγικά πλεονεκτήματα και αποτελούν αθροιστικές πηγές ισχύος επειδή βρίσκονται στο επίκεντρο του διεθνούς ανταγωνισμού. Ένα τέτοιο σκεπτικό διατύπωσε ο Stephen Walt προτείνοντας μια «πεπερασμένη» ανάσχεση η οποία θα κάλυπτε τη Δυτική Ευρώπη, την Ιαπωνία και τον Περσικό Κόλπο ως γεωγραφικούς χώρους υψηλής στρατηγικής αξίας που αν η Ε.Σ.Σ.Δ. επιθυμούσε και κατάφερνε να θέσει υπό έλεγχο θα αποκτούσε υπέρτερες των αμερικανικών βιομηχανικές και στρατιωτικές δυνατότητες.²²¹ Από την άλλη, υπάρχουν και παραδείγματα γεωγραφικών περιοχών που δεν είναι στρατηγικής σημασίας αλλά που μπορούν να αναδειχθούν σε τέτοιες έτσι και διεκδικηθούν από τον αντίπαλο. Ο Steven David ανέλυσε το πως ο Τρίτος Κόσμος, ο οποίος κατά τα ρεαλιστικά πρότυπα δεν αποτελούσε περιοχή στρατηγικού ενδιαφέροντος των Η.Π.Α., θα καθίστατο αθροιστικός στην περίπτωση

²¹⁹ Art Robert, "A Defensible Defense: America's Grand Strategy After the Cold War", *International Security*, Vol. 15, No. 4, Spring 1991, σσ. 18-23. Ειδικά για τη θεωρία του ντόμινο και τη χρονική διάρκεια της επιρροής της βλ. Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική*, 2002, σ. 117, 182, 227, 228.

²²⁰ Van Evera, *Causes of War*, 1999, σ. 116. Πρόκειται για τη δημιουργία εσφαλμένων αντιλήψεων περί της αθροιστικότητας. Για την επιρροή των εσφαλμένων αντιλήψεων στις διεθνείς σχέσεις βλ. Jervis Robert, *Perception and Misperception in International Politics*, Princeton University Press, Princeton – New Jersey, 1976.

²²¹ Walt Stephen, "The Case for Finite Containment: Analyzing U.S. Grand Strategy", *International Security*, Vo.. 14, No. 1, 1989, σ. 14.

που η Ε.Σ.Σ.Δ. επεδίωκε τον έλεγχό του.²²² Στην ιστορία εντοπίζονται ποικίλα παραδείγματα γεωγραφικών περιοχών που μετατράπηκαν de facto σε αθροιστικές πηγές ισχύος επειδή βρέθηκαν στο επίκεντρο του ανταγωνισμού μεταξύ αντιπάλων κι όχι επειδή αποτελούσαν ad ipsum απαραίτητους και άξιους πολεμικής κινητοποίησης παράγοντες ισχύος. Στις απαρχές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Γερμανία ήταν εξαρτημένη από τη Σουηδία κατά 73% στον τομέα των σιδηρομεταλλευμάτων τα οποία εξάγονταν μέσω των Νορβηγικών λιμανιών Narvik και Kirkenes. Η ενδεχόμενη εισβολή αντίπαλων δυνάμεων στη Νορβηγία θα μπορούσε να αποκόψει δυνητικά τη Γερμανία από τους βόρειους εμπορικούς εταίρους της στερώντας πολύτιμες πρώτες ύλες. Παρόλα αυτά το γερμανικό επιτελείο κινητοποιήθηκε για την εισβολή στη Νορβηγία μόνο μετά τη σοβιετική εισβολή στη Φινλανδία και την αύξηση των πιθανοτήτων για μια αντίστοιχη εισβολή των συμμαχικών δυνάμεων στη Νορβηγία, για την οποία πράγματι ο Churchill πίεζε την κυβέρνηση Chamberlain. Η λογική της Γερμανικής στρατηγικής ήταν ότι η Νορβηγία, όπως και η Δανία, δεν ήταν άξιες στρατιωτικής κινητοποίησης αλλά θα καθίσταντο κρίσιμες για τις πρώτες ύλες που κινούσαν τη γερμανική οικονομία μόνο στην περίπτωση που οι σύμμαχοι δεν σέβονταν την ουδετερότητα που οι χώρες της Σκανδιναβίας είχαν επιλέξει να ακολουθήσουν και θα επιτίθονταν.²²³ Η «λήξη» της ουδετερότητας κατέστησε τη Νορβηγία αθροιστική και άξια πολέμου.

Γενικά, συμπεριλαμβάνοντας το πρόβλημα των σχετικών οφελών, η ρεαλιστική οπτική θέτει ως κεντρικό κρατικό στόχο την παρεμπόδιση της κυριαρχίας των αντιπάλων σε περιοχές οι οποίες παράγουν πλούτο. *«Οι μεγάλες δυνάμεις μερικές φορές επιδιώκουν οι ίδιες να κυριαρχήσουν στις περιοχές αυτές, αλλά [ακόμα κι αν δεν το πράξουν] στον ελάχιστο βαθμό προσπαθούν να εξασφαλίσουν ότι καμία από αυτές δεν θα τεθεί υπό τον έλεγχο ενός αντιπάλου».*²²⁴

Γ. Η πηγή ισχύος να μην δύναται να αποκτηθεί μέσα από το διεθνές εμπόριο υπό όρους που να ικανοποιούν τις ανάγκες ασφάλειας του κράτους. Το κόστος απόκτησης μιας πηγής ισχύος είναι καθοριστικό για το αν χρήζει πολεμικών μέσων προς απόκτησή της. Στην περίπτωση που πρόκειται για ένα εμπορεύσιμο αγαθό, το καθεστώς του διεθνούς εμπορίου και οι δομές της διεθνούς αγοράς είναι εκείνες που ρυθμίζουν την ευκολία ή δυσκολία με την οποία ένα κράτος μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στο αγαθό. Έτσι το ζήτημα της αθροιστικότητας

²²² Βλ. David Steven R., "Why the Third World Matters", *International Security*, Vol. 14, No. 1, Summer 1989, σσ. 50-85 και David Steven R., "The the Third World Still Matters", *International Security*, Vol. 17, No. 3, Winter 1992-1993, σσ. 127-159.

²²³ Βλ. σχετικά Sexton Donal J., "Phantoms of the North: British Deceptions in Scandinavia, 1941-1944", *Military Affairs*, Vol. 47, No. 3, October 1983, σσ. 109-114.

²²⁴ Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 144.

όσον αφορά στα εμπορεύσιμα αγαθά καταλήγει, όπως υποστηρίζει και ο Caysen, στο εξής ερώτημα: είναι φθηνότερο να εξασφαλίζει ένα έθνος πηγές ισχύος που βρίσκονται εκτός των συνόρων του με εμπόριο ή με πόλεμο;²²⁵ Μια μερική απάντηση που επικεντρώνεται στον Ψυχρό Πόλεμο δίνει ο Hopf στα στενά πλαίσια ενός άρθρου του. Στο ψυχροπολεμικό περιβάλλον η αθροιστικότητα των πηγών ισχύος ήταν σχετικά χαμηλή, πρώτον, επειδή το βάρος των κρατικών οικονομιών είχε μεταφερθεί σε τομείς τεχνολογίας, τους οποίους η κατάκτηση δεν ενισχύει ευθέως, δεύτερον, επειδή το διεθνές οικονομικό σύστημα παρείχε ευχερέστερη πρόσβαση σε σχέση με το παρελθόν σε πηγές ισχύος που παλαιότερα έπρεπε να κατακτηθούν για να χρησιμοποιηθούν και, τρίτον, επειδή η Σοβιετική Ένωση ακολούθησε ένα δόγμα οικονομικής αυτάρκειας οπότε δεν απειλούσε αθροιστικές πηγές ισχύος που οι Η.Π.Α. θα αναγκάζονταν σε διαφορετική περίπτωση να διεκδικήσουν ένοπλα.²²⁶ Υπό αυτούς τους όρους ο Hopf αμφισβήτησε τη νεορεαλιστική νόρμα που απέδιδε τη σταθερότητα του ψυχροπολεμικού διεθνούς συστήματος στη διπολικότητα, καθώς έδειξε μέσα από μια συγκριτική ανάλυση της πολυπολικής Ευρώπης της περιόδου 1495-1521, της διπολικής Ευρώπης του 1521-1529 και του Ψυχρού Πολέμου ότι η κύρια αιτία σταθερότητας του τελευταίου αφορούσε στη χαμηλή αθροιστικότητα των πηγών ισχύος και την επίδραση του πλεονεκτήματος της άμυνας έναντι της επίθεσης.²²⁷ Επομένως, στην περίπτωση που η αθροιστική πηγή αφορά έδαφος υπό την κυριαρχία άλλου κράτους τότε η κατάκτηση είναι μονόδρομος. Στην περίπτωση όμως που αφορά σε ένα εμπορεύσιμο αγαθό, όπως το πετρέλαιο, η μετάβαση από τις εμπορικές σχέσεις στις με ένοπλα μέσα συγκρουσιακές κρίνεται από το κόστος με το οποίο η πρόσβαση στην πηγή ισχύος εξασφαλίζεται.

Το γεγονός ότι το πετρέλαιο είναι εμπορεύσιμο αγαθό δεν σημαίνει ότι η εξασφάλισή του με οικονομικά μέσα το εξισώνει λειτουργικά με οποιοδήποτε αγαθό υπό εμπορική διακίνηση. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο η ανάλυση της αθροιστικότητας θα τελείωνε εδώ. Πρέπει να διερευνηθεί το κατά πόσο το εμπόριο πετρελαίου διασφαλίζει τον κεντρικό κρατικό στόχο, την εξασφάλιση επαρκούς οικονομικής ισχύος για την ασφάλεια υπό καθεστώς εμπορικής αλληλεξάρτησης και πιθανής διακοπής παροχής, και το κατά πόσο υπό αυτές τις συνθήκες

²²⁵ Caysen Carl, "Is War Obsolete? A Review Essay", *International Security*, Vol. 14, No. 4, Spring 1990, σ. 57.

²²⁶ Hopf, "Polarity, the Offense – Defense Balance, and War", 1991, σσ. 489-490. Το αντεπιχείρημα αυτής της θέσης είναι ότι η αθροιστικότητα (μπορεί να) δρα λιγότερο περιοριστικά όσον αφορά στο φαινόμενο του πολέμου όταν το σύστημα είναι πολυπολικό αντί για διπολικό. Βλ. σχετικά Midlarski Manus I., Hopf Ted, "Polarity and International Stability", *The American Political Science Review*, Vol. 87, Issue 1, March 1993, σσ. 173-180. Το ίδιο επιχείρημα περί του δόγματος της αυτάρκειας της Σοβιετικής Ένωσης υπάρχει και στο Art Robert, "A Defensible Defense: America's Grand Strategy After the Cold War", *International Security*, Vol. 15, No. 4, Spring 1991, σσ. 18-23.

²²⁷ Hopf Ted, "Polarity, the Offense – Defense Balance, and War", *The American Political Science Review*, Vol. 85, No. 2, June 1991, σσ. 489-490.

αποτελεί «ένα ακόμα αγαθό» όπως όλα τα υπόλοιπα εμπορεύσιμα ή όχι. Είναι προφανές ότι, στην περίπτωση που το εμπόριο πετρελαίου δεν παρουσιάζει προβλήματα στο κράτος το οποίο το εισάγει, με άλλα λόγια ισχύει στην τελειότητά του το δόγμα του ελεύθερου εμπορίου, τότε το πετρέλαιο δεν είναι αθροιστική πηγή ισχύος.

4.3 Αθροιστικά Αγαθά ως Αντικείμενο Εμπορικής Δραστηριότητας

Η αναφορά στη θεωρία της αθροιστικότητας ως αιτίου πολέμου κατέδειξε ότι για να θεωρηθεί μια πηγή ισχύος αθροιστική θα πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί το κόστος που καταβάλλεται για να αποκτηθεί μέσω του εμπορίου και να συσχετιστεί με το κόστος μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης. Καθώς ο εμπειρικός άξονας αυτής της ανάλυσης επικεντρώνεται σε ένα εμπορεύσιμο αγαθό θα πρέπει να διαλευκανθεί το κατά πόσο μέσα από το διεθνές εμπόριο επιτυγχάνεται υπό τους βέλτιστους όρους η εξασφάλιση πετρελαϊκής προσφοράς. Παρακάτω επιδιώκω να αποκρυσταλλώσω την άποψη ότι η πολιτική του ελεύθερου εμπορίου αν και θεωρητικά άρτια δεν αποδίδει την απαραίτητη βαρύτητα στο πολιτικό και στρατιωτικό περιεχόμενο συγκεκριμένων αγαθών.

4.3.1 Οι Βασικές Προσεγγίσεις του Διεθνούς Εμπορίου

Η πολιτική του Ελεύθερου Εμπορίου

Το φιλελεύθερο δόγμα ή αλλιώς το δόγμα του ελεύθερου εμπορίου αποτελεί από την άποψη της οικονομικής επιστήμης την ορθοδοξία ενώ από διεθνολογική σκοπιά αρθρώνει το διεθνιστικό δόγμα. Βασίζεται στις αρχές του συστήματος της αγοράς και μέσα από τις ιδέες του Adam Smith και του David Ricardo υποστηρίζει πως η ελεύθερη διακίνηση των αγαθών συμβάλλει στην εξειδίκευση μεταξύ των κρατών και τη βέλτιστη χρήση των σπανιζόντων πόρων του κόσμου. Ο θεωρητικός πυρήνας της θεωρίας του ελεύθερου εμπορίου εντοπίζεται στο μοντέλο του αποθέματος των παραγωγικών συντελεστών των Eli Heckscher και Bertil Ohlin (H-O). Με βάση το μοντέλο, μια χώρα θα εξαγάγει τα προϊόντα εκείνα που είναι εντάσεως στο συντελεστή που βρίσκεται σε αφθονία και το εμπόριο θα ωφελήσει τους ιδιοκτήτες των συντελεστών που βρίσκονται τοπικά σε αφθονία και θα ζημιώσει τους ιδιοκτήτες των σπανιζόντων συντελεστών προκαλώντας έτσι αναδιανεμητικά αποτελέσματα (θεώρημα Stolper Samuelson). Παράλληλα, το εμπόριο των συντελεστών (κεφαλαίου ή εργασίας) και το εμπόριο των αγαθών θα έχει το ίδιο αποτέλεσμα και μπορεί να αντικαταστήσει πλήρως το ένα το άλλο (ισοδυναμία του Mundell) και υπό ορισμένες συνθήκες, το εμπόριο των αγαθών με την πάροδο του χρόνου θα εξισώσει την απόδοση (ημερομίσθια προς εργασία και κέρδη προς κεφάλαιο) για

κάθε συντελεστή παραγωγής (Θεώρημα της Εξίσωσης Συντελεστή - Τιμής).²²⁸ Επιπρόσθετα, στο εσωτερικό πεδίο, η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου θα αυξάνει τον ανταγωνισμό στις εγχώριες αγορές υπονομεύοντας αντιανταγωνιστικές πρακτικές και, στο εξωτερικό, θα ενθαρρύνει τη διάχυση της τεχνολογίας και της τεχνογνωσίας ακόμα και προς τις αναπτυσσόμενες οικονομίες.²²⁹ Υπό το πρίσμα της φιλελεύθερης θεώρησης το ελεύθερο εμπόριο εξασφαλίζει ένα παίγνιο θετικού αθροίσματος για τα κράτη αρκεί το καθεστώς ελεύθερου εμπορίου να γίνει αντιληπτό ως ένα επαναλαμβανόμενο παίγνιο φυλακισμένου το οποίο επιτρέπει την κατά Pareto άριστη κατανομή κερδών.

Υπέρ της φιλελευθεροποίησης παρουσιάζονται τρία πολιτικά επιχειρήματα: α) ότι το συμβατικά μετρούμενο κόστος των παρεκκλίσεων από το ελεύθερο εμπόριο είναι μεγάλο καθώς η προστατευτική πολιτική στρεβλώνει τα οικονομικά κίνητρα τόσο για τους παραγωγούς όσο και για τους καταναλωτές, β) ότι υπάρχουν κι άλλα οφέλη από το ελεύθερο εμπόριο που αυξάνουν το κόστος των προστατευτικών πολιτικών, όπως είναι η δημιουργία οικονομιών κλίμακας²³⁰ και γ) ότι κάθε προσπάθεια που αποσκοπεί σε μια σύνθετη και επιλεκτική παρέκκλιση από το ελεύθερο εμπόριο υπονομεύεται από ομάδες πολιτικών συμφερόντων ώστε εξελίσσεται σε εσωτερικό μηχανισμό αναδιανομής εισοδήματος.²³¹ Περισσότερο αφηρημένα, το φιλελεύθερο δόγμα υπονοεί ότι το ελεύθερο εμπόριο συμβάλλει στη διαμόρφωση αρμονίας συμφερόντων μεταξύ των κρατών που δυνητικά θα μπορούσαν να μειώσουν τις πιθανότητες σύγκρουσης.²³² Τα εθνικά εμπορικά τείχη είναι για τους φιλελεύθερους βλαπτικά κι όταν οι στρεβλώσεις του διεθνούς εμπορίου καταλήγουν να πλήττουν τις κοινωνίες, τότε η λύση θα πρέπει να βρίσκεται σε αυτές τις στρεβλώσεις κι όχι στην άρση του ελευθέρου εμπορίου καθ' ολοκληρία.²³³ Σε γενικές γραμμές, η φιλελεύθερη θεωρία του εμπορίου πρεσβεύει ότι το ελεύθερο εμπόριο είναι δυνητικά επωφελές για όλους, τόσο για τα κράτη όσο και για τους πολίτες τους, αλλά δεν υποστηρίζει ότι όλοι θα επωφεληθούν στον ίδιο βαθμό αν ακολουθήσουν φιλελεύθερες πολιτικές. Η επιχειρηματολογία της φιλελεύθερης θεωρίας επικαλείται λόγους αυξημένης αποδοτικότητας και μεγιστοποίησης του παγκόσμιου πλούτου κι όχι λόγους ισότητας και ίσης διανομής ωφελειών, η έμφαση δίνεται στα απόλυτα κι όχι στα

²²⁸ Gilpin, *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, σ. 254. Για εκτενέστερη επεξήγηση της θεωρίας H-O βλ. Caves Richard E., Frankel Jeffrey A., Jones Ronald Winthrop, *Διεθνές Εμπόριο και Πληρωμές*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1992, σσ. 181-197.

²²⁹ Ο.π., σ. 244.

²³⁰ Βλ. το παράδειγμα του Συμφώνου της Βιομηχανίας Αυτοκινήτων της Βόρειας Αμερικής στο Krugman Paul R., Obstfeld Maurice, *Διεθνής Οικονομική: θεωρία και πολιτική*, Κριτική, Αθήνα, τόμος Α', σσ. 206-207.

²³¹ Βλ. Krugman, Obstfeld, *Διεθνής Οικονομική*, 1995, σσ. 328-331.

²³² Βλ. σχετικά Carr, *Η Εικοσαετής Κρίση: 1919-1939*, σσ. 79-83 και 91-98. Επίσης Hirschman Alberto, *National Power and the Structure of Foreign Trade*, University of California Press, Berkeley, 1980, σ. 7.

²³³ Gilpin, *Η Πολιτική Οικονομία των Διεθνών Σχέσεων*, 1995, σ. 221.

σχετικά οφέλη.²³⁴ Πέραν αυτών, η φιλελεύθερη θεωρία του εμπορίου αντιμετωπίζει εξ' ορισμού το σύνολο των αγαθών ως ίσης σημασίας και δεν αποδέχεται την πιθανότητα συγκεκριμένα αγαθά ή παραγωγικοί κλάδοι να υπερέχουν αποφασιστικά των υπολοίπων σε κρισιμότητα για το κράτος ως οικονομικό ή πολιτικό μόρφωμα. Επιπλέον, ξεκαθαρίζει ότι το έδαφος δεν είναι καθοριστικό για την παραγωγή πλούτου του κράτους κι επομένως η χρησιμότητα της κατάκτησης εκμηδενίζεται όταν το ελεύθερο εμπόριο κυριαρχεί.²³⁵

Η κριτική της πολιτικής του ελεύθερου εμπορίου από τους οικονομολόγους

Το θεώρημα H-O, το θεμέλιο της θεωρίας του διεθνούς εμπορίου, δεν περιγράφει, εντούτοις, επαρκώς την αντικειμενική πραγματικότητα.²³⁶ Η κατ' εξοχήν έμφαση της φιλελεύθερης άποψης στο συγκριτικό πλεονέκτημα αδυνατεί να επεξηγήσει το φαινόμενο η διεθνής ανταγωνιστικότητα και τα εμπορικά πρότυπα συχνά να προκύπτουν από αυθαίρετη εξειδίκευση που βασίζεται σε αυξανόμενες αποδόσεις ή σε συνειδητή διάκριση συγκεκριμένων αγαθών κι όχι σε προσπάθειες εκμετάλλευσης συγκεκριμένων εθνικών διαφορών ως προς τους πόρους ή τα αποθέματα παραγωγικών συντελεστών.²³⁷ Η εμπειρική παρατήρηση καταδεικνύει κατ' επανάληψη ότι το συγκριτικό πλεονέκτημα δεν αποτελεί ένα πάγιο «δώρο της μητέρας φύσης» προς το κράτος αλλά μάλλον εξελίσσεται δυναμικά και επηρεάζεται από συνειδητές και προμελετημένες αποφάσεις επιχειρηματικών παραγόντων και κυβερνητικών κλιμακίων που σε πείσμα του συγκριτικού πλεονεκτήματος καθοδηγούν πόρους σε δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας υπό την αναπόφευκτη και αυξανόμενη επιρροή της τεχνολογίας, των οικονομιών κλίμακας και τις πολιτικές συνθήκες.²³⁸ Η «λιγότερο φιλελεύθερη» πραγματικότητα από τη μία υποσκάπτει σε ακαδημαϊκό και πρακτικό επίπεδο την ερμηνευτική δύναμη της θεωρίας H-O και από την άλλη αποκαλύπτει σημαντικά κίνητρα για κυβερνητική παρέμβαση στους όρους εμπορίου.

²³⁴ Gilpin, *Η Πολιτική Οικονομία των Διεθνών Σχέσεων*, 1995, σ. 221.

²³⁵ Buzan Barry, "Economic Structure and International Security: the limits of the liberal case", *International Organization*, Vol. 38, Issue 4, Autumn 1984, σ. 603.

²³⁶ Βλ. σχετικά το παράδοξο Leontief στο Caves, Frankel, Jones, *Διεθνές Εμπόριο και Πληρωμές*, 1992, σσ. 197-202, για τον παράγοντα του ενδοβιομηχανικού εμπορίου στο Gilpin, *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, 2002, σσ. 256-257.

²³⁷ Krugman Paul R., *Geography and Trade*, MIT Press, Cambridge Mass, 1991, σ. 7 παρατίθεται στο Gilpin, *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, 2002, σ. 259.

²³⁸ Στην πολιτική αυτή οι οικονομολόγοι του ελεύθερου εμπορίου, όπως ο Krugman, αντιτάσσουν ότι κάθε πόρος που αποδεδειγμένα από ένα τομέα συγκριτικού πλεονεκτήματος επιβαρύνει δυσανάλογα την οικονομία καθιστώντας τη στο σύνολο λιγότερο αποδοτική. Βλ. Moran, "Grand Strategy: The Pursuit of Power and the Pursuit of Plenty", 1996, σ. 178.

Στο πλαίσιο της οικονομικής θεωρίας, οι μοχλοί της κυβερνητικής πολιτικής σκιαγραφήθηκαν και θεωρητικοποιήθηκαν από τη «νέα θεωρία του εμπορίου» δηλαδή εκείνη του στρατηγικού εμπορίου. Το εμπειρικό υπόστρωμα της θεωρίας τοποθετεί σε κεντρική θέση την έμφυτη τάση των διεθνών αγορών να διαμορφώνουν μονοπώλια ή ολιγοπώλια καθώς οι οικονομίες κλίμακας ρίχνουν το μοναδιαίο κόστος παραγωγής κι αυτό οδηγεί σταδιακά στη μείωση του αριθμού των εταιριών της αγοράς. Σε διεθνές επίπεδο η άριστη αποδοτικότητα των παραγωγικών πόρων υποσκάπτεται από τη διαμόρφωση αγορών ατελούς ανταγωνισμού που προκύπτει από την προσπάθεια των εταιριών να εκτοπίσουν τους αντιπάλους τους και να καταλάβουν μεγαλύτερο ή το μέγιστο μερίδιο της αγοράς μέσω ντάμπινγκ ή προληπτικών επενδύσεων. Εξαιτίας της εν λόγω στρέβλωσης μια δεσπόζουσα οικονομική δύναμη έχει σημαντικό κίνητρο να χειραγωγήσει το εμπορικό σύστημα σε κλάδους που κρίνει αποφασιστικούς για το σύνολο της κρατικής οικονομίας και να εξασφαλίσει εθνική ευημερία. Δύναται να διευκολύνει ολιγοπωλιακές εταιρίες να προβούν σε προληπτικές επενδύσεις και να αποκλείσουν ανταγωνιστές από τις διεθνείς αγορές μέσω απροκάλυπτης προστασίας ή άμεσων επιχορηγήσεων τουλάχιστον μέχρι να προσελκύσουν επαρκείς επενδύσεις.²³⁹ Δεδομένου του ατελούς πλαισίου του διεθνούς εμπορίου η χώρα που θα επέμβει στις αυτόματες λειτουργίες του, αντίθετα με την παραδοσιακή θεωρία, θα επωφεληθεί.²⁴⁰

Η θεωρία του στρατηγικού εμπορίου καθίσταται με αυτό τον τρόπο μια «ενδιάμεση» θεωρία η οποία τείνει να συμβιβάσει την φιλελεύθερη με την προστατευτική πολιτική που θα εξετάσω παρακάτω και είναι μέχρι σήμερα εξαιρετικά αμφιλεγόμενη σε ακαδημαϊκούς, αν και όχι κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, σε πολιτικούς κύκλους. Ο λόγος είναι ότι αποτελεί το τελικό στάδιο συμψηφισμού ενός συνόλου θεωριών οι οποίες ενώ ξεκίνησαν από τις θεμελιώδεις παραδοχές του φιλελεύθερου υποδείγματος εμπορίου του Ricardo, εντούτοις στην πορεία σταδιακά απαρνήθηκαν πολλά από τα χαρακτηριστικά του, με κυριότερο εκείνο που αφορά στην ίση σημασία όλων των αγαθών για την κρατική οικονομία.²⁴¹ Σε κάθε περίπτωση, σήμερα η πρόταση για το αμιγώς ελεύθερο εμπόριο αντιμετωπίζεται περισσότερο ως

²³⁹ Για τη “νέα θεωρία του εμπορίου” βλ. Gilpin, *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία*, 2004, σσ. 263-267. Ο Gilpin αναφέρει ως παράδειγμα κλάδου στον οποίο θα μπορούσε να εφαρμοστεί η κρατική παρέμβαση εκείνον της υψηλής τεχνολογίας όπου το παραγόμενο αγαθό έχει έμμεσες θετικές επιπτώσεις σε πολλούς άλλους κλάδους και για το οποίο η επένδυση μπορεί να καθυστερήσει λόγω ανεπαρκούς αξιολόγησής του ή καθυστερημένης χρήσης του. Στον αντίποδα, ο Krugman είναι σκεπτικός στο κατά πόσο είναι εφικτή η επιλογή συγκεκριμένων κλάδων που χρίζουν κυβερνητικής στήριξης απέναντι στο ενδεχόμενο να καταπέσει μια τέτοια πολιτική σε ένα κύμα γενικευμένου προστατευτισμού. Βλ. Moran, “Grand Strategy”, ό.π., σ. 179.

²⁴⁰ Για εμπειρικές έρευνες οι οποίες προσυπογράφουν το παραπάνω επιχείρημα βλ. Krasner Stephen, “Global Communications and National Power: Life on the Pareto Frontier”, *World Politics*, Vol. 43, No. 3, April 1991, σσ. 336-366. Mastanduno Michael, “Do Relative Gains Matter? America’s Response to Japanese Industrial Policy”, *International Security*, Vol. 16, No. 1, Summer 1991, σσ. 73-113.

²⁴¹ Gilpin, *Η Πολιτική Οικονομία των Διεθνών Σχέσεων*, 1995, σ. 218.

κατευθυντήρια γραμμή προς μια αποδοτικότερη παγκόσμια οικονομία παρά ως μια πραγματικότητα ή τάση προς ένα φαινόμενο αυτού του τύπου. Αποτέλεσμα είναι οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί να προσυπογράφουν μεν το δόγμα του ελεύθερου εμπορίου αλλά να είναι περισσότερο προσεκτικοί όταν πρόκειται να προτείνουν το ελεύθερο εμπόριο σαν πανάκεια για όλους τους οικονομικούς δρώντες κι όλες τις οικονομικές περιόδους.

Η εθνικιστική ή мерκαντλιστική πολιτική διεθνούς εμπορίου

Η ιστορική εμπειρία αποδεικνύει ότι η συμβατική θεωρία του εμπορίου απέχει σημαντικά από την πραγματικότητα και αν η φιλελεύθερη άποψη πρέπει οπωσδήποτε να είναι θεωρητικά ορθή τότε όσον αφορά στην εμπειρική της πτυχή η «ηλιθιότητα» των ηγετών δεν θα μπορούσε να αποτελεί, όπως υποστηρίζει και ο Krasner, μια ενδιαφέρουσα εναλλακτική ερμηνεία.²⁴² Υπό μια ιστορική προοπτική η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, και η συνεπαγόμενη αλληλεξάρτηση, δεν ακολουθεί τα πρότυπα μιας εξελικτικής διαδικασίας που καταδεικνύει το άνοιγμα των αγορών ως αναπόδραστη λύση· σε ιστορικό βάθος ο προστατευτισμός ήταν ανέκαθεν παρών κι έκανε την εμφάνισή του όταν οι ιδιαίτερες συνθήκες που ευνόησαν τον φιλελευθερισμό εξέλειπαν.²⁴³ Για τον Gilpin ο προστατευτισμός αποτελεί την πρότερη της μερικής απελευθέρωσης του εμπορίου κατάσταση, ως προσπάθεια για τη δημιουργία μιας διεθνούς οικονομίας της αγοράς από τον σχηματισμό του συστήματος των Ευρωπαϊκών κρατών τον 16^ο αιώνα μέχρι και την ανάδυση της Pax Britannica στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου}.²⁴⁴ Από τότε και ύστερα η επανεμφάνισή του εξαρτήθηκε από την ύπαρξη ή μη ηγετικών δυνάμεων και από πολιτικής φύσεως γεγονότα που επέφεραν διαφοροποιήσεις στις κρατικές πολιτικές. Έτσι, είναι αδύνατο να υποστηριχθεί ότι η αύξηση της οικονομικής αλληλεξάρτησης μεταξύ των κρατών προέκυψε ή προκύπτει αυτόματα και αποκομμένα από ευρύτερες και σημαντικές αλλαγές του πολιτικού περιεχομένου των διακρατικών σχέσεων.

Στο αντίποδα της φιλελεύθερης, η εθνικιστική ή προστατευτική θεωρία του διεθνούς εμπορίου είναι, πρώτον, φύσει κρατικοκεντρική γιατί επιφυλάσσει για το κράτος πρόσθετες λειτουργίες εξίσου σημαντικές με τις οικονομικές και, δεύτερον, σκεπτικιστική και αντιδραστική καθώς επικεντρώνεται στην βραχυπρόθεσμη, αν όχι διαρκή, συγκέντρωση

²⁴² Krasner Stephen, "State power and the structure of international trade", *World Politics*, Vol. 28, No. 3, April 1976, σ. 319.

²⁴³ Gilpin Robert, "Economic Interdependence and National Security in Historical Perspective", στο Trager Frank N., Knorr Klaus, *Economic Issues and National Security*, University Press of Kansas, Lawrence, Kansas, 1978, σ. 27.

²⁴⁴ Ο.π., σ. 27.

πλούτου στα ισχυρά οικονομικά κράτη και την επίπτωσή της στον τομέα της κρατικής ασφάλειας. Σε μακροστρατηγικό επίπεδο η ασύμμετρη συγκέντρωση πλούτου ανοίγει, κατά τους θιασώτες της, παράθυρα ευκαιρίας για την αναβάθμιση της κρατικής ισχύος σε ένα εκ φύσεως ανταγωνιστικό σύστημα.

Τη βάση της εθνικιστικής θεωρίας του εμπορίου αποτελεί το мерκαντλιστικό δόγμα του 16^{ου} αιώνα. Τις θεμελιώδεις προτάσεις του мерκαντλιστικού δόγματός όσον αφορά στη διάκριση μεταξύ ισχύος και πλούτου αλλά και τις ενδεδειγμένες κρατικές πολιτικές μπορεί κανείς να τις συμπυκνώσει στα εξής:

1. Η οικονομική πολιτική θα πρέπει να τοποθετείται στα πλαίσια και να εκτελείται μέσα από αυστηρώς εθνικιστικούς όρους και το βάρος να δίνεται αυστηρά στο εθνικό πλεονέκτημα.
2. Ο πλούτος είναι ένα απολύτως απαραίτητο μέσο για την απόκτηση εθνικής ισχύος, είτε για ασφάλεια είτε για επιθετικότητα.
3. Η ισχύς είναι απαραίτητη ή πολύτιμη ως μέσο για την απόκτηση ή διατήρηση του πλούτου.
4. Η εξωτερικές σχέσεις σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο θα πρέπει να ασκούνται με γνώμονα τόσο την ευμάρεια όσο και την ισχύ ως συγχρονισμένοι και αλληλοϋποστηριζόμενοι κρατικοί στόχοι, το καθένα αποτελώντας μέσο για την επίτευξη των άλλων
5. Υπάρχει μια μακροχρόνια αρμονία μεταξύ αυτών των στόχων, παρόλο που σε συγκεκριμένες καταστάσεις μπορεί να καθίστανται απαραίτητες οικονομικές θυσίες στο βωμό της στρατιωτικής ασφάλειας οι οποίες συνακόλουθα στοχεύουν σε μακροχρόνια ευημερία.
6. Οποιοδήποτε στοιχείο εθνικής πολιτικής ή πολιτικής εμπορίου θα πρέπει να αξιολογείται με βάση τα αποτελέσματά του στο εθνικό απόθεμα πολύτιμων μετάλλων.
7. Στην περίπτωση απουσίας εγχώριων ορυχείων χρυσού ή αργύρου ο πρωτεύον στόχος θα πρέπει να είναι η επίτευξη όσο το δυνατόν μεγαλύτερου εμπορικού πλεονάσματος γιατί μόνο με αυτό τον τρόπο είναι δυνατή η αύξηση του εθνικού αποθέματος πολύτιμων μετάλλων.

8. Ένα εμπορικό ισοζύγιο ευνοϊκό για κάποια χώρα θα πρέπει να προωθείται από τις αρχές μέσα από την ενίσχυση των εξαγωγών και την περικοπή των εισαγωγών.²⁴⁵

Οι παραπάνω αρχές είναι σημαντικές και αναφέρονται σε αυτό το σημείο γιατί αφήνουν να διαφανεί ότι οι μερκαντιλιστές δεν υποδούλωναν τον πλούτο στην ισχύ, ή, διατυπωμένο ηθικοκανονιστικά, την ευμάρεια της κοινωνίας στους ανταγωνισμούς των διακρατικών σχέσεων, αλλά τα τοποθετούσαν σε έναν λειτουργικό συσχετισμό στα πλαίσια του οποίου αλληλοενισχύονταν. Το δίλημμα μεταξύ βουτύρου και κανονιού δεν αρθρώθηκε ποτέ από τους οπαδούς της εθνικιστικής οικονομικής πολιτικής.²⁴⁶ Ο Viner παρατηρεί εύστοχα:

*«Ο μερκαντιστής, δεν υπάρχει αμφιβολία, δεν θα αρνούνταν ότι αν από ανάγκη θα έπρεπε να επιλέξει, όλα τα υπόλοιπα ζητήματα θα έπρεπε να παραμεριστούν έναντι του σκοπού της εθνικής ασφάλειας. Αλλά αυτή η πρακτική δεν θα εξυψώνονταν ποτέ στο επίπεδο των αρχών του, και το δόγμα του δεν θα τον οδηγούσε στην αναγνώριση ότι τέτοιου είδους επιλογές θα εμφανίζονταν συχνά. Δεν στερείται σημασίας το γεγονός ότι ένας αντιμερκαντιστής οικονομολόγος, ο Άνταμ Σμιθ, κι όχι οι μερκαντιλιστές, ήταν που διατύπωσε το αξίωμα ότι «η άμυνα είναι σημαντικότερη του πλούτου». Ένας τυπικός μερκαντιστής θα μπορούσε να απαντήσει ότι υπό κανονικές συνθήκες η άμυνα είναι απαραίτητη για τον πλούτο και ο πλούτος για την αποτελεσματική άμυνα, ακόμα κι αν οι δύο στόχοι φαίνονται στιγμιαία να συγκρούονται».*²⁴⁷

Στη σύγχρονη εκδοχή της, η εθνικιστική θεωρία του εμπορίου απεμπόλησε εν μέρει το επιχείρημα του εμπορικού πλεονάσματος αλλά διατήρησε την κρατικοκεντρική της άποψη και επεκτάθηκε συμπεριλαμβάνοντας σε μεγαλύτερο βαθμό τις πολιτικές πτυχές της διεθνούς εξέλιξης. Από ιδεολογική και μεθοδολογική άποψη προσέγγισε σημαντικά τις θεμελιώδεις παραδοχές του ρεαλιστικού παραδείγματος. Μέσα από τις προτάσεις του εξέχοντος Αμερικανού πολιτικού Alexander Hamilton, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο δυναμικό χαρακτήρα του συγκριτικού πλεονεκτήματος όταν αυτό συνδέεται με την πολιτική βούληση για τη

²⁴⁵ Viner Jacob, "Power Versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *World Politics*, Vol. 1, Issue 1, Oct. 1948, σ. 10 και Viner Jacob, "Economic Thought: Mercantilist Thought", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol.4, Free Press, New York, 1968, σ. 436 παρατίθεται στο Baldwin David Allen, *Economic Statecraft*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1985, σ. 73. Ωστόσο η συγκεκριμενοποίηση των χαρακτηριστικών των μερκαντιλιστών δεν αποτελεί αντικείμενο ομοφωνίας μεταξύ των οικονομολόγων και των ιστορικών. Για μια σειρά οικονομολόγων, μεταξύ των οποίων ο διακεκριμένος Eli Heckscher, οι μερκαντιλιστές εκπροσωπούσαν ένα δόγμα το οποίο πρέσβευε την υπαγωγή όλων των εθνικών ζητημάτων στο κεντρικό ζήτημα της κρατικής ισχύος ως στόχου per se. Βλ. σχετικά Viner, "Power Versus Plenty" ό.π., σ. 5.

²⁴⁶ Βλ. σχετικά το επιχείρημα Zimmern στο Carr, *Η Εικοσαετής Κρίση: 1919-1939*, 2000, σ. 166.

²⁴⁷ Viner, "Power Versus Plenty", 1948, σ. 17.

μεταφορά παραγωγικών συντελεστών σε κλάδους τους οποίους οι κυβερνήσεις κρίνουν ως κρίσιμους για την κρατική ισχύ συνολικά αλλά και στην προστατευτική πολιτική που τα κράτη (οφείλουν να) ακολουθούν στους εν λόγω κλάδους.²⁴⁸ Χαρακτηριστικά αναφέρει για τον τομέα της βιομηχανίας:

“Όχι μόνο ο πλούτος αλλά η ανεξαρτησία και η ασφάλεια μιας χώρας φαίνονται να είναι υλικώς συνδεδεμένα με την ευημερία των βιομηχανιών. Κάθε έθνος, με απώτερο σκοπό αυτούς τους μεγάλους στόχους, θα πρέπει να καταβάλλει προσπάθεια να κατέχει στα πλαίσιά του όλα τα απαραίτητα για τις εθνικές προμήθειες. Αυτά περιλαμβάνουν τα μέσα για τη διαβίωση, τη διαμονή, τον ιματισμό και την άμυνα [...] Η κατοχή αυτών είναι απαραίτητη για την τελειοποίηση του πολιτικού σώματος, για την ασφάλεια όσο και για την πρόνοια της κοινωνίας” η επιθυμία οποιουδήποτε εκ των δύο είναι η επιθυμία για ένα σημαντικό όργανο πολιτικής ζωής και κίνησης. Και στις ποικίλες κρίσεις που περιμένουν ένα κράτος, τέτοιες ανεπάρκειες θα πρέπει να γίνονται αισθητές.”

Επομένως υπάρχουν δύο ζητήματα που οι περισσότεροι θεσμικοί φιλελεύθεροι έχουν θέσει στο περιθώριο: την αναπόδραστη πραγματικότητα της συμβίωσης της πολιτικής με την οικονομία και της διαλεκτικής τους σχέσης υπό ένα καθεστώς διαρκούς διεθνούς ανταγωνισμού. Για τον Hamilton, όπως αργότερα και για τον Carr, «η ισχύς είναι αδιαίρετη και τα στρατιωτικά και τα οικονομικά όπλα είναι απλώς διαφορετικά όργανα της ισχύος».²⁴⁹ Παράλληλα, τα αγαθά εκ των πραγμάτων διαχωρίζονται σε κρίσιμα ή μη για τις λειτουργίες του κράτους και ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μπορεί στη χειρότερη μορφή του να αποτρέψει τα κράτη από να εκμεταλλευτούν πόρους που συμβάλλουν στην οικονομική και στρατιωτική ισχύ, εμμέσως στην κρατική ασφάλεια.²⁵⁰ Από τους μερκαντλιστές ο προστατευτισμός αντιμετωπίζει τις προτάσεις του φιλελεύθερου εμπορίου ως μηχανεύματα των ισχυρών για την δημιουργία κοσμοπολίτικων δομών, ιστορικά εκδηλωμένων μέσω της Pax Britanica, εναρμονισμένων με τα συμφέροντα της ηγετικής δύναμης. Οι ισχυροί εξασφάλισαν τη βιωσιμότητα των οικονομιών τους στη χρονική φάση που με τη δύναμη των όπλων και την προστασία του εμπορίου επιβάλλονταν επί των αντιπάλων τους κι όταν τελικά υπερίσχυσαν αποφασιστικά, αναδείχτηκαν σε πρωταθλητές του ελεύθερου εμπορίου απέναντι σε κατώτερους

²⁴⁸ Βλ. Hamilton Alexander, “Report on the Subject of Manufactures” (excerpts), Oberlin College Online, <<http://www.oberlin.edu/history/GJK/H258S2000/ReportMfres.html>>. Για τα αποτελέσματα της αναφοράς Hamilton στην αμερικάνικη πολιτική βλ. Irwin Douglas A., “The Aftermath of Hamilton’s “Report on Manufactures””, *The Journal of Economic History*, Vol. 64, No. 3, September 2004.

²⁴⁹ Carr, *Η Εικοσαετής Κρίση: 1919-1939*, 2000, σ. 165.

²⁵⁰ Hirschman, *National Power and the Structure of Foreign Trade*, 1945, σ. 6.

σε οικονομική ισχύ εταίρους.²⁵¹ Με αυτό τον τρόπο, το διεθνές εμπόριο είναι μια μεταβλητή πάνω στη σκακιέρα της διεθνούς κατανομής ισχύος και διαμορφώνεται υπό την επιρροή, αφενός, μιας διεθνοπολιτικής κατάστασης υψηλής ευαισθησίας στο ζήτημα των σχετικών κερδών και, αφετέρου, των σκιωδών ηγεμονικών συμπεριφορών που συχνά υποβόσκουν στη διαμόρφωση όρων εμπορίου μεταξύ των ισχυρών κρατών κι αυτών στην οικονομική περιφέρεια τους.

Το προστατευτικό δόγμα δεν έχει υποστεί τη θεωρητική επεξεργασία και δεν έχει πλησιάσει την αρτιότητα του φιλελεύθερου, ωστόσο οι υποστηρικτές του μπορούν δικαιολογημένα να διατείνονται ότι κάτι τέτοιο είναι φυσικό από τη στιγμή που πραγματεύονται μεταβλητές που δεν εντάσσονται στην οικονομική επιστήμη (λόγου χάρη την ανάγκη προάσπισης της κρατικής κυριαρχίας ως πολιτικής και κοινωνικής δομής). Ίσως αποτελεί τραγική ειρωνεία το γεγονός ότι το θεωρητικά άρτιο δόγμα του laissez-faire απέτυχε να αναδειχθεί σε αυτεκπληρούμενη προφητεία απέναντι σε ένα επιστημονικά πρωτόλειο δόγμα εθνικού προστατευτισμού. Σε κάθε περίπτωση, ακόμα κι αν κανείς αμφισβητεί τη θεωρητική επάρκεια του προστατευτικού δόγματος οφείλει να αποδεχτεί ότι σε επίπεδο διεθνών σχέσεων θίγει, σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι το φιλελεύθερο, δύο σημαντικά ζητήματα που, σε τελική ανάλυση, αποτελούν κεντρικά ερωτήματα της διεθνολογικής θεωρίας: *πρώτον*, το ζήτημα των σχετικών κερδών που προκύπτουν από τη δράση των κρατών στο διεθνές στερέωμα και, *δεύτερον*, τη σύσταση και τον τρόπο χρήσης της κρατικής ισχύος η οποία ασκείται σε πολιτικό, σε στρατιωτικό και σε οικονομικό επίπεδο.

4.3.2 Το διεθνές εμπόριο υπό μια διεθνολογική ρεαλιστική σκοπιά

Από την πλευρά της οικονομικής επιστήμης, η ανάδειξη των σχετικών κερδών σε πρωτεύοντα παράγοντα κρατικής πολιτικής προϋποθέτει, καταρχήν, διακρατικό ανταγωνισμό, έλλειψη διεθνούς ρυθμιστικής εξουσίας, αντιηγεμονική συμπεριφορά των δρώντων και μια λογική σύνδεση μεταξύ οικονομικής ωφέλειας και στρατιωτικής δυνατότητας· με άλλα λόγια προϋποθέτει την ρεαλιστική θέαση των διεθνών πραγμάτων.

Συνυπολογίζοντας στη δομή του διεθνούς εμπορίου το πρόβλημα των σχετικών κερδών έμμεσα υιοθετούμε την άποψη ότι από το εμπόριο απορρέουν οφέλη τα οποία αυξάνουν την

²⁵¹ Βλ. Krasner Stephen D., "State Power and The International Trade", *World Politics*, Vol. 28, Issue 3, April 1976, σσ. 335-336.

οικονομική ισχύ του κράτους, η οποία με τη σειρά της μπορεί να μεταφραστεί σε στρατιωτικές ικανότητες που, με βάση το ρεαλιστικό παράδειγμα, διαχωρίζουν τις ισχυρές από τις αδύναμες χώρες και καθορίζουν τις σχέσεις ισορροπίας και επιρροής μεταξύ τους. Η λογική ακολουθία είναι η εξής:

Διεθνές Εμπόριο → Οικονομική Ισχύς → Στρατιωτική Ισχύς → Διεθνής Επιρροή
--

Η Joanna Gowa προσεγγίζει από την οικονομική σκοπιά το ζήτημα του διεθνούς εμπορίου ακολουθώντας ακριβώς την παραπάνω λογική, ουσιαστικά εδράζοντας την ανάλυσή της στο ρεαλιστικό αξίωμα ότι τα κράτη ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη διανομή των κερδών καθώς επιδιώκουν την εξασφάλιση της ασφάλειας και υποτάσσουν σε αυτή τη σκοπιμότητα την πολιτική του εμπορίου. Συνοπτικά, υποστηρίζει ότι εξαιτίας του ανταγωνιστικού χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος τα κράτη διαμορφώνουν εμπορικές πολιτικές αναλογιζόμενα πρωτίστως τα κέρδη που αποκομίζουν από το εμπόριο οι αντίπαλοί τους. Κατά την Gowa, η πηγή των κερδών από το εμπόριο εντοπίζεται στην αυξημένη αποδοτικότητα με την οποία οι εγχώριοι πόροι απασχολούνται, με αποτέλεσμα αυτή η αύξηση της γενικής οικονομικής απόδοσης να απελευθερώνει πόρους που προορίζονται για στρατιωτικές χρήσεις.²⁵² Επαγωγικά, το αυξημένο εμπόριο συνεπάγεται αυξημένες δυνατότητες παραγωγής στρατιωτικής ισχύος που τείνουν να αποσταθεροποιούν τη στρατιωτική ισορροπία. Για την εμπειρική επαλήθευση του επιχειρήματος η Gowa προχωρά σε συγκριτική ανάλυση των όρων εμπορίου μεταξύ συμμάχων και αντιπάλων.²⁵³ Εντοπίζει μια κανονικότητα στις εμπορικές πολιτικές σύμφωνα με την οποία οι αγορές διατηρούνται ανοικτές κυρίως μεταξύ συμμάχων κρατών και η εν λόγω συμπεριφορά παρουσιάζεται εντονότερα σε διπολικά από ότι σε πολυπολικά διεθνή συστήματα.²⁵⁴ Τα αίτια του φαινομένου η Gowa διακρίνει, πρώτον, στο γεγονός ότι στα διπολικά συστήματα το κόστος εξόδου από τη συμμαχία είναι αυξημένο σε σχέση με τα πολυπολικά, κι επομένως το ρίσκο διανομής εμπορικών κερδών μεταξύ των κρατών του συνασπισμού είναι χαμηλό και, δεύτερον, στην εξάρτηση των ηγετών του συνασπισμού από την οικονομική ισχύ των υπολοίπων η οποία δρα αθροιστικά για την αποτελεσματικότητα της συμμαχίας έναντι των αντιπάλων. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις οι

²⁵² Gowa Joanne, “Bipolarity, Multipolarity, and Free Trade”, *The American Political Science Review*, Vol. 83, No. 4, Dec. 1989, σ. 1246.

²⁵³ Gowa Joanne, “Power Politics and International Trade”, *The American Political Science Review*, Vol. 87, No. 2, 1993, σσ. 416-417.

²⁵⁴ Gowa, “Bipolarity, Multipolarity, and Free Trade”, 1989, σ. 1253.

ηγετικές δυνάμεις του συνασπισμού δεν έχουν αυξημένα κίνητρα ώστε να εκμεταλλευτούν την αδυναμία των λιγότερο ισχυρών ακλουθώντας προστατευτικές πολιτικές.²⁵⁵

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι σε ένα κόσμο που ζει υπό τη σκιά της ενδεχόμενης σύγκρουσης τα κράτη επιδιώκουν διαμόρφωση όρων εμπορίου μέσα από τη διάκριση μεταξύ φίλων και εχθρών. Η προσέγγιση της Gowa αποκαλύπτει μια συμπεριφορά η οποία θέτει τη συγκρουσιακή διεθνή κατάσταση ως ανεξάρτητη και τους όρους εμπορίου ως εξαρτημένη μεταβλητή²⁵⁶ υπονοείται ότι οι εμπορικές σχέσεις απορρέουν από τις πολιτικού περιεχομένου διακρατικές. Η προσέγγιση της Gowa έμμεσα διατηρεί το παραδοσιακό αξίωμα ότι οι υπολογισμοί ισχύος μεταξύ των κρατών αφορούν στις στρατιωτικές τους δυνατότητες και ότι αναδεικνύονται στους τελικούς κριτές του διακρατικού ανταγωνισμού. Τα οικονομικά οφέλη από το εμπόριο είναι για τη Gowa η κατ' εξοχήν πηγή στρατιωτικής ισχύος.

Η υιοθέτηση του τελευταίου αξιώματος δεν είναι εντούτοις απαραίτητη. Ένα κράτος μπορεί να ασκήσει αποτελεσματική επιρροή σε κάποιο άλλο χρησιμοποιώντας την οικονομική του ισχύ χωρίς απαραίτητα να τη μετατρέψει σε στρατιωτική. Δηλαδή η λογική ακολουθία θα μπορούσε να είναι:

Διεθνές Εμπόριο → Οικονομική Ισχύς → Επιρροή μέσω Οικονομικών Μοχλών
--

Το λογικό αυτό μονοπάτι ακολουθεί ο Albert O. Hirschman ο οποίος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στα φαινόμενα οικονομικής ασύμμετρης αλληλεξάρτησης ή απόλυτης εξάρτησης που μπορούν να χειραγωγούν τα κράτη και διαμέσου των οποίων να εισπράττονται πολιτικά κέρδη. Υποστηρίζει πως το εμπόριο δημιουργεί αναγκαστικά δύο κατηγορίες φαινομένων: πρώτον, θετικά φαινόμενα προσφοράς (supply effects) τα οποία αφορούν στην παροχή αγαθών που δεν παράγονται ή είναι ακριβό να παραχθούν εγχώρια και συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη η οποία με τη σειρά της μετατρέπεται σε στρατιωτική ισχύ και, δεύτερον, αρνητικά φαινόμενα επιρροής (influence effects) τα οποία επιτρέπουν στα κράτη να επηρεάζουν απευθείας την ισχύ των αντιπάλων τους με οικονομικά μέσα²⁵⁷ αποτελούν δηλαδή άμεσους, κι όχι έμμεσους, παράγοντες ισχύος.

Η δυνατότητα που παρέχεται από το δεδομένο της κυριαρχίας στα κράτη να διακόψουν οποτεδήποτε κρίνουν απαραίτητο τις εμπορικές τους σχέσεις με κάποια άλλα τους παρέχει

²⁵⁵ Ο.π., σ. 1252.

ευκαιρίες χειραγώγησης των οικονομικών σχέσεων σε βαθμό τέτοιο που να ασκούν πιέσεις αντίστοιχες με εκείνες της απειλής χρήσης βίας. Τα κράτη μπορούν να ακολουθήσουν πολιτικές επαύξησης της ισχύος καταβάλλοντας προσπάθεια να δημιουργήσουν ένα οικονομικό περιβάλλον στο οποίο η διακοπή εμπορίου ενός αγαθού να μην δύναται να αντιμετωπιστεί ούτε με την υποκατάσταση του αγαθού αλλά ούτε και με την αντικατάσταση της χώρας που το προσφέρει από μια άλλη.²⁵⁶ Δεδομένου ότι η διακοπή του εμπορίου συνεπάγεται κόστος τόσο για τον εξαγωγέα όσο και για τον εισαγωγέα (καθώς πρόκειται για εξ' ορισμού σχέση αλληλεξάρτησης), η σοφία της ηγεσίας έγκειται στην αντιμετώπιση μιας αντίξοης κατάστασης: της διατήρησης της εξάρτησης του κράτους Α από το Β σε χαμηλά και σταθερά επίπεδα με την ταυτόχρονη μεγιστοποίηση της εξάρτησης του Β από το Α.

Ο κρατικός στόχος συμπυκνώνεται έτσι στην προσπάθεια δημιουργίας σχέσεων ασύμμετρης αλληλεξάρτησης δεδομένου ότι η απόλυτη αυτάρκεια είναι ανέφικτη.²⁵⁷ Υπό αυτούς τους όρους τα ισχυρά κράτη έχουν κατά βάση το πλεονέκτημα. Με βάση τον Hirschman τα οικονομικά ισχυρά κράτη έχουν κίνητρο να συνάπτουν εμπορικές σχέσεις με κράτη που υπολείπονται σε οικονομική ανάπτυξη ώστε η χρησιμότητα των εξαγόμενων αγαθών προς τα δεύτερα, κυρίως βιομηχανικός εξοπλισμός υψηλής τεχνολογίας, να υπερβαίνει αποφασιστικά εκείνη των εισαγόμενων προς τα πρώτα, κυρίως πρώτες ύλες.²⁵⁸ Ακόμα και στην περίπτωση που η εισαγωγή αγαθών από πτωχές χώρες πραγματοποιείται με μεγαλύτερο κόστος από ότι με άλλα περισσότερο ανεπτυγμένα τεχνολογικά κράτη, εντούτοις τα πολιτικά οφέλη από τις δυνατότητες άσκησης επιρροής θα υποσκελίζουν τα οικονομικά κόστη. Στην περίπτωση μάλιστα που το ισχυρό κράτος κατέχει το μονοπώλιο στο εξαγόμενο προϊόν ή αποτελεί τον κυρίαρχο εισαγωγέα του αγαθού του αδύναμου τότε μπορεί να διαμορφωθεί μια σχέση που να πλησιάζει σημαντικά στην απόλυτη εξάρτηση. Το εμπόριο καθίσταται με αυτό τον τρόπο πολλαπλασιαστής κρατικής ισχύος καθώς με την απειλή της διακοπής των συναλλαγών ασκείται πίεση και απομυζούνται πολιτικές υποχωρήσεις.²⁵⁹

Η διαμόρφωση σχέσεων εξαιρετικά ασύμμετρης αλληλεξάρτησης ή απόλυτης εξάρτησης δεν επιτυγχάνεται στο κενό. Οι κρατικές οικονομίες έχουν μέσα ή εφευρίσκουν τρόπους με τους οποίους μπορούν να αντέξουν τη στέρηση ενός πολύτιμου αγαθού ή την απώλεια προσόδων από τη διακοπή της εξαγωγής ενός άλλου. Η διακοπή του εμπορίου

²⁵⁶ Hirschman, *National Power and Foreign Trade*, 1945, σ. 17.

²⁵⁷ Για τη σύνοψη του ρεαλιστικού δόγματος στο διεθνές εμπόριο βλ. Gill, Law, *The Global Political Economy*, 1988, σ. 29.

²⁵⁸ Hirschman, *National Power and Foreign Trade*, 1945, σ. 24.

²⁵⁹ Ένα παράδειγμα αυτής της περίπτωσης παρατίθεται στο Capr, *Η Εικοσαετής Κρίση: 1919-1939*, 2000, σσ. 175-176.

σημαίνει ότι η χώρα πρέπει είτε να παράγει μόνη της το αγαθό που μέχρι πρότινος εισήγαγε είτε να απασχολήσει το κεφάλαιο και την εργασία που αφιέρωνε στο εξαγόμενο προϊόν σε άλλους παραγωγικούς τομείς. Ο κρίσιμης σημασίας παράγοντας σε αυτή την υπόθεση δεν είναι μόνο ο βαθμός της προσαρμογής αλλά και ο χρόνος το μάκρος του οποίου μεταφράζεται σε κόστη για το σύνολο, σχεδόν, της οικονομίας. Ο Hirschman εντοπίζει δύο παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την ταχύτητα και το βαθμό στον οποίο μια οικονομία μπορεί να προσαρμόσει τις δομές της ώστε να υποστεί τα λιγότερα δυνατά κόστη από τη διακοπή εισαγωγής ή εξαγωγής του αγαθού: α) την κινητικότητα των παραγωγικών της συντελεστών η οποία καθορίζει το βαθμό και την ταχύτητα με την οποία το κράτος μπορεί να απασχολήσει κεφάλαιο και εργασία σε νέους τομείς απασχόλησης οι οποίοι είτε θα αποσκοπούν στην παραγωγή ή υποκατάσταση του αγαθού που δεν εισάγεται είτε, μη απασχολούμενοι στην παραγωγή του αγαθού που δεν εξάγεται, θα πρέπει να απασχοληθούν σε κάποιον άλλο τομέα. β) το βαθμό στον οποίο παρουσιάζεται συγκέντρωση της παραγωγής που σχετίζεται με το εν λόγω αγαθό σε συγκεκριμένα προϊόντα ή γεωγραφικές περιοχές. Για παράδειγμα, σε μια χώρα της οποίας το εξαγωγικό εμπόριο συνίσταται σε υψηλό ποσοστό στην εξαγωγή πετρελαίου και υποπροϊόντων του, η ενδεχόμενη αναστολή εξαγωγής του δεν αφήνει περιθώρια ελιγμού στην κυβέρνηση εφόσον δεν υπάρχει επαρκής αριθμός παραγωγικών τομέων στους οποίους να μπορεί να διοχετεύσει συντελεστές και να διατηρήσει τις προσόδους της. Ειδικά στην περίπτωση που το αγαθό παράγεται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές τότε η περιορισμένη διασπορά των οικονομικών δυσχερειών επί του πληθυσμού μπορεί να δημιουργήσει αλληλεγγύη μεταξύ των πληγμένων, να οξύνει το πολιτικό κλίμα και να δημιουργήσει πρόσθετα εσωτερικά προβλήματα στην κυβέρνηση.²⁶⁰

Οι παράγοντες του οποίους αναφέρει ο Hirschman αγγίζουν μόνο επιφανειακά τα αποτελέσματα διακοπής της παροχής ή της εξαγωγής ενός αγαθού για την οικονομία, έτσι κι αλλιώς τα αποτελέσματα αυτά μπορούν να γίνουν περισσότερο κατανοητά εφόσον γίνει αναφορά σε συγκεκριμένα αγαθά. Ωστόσο η συμβολή του έγκειται στο ότι στο «National Power and Foreign Trade» υποστηρίζει πως είναι εφικτές και αποτελεσματικές συγκεκριμένες οικονομικές τακτικές που μπορούν να ακολουθήσουν τα κράτη για να εξυπηρετήσουν μια συγκρουσιακή εξωτερική πολιτική και να κερδίσουν (σε πολιτικούς όρους τουλάχιστον) από αυτές. Αυτές οι οικονομικές τακτικές περιλαμβάνουν α) πολιτικές που βασίζονται στα φαινόμενα προσφοράς του διεθνούς εμπορίου και που αποσκοπούν στη συνέχισή τους ακόμα και σε περιόδους πολέμου, β) σε πολιτικές που βασίζονται στα φαινόμενα επιρροής του

²⁶⁰ Hirschman, *National Power and Foreign Trade*, 1945, σσ. 28-29.

διεθνούς εμπορίου και αποσκοπούν στο να καταστήσουν δυσχερή την απόλυτη απεμπλοκή του αντιπάλου από το διμερές εμπόριο και γ) σε πολιτικές που αποσκοπούν στο να καταστήσουν δυσχερή για τα άλλα κράτη τον αναπροσανατολισμό του εμπορίου σε τρίτους²⁶¹.

Οι πιθανότητες ένα κράτος να ακολουθήσει μια πολιτική τέτοιας έκτασης και τόσο πολυδιάστατου χαρακτήρα είναι μικρές. Ο ίδιος ο Hirschman υποστηρίζει ότι μια στρατηγική αυτού του τύπου σπάνια ακολουθείται εν συνειδήσει και επηρεάζεται σε απαγορευτικό βαθμό από τις περιστάσεις. Εξάλλου, οι οικονομικοί πόροι που θα απαιτούνταν για τη χειραγωγή του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος σε τέτοιο βάθος (διαμόρφωση δυσμενών όρων εμπορίου, εμπλοκή στις παραγωγικές διαδικασίες άλλων χωρών, συνειδητή εισαγωγή αγαθών με αυξημένο κόστος, επηρεασμός ομάδων συμφερόντων της αλλοδαπής) είναι αρκούντως σημαντικοί ώστε τις περισσότερες φορές η χρήση άλλων μορφών κρατικής ισχύος να κρίνεται προτιμότερη. Αυτό είναι αποτέλεσμα και του γεγονότος ότι σε όλο το εύρος της ανάλυσης του Hirschman διαβλέπει κανείς την επεξήγηση του τρόπου με τον οποίο το κράτος μπορεί να περιορίσει τα οφέλη των εταίρων του από το εμπόριο αλλά όχι το πώς να αυξήσει τα δικά του. Οι διεθνείς οικονομικές συναλλαγές στη βάση αυτού του προτύπου είναι ένας αγώνας δρόμου όπου η προσοχή του δρομέα δεν επικεντρώνεται στο πώς θα τερματίσει πρώτος αλλά στο πώς οι αντίπαλοι θα τερματίσουν τελευταίοι. Το αποτέλεσμα είναι το ίδιο, η σκόπευση εντούτοις διαφορετική.

Ο Baldwin υιοθετεί σε κάποιο βαθμό την ανάλυση του Hirschman κυρίως από την άποψη ότι αποτελεί μια μελέτη η οποία χρησιμοποιεί αμιγώς οικονομικά δεδομένα και αποδέχεται ως δεδομένη τη διαλεκτική σχέση μεταξύ των πολιτικών και των οικονομικών διεθνών σχέσεων.²⁶² Διαφωνεί, ωστόσο, με την έμμεση παραδοχή ότι η οικονομική ισχύς ενός κράτους οφείλει να συνδέεται αναγκαστικά με τα αποτελέσματά της στην απορρέουσα στρατιωτική. Η κριτική είναι εν μέρει άδικη γιατί αν και ο Hirschman όντως αναφέρεται στα ευεργετικά αποτελέσματα των φαινομένων προσφοράς στην στρατιωτική ισχύ, εντούτοις το κύριο επιχείρημά του, δηλαδή τα φαινόμενα επιρροής, δεν αναφέρονται σε ενδεχόμενες στρατιωτικές αλλά σε πολιτικές χρήσεις.

Ο Baldwin εντάσσει την οικονομική ισχύ στη συγκεντρωτική κρατική ισχύ και απορρίπτει την ανάλυσή της είτε στα πλαίσια ενός παιγνίου μηδενικού αθροίσματος και είτε μέσα από τη μονοδιάστατη αντιμετώπισή της ως μοχλό κυρώσεων. Οι υπολογισμοί της κρατικής ισχύος δεν αφορούν μόνο σε εκείνες τις μορφές της που επιβάλλουν κυρώσεις μέσω

²⁶¹ Hirschman, *National Power and Foreign Trade*, 1945, σσ. 34-35.

²⁶² Baldwin, *Economic Statecraft*, 1985, σ. 211.

άσκηση πίεσης, την απειλή ή τη χρήση καταστρεπτικής ισχύος (στρατιωτικές δυνάμεις, οικονομικός επεκτατισμός) αλλά και σε εκείνες που δύνανται να επηρεάζουν τους διεθνείς δρώντες προσφέροντας οφέλη (ξένη βοήθεια, άμεσες ξένες επενδύσεις).²⁶³ Το γεγονός αυτό δεν διαφοροποιεί ωστόσο τις παραδοσιακές βάσεις της κρατικής ισχύος τις οποίες ο Baldwin εντοπίζει, όσον αφορά στο θέμα με το οποίο καταπιάνεται, στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν και τις συναλλαγματικές ισοτιμίες. Και τα δύο μεγέθη διαδραματίζουν ρόλο στην προβολή ισχύος του κράτους τόσο σε ουσιαστικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο.²⁶⁴ Ταυτόχρονα, ο Baldwin τονίζει την ανάγκη η ανάλυση των οικονομικών μέσων να τοποθετείται μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων σχέσεων μεταξύ των κρατών όπου οι σκοποί είναι πολλαπλοί και τα κριτήρια εκπλήρωσής τους διαχέονται μεταξύ των οικονομικών, πολιτικών και στρατιωτικών πιέσεων.

Το κύριο επιχείρημα του Baldwin, επομένως, είναι ότι η ανάλυση της οικονομικής στρατηγικής εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης στρατηγικής του κράτους που εμπλέκει πολλές διαστάσεις ισχύος οι οποίες αλληλοσυμπληρώνονται, αλληλεπιδρούν και δημιουργούν αντιλήψεις και αποτελέσματα. Έτσι, η οικονομική ισχύς δεν μπορεί να εξετάζεται σε μια αυστηρώς διαχωρισμένη θεματική περιοχή, αποκομμένη από τα υπόλοιπα συστατικά της κρατικής ισχύος, όπου οι δράσεις και τα αποτελέσματά της να διακρίνονται και να αξιολογούνται. Η οικονομική ισχύς δεν τοποθετείται ιεραρχικά έναντι της πολιτικής ή στρατιωτικής αλλά υπακούει στις ίδιες σκοπιμότητες και περιορίζεται στα ίδια μέτρα με εκείνες.²⁶⁵ Παράλληλα, η οικονομική ισχύς δεν αποτελεί *ad ipsum* αποτελεσματικότερο μέσο εξωτερικής πολιτικής, δεν εγγυάται απαραίτητως κόστη μικρότερα από εκείνα της στρατιωτικής, αλλά είναι ένα *ad hoc* κατάλληλο εργαλείο το οποίο μπορεί να χρησιμοποιείται υπό συγκεκριμένες συνθήκες.²⁶⁶

Συμπερασματικά, Το κύριο επιχείρημα των κρατικοκεντρικών οικονομολόγων, όπως θα διατυπώνονταν από τον Hirschmann, θα μπορούσε να είναι το ακόλουθο: τα κράτη οφείλουν να αποτρέπουν με κάθε μέσο τη διαμόρφωση σχέσεων εξάρτησης ή ασύμμετρης δυσμενούς αλληλεξάρτησης από άλλες δυνάμεις και παράλληλα να επιδιώκουν τη δημιουργία προϋποθέσεων για την εξάρτηση των τελευταίων από εκείνα. Εμμέσως, πλην σαφώς, η παραπάνω πρόταση οδηγεί σε ένα δόγμα αυτάρκειας.

²⁶³ Βλ. Baldwin David A., "Foreign Aid, Intervention and Influence", *World Politics*, Vol. 21, Issue 3, April 1969, 425-447.

²⁶⁴ Ο.π. 262, σελ. 101.

²⁶⁵ Σε αυτότο σημείο ο Baldwin συγκλίνει με τον Capr διατυπώνοντας την άποψη ότι η οικονομική δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να διαχωρίζεται από τις υπόλοιπες μορφές ισχύος. Capr, *Η Εικοσατής Κρίση: 1919-1939*, 2000, σσ. 160-167.

²⁶⁶ Baldwin, *Economic Statecraft*, 1985, σ. 373.

Η αυτάρκεια δεν είναι όμως εφικτή ενώ μακροχρόνια είναι βλαπτική. Καταρχήν δεν είναι εφικτή γιατί προϋποθέτει ότι το κράτος έχει χάριν γεωγραφικής θέσης εξασφαλίσει όλους τους απαραίτητους παράγοντες οικονομικής ισχύος και κατέχει την τεχνολογία για να τους χρησιμοποιήσει αποδοτικά. Δεύτερον, ακόμα κι αν κατέχει τους παράγοντες της οικονομικής ισχύος ένα δόγμα αυτάρκειας θα το καταδικάσει να παράγει ένα μέρος αυτών με μεγαλύτερο κόστος από ότι αν τους εισήγαγε, κι επομένως να κατασπαταλά πόρους που σε άλλους τομείς θα ήταν παραγωγικότεροι, με μακροχρόνια αρνητικά αποτελέσματα. Το φιλελεύθερο υπόδειγμα εμπορίου δίνει επαρκείς απαντήσεις αναφορικά με το γιατί το εμπόριο είναι επωφελές για όλους. Εντούτοις, δεν εντοπίζει τα φαινόμενα αλληλεξάρτησης ή, πιο συχνά, ασύμμετρης αλληλεξάρτησης που εμφανίζονται στο διεθνές σύστημα. Είναι αναπόφευκτο η διαρκώς αυξανόμενη απόκτηση αγαθών από το εμπόριο να δημιουργεί σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ των κρατών η ένταση των οποίων δημιουργεί φαινόμενα ευαισθησίας και τρωτότητας.

Η ευαισθησία αφορά στην επιβάρυνση του κράτους από δράσεις άλλων δρώντων πριν εφαρμοστούν πολιτικές οι οποίες να μπορούν να ανατρέψουν την κατάσταση. Η τρωτότητα είναι η επιβάρυνση του κράτους από δράσεις άλλων δρώντων οι οποίες δεν μπορούν να ανατραπούν ακόμα κι αν εφαρμοστούν συγκεκριμένες πολιτικές αντιμετώπισης.²⁶⁷ Περισσότερο πραγματιστικά, στην περίπτωση του πετρελαίου η ευαισθησία αφορά στο βαθμό στον οποίο το εξαρτημένο σε πετρέλαιο κράτος μπορεί να ανθίσταται στις διαφοροποιήσεις της τιμής, ή στη διακοπή παροχής, που επιβάλλονται από τον παραγωγό σε συνάρτηση με το ποσοστό του εισαγόμενου πετρελαίου προς το πετρέλαιο που προέρχεται από άλλες πηγές. Έτσι ένα κράτος το οποίο εισάγει το 10% του πετρελαίου του από το εξωτερικό είναι λιγότερο ευαίσθητο σε σχέση με ένα το οποίο εισάγει το 50%. Αντίθετα, η τρωτότητα στο πετρελαϊκό εμπόριο έγκειται στην αδυναμία ή μη υποκατάστασης του εισαγόμενου πετρελαίου από το εγχώριο παραγόμενο ή από μια άλλη πηγή ενέργειας. Το κόστος είναι κρίσιμο σε αυτή την περίπτωση. Αν το κόστος της μετατόπισης από το εισαγόμενο στο εγχώριο πετρέλαιο ή της υποκατάστασης του πετρελαίου από μια άλλη πηγή είναι δυσβάστακτο τότε η τρωτότητα είναι υψηλή. Αυτό σημαίνει ότι κατά κανόνα, τα κράτη τα οποία αποτελούν παραγωγούς πετρελαίου έχουν μειωμένη τρωτότητα σε σχέση με εκείνα τα οποία εισάγουν το σύνολο του πετρελαίου από το εξωτερικό γιατί τα πρώτα μπορούν να χρησιμοποιήσουν ανασχετικά την εγχώρια παραγωγή τους ενώ τα δεύτερα είναι αναγκασμένα είτε να πληρώσουν το επιβληθέν από τον παραγωγό κόστος είτε να αναπτύξουν πολύ ακριβότερες εναλλακτικές μορφές ενέργειας.

²⁶⁷ Keohane, Nye, *Power and Interdependence*, 1989, σ. 13.

Η ευαισθησία και η τρωτότητα δεν αποκαλύπτουν τίποτα άλλο παρά τα φαινόμενα ασυμμετρίας που ενυπάρχουν στο σύστημα διεθνούς εμπορίου. Η αντιμετώπισή τους είναι εκείνη η οποία διαχωρίζει τις ρεαλιστικές από τις θεσμικά φιλελεύθερες προσεγγίσεις των διεθνών σχέσεων. Ο θεσμικός φιλελευθερισμός επικεντρώνει την ανάλυση των ασυμμετριών στις συνεργατικές σχέσεις εμπορίου στο πρόβλημα της εξαπάτησης αλλά πάντα υπό την προϋποτιθέμενη συνθήκη ότι η χρήση στρατιωτικών μέσων για την επίλυση καταστάσεων οικονομικών διαφορών όπως αυτά της τρωτότητας είναι πολύ «ακριβή και αβέβαιη»²⁶⁸. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, κατά βάση, η στρατιωτική ισχύς είναι μειωμένης χρησιμότητας στην επίλυση οικονομικών διαφορών και αυτό έχει ως αποτέλεσμα ισχυρά στρατιωτικά κράτη να μην μπορούν να επιβάλλουν τα συμφέροντά τους γιατί η ισχύς τους δεν επεκτείνεται ισόποσα σε όλες τις θεματικές περιοχές (όπως αυτή των οικονομικών).²⁶⁹ Έτσι, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των διεθνών καθεστώτων και το πως τα τελευταία μεταλλάσσονται καθώς αλλάζει η κατανομή ισχύος στο πλαίσιο του συστήματος και στο πλαίσιο συγκεκριμένων θεματικών περιοχών. Το πρόβλημα με αυτή την τοποθέτηση είναι ότι δεν δίνει παρά ελάχιστο βάρος στη χρησιμότητα της βίας προϋποθέτοντας ότι υπάρχει ένα σαφής διαχωρισμός μεταξύ της πολιτικοστρατιωτικής και της οικονομικής σφαίρας. Γενικά, αντιμετωπίζει τη χαμηλή χρησιμότητα της βίας ως προϋποτιθέμενη συνθήκη και προβαίνει σε ελάχιστες αναφορές για το ποια εμπειρικά δεδομένα επαληθεύουν αυτή την πρόταση.²⁷⁰ Έτσι, η προσέγγιση του θεσμικού φιλελευθερισμού έχει μειωμένη επεξηγηματική δύναμη γιατί θέτει εκτός πλαισίου έρευνας όλες τις περιπτώσεις όπου ο πόλεμος δεν είναι ένα απομακρυσμένο ενδεχόμενο. Αντιθέτως, από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, η ρεαλιστική οπτική του διεθνούς εμπορίου αντιμετωπίζει τα φαινόμενα τρωτότητας ως ιδιαιτέρως επιβλαβή για την εθνική ισχύ ειδικά στις περιπτώσεις που αφορούν σε αγαθά κεντρικής σημασίας για την οικονομία ή τις στρατιωτικές δυνάμεις του κράτους, τα «στρατηγικά» αγαθά.

Στρατηγικά αγαθά

Η αποκρυστάλλωση της έννοιας του «στρατηγικού» αγαθού και ο συσχετισμός της με τις αθροιστικές πηγές ισχύος είναι μεθοδολογικά κεντρικής σημασίας. Ο όρος «στρατηγικό αγαθό» έχει χρησιμοποιηθεί πολλάκις για να κατηγοριοποιήσει ομάδες ή μεμονωμένα αγαθά ως

²⁶⁸ Keohane, Nye, *Power and Interdependence*, 1989, σσ. 27-31

²⁶⁹ Ο.π.

²⁷⁰ Για μια συζήτηση σε αυτό το ζήτημα βλ. Art Robert J., "To What Ends Military Power?", *International Security*, Vol. 4, No. 4, Spring 1980, σσ. 3-35, συγκεκριμένα σσ. 31-35' βλ. επίσης Nye Joseph S., Art Robert J., "To What Ends Military Power?", *International Security*, Vol. 5, No. 2, Autumn 1980, σσ. 187-190.

προς τη σημασία τους για το κράτος και τη λαϊκή βάση. Και στον 20^ο αιώνα για κανένα άλλο αγαθό δεν έχει χρησιμοποιηθεί, έμμεσα ή άμεσα, τόσο ευρέως ο όρος όσο για την ενέργεια και συγκεκριμένα το πετρέλαιο.

Σε καιρούς ειρήνης το πετρέλαιο εντάχθηκε στο κέντρο της εθνικής στρατηγικής των υπερδυνάμεων. Στις 17 Οκτωβρίου 1973, εν μέσω του πολέμου του Yom Kipur ο Αμερικανός Πρόεδρος Νixon ουσιαστικά συνέδεσε της στρατηγική θέση των Η.Π.Α. με το ζήτημα του πετρελαίου.²⁷¹ Μερικά χρόνια αργότερα, το 1979, το Δόγμα Carter, η μετεξέλιξη του Δόγματος Τρούμαν, ουσιαστικά έθετε υπό την αμερικάνικη στρατιωτική ομπρέλα την περιοχή του Περσικού Κόλπου για να αποτραπεί η σοβιετική παρέμβαση σε μια περιοχή καίριου ενεργειακού ενδιαφέροντος. Έντεκα χρόνια αργότερα, στις 22 Οκτωβρίου του 1990, ο Πρόεδρος Bush περιέγραφε εμμέσως το πετρέλαιο ως το αγαθό ο έλεγχος του οποίου από τον ηγέτη του Ιράκ θα έπληττε «τις δουλειές μας, τον τρόπο ζωής μας, την ίδια την ελευθερία μας».²⁷² Και σε περιόδους διεθνούς ρευστότητας και σύγκρουσης το πετρέλαιο αποτέλεσε τον παράγοντα σχεδιασμού και έναρξης πολεμικών επιχειρήσεων, όπως η κατάληψη της Ινδοκίνας από την Ιαπωνία για την εξασφάλιση πετρελαιοϊκών αποθεμάτων, η αντίδραση των Η.Π.Α. με τη μορφή του πετρελαιοϊκού εμπάργκο και η αιφνιδιαστική επίθεση στο Περλ Χαρμπορ υπό το καθεστώς του οικονομικού στραγγαλισμού που επαπειλούνταν.²⁷³

Η άποψη πως όλα τα αγαθά είναι ίσης σημασίας είτε ως εισαγόμενα είτε ως εξαγόμενα αντιμετωπίζεται με δυσπιστία και το γεγονός αυτό δεν αποτελεί απαραιτήτως λανθασμένη αντίληψη. Όπως φαίνεται κι από τα παραπάνω, περισσότερο από οποιονδήποτε οι πολιτικές ηγεσίες τείνουν να αμφισβητούν αυτή την κλασική αξιωματική εξίσωση των οικονομικών. Χαρακτηριστικά, η αμερικάνικη εκτελεστική εξουσία προέβη στο διαχωρισμό των αγαθών σε στρατηγικά και μη. Τα κριτήρια με βάση τα οποία ένα αγαθό κρίθηκε ως στρατηγικό περιστρέφονταν γύρω από πέντε στοιχεία που αφορούσαν τη χρήση του: α) τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί στον πόλεμο, β) τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να μετατραπεί ώστε να έχει στρατιωτική χρήση, γ) το πως συμβάλλει στην παραγωγή στρατιωτικού υλικού, δ) το κατά πόσο ο έλεγχος του εμπορίου του μπορεί να προκαλέσει σημαντικές δυσλειτουργίες στην οικονομία του αντιπάλου και ε) το αν εμπεριέχει πληροφορία η οποία μπορεί να

²⁷¹ “No one is more keenly aware of the stakes: oil and our strategic position” στο Yergin Daniel, *The Prize: the epic quest for oil, money and power*, Free Press, New York, 1990, σ. 606.

²⁷² Freedman Lawrence, Karsh Efraim, *The Gulf Conflict*, Faber & Faber, London, 1994, σ. 214.

²⁷³ Είναι αξιοσημείωτο ότι η οικονομική ασφυξία του πετρελαιοϊκού εμπάργκο οδήγησε την Ιαπωνία σε μια επίθεση εναντίων των Η.Π.Α. που αψηφούσε κάθε υπολογισμό ισορροπίας ισχύος. Οι Η.Π.Α. διέθεταν τότε διπλάσιο πληθυσμό από την Ιαπωνία και δεκαπεντά φορές το εθνικό της εισόδημα, παρήγαγαν πενταπλάσιο χάλυβα, επταπλάσιο άνθρακα και κατασκεύαζαν ογδόντα φορές περισσότερα αυτοκινούμενα οχήματα το χρόνο. Paul Kennedy, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, 1991, σ. 398.

χρησιμοποιηθεί από τον αντίπαλο.²⁷⁴ Η μέθοδος αυτή αξιολόγησης των αγαθών υιοθετήθηκε μάλιστα επισήμως στα 1954 υπό το εξής σκεπτικό: «[στρατηγικά είναι] τα αγαθά τα οποία θα συνέβαλαν σημαντικά στην στρατιωτική ισχύ της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτό αποτελεί έναν οδηγό για την ανάληψη δράσης. Δεν υπάρχει αυστηρός ορισμός ο οποίος να ισχύει για όλες τις εποχές, τις τοποθεσίες και τις καταστάσεις [...] Κανένας δεν θα είχε πρόβλημα στο να τραβήξει μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε ένα αεριωθούμενο αεροσκάφος κι ένα αγαθό ένδυσης.»²⁷⁵

Στην πραγματικότητα η διαχωριστική γραμμή είναι απείρως ασαφέστερη. Πίσω από τις προαναφερθείσες κυβερνητικές διακηρύξεις και δράσεις εντοπίζονται δύο κοινές αντιλήψεις με τις οποίες ένα αγαθό μπορεί να χαρακτηριστεί ως στρατηγικό:

Πρώτον, στρατηγικό είναι το αγαθό «του οποίου η οριακή ελαστικότητα είναι εξαιρετικά χαμηλή και δεν υπάρχει ένα άμεσα διαθέσιμο υποκατάστατο».²⁷⁶ Ο ορισμός αυτός ωστόσο είναι μάλλον παραπλανητικός γιατί, αφενός, τα αγαθά που παρουσιάζουν αυτά τα χαρακτηριστικά είναι πολυάριθμα και δεν έχουν την ίδια χρησιμότητα στα πλαίσια της οικονομίας και, αφετέρου επειδή δεν δίνεται καμία έμφαση στο κατά πόσο το αγαθό αυτό είναι διαθέσιμο τόσο από άποψη ποσότητας όσο και πρόσβασης. Το νερό δεν έχει υποκατάστατο και κατά κανόνα έχει χαμηλή ελαστικότητα αλλά για κάποια κράτη υπάρχει σε μεγάλες ποσότητες ενώ άλλα δεν έχουν καν ελεύθερη πρόσβαση σε αυτό. Ενώ για τα δεύτερα το νερό μπορεί όντως να αποτελεί στρατηγικό αγαθό, για τα πρώτα κάτι τέτοιο δεν ισχύει.²⁷⁷

Δεύτερον, στρατηγικό είναι το αγαθό το οποίο έχει μεγάλη χρησιμότητα στον πόλεμο, είτε γιατί είναι προαπαιτούμενο για την κίνηση του στρατιωτικού μηχανισμού είτε γιατί συμβάλλει στην παραγωγή στρατιωτικού υλικού. Και σε αυτή την περίπτωση είναι δύσκολο κανείς να διαχωρίσει με σαφήνεια τα στρατηγικά αγαθά για μια σειρά από λόγους:

α) Μη λαμβάνοντας υπόψη τα χρονικά περιθώρια πριν από μια σύγκρουση οποιοδήποτε αγαθό μπορεί να οριστεί ως στρατηγικό δεδομένου ότι η εμπορική συναλλαγή του αποφέρει κέρδη τα οποία ενισχύουν οικονομικά το κράτος και συνακόλουθα επιτρέπουν στρατιωτικές δαπάνες. Λόγου χάρη, τα αποθέματα σιτηρών της Ε.Σ.Σ.Δ. αποτελούσαν στρατηγικό αγαθό

²⁷⁴ Schelling Thomas C., *International Economics*, Allyn and Bacon, Boston, 1958, σ. 498.

²⁷⁵ *Fourth Report to Congress on the Mutual Defense Assistance Control Act of 1951*, Government Printing Office, Washington D.C., 1954 στο Schelling, *International Economics*, 1958, σ. 499.

²⁷⁶ Baldwin, *Economic Statecraft*, σ. 215.

²⁷⁷ Βλ. χαρακτηριστικά Martin Sherman, *The Politics of Water in the Middle East: An Israeli perspective on the hydro-political aspects of the conflict*, St Martin's Press, New York, 1998, επίσης Dokos Thanos, "Security Problems in the Mediterranean", *Occasional Papers*, Issue 4., Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Athens, 1997, σ. 8-9.

γιατί κάλυπταν ένα σημαντικό μέρος των εξαγωγών της χώρας και προσέφεραν απαραίτητες προσόδους στο κράτος.

β) Το συγκριτικό κόστος παραγωγής ενός αγαθού διαφέρει από χώρα σε χώρα. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι ένα κράτος μπορεί να μην εισάγει το «στρατηγικό» αγαθό αλλά να εισάγει κάποιο άλλο, σε χαμηλότερη τιμή από όσο αν το παρήγαγε, απελευθερώνοντας ταυτόχρονα πόρους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή του «στρατηγικού» αγαθού που μέχρι πρότινος ήταν απαγορευτικά ακριβή. Σε αυτή την περίπτωση η στέρηση ενός στρατηγικού αγαθού δεν αποφέρει αποτελέσματα στον ανταγωνισμό μεταξύ των κρατών κι επομένως το αγαθό παύει να είναι στρατηγικό από πλευράς πολιτικής.

γ) Υπάρχουν αγαθά τα οποία χρησιμοποιούνται τόσο στον πολιτικό όσο και στον στρατιωτικό τομέα οπότε τα αποτελέσματα της χειραγώγησης της προσφοράς τους σε έναν αντίπαλο εξαρτώνται άμεσα από τον καταμερισμό πόρων που διενεργείται στα πλαίσια της εσωτερικής του οικονομίας. Ενδεχόμενος περιορισμός του εισαγόμενου πετρελαίου σε μια χώρα δεν συνεπάγεται αυτόματα απονέκρωση του στρατιωτικού της μηχανισμού εφόσον το πετρέλαιο πολιτικής χρήσης διοχετευθεί στη στρατιωτική.²⁷⁸

Αν κανείς προσπαθήσει να αντλήσει την έννοια του στρατηγικού αγαθού από τη στρατηγική θεωρία, τότε θα πρέπει να ακολουθήσει τη μεθοδολογία του Clausewitz. Ο όρος στρατηγική προέρχεται από το χώρο της στρατιωτικής ορολογίας κι έχει οριστεί κυρίως γύρω από την ένοπλη σύγκρουση και σε συσχετισμό με την τακτική και το δόγμα. Σε αυτά τα πλαίσια η τακτική αποτελεί τον σχεδιασμό και την εκτέλεση των μεμονωμένων στρατιωτικών εμπλοκών²⁷⁹, το δόγμα τον οδηγό που καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο διεξάγεται η σύγκρουση ενώ η στρατηγική αποτελεί «τη χρήση της στρατιωτικής εμπλοκής για το σκοπό του πολέμου»²⁸⁰. Στο επίπεδο των διακρατικών σχέσεων η στρατηγική, ή σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η υψηλή στρατηγική, αφορά πέρα από τους παράγοντες που καθορίζουν την έκβαση μιας σύγκρουσης, τις δράσεις των κρατών σε κατάσταση ειρήνης και πολέμου που μπορούν να περιλαμβάνουν συγκρουσιακά αλλά και συνεργατικά μέσα.²⁸¹ Μακροσκοπικά και λιγότερο παραδοσιακά, η στρατηγική δεν αφορά αποκλειστικά στον πόλεμο, περιλαμβάνει δράσεις που έχουν ως αφετηρία την πλήρη ή μερική ορθολογικότητα και, περιορισμένες από τις εκάστοτε δυνατότητες του δρώντος, αποσκοπούν στην πραγμάτωση συγκεκριμένων στόχων.

²⁷⁸ Schelling, *International Economics*, 1958, σ. 501.

²⁷⁹ Clausewitz Carl Von, *On War*, Howard Michael, Paret Peter (transl.), Princeton University Press, Princeton, N.J., 1989, σ. 128.

²⁸⁰ Clausewitz, *On War*, 1976, σ. 177.

²⁸¹ Για μια επεξήγηση του ορισμού της υψηλής στρατηγικής βλ. Παπασωτηρίου, *Βυζαντινή Υψηλή Στρατηγική: 6ος-11ος αιώνας*, 2000, σσ. 15-16.

Υπό το φως των παραπάνω, εύλογο είναι το ερώτημα του τι θα μπορούσε να ονομαστεί στρατηγικό μέσο (λόγου χάρη στρατηγικό όπλο, στρατηγικός πόρος κλπ). Σε όρους Clausewitz στρατηγικό μέσο είναι εκείνο το οποίο (δύναται να) καθορίζει την τελική έκβαση του πολέμου ή, σε επίπεδο υψηλής στρατηγικής, μπορεί να πραγματώσει σε αποφασιστικό βαθμό τους σκοπούς του κράτους. Το κριτήριο για τη διάκριση ενός μέσου σε στρατηγικό δεν θα πρέπει να συσχετίζεται αποκλειστικά με τις ιδιότητές του, αντίθετα θα πρέπει να αφορά στα αποτελέσματα που φέρει η ύπαρξη ή ανυπαρξία του, ή η χρήση του ή η μη χρήση του αλλά και ο τρόπος χρήσης του στο αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης μεταξύ δύο αντιθετικών θελήσεων. Η έμφαση πρέπει να δίνεται στα δυνητικά στρατηγικά αποτελέσματα κι όχι στα χαρακτηριστικά του μέσου.

Στα σύγχρονα στρατιωτικά ζητήματα στρατηγικά όπλα θεωρούνται κυρίως οι πυρηνικές και οι αεροπορικές δυνάμεις.²⁸² Για παράδειγμα, η διοίκηση των πυρηνικών δυνάμεων των Η.Π.Α. ονομάστηκε Στρατηγική Αεροπορική Διοίκηση (Strategic Air Command, S.A.C.) γιατί το όπλο της συγκεκριμένης διοίκησης θεωρείται ότι δύναται να κρίνει έναν πόλεμο. Επίσης, κάποιες κατηγορίες οπλικών συστημάτων (λόγου χάρη τα πυραυλικά συστήματα cruise όπως οι SCALP EG) αποκαλούνται «υποστρατηγικά» καθότι πιστεύεται ότι μπορούν να κρίνουν μια σύγκρουση πλήττοντας στόχους εξαιρετικά υψηλής αξίας για τον αντίπαλο. Αν όμως κάποιος μείνει συνεπής στον ορισμό της στρατηγικής κι εξάγει από εκείνον τη σημασία του στρατηγικού τότε στρατηγικό όπλο μπορεί να είναι και η απλή βολίδα ενός τυφεκίου που εξουδετερώνει τον λήπτη μιας κρίσιμης απόφασης που αφορά σε ένα θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων. Η απόπειρα δολοφονίας του Rommel από ομάδα κομάντο του βρετανικού στρατού (το Long Range Desert Group) θα μπορούσε, υπό συνθήκες επιτυχίας, να αναγάγει το όπλο των ειδικών δυνάμεων σε στρατηγικό γιατί θα μπορούσε να διαφοροποιήσει την εξέλιξη της σύγκρουσης στο μέτωπο της Αφρικής. Η αποκωδικοποίηση του γερμανικού Enigma μπορεί επίσης να θεωρηθεί στρατηγικό μέσο και, όσον αφορά στους πόρους, οι βομβαρδισμοί που κατέστρεψαν τις υποδομές καυσίμων του Ράιχ και καθήλωσαν τη Luftwaffe στα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μπορεί να αναγάγει τα Αμερικάνικα βομβαρδιστικά B-17 ή αυτά τα ίδια τα καύσιμα σε στρατηγικά μέσα ίσης αξίας με τα B-29 και τις ατομικές βόμβες που ρίφθηκαν στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι. Διαχρονικά, όλα τα όπλα είναι τακτικά στα άμεσα αποτελέσματά τους κι όλα είναι στρατηγικά στις δυνητικές ή πραγματικές επιπτώσεις της

²⁸² Για τις στρατηγικές επιπτώσεις των πυρηνικών όπλων βλ. Κουσκουβέλης Ηλίας, *Αποτροπή και πυρηνική στρατηγική: θεωρία διεθνών σχέσεων στον Ψυχρό Πόλεμο*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000 και Freedman Lawrence, *The Evolution of Nuclear Strategy*, Palgrave MacMillan, Basingstoke, N.Y., 2003.

χρήσης τους.²⁸³ Επομένως, η ανάδειξη ενός μέσου σε στρατηγικό εξαρτάται από τις ιδιότητές του, τη χρήση του και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκείνη πραγματοποιείται και, πρωτίστως, το βαθμό στον οποίο συμβάλλει για την πραγμάτωση του στόχου.

Στρατηγικό αγαθό είναι, επαγωγικά, το αγαθό εκείνο το οποίο επηρεάζει σε κρίσιμο βαθμό την πραγμάτωση του κρατικού στόχου της επιβίωσης και της οικονομικής ενίσχυσης υπό τις συνθήκες του διεθνούς περιβάλλοντος και των ειδικών χαρακτηριστικών μιας αντιπαράθεσης. Σε αντιδιαστολή με τη φιλελεύθερη εκδοχή ότι όλα τα αγαθά είναι ίσης σημασίας κι ότι απλά αποτελούν μέσα για την αύξηση του πλούτου μέσα από το εμπόριο, στη συγκεκριμένη ανάλυση προσυπογράφεται το επιχείρημα των κρατικοκεντρικών οικονομολόγων ότι κάποια αγαθά τυγχάνουν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και σε συγκεκριμένο χρονικό εύρος μεγαλύτερη αξίας από τα υπόλοιπα και γι' αυτό χρήζουν κυβερνητικής παρέμβασης στην παραγωγή ή προμήθειά τους. Το γεγονός ότι τα αγαθά αυτά δεν παραμένουν στρατηγικά στο διηνεκές ή ότι δεν διατηρούν τη χρησιμότητά τους σε όλες τις περιπτώσεις αλληλεπίδρασης μεταξύ των κρατών δεν περιορίζει την ιδιαιτερότητά τους ως προς τον τρόπο και την ένταση με την οποία επιδιώκεται η εξασφάλισή τους με οικονομικά, πολιτικά ή στρατιωτικά μέσα.

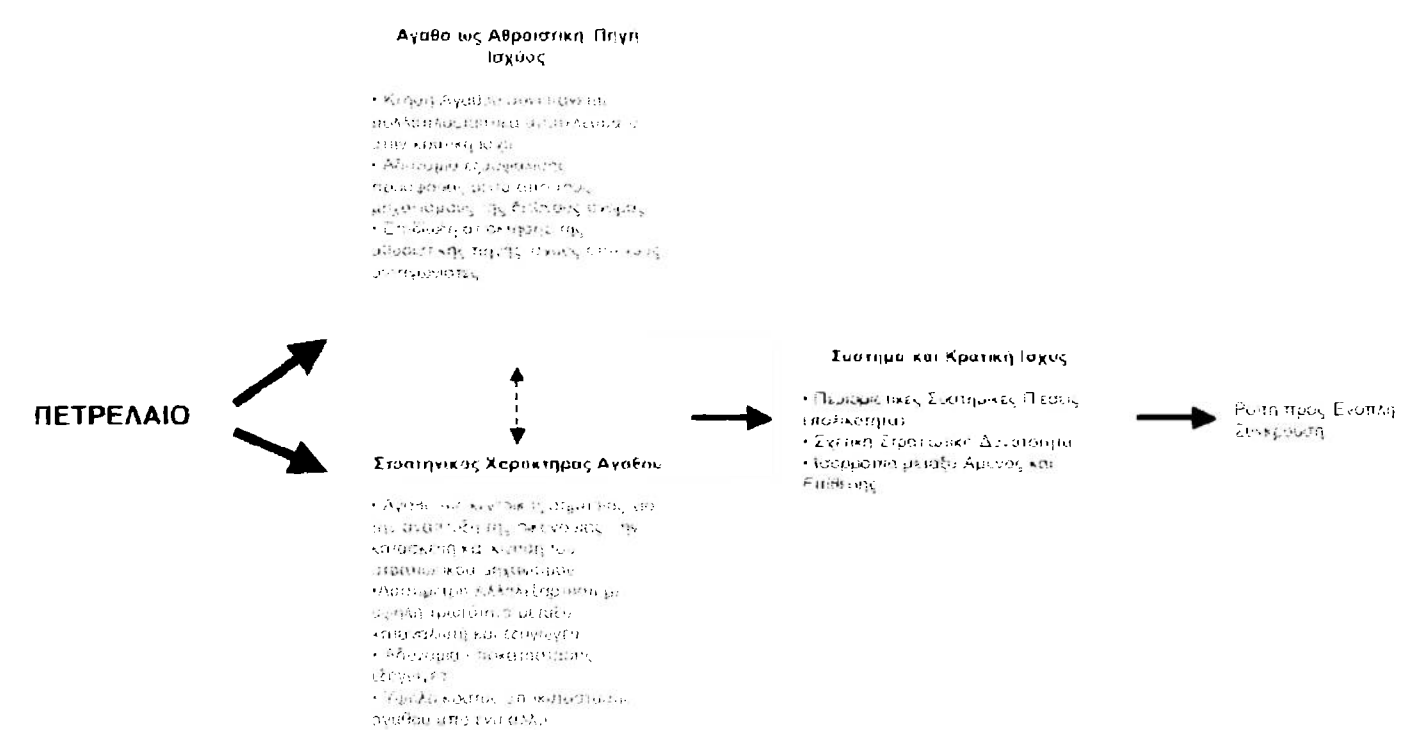
Το επιχείρημα ότι τα στρατηγικά αγαθά υπάρχουν και αντιμετωπίζονται ως τέτοια από τα κράτη δεν επιτρέπει την υιοθέτηση αυτής της θέσης ως προϋποτιθέμενη συνθήκη ανάλυσης διαχρονικού εύρους. Αυτό συνεπάγεται ότι η σημασία του πετρελαίου για το κράτος θα υπολογίζεται στη χρονική διάσταση των υπό μελέτη περιπτώσεων από τις οποίες και θα εξαχθούν τα παρακάτω στοιχεία: α) το αν και κατά πόσο η πρόσβαση στο αγαθό, το πετρέλαιο, ήταν ευχερής ή δυσχερής μέσω του εμπορίου, β) το κατά πόσο το πετρέλαιο μπορούσε να υποκατασταθεί από ένα άλλο αγαθό για τους ίδιους σκοπούς και με αποδεκτό κόστος και σε πόσο χρόνο και γ) το μέγεθος των επιπτώσεων της πραγματικής ή δυνητικής έλλειψής του στην ισχύ του κράτους.

²⁸³ Gray Colin, *Explorations in Strategy*, Praeger, Westport, Conn, 1998, σ. 61.

5 Λειτουργικό Σχήμα Θεωρητικής Προσέγγισης και Υποθέσεις Εργασίας

Στην παρούσα μελέτη υιοθετώ την άποψη του Liberman ότι η αθροιστικότητα υφίσταται ως χαρακτηριστικό της ισχύος και μπορεί υπό προϋποθέσεις να αποτελεί αίτιο πολέμου. Για να αποτελέσει η εξασφάλιση του πετρελαίου αίτιο πολέμου θα πρέπει να αποτελεί ένα «στρατηγικό» αγαθό ώστε η ασφάλεια της προσφοράς του να μην εξαρτάται απλώς από τους μηχανισμούς της διεθνούς αγοράς και η κυβερνητική παρέμβαση να είναι θεμιτή και απαραίτητη και, ταυτόχρονα, να χαρακτηρίζεται από αθροιστικότητα ώστε να προσφέρει επαρκές κίνητρο για την επιδίωξη εμπόλεμης σύγκρουσης προς απόκτησή του.

Οι παραπάνω προϋποθέσεις ουσιαστικά αναπαρίστανται σχηματικά όπως παρακάτω:

Οι παράγοντες αθροιστικότητας που αναφέρθηκαν πιο πάνω όσο και οι όροι υπό τους οποίους ένα αγαθό κατατάσσεται στα «στρατηγικά» οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το πετρέλαιο μπορεί να είναι ταυτόχρονα στρατηγικό αγαθό και αθροιστική πηγή ισχύος υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις:

- Θα πρέπει οι σχέσεις μεταξύ του εισαγωγέα και του εξαγωγέα πετρελαίου να είναι σχέσεις ασύμμετρης αλληλεξάρτησης οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλή τρωτότητα. Αυτό συνεπάγεται ότι:
 - Στις υπό εξέταση χρονικές περιόδους το εισαγόμενο πετρέλαιο να αποτελεί ένα σημαντικό μερίδιο του συνολικά καταναλισκόμενου πετρελαίου.
 - Ο καταναλωτής να μην έχει τη δυνατότητα να υποκαταστήσει τον εξωτερικό προμηθευτή πετρελαίου από έναν άλλο.
 - Ο εξωτερικός προμηθευτής να διαμορφώνει τους όρους προσφοράς του αγαθού υπό καθεστώς ανεξαρτησίας.
 - Το κόστος υποκατάστασης του εισαγόμενου πετρελαίου από εγχώρια παραγόμενο ή από εναλλακτική πηγή ενέργειας να είναι απαγορευτικό είτε εξαιτίας της ανεπαρκούς εγχώριας παραγωγής είτε λόγω τεχνολογικών περιορισμών.
- Θα πρέπει το πετρέλαιο να αποτελεί αθροιστική πηγή ισχύος. Το οποίο συνεπάγεται τις ακόλουθες προϋποθέσεις αθροιστικότητας:
 - Το πετρέλαιο να αποτελεί καθοριστικό μέσο για την ανάπτυξη της κρατικής οικονομίας και η στέρησή του να προκαλεί προβλήματα στην παραγωγική διαδικασία τέτοιας έκτασης ώστε να επηρεάζεται στο σύνολό της η οικονομική ισχύς ως παράγοντας της στρατιωτικής.
 - Η εξασφάλιση του πετρελαίου μέσα από τους μηχανισμούς του διεθνούς εμπορίου να μην εγγυάται την ασφάλεια προσφοράς λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αγοράς.
 - Οι πηγές πετρελαίου να αποτελούν πηγή ισχύος την κτήση της οποίας να επιδιώκουν και οι ανταγωνιστές του κράτους στο διεθνές σύστημα.

Συμπερασματικά, για να αποτελεί μια πηγή ισχύος αίτιο πολέμου θα πρέπει να είναι, εφόσον πρόκειται για εμπορεύσιμο αγαθό, τόσο στρατηγική όσο και αθροιστική αλλά και οι στρατιωτικές δυνατότητες του κράτους να επιτρέπουν την εξασφάλισή της με τη βία. Θα πρέπει να είναι στρατηγική ώστε η απόκτησή της όταν πραγματοποιείται μέσα από το εμπόριο να μην εξασφαλίζει επαρκή «ασφάλεια προσφοράς» και να δίνει στους εμπορικούς εταίρους

οικονομικά πλεονεκτήματα που να μπορούν να μεταφραστούν σε πολιτικά. Παράλληλα, θα πρέπει να είναι αθροιστική ώστε η απόκτησή της, ή αντίστροφα, η απώλειά της να επιφέρει σημαντικά αποτελέσματα στη δυνατότητα του κράτους να διατηρεί ή να επαυξάνει τη σχετική ισχύ του ώστε να εξασφαλίζεται από εξωτερικούς εχθρούς. Τέλος, θα πρέπει το κράτος να διαθέτει επαρκή στρατιωτική ισχύ ώστε ο πόλεμος να προσφέρει περισσότερα οφέλη από την παθητική στάση και την ανάληψη του κόστους της ασύμμετρης αλληλεξάρτησης ή της εξάρτησης.

Έχοντας ορίσει τις προϋποτιθέμενες συνθήκες ανάλυσης, δηλαδή το γεγονός ότι το κράτος δεν επιδιώκει συνεχώς τη μεγιστοποίηση της ισχύος του και ότι τα σχετικά υπερέχουν υπό προϋποθέσεις των απόλυτων κερδών, και έχοντας ξεκαθαρίσει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες ένα εμπορεύσιμο αγαθό μπορεί να είναι «στρατηγικό» και να αποτελεί αθροιστική πηγή ισχύος είναι δυνατή η εξαγωγή των υποθέσεων εργασίας αυτής της ανάλυσης.

1. Τα κράτη πολεμούν για πηγές ισχύος όταν η αθροιστικότητά τους είναι υψηλή.
2. Τα κράτη αντιμετωπίζουν την ενέργεια ως αθροιστική πηγή ισχύος και καταφεύγουν σε πόλεμο για την απόκτησή της.

Β' Εμπειρικός Έλεγχος Θεωρητικών Προτάσεων

6 Αθροιστικότητα και Αίτια Πολέμου: 1945-1968

Στο παρόν κεφάλαιο πραγματοποιείται ο εμπειρικός έλεγχος της θεωρίας της αθροιστικότητας ως αιτίου πολέμου για την περίοδο 1945-1968. Στο κεφάλαιο 7.1 αναλύονται οι όροι της πετρελαϊκής αγοράς κατά το διάστημα 1945 - 1968 και καταδεικνύεται ότι στην εν λόγω χρονική περίοδο δεν πληρούνταν τα κριτήρια ώστε το πετρέλαιο να μπορεί να χαρακτηριστεί αθροιστικό αγαθό και οι εμπορικές σχέσεις γύρω από αυτό να δημιουργούν φαινόμενα ασύμμετρης αλληλεξάρτησης εις βάρος των Η.Π.Α.. Περισσότερο συγκεκριμένα, στο υποκεφάλαιο 7.1.1 γίνεται μια συνοπτική αναφορά στα κύρια χαρακτηριστικά της πετρελαϊκής αγοράς από τη γέννησή της έως το 1945 με στόχο, αφενός, να καταδειχτούν οι ιδιαιτερότητες των οικονομικών του πετρελαίου ως εξαντλήσιμου αγαθού και, αφετέρου, για να τονιστούν οι έμφυτες αδυναμίες της αμερικανικής πετρελαϊκής αγοράς η οποία απαίτησε την παρέμβαση του κράτους αλλά και την κρατική υποστήριξη προς τις εταιρίες στο εξωτερικό. Στο υποκεφάλαιο 7.1.2 αποτιμάται με βάση τα κριτήρια του κεφαλαίου 6 ο βαθμός στον οποίο το πετρέλαιο αποτέλεσε αθροιστικό αγαθό και το εμπόριό του διαμόρφωσε σχέσεις ασύμμετρης αλληλεξάρτησης εις βάρος των Η.Π.Α.. Όπως θα καταδειχθεί, μια σειρά από παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα οι Η.Π.Α. να διατηρήσουν ευρύτατα περιθώρια κάλυψης των εσωτερικών τους ενεργειακών αναγκών με εγχώριες πηγές και η ενεργειακή τους αυτάρκεια να προστατευθεί και από την έλλειψη αλληλεγγύης μεταξύ των πετρελαιοπαραγωγών της Μέσης Ανατολής. Κι ενώ το πετρέλαιο όντως αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης, και αντιμετωπίστηκε ως τέτοιος από τις αμερικανικές κυβερνήσεις, εντούτοις δεν ήταν δυνατό, με βάση τους περιορισμούς της θεωρίας της αθροιστικότητας, να αποτελέσει αίτιο πολέμου γιατί ο αντίπαλος επί Ψυχρού Πολέμου ακολουθούσε ένα δόγμα αυστηρής ενεργειακής αυτάρκειας και εκδήλωνε αδιαφορία για ενεργειακές πηγές εκτός συνόρων. Εξάλλου, στο κεφάλαιο 7.2 αποδεικνύεται ότι η καθολική υπερίσχυση σε επίπεδο συστήματος της αποτροπής έναντι της άμυνας και της επίθεσης είχε ως πρακτικό αποτέλεσμα την αποχή των δύο υπερδυνάμεων από την μεταξύ τους σύγκρουση ανεξάρτητα από το διακύβευμα της ενεργειακής ασφάλειας το οποίο ήταν έτσι κι αλλιώς υποβαθμισμένο σε σημασία.

6.1 Πετρελαϊκή Αγορά και ενεργειακή εξάρτηση των Η.Π.Α. 1945 - 1968

6.1.1 Η Διαμόρφωση της Διεθνούς Πετρελαϊκής Αγοράς 1890-1945

Το πετρέλαιο πρωτοανακαλύφθηκε στα 1859 στις Ηνωμένες Πολιτείες αν και περιορισμένες και ανεκμετάλλευτες ποσότητες του είχαν ήδη ανακαλυφθεί στις ρωσικές περιοχές του Καυκάσου κάποια χρόνια νωρίτερα. Για τα πρώτα είκοσι χρόνια της παρουσίας του στην αμερικανική αγορά το πετρέλαιο ήταν ένα αγαθό το οποίο παράγονταν, διυλίζονταν και διακινούνταν από πληθώρα επιχειρηματιών, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο μια αγορά η οποία πλησίαζε στον τέλειο ανταγωνισμό. Η κατάσταση αυτή αντιστράφηκε και εξελίχθηκε σε κραταιό μονοπώλιο στις αρχές του 1880 από την άνοδο και την τελική κυριαρχία της Standard Oil Company του John Rockefeller καθιστώντας τη βιομηχανία πετρελαίου ως μια από τις πλέον συγκεντρωτικές των Η.Π.Α.. Μέχρι το 1880 η Standard Oil ήλεγχε το 90% της εγχώριας παραγωγής και το 90-95% της συνολικής διύλισης.²⁸⁴ Η αγορά κατέστη μονοπωλιακή εξαιτίας των οικονομιών κλίμακας που δημιουργήθηκαν, τη μείωση του μοναδιαίου κόστους μέσα από την εξασφάλιση χαμηλού κόστους μεταφοράς και τη συγκέντρωση του ελέγχου υπό το καθεστώς μονοπωνίου που απολάμβαναν οι ελάχιστες επιχειρήσεις διύλισης.²⁸⁵ Ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της πετρελαϊκής αγοράς αντιστράφηκε στο εσωτερικό των Η.Π.Α. μόνο με κυβερνητική παρέμβαση, δηλαδή με τη διάλυση της Standard Oil Company στα 1911 με απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α.. Το τελευταίο έκρινε ως ένοχη την εταιρία έναντι κατηγοριών μονοπωλιακών πρακτικών που παραβίαζαν τις προϋποθέσεις που έθετε το Sherman Antitrust Act του 1890.²⁸⁶ Η διάλυση της Standard Oil προστάτεψε την αμερικανική αγορά από τις δυσμενείς επιπτώσεις του μονοπωλίου και κληροδότησε πολυάριθμες διάδοχες εταιρίες, εντούτοις δεν εξασφάλισε ένα καθεστώς ελεύθερου ανταγωνισμού. Η αμερικανική αγορά ήταν σε κάθε περίπτωση στρεβλή και

²⁸⁴ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil: The Industry, the State System and the World Economy*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1991, σ. 90.

²⁸⁵ Οι οικονομίες κλίμακας που παρουσιάζονταν στον τομέα διύλισης στα τέλη του 19ου αιώνα διαφαίνονται από το συσχετισμό κόστους μεταξύ του τραστ της Standard Oil και των ανταγωνιστών της. Το μέσο κόστος διύλισης των μικρότερων εταιριών έφτανε τα 2,5 cents του δολαρίου το γαλόνι ενώ το αντίστοιχο κόστος της Standard Oil έφτανε μόλις τα 0,534 cent. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι μικρές εταιρίες διύλισης να οδηγηθούν στην παρακμή και την εξάλειψη. Ο αριθμός τους μειώθηκε από 155 στα 1870 σε 89 το 1880. Βλ. Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, Croom Helm, London, 1986, σ. 21. Βλ. επίσης σχετικά Granitz Elizabeth, Klein Benjamin, "Monopolization by «Raising Rival's Costs»: The Standard Oil Case", *Journal of Law and Economics*, Vol. 39, No. 1, April 1996, σσ. 1-47.

²⁸⁶ Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε η αμερικανική δικαιοσύνη εναντίον της Standard Oil Company βλ. Jones Eliot, *The trust problem in the United States*, MacMillan, New York, 1922, σ. 73-81 βλ. επίσης Yergin Daniel, *The Price*, Free Press, 1992, σσ. 96-113.

ασταθής καθώς οι θεμελιώδεις οικονομικές αρχές της παραγωγής εξαντλήσιμων αγαθών δεν ακολουθούνταν λόγω ειδικών συνθηκών πετρελαϊκής παραγωγής.

Είναι απαραίτητο, σε αυτό το σημείο, να γίνει μια γενική αναφορά στις οικονομικές αρχές τις οποίες ακολουθεί η παραγωγή του πετρελαίου. Το πετρέλαιο εξορύσσεται από τοποθεσίες που έχουν διαγνωσθεί ως πιθανώς περιέχουσες κοιτάσματα και στις οποίες πραγματοποιούνται γεωτρήσεις. Η εν δυνάμει παραγωγικότητα κάθε “πηγαδιού” πετρελαίου καθορίζεται από το μέγεθός του, από το γεωλογικό του προφίλ, από την μηχανική εγκατάσταση εξόρυξης που χρησιμοποιείται και από τη μέθοδο μεταφοράς του εξορυσσόμενου υλικού. Η φυσική και ιδεατή περίπτωση γεώτρησης αφορά στην εξόρυξη του πετρελαίου χωρίς μηχανική υποστήριξη αλλά με την εκμετάλλευση της πίεσης που ασκούν τα περιεχόμενα αέρια στο υγρό και τα οποία το οδηγούν στην επιφάνεια. Αν η πίεση δεν είναι αρκετή (ή καταστεί με τη χρήση ανεπαρκής) τότε χρησιμοποιούνται άλλες μέθοδοι όπως η μηχανική άντληση του πετρελαίου ή η έκχυση ύδατος στην υπόγεια δεξαμενή ώστε με την άνοδο της γενικής στάθμης να οδηγηθεί το πετρέλαιο στην επιφάνεια. Τέτοιες μέθοδοι αυξάνουν σημαντικά το κόστος εξόρυξης και συνήθως εφαρμόζονται μόνο στις περιπτώσεις που τα υπόλοιπα κόστη εκμετάλλευσης είναι αρκούντως χαμηλά ώστε το τελικό προϊόν να μπορεί να διατεθεί υπό ανταγωνιστικούς όρους στην αγορά.

Η εξερεύνηση για νέα κοιτάσματα υποβάλλεται στους περιοριστικούς υπολογισμούς του κόστους της σεισμολογικής έρευνας, της γεώτρησης, του εξοπλισμού, του κεφαλαίου που θα απαιτείται για τη συντήρηση ή αναβάθμισή του όπως και την τελική πρόσοδο από την πώληση του πετρελαίου στην αγορά. Το κόστος και το όφελος αναδύονται ετεροχρονισμένα, με τα αρχικά κόστη εξερεύνησης να προηγούνται των αρχικών προσόδων και το κόστος συντήρησης και αναβάθμισης του εξοπλισμού να έπεται. Σε γενικές γραμμές και σε βάθος χρόνου, τα κόστη παραγωγής πετρελαίου παγκοσμίως ακολουθούν μια χαρακτηριστική κατανομή με την αρχική επένδυση να είναι υψηλή, τα λειτουργικά κόστη που έπονται να παραμένουν περίπου σταθερά και να αποτελούν ένα μικρό ποσοστό της τιμής ανά βαρέλι το οποίο όμως ποσοστό να αυξάνεται σταδιακά μετά από το σημείο καμπής και την αναμενόμενη πτώση της ετήσιας παραγωγής.²⁸⁷

Η εξόρυξη του πετρελαίου ως τμήμα μιας ευρύτερης παραγωγικής διαδικασίας παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα λόγω του ότι αποτελεί εξαντλήσιμο αγαθό. Ο παραγωγός είναι υποχρεωμένος να ρυθμίζει την παραγωγή λαμβάνοντας υπόψη το έμφυτο ρίσκο του να παράγει

²⁸⁷ Hartshorn J. E., *Oil trade: politics and prospects*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, σ.56.

τώρα εκείνο που θα μπορούσε να παράξει αργότερα. Πρόκειται για το κόστος που ορίζεται στην ξένη βιβλιογραφία ως *user cost*, *scarcity rent* ή *scarcity royalty*. Ο πρώτος ο οποίος διατύπωσε, ανέλυσε και υπολόγισε το ρίσκο και τα αποτελέσματά του στην προσφερόμενη ποσότητα του εξαντλούμενου αγαθού, ο Harold Hotelling, βασίστηκε στη λογική διατύπωση ότι η σημερινή παραγωγή πετρελαίου συνεπάγεται μειωμένη παραγωγή στο μέλλον κι επομένως η σημερινή οριακή πρόσδοδος του πετρελαίου θα πρέπει να περιέχει την αξία των απολεσθέντων οριακών προσόδων που συνεπάγεται η σημερινή παραγωγή έναντι της μελλοντικής.²⁸⁸ Στην ουσία, πρόκειται για το εναλλακτικό κόστος της επένδυσης στην παραγωγή. Αν η αξία ενός αποθέματος στο έδαφος αυξάνεται σε ένα ποσοστό 1% ετησίως αλλά η αξία των εναλλακτικών επενδύσεων στον ίδιο χρόνο αυξάνεται με ένα ποσοστό 5% τότε το πετρέλαιο δεν θα πρέπει να εξορυχτεί αλλά το κεφάλαιο που θα δαπανούνταν σε αυτή τη διαδικασία θα έπρεπε να επενδυθεί σε κάποιον άλλο περισσότερο προσοδοφόρο τομέα. Επομένως, η λογιστική επεξεργασία της παραγωγής πετρελαίου καθορίζεται, συν τοις άλλοις, από την ανάλυση των προεξοφλητικών ταμειακών ροών για την εκτίμηση της παρούσας αξίας μιας επένδυσης. Η ανάλυση επιτρέπει την εξίσωση των ταμειακών εκροών [με άλλα λόγια τα καθαρά λειτουργικά κόστη] με τις προσόδους που θα προκύψουν από τη μελλοντική παραγωγή δεδομένου του κόστους «αναμονής-μη παραγωγής» και εκπεφρασμένου μέσα από τον προεξοφλητικό τόκο [*discount rate*] που ο επενδυτής ενσωματώνει στην τιμή.²⁸⁹ Επιπρόσθετα, μέσα στον προεξοφλητικό τόκο συνυπολογίζεται και η φθίνουσα παραγωγικότητα της επένδυσης από τη στιγμή που θα επιτευχθεί το βέλτιστο επίπεδο παραγωγής.

Η παραγωγικότητα μιας επιχείρησης άντλησης πετρελαίου μπορεί αριθμητικά να αποδοθεί από τον συσχετισμό αποθέματος προς παραγωγής (*Reserve to Production Ratio*, στο εξής αριθμοδείκτης *R/P*) μια τιμή 10 του οποίου αποτελεί και την πρακτική απόλυτη οροφή παραγωγής πετρελαίου σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο.²⁹⁰ Στην καθημερινή επιχειρηματική πρακτική, ο μέσος όρος των τιμών αυτών βρίσκεται σε ακραία περίπτωση στο 15 αλλά

²⁸⁸ Βλ. Hotelling, "The Economics of Exhaustible Resources", *The Journal of Political Economy*, Vol.39, No.2, April 1931, σσ.137-175. Το θεώρημα του Hotelling ελέγχθηκε επανειλημμένα εμπειρικά και αν και υπέστη βάσιμη κριτική όσον αφορά στις υποθέσεις εργασίας του και στην ακρίβειά του σε διαφορετικά προφίλ αγορών και επιχειρήσεων εντούτοις αποτελεί τη βάση των περισσότερων προσεγγίσεων. Χαρακτηριστικά βλ. Devarajan Shantayanan, Fisher Antony C., "Hotelling's "Economics of Exhaustible Resources": Fifty Years later", *Journal of Economic Literature*, Vol. 19, No. 1, March 1981, σσ.65-73. Επίσης βλ. Adelman, "Modelling World Oil Supply", στο Adelman, *The Economics of Petroleum Supply*, 1993, σ.275 και Gordon Richard L., "A Reinterpretation of the Pure Theory of Exhaustion", *The Journal of Political Economy*, Vol. 75, No. 3, June 1967, σσ. 274-286. Για έναν αυστηρότερο εμπειρικό έλεγχο και μια εμπεριστατωμένη κριτική βλ. Halvorsen Robert, Smith Tim R., "A Test of the Theory of Exhaustible Resources", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 1, February 1991, σσ.123-140.

²⁸⁹ Hartshorn, *Oil trade: politics and prospects*, 1993, σ.54

²⁹⁰ Banks Ferdinand E., *The Political Economy of Oil*, Lexington Books, Lexington Mass., 1980, σ.46.

συχνότερα πολύ παραπάνω κυρίως επειδή κανένας παραγωγός δεν έχει κίνητρο να παράγει τη μέγιστη ποσότητα σε δεδομένο χρόνο αλλά και λόγω τεχνικών δυσχερειών που σχετίζονται με το ιξώδες του υλικού και τη διαπερατότητα (permeability) των τοιχωμάτων του κοιτάσματος.²⁹¹ Σχηματικά και σε παγκόσμιο επίπεδο, ένας μέσος όρος R/P του ύψους του 10 θα σήμαινε ότι όλοι οι παραγωγοί παράγουν το μέγιστο, μη λαμβάνοντας υπόψη ότι πολλές εγκαταστάσεις εξόρυξης βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της ανάπτυξης ή σε εκείνο της φθίνουσας απόδοσης. Σε κάθε περίπτωση, η παραγωγή πετρελαίου σε δεδομένο χρόνο, λαμβανομένων υπόψη των οικονομικών της προεκτάσεων, αναπαρίσταται γραφικά με μια καμπύλη ανάστροφου U η οποία σε πρώτη φάση ανέρχεται, αγγίζει το ανώτατό της σημείο (το σημείο καμπής) καθώς η εξόρυξη του υλικού είναι εύκολη κι επομένως χαμηλού κόστους, και μετά ξεκινά μια ομαλή κυρτή κάθοδο προς τον μηδενισμό της που συνεπάγεται την εξάλειψη του υλικού ή, περισσότερο συχνά, την αντιοικονομική εξαγωγή του.

Η ρύθμιση της παραγωγής αποσκοπεί στην ομαλοποίηση της καμπύλης ώστε η πετρελαιοπαραγωγός επιχείρηση να παραμείνει κερδοφόρα για το μέγιστο δυνατό χρονικό διάστημα. Στην περίπτωση που κάποιος παραγωγός επέλεγε μια παραγωγή πολύ υψηλών ρυθμών (και άρα χαμηλού R/P) θα έπρεπε να συμβιβαστεί με το γεγονός ότι από κάποιο χρονικό σημείο και μετά θα παράγει με εξαιρετικά χαμηλούς ρυθμούς κι επομένως θα έχει μειωμένη κερδοφορία στο πλαίσιο της αγοράς. Συνεπώς, ο αριθμοδείκτης R/P καταγράφει τα περιθώρια παραγωγής σε σχέση με τη κερδοφορία και δεν αφορά στη φυσική παραγωγή πετρελαίου η οποία μπορεί να ακολουθήσει διαφορετική πορεία.

Οι απαιτήσεις ακριβούς προσδιορισμού του αριθμοδείκτη R/P δεν μπορούν να είναι αυστηρές, συχνά καθίστανται βραχυχρόνια παραπλανητικές, κυρίως επειδή η διάγνωση του ακριβούς μεγέθους αποθεμάτων είναι δυσχερής. Ο αριθμητής του κλάσματος είναι στην πραγματικότητα κυμαινόμενος από τη στιγμή που κανένας από τους παραγωγούς δεν μπορεί να διαγνώσει με ακρίβεια, και κυρίως σταθερότητα, τα συνολικά διαθέσιμα αποθέματα που εκμεταλλεύεται. Χαρακτηριστικά, μέχρι το 1949 ο R/P στο χώρο της Μέσης Ανατολής ήταν περίπου 65:1 όχι εξαιτίας χαμηλής παραγωγής αλλά κυρίως εξαιτίας των συνεχών ανακαλύψεων νέων και εκτεταμένων κοιτασμάτων. Ακόμα και στις περιόδους πολύ υψηλής παραγωγικότητας, πριν το 1973, ο R/P δεν είχε πέσει ποτέ κάτω από το 45:1.²⁹²

²⁹¹ Βλ. Feygin M. and Satkin R., "The Oil Reserves-to-Production Ratio and Its Proper Interpretation", *Natural Resources Research*, Vol. 13, No. 1, March 2004, σσ. 57-58.

²⁹² Hartshorn, *Oil trade: politics and prospects*, σ.60.

Στη θεωρία, ωστόσο, ο αριθμοδείκτης R/P δεν αποκρύπτει το γεγονός ότι η παραγωγή πετρελαίου σε κάποιο χρονικό σημείο θα κορυφωθεί κι από εκεί και μετά θα αρχίσει να μειώνεται σταδιακά κυρίως για οικονομικούς λόγους. Ανασταλτικό παράγοντα σε αυτή τη εξέλιξη χωρίς επιστροφή, ωστόσο, αποτελεί α) η τεχνολογία η οποία μπορεί μακροπρόθεσμα να αναβαθμίσει τις δυνατότητες εξόρυξης καθιστώντας οικονομική αυτή τη διεργασία ακόμα και στα τελευταία στάδια παραγωγής πετρελαίου από ένα δεδομένο κοιτάσμα, β) η ανεύρεση νέων κοιτασμάτων που μέχρι τώρα δεν γνωρίζαμε ή θεωρούσαμε αντισυμβατικό να εκμεταλλευτούμε με δεδομένη την τεχνολογία αλλά και γ) η μείωση της ζήτησης (για πολιτικούς, τεχνολογικούς και οικονομικούς λόγους) η οποία δύναται να καθυστερήσει την έλευση αυτού του χρονικού σημείου. Υπ' αυτή την οπτική, η εκτίμηση των αποθεμάτων ενέργειας σε παγκόσμιο ή τοπικό/κρατικό επίπεδο και οι επιπτώσεις τους στο ύψος παραγωγής δεν είναι μόνο δυσχερής αλλά ακόμα κι αν καθίστατο δυνατή θα ήταν δύσκολο να υπολογιστεί σε βάθος χρόνου λόγω της αδυναμίας συνυπολογισμού των τεχνολογικών εξελίξεων ή και οποιονδήποτε άλλων παραγόντων, ακόμα και πολιτικών, που επηρεάζουν την παραγωγή.²⁹³ Όπως υποστηρίζει ο Adelman, η εξάντληση ενός αγαθού είναι το αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ δύο δυνάμεων: της φθίνουσας απόδοσης και της διευρυνόμενης γνώσης.²⁹⁴ Το γεγονός αυτό καταδεικνύει πάνω από όλα ότι η προσφορά και η τιμή του πετρελαίου δεν θα πρέπει να υπολογίζεται μέσα από μια συνάρτηση που να θέτει σε ρόλο παράγοντα το συνολικό απόθεμα αλλά η έμφαση θα πρέπει να δίνεται στο οριακό κόστος παραγωγής.

Η αμερικανική αγορά μέχρι το 1920 δεν είχε ωριμάσει σε βαθμό τέτοιο ώστε να επιτρέπει την ορθολογική εκτίμηση των πετρελαϊκών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και την αποδοτική εκμετάλλευσή τους κατά το πρότυπο που περιγράφηκε παραπάνω. Η επενδυτική δραστηριότητα είχε πράγματι δημιουργήσει τις υποδομές μιας εθνικής αγοράς πετρελαίου με τα παραγωγικά κέντρα να συνδέονται με τις αγορές μέσω σιδηροδρομικών μεταφορών και αγωγούς και το Κάνσας, η Οκλαχόμα και το Τέξας να αναδεικνύονται σύντομα στους μεγαλύτερους παραγωγούς καλύπτοντας το 54% της συνολικής παραγωγής της χώρας. Παραταύτα, η υπερεκμετάλλευση του εδάφους από τις εταιρίες προκαλούσε έντονες διακυμάνσεις της τιμής με ανεξέλεγκτη, σχεδόν χαοτική, περιοδικότητα. Το έδαφος που εκμεταλλεύονταν οι εταιρίες ήταν εκείνο που τους εκμίσθωναν οι ιδιώτες και, καθώς η

²⁹³ Χαρακτηριστική ανάλυση η οποία ενσωματώνει στους υπολογισμούς τόσο οικονομικές όσο και πολιτικές επιρροές στην παραγωγή του πετρελαίου είναι αυτή του Drollas Leo, "Oil supplies and the world oil market in the long run", paper presented at the International Association of Energy Economists Conference, Tokyo, June, 1986 από το Hartshorn, *Oil Trade: Politics and Prospects* σ.246. Ο Drollas αναφέρει μια χρονική μετατόπιση της αύξησης της παραγωγής πετρελαίου στη δεκαετία του 1970 λόγω των εξαιρετικά υψηλών τιμών που επικράτησαν και αποσύνδεσε την τιμή από την σπανιότητα του αγαθού.

²⁹⁴ Adelman, "Modelling World Oil Supply" στο *The Economics of Petroleum Supply*, 1993, σ. 272.

ανακάλυψη μιας πετρελαιοφόρας περιοχής προσέλκυε πολλές εταιρίες σε ταυτόχρονες επενδύσεις σε εγγύς τοποθεσίες, ήταν ιδιαίτερα συχνό το φαινόμενο διαφορετικές εταιρίες να αντλούν από την ίδια υπόγεια δεξαμενή πετρελαίου.²⁹⁵ Σε αυτές τις περιπτώσεις η επιχειρηματική επιτυχία έγκειτο στην κατά το δυνατόν ταχύτερη εξόρυξη του πετρελαίου (τα επιπλέοντα στρώματα του οποίου ήταν και τα χαμηλότερου κόστους εξόρυξης) και στην ταχεία τροφοδότηση της αγοράς ώστε να καλυφθούν τα μερίδια ζήτησης. Η έμφαση στην ταχύτητα εξόρυξης και διάθεσης κληρονομούσε στην αγορά μια κυκλικότητα στο πλαίσιο της οποίας η τιμή του πετρελαίου ανέβαινε όταν δεν υπήρχαν πολλές περιοχές προς εκμετάλλευση, έπεφτε με μεγάλη ταχύτητα όταν βρίσκονταν κάποιο καινούργιο κοίτασμα και ανέβαινε και πάλι κατακόρυφα όταν από την υπερεκμετάλλευση το κοίτασμα καθίσταντο οικονομικά άχρηστο. Επομένως, στις πρώτες δεκαετίες της παραγωγής πετρελαίου στις Η.Π.Α. η αγορά ήταν ασταθής και η εξίσωση της προσφοράς με τη ζήτηση ήταν από δυσχερής έως και αδύνατη στα πλαίσια μιας ελεύθερης αγοράς.

Η πορεία της ζήτησης του πετρελαίου, από την άλλη πλευρά, εξαρτήθηκε από τη χρήση του ως απαραίτητη πρώτη ύλη για τη βιομηχανία και τις μεταφορές. Αρχικά, η ζήτηση παρέμεινε χαμηλή καθώς το πετρέλαιο χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως καύσιμο για φωτισμό και μόνο μετά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ένα μέρος της παραγωγικής διαδικασίας και των μεταφορών άρχισε να το χρησιμοποιεί. Η μεταστροφή αυτή ενισχύθηκε περαιτέρω από την αύξηση της παραγωγής η οποία οδήγησε και στην πτώση της τιμής του. Στα 1900 το κόστος του πετρελαίου έφτανε μέχρι και το δωδεκαπλάσιο του αντίστοιχου του άνθρακα καθιστώντας τη χρήση του εξαιρετικά ασύμφορη. Παρ' όλα αυτά, μέσα σε 20 χρόνια, από το 1910 μέχρι και το 1930, η παγκόσμια παραγωγή πετρελαίου εκτινάχθηκε από τα 327 εκατ. βαρέλια στα 1411 εκατ. βαρέλια συμπιέζοντας βαθμιαία την τιμή του προϊόντος.²⁹⁶

Στο διεθνές πεδίο η παραγωγή και το εμπόριο πετρελαίου επηρεάστηκαν άμεσα από την μετάλλαξη της διεθνούς αγοράς όπως αυτή προέκυπτε από την σταδιακή περιστολή της Pax Britanica και την ταχεία ανάδυση της αμερικανικής οικονομικής ισχύος. Οι δεκαετίες μετά το 1890 σήμαναν τη δραματική εξωστρέφεια της αμερικάνικης οικονομίας εκτεφρασμένη κυρίως μέσα από τις άμεσες ξένες επενδύσεις. Κατά την περίοδο 1900-1913 οι πρόσοδοι από τις αμερικανικές επενδύσεις στο εξωτερικό, άμεσες και έμμεσες, αυξήθηκαν με ταχύτερους

²⁹⁵ Για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση του φαινομένου από την άποψη της οικονομικής θεωρίας όπως και για δυνητικές μορφές επίλυσής του βλ. Libecap Gary D., Wiggins Steven N., "Contractual Responses to the Common Pool: Prorating of Crude Oil Production", *The American Economic Review*, Vol. 74, No. 1, March 1984.

²⁹⁶ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil: The Industry, the State System and the World Economy*, Pennsylvania State University Press, University Park, 1991, σ. 91.

ρυθμούς από ότι οι πρόσοδοι από τις εξαγωγές.²⁹⁷ Αυτές οι επενδύσεις είχαν συγκεντρωθεί σε περιορισμένο αριθμό κλάδων. Από το 1890 μέχρι και το 1914 παραπάνω από τα δύο τρίτα των υπερπόντιων επενδύσεων αφορούσαν στους χώρους των ορυχείων, των βιομηχανιών, της γεωργίας και του πετρελαίου με άλλα λόγια κλάδους οι οποίοι αφορούσαν κυρίως τις πρώτες ύλες και τη βιομηχανία.²⁹⁸

Στο μέτωπο της πετρελαϊκής παραγωγής ο διακρατικός ανταγωνισμός εντάθηκε πριν ακόμα την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Τα συμφέροντα της Μεγάλης Βρετανίας και των Η.Π.Α. συγκρούονταν στην ενεργειακή εκμετάλλευση του Μεξικού, οι Βρετανοί και οι Ρώσοι συγκρούονταν για τους ίδιους λόγους στη Μέση Ανατολή, τα αμερικανικά συγκρούονταν με τα ολλανδικά συμφέροντα στις Ολλανδικές Ανατολικές Ινδίες. Αμερικανοβρετανική σύγκρουση υπήρχε επίσης στη Μπούρμα ενώ Βρετανοί, Γερμανοί, Τούρκοι, Γάλλοι, Αμερικανοί, Ιταλοί και Ιρακινοί ανταγωνίζονταν για τα πετρέλαια της Μοσούλης.²⁹⁹ Ο ανταγωνισμός συμφερόντων αυξήθηκε περαιτέρω με την έλευση του πρώτου παγκόσμιου πολέμου η οποία, αφενός, ενέτεινε τη δυναμική για την αφομοίωση του πετρελαίου στην παραγωγική διαδικασία, στις μεταφορές και στη στρατιωτική μηχανή και, αφετέρου, αποτέλεσε ευκαιρία για μια ολική διαπραγμάτευση της κατανομής των ενεργειακών πόρων ανάμεσα στους νικητές.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου ακολουθήθηκαν δύο μοντέλα διαχείρισης των πετρελαϊκών αναγκών και αμφότερα ικανοποιούσαν την ανάγκη για την ανάληψη ρόλου από το κράτος στο ζήτημα της προμήθειας του πετρελαίου. Το αγγλικό αφορούσε στον απευθείας έλεγχο των πετρελαϊκών ζητημάτων από το κράτος με άμεσες παρεμβάσεις στην αγορά και ουσιαστική ιδιοποίηση της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Χαρακτηριστικά, στα 1914 οι Winston Churchill και Λόρδος Fisher επέτυχαν να υιοθετηθεί η πετρελαιοκίνηση στο βρετανικό ναυτικό και αμέσως μετά εξώθησαν τη βρετανική κυβέρνηση στην εξαγορά του 51% της Anglo-Persian Company ώστε να επιτευχθεί η ασφάλεια προσφοράς πετρελαίου.³⁰⁰ Το αμερικανικό, αντίθετα, επεδίωκε την εξασφάλιση σταθερής προσφοράς πετρελαίου κυρίως μέσα από τη συνεργασία με τις ιδιωτικές πετρελαϊκές επιχειρήσεις. Δημιουργήθηκαν θεσμικοί μηχανισμοί με σκοπό την αποτελεσματικότερη χρήση του πετρελαίου που παράγονταν από τις

²⁹⁷ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, Croom Helm, London, 1986, σ. 12.

²⁹⁸ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 92.

²⁹⁹ Ο.π., σ. 93.

³⁰⁰ Βλ. σχετικά Jones Gareth G., "The British Government and the Oil Companies, 1912-1924: the search for an oil policy", *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3, September 1977, σσ. 647-672. Για μια εκτενέστερη ανάλυση βλ. Reguer Sara, "Persian Oil and the First Lord: A Chapter in the Career of Winston Churchill", *Military Affairs*, Vol. 46, No. 3, October 1982, σσ. 134-138.

εταιρίες αλλά η κυβέρνηση δεν αναμειγνύονταν στα ζητήματα παραγωγής και στην ατζέντα των στόχων των εταιριών. Η National Petroleum War Service Committee είχε υπό την ευθύνη της την κατανομή του πετρελαίου ανάμεσα στις πολιτικές και στρατιωτικές χρήσεις ενώ το U.S. Fuel Administration που συστήθηκε στα 1918 είχε αποκλειστικά εποπτικό της πετρελαϊκής βιομηχανίας ρόλο.³⁰¹

Στο τέλος του πολέμου, παρόλα αυτά, οι ανησυχίες της αμερικανικής κυβέρνησης για την πιθανότητα εξάντλησης των πετρελαϊκών αποθεμάτων της χώρας εντάθηκαν με το σκεπτικό των δυνητικών αποτελεσμάτων. Ενδεχόμενη εξάντληση θα συνεπάγονταν σοβαρά προβλήματα στην οικονομία γενικά και τις ναυτικές δυνατότητες ειδικότερα κι όλα αυτά σε ένα περιβάλλον όπου ο ανταγωνισμός με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις οι οποίες ήδη δραστηριοποιούνταν στις περιοχές της Μέσης Ανατολής και της Νοτιοανατολικής Ασίας διαφαίνονταν αναπόφευκτος. Οι Ολλανδοί διατηρούσαν και εκμεταλλεύονταν τα δικαιώματά τους στις Ανατολικές Ινδίες μέσω της ολλανδο-αγγλικής Royal Dutch Shell και μέσω νόμου του ολλανδικού κράτους ουσιαστικά απαγόρευαν την εκμετάλλευση κοιτασμάτων της αποικίας από μη Ολλανδούς πολίτες ή εταιρίες οι οποίες δεν είχαν έδρα στη μητρόπολη. Παράλληλα, από τον Απρίλιο του 1920 η Συμφωνία του Σαν Ρέμο έλυσε τις ιδιοκτησιακές διαφορές επί των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης μεταξύ Γαλλίας και Μεγάλης Βρετανίας και κληροδοτούσε στη Βρετανία την Παλαιστίνη και τη Μοσούλη ενώ στη Γαλλία τη Συρία και τον Λίβανο. Οι εξελίξεις δημιούργησαν έκδηλο εκνευρισμό στην αμερικανική πολιτική ηγεσία η οποία διέβλεπε προσπάθειες από τους συμμάχους της να κλείσουν οι πόρτες στην επιχειρηματική επέκταση. Οι αντιδράσεις εξωτερικεύτηκαν κατά την προεδρία Wilson με την ψήφιση του Mineral Leasing Act του 1920 το οποίο, ως αντίποινα, απαγόρευε εκμετάλλευση αμερικανικών εδαφών από εταιρίες των οποίων οι χώρες δεν παρείχαν αντίστοιχες ελευθερίες στις αμερικανικές.³⁰² Στο απόγειο της αμερικανοβρετανικής έντασης, επί προεδρίας Warren G. Harding συζητήθηκε ακόμα και η επιβολή πετρελαϊκού εμπάργκο κατά της Βρετανίας.³⁰³

Η U.S. Fuel Administration κατέληξε έτσι σε μια προσπάθεια «άτυπης» αλλά επισταμένης ενθάρρυνσης της επέκτασης των αμερικανικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό. Ο διευθυντής του τμήματος πετρελαίου της Fuel Administration, Mark Requa, υποστήριζε «την απόκτηση... με οποιοδήποτε τρόπο, αποθεμάτων πετρελαίου από τους ομοεθνείς μας στο

³⁰¹ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 93-94.

³⁰² Yergin Daniel, *The Prize*, Free Press, 1993, σ. 195.

³⁰³ Ο.π., σ. 196.

εξωτερικό».³⁰⁴ Υπό αυτές τις πολιτικές συνθήκες οι αμερικανικές ανησυχίες άγγιζαν τα όρια της φρενίτιδας τόσο από πλευράς του πολιτικού σώματος όσο και των ειδικών επιστημόνων επί του ζητήματος.³⁰⁵ Αποτέλεσμα της εγρήγορσης που προκλήθηκε ήταν η ενεργοποίηση της αμερικανικής διπλωματίας για την επιρροή στη διεθνή αγορά πετρελαίου. Το American Petroleum Institute συστήθηκε στα 1919, ως διάδοχος του U.S. Fuel Administration, και η αποστολή του εξελίχθηκε από τον απλά εποπτικό σε έναν ουσιαστικό συντονιστικό και συμβουλευτικό παράγοντα μεταξύ της κυβέρνησης και των εταιριών ώστε να εξασφαλιστεί η όσο το δυνατόν ευχερέστερη πρόσβαση στις πετρελαιοπαραγωγές περιοχές του εξωτερικού για τα αμερικανικά συμφέροντα. Η πολιτική της ελεύθερης αγοράς εντός κι εκτός του αμερικανικού κράτους συμπίεστηκε υπό το ανομολόγητο δόγμα «εκμετάλλευση στο εξωτερικό, συντήρηση στο εσωτερικό».

Το δόγμα αυτό υπογραμμίστηκε και από την σταδιακή υιοθέτηση μιας πολιτικής μεριδίων παραγωγής στο εσωτερικό των Η.Π.Α.. Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, η εσωτερική αγορά των Η.Π.Α. έπασχε από την αστάθεια που κληρονομούσε η μαζική εκμετάλλευση του υπεδάφους από πολυάριθμους παραγωγούς. Από το 1926 μέχρι και το 1935 η αμερικανική κυβέρνηση κατέβαλλε αγωνιώδεις προσπάθειες για να ισορροπήσει την ιδιαιτέρως ασταθή εσωτερική αγορά. Η πολιτική που υιοθετήθηκε μέσα από τη σύγκρουση αγοράς – κράτους στα 1935, και κατά βάση ακολουθήθηκε μέχρι και το 1972, δημιουργούσε ένα σύνολο εσωτερικών κανονισμών με τους οποίους καθορίζονταν α) τα μερίδια παραγωγής μεταξύ των διαφορετικών πηγαδιών πετρελαίου, β) οι προϋπολογισμοί της ζήτησης από το Γραφείο Ορυχείων ώστε να υπάρχουν στοιχεία για την εξίσωση της παραγωγής με τη ζήτηση, γ) οι ομοσπονδιακοί νόμοι οι οποίοι θα επέβαλαν ποινές στην περίπτωση παράβασης των κανονισμών του εμπορίου μεταξύ των πολιτειών και δ) το Interstate Oil Compact το οποίο συντόνιζε τις διαπολιτειακές πολιτικές παραγωγής.³⁰⁶ Η σταθεροποίηση της αγοράς και η διατήρηση των τιμών σε σχετικά υψηλά επίπεδα επιτεύχθηκε από την αμερικανική κυβέρνηση υπό τη θυσία, βέβαια, του περιορισμού της ελεύθερης και αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Συνεπώς, με την κυβερνητική παρέμβαση του 1935 η εσωτερική αγορά πετρελαίου των Η.Π.Α. μετεξελίχτηκε σε ένα κυβερνητικά ρυθμιζόμενο καρτέλ.

Η πολιτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα το εμπόριο πετρελαίου να καταστεί από την άποψη της αμερικανικής αγοράς ιδιαιτέρως εξωστρεφές καθώς η εσωτερική κατάσταση

³⁰⁴ U.S. Fuel Administration, *Final Report of the United States Fuel Administration*, 1917 – 1919, U.S. Government Printing Office, Washington, 1921, σ. 261.

³⁰⁵ Krasner Stephen, *Defending the National Interest*, Princeton University Press, Princeton, σ. 107-108.

³⁰⁶ Libecap Gary D., “The Political Economy of Crude Oil Cartelization in the United States”, 1933-1972, *The Journal of Economic History*, Vol. 49, No. 4, December 1989, σ. 840.

παγιώθηκε και ο ανταγωνισμός μειώθηκε χάριν της σταθερότητας. Το πρότυπο επενδύσεων στον πετρελαϊκό κλάδο μετατράπηκε από εκείνο το οποίο έδινε έμφαση σε επενδύσεις που θα βελτιώναν τη θέση των εταιριών στην εσωτερική αγορά των Η.Π.Α. σε ένα το οποίο επιδίωκε την μέγιστη εξασφάλιση αποθεμάτων πετρελαίου στο εξωτερικό με την πολιτική αρωγή της αμερικανικής κυβέρνησης. Αρχικά, έμφαση δόθηκε σε πετρελαιοπαραγωγές χώρες χαμηλού πολιτικού ρίσκου, κυρίως εκείνες της Νότιας Αμερικής που βρίσκονταν υπό την άμεση πολιτική επιρροή των Η.Π.Α.. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη Βενεζουέλα και δευτερευόντως στο Μεξικό, με αποτέλεσμα η πρώτη να καταστεί ο μεγαλύτερος παραγωγός παγκοσμίως μέχρι και το 1939.³⁰⁷ Εντούτοις η αναζήτηση πετρελαίου σε περιοχές οι οποίες παρείχαν υψηλή παραγωγή με εξαιρετικά χαμηλό κόστος ώθησε τις αμερικανικές εταιρίες προς τη Μέση Ανατολή και λιγότερο στις Ανατολικές Ινδίες μεταφέροντας το κέντρο βάρους των επιχειρήσεων από το δυτικό στο ανατολικό ημισφαίριο. Οι ανερχόμενες επενδύσεις στον πετρελαϊκό τομέα του εξωτερικού εισήχθησαν αρκούντως δυναμικά στην οικονομία ώστε κατά την περίοδο 1919-1935 ο ρυθμός αύξησής τους να ξεπεράσει τον μέσο ρυθμό αύξησης ξένων επενδύσεων.³⁰⁸

Στο έντονα συγκρουσιακό διεθνές πετρελαϊκό περιβάλλον, ο πόλεμος μεταξύ των εταιριών, αμερικανικών και ξένων συμφερόντων, αποφεύχθηκε και η αγορά ρυθμίστηκε μέσα από μια σειρά εμπορικών συμφωνιών που προωθήθηκαν σε διακυβερνητικό κι όχι διεταιρικό επίπεδο. Η αμερικανική κυβέρνηση πίεσε τη βρετανική και την ολλανδική προκειμένου να ευρεθεί ένα πετρελαϊκό *modus vivendi* που θα εξασφάλιζε προσόδους για το σύνολο των μεγάλων πετρελαϊκών δυνάμεων. Ιδεολογικό εργαλείο προώθησης των αμερικανικών επιδιώξεων αποτέλεσε η φιλελεύθερη πολιτική των «Ανοικτών Θυρών» (Open Door Policy) η οποία πρέσβευε την ελεύθερη πρόσβαση για επενδύσεις και την οποία η Μεγάλη Βρετανία, τυπικά, αποδέχονταν επί της αρχής. Αντίθετα, εργαλείο πολιτικής ισχύος αποτέλεσε η αμερικανική απειλή υποδαύλισης των τουρκικών επιθετικών διαθέσεων αναφορικά με τις περιοχές της Μοσούλης τις οποίες οι Βρετανοί με δυσκολία θα μπορούσαν να προστατέψουν λόγω της διαρκώς μειούμενης στρατιωτικής τους ικανότητας. Αποτέλεσμα του επιτυχούς αμερικανικού πειθαναγκασμού ήταν η Συμφωνία της Κόκκινης Γραμμής (Red Line Agreement) η οποία υπογράφηκε τον Ιούλιο του 1928 και η οποία δημιουργούσε την εταιρία χαρτοφυλακίου Turkish Petroleum (η οποία μετά το 1929 μετονομάστηκε σε Irak Petroleum Company – IPC) στην οποία συμμετείχαν οι αμερικανικές Standard of New Jersey και Standard

³⁰⁷ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 95.

³⁰⁸ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 70.

of New York (23,75% των μετοχών), η βρετανική British Petroleum (23,75%), η βρετανο-ολλανδική Royal Dutch Shell (23,75%), η Γαλλική Compagnie Francaise de Pétroles (23,75%) και ο ανεξάρτητος Βρετανός αρμενικής καταγωγής Calouste Sarkis Gulbenkian, που έμεινε στην ιστορία ως «ο κύριος 5%», για προφανείς λόγους. Η Συμφωνία της Κόκκινης Γραμμής αποτέλεσε την ολιγοπωλιακή βάση πάνω στην οποία το σύνολο των πετρελαιικών δικαιωμάτων στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα έλαχε διαχείρισης από έναν πολύ μικρό αριθμό εταιριών, ουσιαστικά από την ομάδα των μεγαλύτερων παραγωγών πετρελαίου του κόσμου. Παράλληλα, απαγόρευε στα μέλη της να αναπτύξουν οποιαδήποτε αυτόνομη πετρελαιική δραστηριότητα στο γεωγραφικό χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα έπρεπε να «περνάει» μέσα από την εταιρία χαρτοφυλακίου και τα δικαιώματα εκμετάλλευσης θα κατανέμονταν με βάση τα ποσοστά της συμφωνίας.

Η συμφωνία επέτρεπε, εντούτοις, τη ελεύθερη επιχειρηματική επέκταση των εταιριών που δεν ανήκαν στους συμβαλλόμενους ή την επέκταση των συμβαλλόμενων εκτός εδαφών Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι μεγάλοι παραγωγοί εξασφάλισαν μέσω κοινοπραξιών τη μερίδα του λέοντος στις ανερχόμενες τότε πετρελαιοφόρες περιοχές του Κουβέιτ, της Σαουδικής Αραβίας και του Ιράν που βρίσκονταν εκτός των ορίων της Συμφωνίας. Η κοινοπραξία της British Petroleum με την Gulf Oil υπό το όνομα Kuwait Oil Corporation εξασφάλισε δικαιώματα στο Κουβέιτ στα 1933, οι αμερικανικές εταιρίες Socal και Texaco επέκτειναν στα 1936 τις δραστηριότητές τους στη Σαουδική Αραβία υπό την κοινοπραξία Aramco ενώ η British Petroleum προχώρησε σε σύναψη συμφωνιών (μετά από τη διακοπή της συνεργασίας για ένα έτος) με το Ιράν για εκμετάλλευση η οποία θα διαρκούσε, τελικά, μέχρι και το 1953.

Η Συμφωνία της Κόκκινης Γραμμής συμπληρώθηκε περαιτέρω με την Συμφωνία Achnacarry ή «As Is» η οποία επίσης υπογράφηκε στα 1928. Η συμφωνία περιελάμβανε αρχικά τις Shell, British Petroleum και Standard Oil New Jersey αλλά σύντομα περιέλαβε το σύνολο των μεγαλύτερων εταιριών πετρελαίου του κόσμου, τις «Επτά Αδελφές», καθώς και τη γαλλική CFP. Η συμφωνία προέβλεπε α) τον προσδιορισμό μεριδίων παραγωγής, β) τη ρύθμιση φαινομένων υπέρ- και υποεμπορίου, γ) τον προσδιορισμό της τιμής και του τρόπου πώλησης του αγαθού και, τελευταίο αλλά ίσως σημαντικότερο, δ) τη συμπεριφορά απέναντι στους παραγωγούς που δεν είχαν υπογράψει τη συμφωνία. Επρόκειτο για μια συμφωνία – σύμβολο του ολιγοπωλιακού τραστ καθώς θεσμοθετούσε ένα πλαίσιο στο οποίο η τιμή καθοριζόνταν από κοινού, οι πολιτικές των εταιριών συντονίζονταν και οι συμβαλλόμενοι δημιουργούσαν ένα κοινό μέτωπο απέναντι στους «εξωτερικούς» ανταγωνιστές τους.

Με την υπογραφή της Συμφωνίας της Κόκκινης Γραμμής, τη Συμφωνία Achnacarry και την επέκταση των μεγάλων εταιριών σε Κουβέιτ, Σαουδική Αραβία και Ιράν η πετρελαϊκή αγορά απέκτησε δύο διακριτά χαρακτηριστικά:

Πρώτον, δημιουργήθηκε η ομάδα των μεγαλύτερων πετρελαϊκών εταιριών οι οποίες με μια συμμαχία θα κυριαρχούσαν στην αγορά μέχρι και την αποτελεσματική δραστηριοποίηση του OPEC. Επρόκειτο για τρεις από τις διάδοχες της Standard Oil εταιρίες, την Standard Oil of New Jersey (αργότερα Exxon – σήμερα ExxonMobil), την Standard Oil of New York, Soccony, (αργότερα Mobil, σήμερα στην ExxonMobil), την Standard Oil of California (σήμερα Chevron), την Royal Dutch Shell, κι επίσης τις Anglo-Persian Oil Company (σήμερα British Petroleum), την Gulf Oil και την Texaco.

Δεύτερον, εξασφαλίστηκαν πολύ υψηλά περιθώρια κέρδους στον πετρελαϊκό κλάδο. Με τη Συμφωνία της Κόκκινης Γραμμής οι μεγάλοι είχαν τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για 60 με 90 έτη στη διάρκεια των οποίων εξαιρούνται από κάθε φόρο και δασμό. Αντίστοιχα, τα κράτη στα οποία βρίσκονταν οι προς εκμετάλλευση περιοχές εισέπρατταν δικαιώματα που κυμαίνονταν από τα 20 μέχρι και τα 25 σεντς το βαρέλι ανεξαρτήτως της τιμής του βαρελιού που θα διαμορφώνονταν από την αγορά. Έτσι, αύξηση της τιμής του βαρελιού συνεπάγονταν απευθείας αύξηση των προσόδων των εταιριών αλλά όχι των αντίστοιχων των πετρελαιοπαραγωγών κρατών. Στο ίδιο μήκος κύματος, η Συμφωνία Achnacarry πρόβλεπε ότι η τιμή του πετρελαίου των συμβαλλόμενων θα εξισώνονταν με την τιμή του παραγόμενου στο Τέξας πετρελαίου συν τα κόστη μεταφοράς του προς κάθε δεδομένο προορισμό. Προϋποτιθέμενου του ότι η παραγωγή πετρελαίου στη Μέση Ανατολή είχε κόστος υποπολλαπλάσιο του αντίστοιχου του Τέξας, οι εταιρίες πουλούσαν τις ποσότητες σε τιμές που εξασφάλιζαν υψηλότατα περιθώρια κέρδους. Η κερδοφορία των εταιριών αυξήθηκε κατακόρυφα όχι μόνο εξαιτίας της διεύρυνσης του ποσοστού κέρδους αλλά και λόγω της αύξησης της ζήτησης του πετρελαίου ως ποσοστό της συνολικής ζήτησης ενέργειας παγκοσμίως από 3,8% σε 17,9% (που σε ποσότητα ισοδυναμούσε με δεκαπενταπλασιασμό) στο διάστημα από το 1900 μέχρι το 1940.³⁰⁹

Η υπογραφή των παραπάνω συμφωνιών σταθεροποίησε πρόσκαιρα τη διεθνή πετρελαϊκή αγορά στο βαθμό που δημιούργησε ένα πλαίσιο επέκτασης της επιχειρηματικότητας μειώνοντας τις τριβές τόσο μεταξύ των εταιριών όσο και των κρατών. Η έναρξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δεν επηρέασε αποφασιστικά την παραπάνω δομή

³⁰⁹ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 98.

αν και οι νέες συνθήκες υπό τις οποίες διεξάγονταν ο πόλεμος αναβάθμισαν, εκ του αποτελέσματος, τη σημασία του πετρελαίου για τον στρατιωτικό μηχανισμό. Η χρήση του πετρελαίου υιοθετήθηκε πλήρως από τη στρατιωτική μηχανή της οποίας το δόγμα επέβαλλε περισσότερο από ποτέ την κινητικότητα. Η διαθεσιμότητα πετρελαίου αποτυπώθηκε στο στρατιωτικό σχεδιασμό και την εφαρμογή του και στους τρεις κλάδους των ενόπλων δυνάμεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι πηγές πετρελαίου να αποτελέσουν τακτικούς και στρατηγικούς στόχους σε όλα τα μέτωπα. Στο ευρωπαϊκό θέατρο επιχειρήσεων οι πετρελαϊκές πηγές του Μπακού και της ευρύτερης περιοχής του Καυκάσου αναδείχτηκαν σε πρωτεύουσας σημασίας στόχοι για τη Βέρμαχτ. Οι Γερμανικές δυνάμεις προέλασαν μέχρι τα δυτικά τμήματα των πετρελαιοπαραγωγών περιοχών κι εκεί ανακόπηκαν, όχι λόγω της ρωσικής αντίστασης αλλά λόγω έλλειψης καυσίμων.³¹⁰ Ταυτόχρονα, η ενεργειακή πολιτική της Γερμανίας υποστηρίχτηκε από ένα εκτεταμένο, και εν μέρει επιτυχές, πρόγραμμα παραγωγής συνθετικών καυσίμων που διατήρησε εν ζωή τη γερμανική αεροπορία ουσιαστικά από την εισβολή στην Πολωνία και ύστερα.³¹¹ Όταν εκδηλώθηκε η συμμαχική αεροπορική αντεπίθεση, βασίστηκε στην απονέκρωση της Luftwaffe μέσω της καταστροφής των ενεργειακών υποδομών της Γερμανίας. Στο θέατρο του Ειρηνικού η οικονομική και ειδικότερα η ενεργειακή ασφυξία της Ιαπωνίας οδήγησε στην ιμπεριαλιστική επέκτασή της προς την Κίνα, την Ινδοκίνα και, μετά από το πετρελαϊκό εμπάργκο που επιβλήθηκε από τις ΗΠΑ, στη σύγκρουση με τις Η.Π.Α.. Τέλος, στο μέτωπο της Αφρικής οι σχηματισμοί των Panzer του Ρόμελ καθηλώθηκαν από τις Βρετανικές δυνάμεις όταν το κυριότερο πλεονέκτημά τους, η κινητικότητα, αχρηστεύθηκε από την ενεργειακή αποκοπή τους.³¹²

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος κατέδειξε ότι η ανάπτυξη της μηχανοκίνησης και κυρίως η τακτική και στρατηγική αεροπορική ισχύς καθιστούσαν και αναπόφευκτα θα καθιστούσαν στο μέλλον το στρατιωτικό μηχανισμό όλο και περισσότερο ενεργοβόρο. Ο Αμερικανός Υπουργός των Εσωτερικών διακήρυξε σε άρθρο του το 1943 πως «αν υπάρξει ένας τρίτος παγκόσμιος πόλεμος τότε θα πρέπει να διεξαχθεί με το πετρέλαιο κάποιου άλλου, γιατί οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν θα έχουν... [και] το στέμμα της Αμερικής που συμβολίζει την ανωτερότητα της ως η πετρελαϊκή αυτοκρατορία του κόσμου καταρρέει».³¹³ Υπό αυτό το πρίσμα, ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος αναβάθμισε τη σημασία εξασφάλισης αποθεμάτων

³¹⁰ Βλ. Hart Liddel B.H., *Η Άλλη Πλευρά του Λόφου*, Σ. Α. Τζηρίτα, 1950, σσ. 338-342, 346-349, 370-377. Επίσης βλ. Heyward Joel, "Too little, too late: An analysis of Hitler's failure to damage soviet oil production", *The Journal of Military History*, Vol. 63, No. 3, July 2000, σσ. 769-794.

³¹¹ Βλ. Yergin Daniel, *The Price*, Free Press, 1993, σσ. 329-331, 333.

³¹² Van Creveld Martin, *Επιμελητεία και Πόλεμος*, Εκδόσεις Κωνσταντίνου Τουρίκη, Σειρά Στρατηγικών Μελετών, Αθήνα, 2001, σσ. 250-252.

³¹³ Ickes Harold, "We're Running Out of Oil!", *American Magazine*, December 1943.

πετρελαίου για την περίοδο του πολέμου και κατέστησε περισσότερο αναγκαίο το συντονιστικό ρόλο των κυβερνήσεων.³¹⁴ Παράλληλα, οι πολιτικές χρήσεις του πετρελαίου πολλαπλασιάστηκαν τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Το πετρέλαιο και τα παράγωγά του αποτελούσαν τώρα καύσιμα για τις μεταφορές, λιπαντικά για κάθε είδους μηχανή, λιπάσματα για γεωργική χρήση, μέσα οικιακής θέρμανσης στα αστικά κέντρα ενώ ο διαρκώς αυξανόμενος αριθμός των ιδιόκτητων αυτοκινήτων αύξανε και τις συνολικές ενεργειακές ανάγκες. Η ανάπτυξη των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων γύρω από την εκμετάλλευση του πετρελαίου είχε ως αποτέλεσμα την παραγωγή περισσότερων προϊόντων συνυφασμένων με την οικονομική ανάπτυξη και συνακόλουθους ρυθμούς μεγέθυνσης της ζήτησης που κυμαίνονταν κοντά στο 5% ετησίως από το 1945 μέχρι και το 1973.³¹⁵

³¹⁴ Η αυξανόμενη χρησιμότητα του πετρελαίου στις πολεμικές επιχειρήσεις αποτέλεσε και την αφετηρία μιας μακράς και διαρκούς προσπάθειας κυβερνητικής παρέμβασης στην αγορά της οποίας τα ψήγματα μπορούν να εντοπιστούν στην πολιτική του New Deal του Roosevelt. Βλ. σχετικά Stoff Michael B., *Oil, War, and American Security: the search for a national policy on foreign oil, 1941 – 1947*, Yale University Press, New Haven, 1980, σσ. 7-33

³¹⁵ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 104-105.

6.1.2 Το Πετρέλαιο ως Στρατηγικό Αγαθό: η περίοδος 1945 – 1968

Το χρονικά άμεσο αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η επανενεργοποίηση της βιομηχανικής οικονομίας και κατά συνέπεια η αύξηση της παγκόσμιας ενεργειακής κατανάλωσης με ετήσιους ρυθμούς άνω του 25%, για την περίοδο 1945-1950, αυξητικά μεγέθη που δεν είχαν παρουσιαστεί μετά τη δεκαετία του 1920.³¹⁶ Το έμμεσο αποτέλεσμα της λήξης του πολέμου ήταν η ανάγκη να αντιμετωπιστεί η καθολική εξάρτηση της Ευρώπης από τις Η.Π.Α. οι οποίες ικανοποιούσαν μέχρι τότε τα έξι έβδομα των ενεργειακών αναγκών των συμμάχων. Ο Αμερικανός Υφυπουργός των Ναυτικών δήλωνε σε ένα γράμμα του προς τον Πρόεδρο Roosevelt το 1943: «τα αποθέματα πετρελαίου των Ηνωμένων Πολιτειών, είτε με τη σημερινή [του πολέμου] κατανάλωση είτε με την κατανάλωση της ειρηνικής περιόδου, θα εξαντληθούν μέσα σε 14 χρόνια, εκτός κι αν ανακαλυφθούν νέα αποθέματα μεγάλης σημασίας».³¹⁷ Η ανάγκη απεμπλοκής υπό συμφέροντες όρους από την άμεση παροχή πετρελαίου στην Ευρώπη και η εξεύρεση νέων πηγών εντεινόνταν περαιτέρω και από το γεγονός ότι με τη λήξη του πολέμου οι Η.Π.Α. πλησίαζαν σταδιακά στο ψυχολογικά κρίσιμο σημείο στο οποίο οι εισαγωγές πετρελαίου ξεπερνούν τις εξαγωγές. Οι καθαρές εισαγωγές (δηλαδή οι εισαγωγές από τις οποίες αφαιρούνται οι εξαγωγές) πετρελαίου σε εκατομμύρια βαρέλια ήταν -115.3 το 1944, -69.4 το 1945, -15.4 το 1946, -5.1 το 1947 και το 1948 εκτινάχθηκαν στο 53.4 εκατ. βαρέλια το χρόνο καθιστώντας τις Η.Π.Α. ενεργειακά ελλειμματικές.³¹⁸ Η απεμπλοκή από το ενεργειακό βάρος της Ευρώπης καθίσταντο έτσι σημαντική κι εξαρτιόνταν από τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στο χώρο της Μέσης Ανατολής αλλά και από τον εσωτερικό των Η.Π.Α. διάλογο για το μέλλον των πετρελαϊκών επενδύσεων και το συσχετισμό τους με την κρατική ισχύ.

Η αμερικανική πολιτική εξουσία βρέθηκε για δεύτερη φορά, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, μπροστά σε ένα δίλημμα αναφορικά με τη διαχείριση του ενεργειακού, περισσότερο συγκεκριμένα, του πετρελαϊκού ζητήματος. Διαμορφώθηκαν δύο διαμετρικά αντίθετες απόψεις.

³¹⁶ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy: a twentieth century perspective*, Harvester Wheatsheaf, New York, 1990, σ. 99.

³¹⁷ U.S. Senate, Subcommittee on Multinational Corporations of the Committee of Foreign Relations, *A Documentary History of the Petroleum Reserves Corporation, 1943 – 1944*, 93rd Congress, 2nd Session, U.S. Government Printing Office, Washington, 1974, σ. 3, παραπομπή στο Shaffer, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 75.

³¹⁸ American Petroleum Institute, *Petroleum Facts & Figures*, 1971, σσ. 283-288 στο Bohi Douglas R., *Limiting Oil Imports: an economic history and analysis*, RFF Press, Baltimore, 1978, σσ. 22.

Η πρώτη, του υφυπουργού Δικαιοσύνης William Marschall Bullit, υποστήριζε την κατά τα πρότυπα της Βρετανίας του Churchill άμεση εμπλοκή της αμερικανικής κυβέρνησης στις πετρελαϊκές εταιρίες με τη μορφή της σύστασης μια Επιχείρησης Πετρελαϊκών Αποθεμάτων η οποία θα αποκτούσε για την αμερικανική κυβέρνηση τον έλεγχο ξένων πετρελαϊκών αποθεμάτων, αρχής γενομένης εκείνων της Σαουδικής Αραβίας. Παράλληλα, συνηγορούσε υπέρ της πολιτικής της «συντήρησης στο εσωτερικό, εκμετάλλευσης στο εξωτερικό» ως μηχανισμού που θα εξασφάλιζε την ανεξαρτησία των Η.Π.Α. από τους ξένους παραγωγούς.

Η δεύτερη και αντίθετη άποψη ήταν εκείνη της βιομηχανίας πετρελαίου η οποία εκφράστηκε μέσα από τις αποφάσεις του Πολεμικού Συμβουλίου Πετρελαϊκής Βιομηχανίας (Petroleum industry War Council). Οι αποφάσεις αντέκρουαν τα επιχειρήματα του Bullit και προέκριναν την εναπόθεση των πετρελαϊκών υποθέσεων στα χέρια των αμερικανικών εταιριών ως ίσης βαρύτητας ασφαλιστική δικλείδα έναντι φαινομένων ενεργειακής εξάρτησης. Το Πολεμικό Συμβούλιο Πετρελαϊκής βιομηχανίας εισηγούνταν, ταυτόχρονα, την περαιτέρω εξασφάλιση αποθεμάτων από τις πετρελαϊκές εταιρίες γιατί το ποσοστό κατανάλωσης των Η.Π.Α. επί της παγκόσμιας κατανάλωσης ήταν μεγαλύτερο από εκείνο του ελέγχου των συνολικών παγκόσμιων αποθεμάτων από τις αμερικανικές εταιρίες.³¹⁹ Οι αποφάσεις κατέληγαν στο ότι, αφενός, προς εξυπηρέτηση της εθνικής ασφάλειας πολλές και διαφορετικού τύπου πηγές προϊόντων που σχετίζονται με τις στρατιωτικές δυνατότητες θα έπρεπε να ελεγχθούν από αμερικανικές εταιρίες και, αφετέρου, ότι η αμερικανική κυβέρνηση θα μπορούσε να προστατέψει τα συμφέροντά των αμερικανών αλλά και των υπολοίπων χωρών με μια εξωτερική πολιτική η οποία θα σχεδιάζονταν με τέτοιο τρόπο που να μειώνει το πολιτικό ρίσκο των πετρελαϊκών επιχειρήσεων στο εξωτερικό.³²⁰ Ουσιαστικά, το Πολεμικό Συμβούλιο Πετρελαϊκής Βιομηχανίας εισηγούνταν μια Χαμίλτονική εκδοχή πετρελαϊκού εμπορίου η οποία έθετε την αμερικανική ασφάλεια πάνω από τις διαδικασίες της ελεύθερης αγοράς και ζητούσε μια παρεμβατική αμερικανική εξωτερική πολιτική όσον αφορά στην περιουσία των αμερικανικών εταιριών και τις οικονομικές αποδόσεις της.

Η πρόταση Bullit ήταν η προσπάθεια ενός μεμονωμένου κυβερνητικού στελέχους, ή στην καλύτερη περίπτωση μιας μικρής ομάδας στελεχών, και αποσκοπούσε στην εκπλήρωση ενός πολύ σημαντικού κρατικού στόχου, την ασφάλεια της προσφοράς. Κατά τον Krasner καταδικάστηκε σε αποτυχία κυρίως επειδή η ανάγκη για την εξασφάλιση ασφάλειας προσφοράς δεν είχε καταστεί ακόμα κεντρικού ενδιαφέροντος, οι κοινωνικές πιέσεις προς αυτό

³¹⁹ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 87.

³²⁰ Ο.π., σ. 88.

το στόχο ήταν ελάχιστες και το αμερικανικό Κογκρέσο ήταν διατεθειμένο περισσότερο να υποστηρίξει τη θεμέλια λίθο του αμερικανικού καπιταλισμού, δηλαδή την κατοχή των μέσω παραγωγής από ιδιώτες, παρά τη στρατηγική στόχευση της εκτελεστικής εξουσίας.³²¹ Σε αυτές τις αιτιάσεις θα πρέπει κανείς να προσθέσει την καθοριστική πολιτική ισχύ του Πολεμικού Συμβουλίου Πετρελαϊκής Βιομηχανίας που εκπροσωπούσε το σύνολο των πετρελαϊκών εταιριών οι οποίες διέβλεπαν μακροπρόθεσμους κινδύνους στον κυβερνητικό παρεμβατισμό, αλλά και το δυσβάστακτο πολιτικό κόστος που θα επέβαλε η πολιτική συντήρησης στο εσωτερικό για τους εγχώριους παραγωγούς που θα υπόκειντο σε καταστροφικές απώλειες προσόδων.³²² Σε κάθε περίπτωση, η απόρριψη της πρότασης Bullit προδιέγραψε την πορεία που θα ακολουθούσε η αμερικανική πετρελαϊκή πολιτική δηλαδή το χειρισμό των πετρελαϊκών ζητημάτων μέσα από την οικονομία της αγοράς, δηλαδή τις αμερικανικές εταιρίες, με την παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας όταν αυτό θα κρίνονταν απαραίτητο.

Προκειμένου να αντιμετωπίσουν την αυξημένη ζήτηση σε εσωτερικό και εξωτερικό οι Η.Π.Α. στήριζαν με πολιτικά μέσα την οικονομική θέση της χώρας στη Μέση Ανατολή μέσω των δραστηριοτήτων των αμερικανικών εταιριών. Η αρχή έγινε με την επέκταση των δραστηριοτήτων της Agamco στη Σαουδική Αραβία υπό την πίεση του Βασιλιά Ibn Saud για μεγαλύτερη παραγωγή και προσόδους. Δεδομένου ότι τόσο η Socal όσο και η Texaco δεν είχαν δυνατότητες διοχέτευσης του πετρελαίου στην ευρωπαϊκή αγορά, η αμερικανική κυβέρνηση κλήθηκε να διευκολύνει την είσοδο δύο ακόμα αμερικανικών επιχειρήσεων στην κοινοπραξία, τη Standard Oil of New Jersey και τη Socony-Vacuum. Η είσοδος των δύο εταιριών παραβίαζε τόσο τους εσωτερικούς αντι-τραστ νόμους των Η.Π.Α. (το προαναφερθέν Sherman Anti-trust Act) όσο και την Συμφωνία της Κόκκινης Γραμμής η οποία απαγόρευε την εκμετάλλευση εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του συνόλου των συμβαλλόμενων, ανάμεσα στους οποίους ήταν και η Standard New Jersey. Παρόλα αυτά, η αμερικανική κυβέρνηση προτίμησε την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεών της έναντι των αντιτράστ πολιτικών της και κάλυψε πολιτικά τις Socal και την Texaco (υπό την Agamco) διευκολύνοντας έτσι την είσοδό τους στην κοινοπραξία το 1946.³²³ Με αυτό τον τρόπο, οι αμερικανικές εταιρίες εξασφάλισαν το 100% των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης στη Σαουδική

³²¹ Krasner, *Defending the National Interest*, 1978, σσ. 196, 215.

³²² Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί εντούτοις ότι η Εταιρία Πετρελαϊκών αποθεμάτων, η πρόταση Bullit δηλαδή, όντως δημιουργήθηκε τον Ιούλιο του 1943 και στο διοικητικό της συμβούλιο συμμετείχαν οι υπουργοί Εξωτερικών, Ναυτικών, Πολέμου, Εσωτερικών και ο διευθυντής του Γραφείου Οικονομικού Πολέμου. Εντούτοις, οι προσπάθειές της να εξαγοράσει το ένα τρίτο της Agamco απέτυχαν παταγωδώς και η εταιρία διαλύθηκε στα 1944. Βλ. Shaffer, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 87.

³²³ Church Frank, "The Impotence of Oil Companies", *Foreign Policy*, No. 27, Summer 1977, σσ. 28-29. Για το ρόλο του State Department συγκεκριμένα βλ. Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 92-93.

Αραβία, σε αντίθεση με το 23,75% στην περίπτωση που τηρούσαν την Συμφωνία και εξέλιξαν τις επιχειρήσεις τους μέσω της IPC.

Η στήριξη των αμερικανικών εταιριών και των σχέσεων των Η.Π.Α. με τους πετρελαιοπαραγωγούς εταίρους τους αναπτύχθηκε και με τη χρήση των φορολογικών ρυθμίσεων της κυβέρνησης. Με σκοπό να μην φορολογούνται διπλά, η αμερικάνικη κυβέρνηση επέτρεπε στις εταιρίες με επιχειρήσεις στο εξωτερικό να αφαιρούν από τον φόρο προς την αμερικανική κυβέρνηση τον αντίστοιχο που πλήρωναν προς την κυβέρνηση του πετρελαιοπαραγωγού κράτους. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόνταν ότι οι αμερικανικές εταιρίες δεν θα δρούσαν στις διεθνείς αγορές υπό το μειονέκτημα της διπλής φορολόγησης και θα διατηρούσαν την ανταγωνιστικότητά τους. Το καθεστώς αυτό συνέτεινε, από την άλλη, σε μια οξύμωρη σχέση μεταξύ των εταιριών και των παραγωγών κρατών δεδομένου ότι κάθε διαπραγμάτευση μεταξύ τους αποτελούσε παίγνιο θετικού αθροίσματος χρεώνοντας απλά το αμερικανικό κράτος. Όταν το 1949 η Σαουδαραβική Κυβέρνηση ζήτησε την ανατροπή των όρων της αρχικής συμφωνίας και την είσπραξη φόρων για κάθε βαρέλι πετρελαίου η Agamco εκμεταλλευόμενη την εν λόγω νομική διάταξη «υπέκυψε» και κατάφερε στην περίοδο 1950-1951 να αυξήσει τα έσοδα της Σαουδαραβικής κυβέρνησης από 66 εκατ. σε 110 εκατ. δολάρια ενώ παράλληλα να μειώσει τις οφειλές της προς το αμερικανικό δημόσιο από 50 εκατ. δολάρια σε 6 εκατ.³²⁴ Ουσιαστικά, η Agamco πέτυχε να διατηρήσει τη συνεργασία της με τη Σαουδαραβική κυβέρνηση αποδίδοντάς της περισσότερες προσόδους μέσω φόρων χωρίς να πληρώσει ούτε ένα δολάριο μετακυλώντας το σύνολο του κόστους της νέας συμφωνίας στο αμερικανικό κράτος, δηλαδή στον αμερικανό φορολογούμενο. Μέχρι το 1955 τα ταμεία του κράτους είχαν χάσει με αυτό τον τρόπο 154 εκατ. δολάρια πληρωμών αλλά οι αποφάσεις οι οποίες προφανώς ευνοούσαν την Agamco λαμβάνονταν απευθείας από το Συμβούλιο Εθνικής Ασφάλειας και δεν απαιτούσαν τη σύμφωνη γνώμη του Κογκρέσου παρόλο που επρόκειτο για έμμεση μεταφορά τεράστιων χρηματικών ποσών σε μια ξένη κυβέρνηση μέσω μια αμερικανικής εταιρίας.³²⁵ Περισσότερο εντυπωσιακό είναι ότι η συγκεκριμένη νομοθετική ρύθμιση εφαρμόστηκε κατ' επανάληψη για πολυάριθμες αμερικανικές εταιρίες και δεν κατέστη δυνατή η αλλαγή της ακόμα κι όταν το Υπουργείο Οικονομικών την επιδίωξε το 1967.³²⁶

Παράλληλα, η πολιτική Eisenhower κινητοποιήθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο για την ενεργειακή κάλυψη των καταστραμμένων ευρωπαϊκών χωρών. Από τον Ιούλιο του 1948 μέχρι και τον Δεκέμβριο του 1951 το 56% του πετρελαίου που πωλούνταν στην Ευρώπη

³²⁴ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 100-101.

³²⁵ Krasner, *Defending the National Interest*, 1978, σσ. 211.

³²⁶ Ο.π., σσ. 211-212.

χρηματοδοτούνταν από τη Διοίκηση Οικονομικής Συνεργασίας (ECA - η διοικητική κεφαλή του σχεδίου Marschall) και το διάδοχό της, την MSA (Mutual Security Agency).³²⁷ Δεδομένης της έλλειψης δολαρίου στη μεταπολεμική διεθνή αγορά οι ευρωπαϊκές χώρες επιζητούσαν τη διοχέτευση πόρων του σχεδίου Marshall σε εκτεταμένα προγράμματα δημιουργίας βιομηχανίας διύλισης ώστε να μειωθούν οι πληρωμές σε δολάρια, στόχος τον οποίο οι Η.Π.Α. συμμερίζονταν ως αρχή. Μια τέτοια πολιτική ωστόσο προσέκρουε στα συμφέροντα τόσο των αμερικανικών εταιριών, οι οποίες κατείχαν το συνολικό έλεγχο τόσο στην παραγωγή και στη διύλιση, όσο και του αμερικανικού κράτους. Στα σχέδια της ECA το αμερικανικό υπουργείο εξωτερικών αντέτασσε ότι σε κάθε περίπτωση δεν έπρεπε να υποσκάπτονται τα συμφέροντα των αμερικανικών εταιριών γιατί οι τελευταίες αποτελούσαν τους πολυτιμότερους αρωγούς της ενεργειακής πολιτικής των Η.Π.Α. σε περίπτωση κρίσης. Πέραν αυτών, οι πετρελαϊκές επενδύσεις αποτελούσαν το 70% των συνολικών επενδύσεων στο εξωτερικό εκείνης της περιόδου και η συρρίκνωσή τους θα επηρέαζε αρνητικά την εσωτερική οικονομική ανάπτυξη.³²⁸ Υπό την πίεση του State Department, η ECA τελικά διοχέτευσε τα αμερικανικά κεφάλαια στη χρηματοδότηση των εισαγωγών πετρελαίου από τη Μέση Ανατολή σε δολάρια και απέκλεισε τη χρήση αυτών για την κατασκευή υποδομών διύλισης στην Ευρώπη καθιστώντας βραχυμεσοπρόθεσμα τις ευρωπαϊκές χώρες απόλυτα εξαρτημένες από τις θυγατρικές εταιρίες διύλισης των μεγάλων αμερικανικών. Χαρακτηριστικά, στην κατάθεσή του στην επιτροπή του Κογκρέσου στα 1949, ο υπεύθυνος του πετρελαϊκού τομέα της ECA δήλωνε emphatically πως «δεν τίθονταν καν ζήτημα για το ότι μια μεγάλη επέκταση [της παραγωγής πετρελαίου] ήταν δικαιολογημένη ώστε να καλύψει τη διογκούμενη παγκόσμια ζήτηση, και δεν τίθονταν επίσης ζήτημα για την, κατ' εντολή του Κογκρέσου, ευθύνη της ECA να επιβοηθήσει τις ευρωπαϊκές χώρες να εξοικονομήσουν δολάρια. [...] αλλά την ίδια στιγμή, γενικές σκοπιμότητες εθνικής πολιτικής καθιστούσαν απαραίτητο η ECA να αποσοβήσει με κάθε τρόπο την υπερεπέκταση [δηλαδή την είσοδο στην ευρωπαϊκή ενεργειακή αγορά περισσότερων και μη αμερικανικών εταιριών] η οποία, εξαιτίας έλλειψης δολαρίων, θα συρρίκνωνε σε σοβαρό βαθμό την αγορά του υπό αμερικανική ιδιοκτησία πετρελαίου κι έτσι θα έθετε σε κίνδυνο τα αμερικανικά πετρελαϊκά δικαιώματα στο εξωτερικό».³²⁹

Η μεταπολεμική Ευρώπη πλήρωνε αρχικά το πετρέλαιο εξαιρετικά ακριβά. Ενώ στα 1945 η τιμή του βαρελιού άγγιζε τα 1,05 δολάρια το βαρέλι στα 1948 ανέβηκε στα 2,22

³²⁷ Painter David S., "Oil and the Marshall Plan", *The Business History Review*, Vol. 58, No. 3, autumn 1984, σ. 362.

³²⁸ Ο.π., σ. 373-374.

³²⁹ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 94-95.

δολάρια πιέζοντας ασφυκτικά τα αποθέματα δολαρίου των Ευρωπαίων.³³⁰ Η ECA πίεσε τους μεγάλους παραγωγούς να αλλάξουν τη μέχρι τότε ακολουθούμενη τιμολογιακή τους πολιτική για να εξασφαλιστεί φθηνό μεσανατολικό πετρέλαιο υπό τον έλεγχο αμερικανικών εταιριών. Δύο τιμολογιακές βάσεις δημιουργήθηκαν, ο Κόλπος του Μεξικού και το Ras Tanura στον Αραβικό Κόλπο, με το πρώτο να πουλάει στα 1947 το πετρέλαιο προς 1,56 δολάρια και το δεύτερο προς 0,9 δολάρια το βαρέλι.³³¹ Η τιμή τώρα διαμορφώνονταν μέσα από ένα πολύπλοκο μηχανισμό ο οποίος προκαθόριζε τους ρυθμούς μεγέθυνσης της παραγωγής και το συντονισμό τιμών μεταξύ των παραγωγών. Οι πολιτικές προμηθειών της ECA είχαν ως αποτέλεσμα τη συμπίεση της τιμής του πετρελαίου και την υποκατάσταση των υπολοίπων μορφών ενέργειας στην ευρωπαϊκή αγορά: το 1947 η Δυτική Ευρώπη λάμβανε το 43% του αργού πετρελαίου από τη Μέση Ανατολή, το 1948 το 66% και το 1950 το 85%. Από το 1947 μέχρι το 1950 οι εισαγωγές πετρελαίου σε δολάρια αυξήθηκαν κατά 150% ενώ σε άλλα νομίσματα κατά 85%.³³² Η Ευρώπη κατέστη, με αυτό τον τρόπο, απόλυτα εξαρτημένη από το μεσανατολικό πετρέλαιο που παρήγαγαν και διακινούσαν σχεδόν αποκλειστικά οι αμερικανικές εταιρίες. Ταυτόχρονα, η διαρκώς αυξανόμενη χρήση του στον τομέα της βιομηχανίας και των μεταφορών μετέτρεψε τον ελεύθερο ευρωπαϊκό χώρο από μια υποδεέστερη της αμερικανικής ενεργειακή αγορά σε μια ανερχόμενη και υποσχόμενη υψηλά κέρδη. Στη χρονική περίοδο 1950-1970 οι άμεσες ξένες επενδύσεις των Η.Π.Α. προς την Ευρώπη υπερδιπλασιάστηκαν και τελικά συνέβαλαν στην ανάπτυξη του τομέα διύλισης που στον απόηχο του πολέμου είχε αρνηθεί να χρηματοδοτήσει η αμερικανική κυβέρνηση. Έτσι, ενώ στα 1950 οι Η.Π.Α. διύλιζαν το 55% και οι Ευρωπαίοι το 11% του παγκόσμιου πετρελαίου, στα 1970 η κατάσταση είχε ισορροπήσει με τις Η.Π.Α. να διυλίζουν το 25% και τους Ευρωπαίους το 28%.³³³ Τα κέρδη που έχαναν οι αμερικανικές εταιρίες από την ευρωπαϊκή αυτονομία στον τομέα της διύλισης τα ανακτούσαν και τα αύξαναν από την κλιμακούμενη κατανάλωση και την πλήρη περιθωριοποίηση του άνθρακα ως πηγής ενέργειας.³³⁴

Την ίδια περίοδο οι αμερικανικές εταιρίες επέκτειναν τις επιχειρήσεις τους και στο κατ' εξοχήν βρετανικό προτεκτοράτο, το Ιράν. Μέχρι και την άνοδο του Mossadegh το 1951 η Anglo-Iranian κατείχε τον μονοπωλιακό έλεγχο των ενεργειακών αποθεμάτων της χώρας. Την εθνικοποίηση των πετρελαϊκών εταιριών στην οποία προέβη το Ιρανικό καθεστώς ακολούθησε η ανόρθωση του Σάχη με τη βοήθεια της CIA και η επιστροφή όλων των πετρελαϊκών

³³⁰ Painter David S., "Oil and the Marshall Plan", 1984, σ. 364.

³³¹ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 118.

³³² Ο.π., σ. 117.

³³³ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, New York, 1990, σ. 128.

³³⁴ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 149-151.

δικαιωμάτων όχι στην Anglo-Iranian αλλά στην Εθνική Εταιρία Πετρελαίου του Ιράν (Iranian National Oil Company - INOC). Η τελευταία απαρτιζόνταν τώρα από τις Anglo-Iranian (40%), Shell (14%), CFP (6%) και τις αμερικανικές Gulf Oil, Standard of California, Standard Oil of New Jersey, Texaco, Socony οι οποίες συνολικά κατείχαν το υπόλοιπο 40%.

Τη διαχείριση των νέων αποκτημάτων των αμερικανικών εταιριών περιέπλεκε, ωστόσο, η εκκρεμούσα σε βάρος τους «Υπόθεση του Καρτέλ» την οποία είχε εκδώσει το Αμερικανικό Υπουργείο Δικαιοσύνης το 1952 και για την οποία αντιμετώπιζαν κυρώσεις. Η δυνητική καταδικαστική απόφαση του δικαστηρίου θα μπορούσε να ακυρώσει οποιαδήποτε συνεργατική προσπάθεια στα πλαίσια της INOC. Παρόλα αυτά, τις πρωτοβουλίες του αμερικανικού Υπουργείου Δικαιοσύνης παρέκαμψε απόφαση του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας η οποία προέκρινε τους γενικούς στόχους εξωτερικής πολιτικής έναντι των αντιμονοπωλιακών ρυθμίσεων του εσωτερικού του κράτους. Έτσι, η κατηγορούσα αρχή, το Υπουργείο Δικαιοσύνης, αρκέστηκε σε μια απλή συμβουλευτική πρόταση η οποία κατέληγε στο ότι οι εταιρίες δεν είχαν συστήσει καρτέλ αλλά, για λόγους ενίσχυσης του ανταγωνισμού, θα έπρεπε σε σύντομο χρόνο να παραδώσουν η κάθε μία από 1% των δικαιωμάτων τους σε «ανεξάρτητες» εταιρίες. Η ανεύρεση αυτών των εταιριών ανατέθηκε στην Price Waterhouse and Company η οποία, αποτελώντας ήδη συμβουλευτική εταιρία των Μεγάλων, προέκρινε όλες τις υποψηφιότητες για το συνολικό 5% εκτός από μία της οποίας διοικητικά στελέχη συμμετείχαν και σε ευρωπαϊκά επιχειρηματικά σχήματα.³³⁵ Η κατάρρευση των κατηγοριών εναντίον των αμερικανικών εταιριών πετρελαίου έδωσε το πράσινο φως για την απελευθέρωση των εταιριών στις μεταξύ τους συνεργασίες οι οποίες τελικά επιδόθηκαν σε δράσεις συντονισμού της παραγωγής και καθορισμού της τελικής τιμής του Ιρανικού πετρελαίου ώστε το τελευταίο να μην ανταγωνίζεται το πετρέλαιο που παρήγαγαν σε άλλα μέρη του κόσμου. Όπως υποστηρίζει ο Shaffer, οι εταιρίες δημιούργησαν ένα καρτέλ *par excellence*.³³⁶

Η αμερικανική κυβέρνηση επικέντρωνε παράλληλα, τις πολιτικές της προσπάθειες στη γεωστρατηγική ενίσχυση των Η.Π.Α. στη Μέση Ανατολή και την αποτροπή της αύξησης της Σοβιετικής Επιρροής στην περιοχή. Κατά ένα τρόπο, «*δύο εξαιρετικά σημαντικές πολιτικές, της διεξαγωγής του Ψυχρού Πολέμου εναντίον της Ρωσίας και της διατήρησης του ελέγχου επί των Μεσανατολικών αποθεμάτων πετρελαίου, συνέκλιναν προς τη μεγαλύτερη επικέντρωση σε στόχους εθνικής ασφάλειας και τη διατήρηση της δυτικής κυριαρχίας στη Μέση Ανατολή*», όπως

³³⁵ Shaffer Ed, *United States and the Control of World Oil*, 1986, σ. 107.

³³⁶ Ο.π., σ. 108.

υποστηρίζει η Fiona Venn.³³⁷ Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν η ίδρυση του Οργανισμού του Μεσανατολικού Συμφώνου, περισσότερο γνωστός ως Σύμφωνο της Βαγδάτης, στα 1955 στο οποίο συμμετείχαν η Τουρκία, το Πακιστάν, η Μεγάλη Βρετανία, το Ιράκ και το Ιράν. Σε πολιτικό επίπεδο, η αμερικανική πολιτική κλήθηκε, ουσιαστικά, να καλύψει το κενό το οποίο δημιουργούσε η σταδιακή περιστολή της βρετανικής ισχύος χωρίς ωστόσο να αποφεύγεται σε κάθε περίπτωση η σύγκρουση με την παρακμάζουσα αυτοκρατορική δύναμη. Στην περίπτωση του Ιράν, τα βρετανικά με τα αμερικανικά συμφέροντα συγκρούστηκαν εξαιτίας της αποφασιστικότητας της Βρετανίας να απαγορεύει τις χώρες που βρίσκονταν εντός της ζώνης της στερλίνας να αγοράζουν πετρέλαιο σε δολάρια. Η σημαντικότερη, παραταύτα, σύγκρουση αμερικανοβρετανικών συμφερόντων εκδηλώθηκε στην περίπτωση της κρίσης του Σουέζ.

Η βρετανική εξωτερική πολιτική στην περιοχή είχε ως κεντρικό στόχο την υπονόμευση της ισχύος του Νάσερ ο οποίος απειλούσε την πρωτοκαθεδρία της Βρετανίας στην Κοινοπολιτεία, την σταθερότητα της περιοχής της στερλίνας όσο και την διάθεση του πετρελαίου εμπορευομένου στο ίδιο νόμισμα. Η στρατιωτική πρωτοβουλία Βρετανών, Γάλλων και Ισραηλινών υπό το πρόσχημα του επικείμενου Ισραηλινο-Αιγυπτιακού πολέμου συνάντησε τη σθεναρή αντίδραση των Η.Π.Α. γεγονός που ανέτρεψε πρόσκαιρα τις αμερικανοβρετανικές σχέσεις και έπληξε αποφασιστικά το κύρος της Βρετανίας στο διεθνές στερέωμα. Η κρίση και το κλείσιμο του Σουέζ από την Αιγυπτιακή κυβέρνηση επηρέασε μόνο πρόσκαιρα τις συνθήκες εμπορίας πετρελαίου. Δεδομένου ότι οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες δεν προχώρησαν σε διακοπή της παραγωγής αλλά περιορίστηκαν σε ένα εμπάργκο προς τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία, το μοναδικό γεγονός που μείωσε την προσφορά πετρελαίου ήταν η βομβιστική επίθεση σε έναν από τους σταθμούς της IPC (Iraq Petroleum Corporation) ο οποίος και τέθηκε εκτός λειτουργίας για εννέα μήνες. Τα αποτελέσματα στην τιμή ήταν αμελητέα, επρόκειτο για μια αύξηση της τάξης του 0.25 του δολαρίου.³³⁸ Στην πραγματικότητα, η κρίση αποτέλεσε πρόκληση στην οργάνωση των εταιριών μεταφοράς πετρελαίου ώστε το πετρέλαιο να παραδοθεί στους καταναλωτές. Οι εταιρίες υποχρεώθηκαν, και κατάφεραν, να τροποποιήσουν τα δρομολόγια των τάνκερ σε σύντομο χρονικό διάστημα και να παραδώσουν τις ποσότητες.³³⁹ Δεδομένου ότι σε λιγότερο από ένα έτος οι διακινούμενες ποσότητες πετρελαίου επέστρεψαν

³³⁷ Venn Fiona, *Oil Diplomacy in the Twentieth Century*, MacMillan, Basingstoke, 1986, σσ. 108-109.

³³⁸ Alhajji A. F., "The Failure of the Oil Weapon: Consumer Nationalism vs. Producer Symbolism", *Bridges*, Spring / Summer 2004.

³³⁹ Για την περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι εταιρίες μεταφοράς διέσωσαν τους καταναλωτές από την πρόσκαιρη έλλειψη βλ. Frankel P. H., "Oil Supplies During the Suez Crisis -- On Meeting a Political Emergency", *The Journal of Industrial Economics*, Vol. 6, No. 2, February 1958, σσ. 85-100.

στα κανονικά επίπεδα, το γεγονός δεν απασχόλησε τις δυτικές κυβερνήσεις στο βαθμό που τις ενόχλησε το εμπάργκο του 1967 και, πολύ περισσότερο, εκείνο του 1973.³⁴⁰

Η πολιτική και οικονομική ανωτερότητα των Η.Π.Α. έναντι της Μεγάλης Βρετανίας είχε ως αποτέλεσμα στο χώρο της πετρελαϊκής αγοράς οι Η.Π.Α. να πετύχουν από το 1947 μέχρι και το 1959 την αύξηση του μεριδίου επενδύσεων και ιδιοκτησίας στη Μέση Ανατολή από 40% σε 50% με την αντίστοιχη μείωση του Βρετανικού μεριδίου από 44% σε 18%. Υπ' αυτό το πρίσμα οι Ηνωμένες Πολιτείες κατάφεραν σε περίπου μία δεκαετία να κυριαρχήσουν οικονομικά σε ολόκληρη την περιοχή. Τα νέα κοιτάσματα είχαν ως αποτέλεσμα τα αποθέματα εντός της αμερικανικής επικράτειας σε σχέση με τα παγκόσμια να διολισθήσουν αναλογικά από το 39,8% (1945) στο 13,9% (1957) ενώ εκείνα της Μέσης Ανατολής εκτινάχθηκαν από το 37% στο 71,3% στην ίδια περίοδο.³⁴¹ Ταυτόχρονα, το ποσοστό του εισαγόμενου προς το εγχωρίως παραγόμενο πετρέλαιο των Η.Π.Α. αναρριχήθηκε από το 6% στο 14%.³⁴²

Αυτή η κατακόρυφη αύξηση της σημασίας της Μέσης Ανατολή συνοδεύτηκε από την παράλληλη μείωση του ελέγχου του εισαγόμενου πετρελαίου των Η.Π.Α. από τους μεγάλους από το 74% στο 37% ως αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων των «ανεξάρτητων» για την περίοδο 1948-1959. Οι «ανεξάρτητοι» αποτελούσαν μια ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ των μεγάλων πολυεθνικών εταιριών που πρώτες επεκτάθηκαν στο εξωτερικό και των μικρών τοπικών παραγωγών οι οποίοι λόγω οικονομικών περιορισμών αδυνατούσαν να δράσουν έξω από την αμερικανική επικράτεια. Οι ανεξάρτητοι δεν συμμετείχαν στο πρώτο κύμα εκμετάλλευσης των πηγών του εξωτερικού αλλά εισήχθησαν καθυστερημένα στην αγορά λόγω των ειδικών συνθηκών που διαμορφώθηκαν εντός κι εκτός των Ηνωμένων Πολιτειών.

Πριν από την εμφάνιση των ανεξάρτητων, τα μεγάλα κέρδη εντοπιζόνταν στο στάδιο της παραγωγής (upstream activities) με αποτέλεσμα τα περιθώρια κέρδους της διύλισης, μεταφοράς και διάθεσης (downstream activities) να παραμένουν χαμηλά και να μην εισάγονται νέες εταιρίες. Το γεγονός αυτό, μαζί με την ευμενή θέση των μεγάλων στις εισαγωγές και τους περιορισμούς παραγωγής της κυβέρνησης, εξασφάλιζαν την κυριαρχία τους στην αγορά. Υπό αυτές τις συνθήκες οι μικροί εγχώριοι παραγωγοί των Η.Π.Α. άρχισαν να μειώνουν την παραγωγή τους ενώ σταδιακά μειώθηκαν και αριθμητικά εντείνοντας με αυτό τον τρόπο την εξάρτηση από το πετρέλαιο του εξωτερικού. Για την προστασία τους, ο Eisenhower εισήγαγε ένα σύστημα ποσοτικών περιορισμών στα 1959 το οποίο θα ευνοούσε την εγχώρια παραγωγή.

³⁴⁰ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy: a twentieth century perspective*, Harvester Wheatsheaf, New York, 1990, σ. 136.

³⁴¹ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 119.

³⁴² Ό.π., σ. 119.

Η εισαγωγή των περιορισμών δεν ήταν συνηθισμένη μέθοδος κυβερνητικής παρέμβασης στην αμερικανική οικονομική ιστορία. Για να επιβληθούν θα έπρεπε να συνδεθούν νομικά με τις διατάξεις εθνικής ασφάλειας του Trade Agreements Extension Act του 1954 και της τροποποιημένης του μορφής του 1958. Το επιχείρημα της κυβέρνησης ήταν ότι οι περιορισμοί συνδέονταν με την εθνική ασφάλεια γιατί η τελευταία απαιτούσε τόσο την διαθεσιμότητα επαρκούς πετρελαίου για το κράτος στην περίπτωση αποκοπής από τα κέντρα παραγωγής του εξωτερικού όσο και για την κάλυψη των αναγκών των συμμάχων σε περίπτωση που για οποιονδήποτε λόγο περιέρχονταν σε κατάσταση ενεργειακής ασφυξίας. Ταυτόχρονα, οι περιορισμοί θα ανακούφιζαν τις πιέσεις στο δολάριο, οι οποίες έγιναν περισσότερο εμφανείς στα 1965, και προέκυπταν από το αρνητικό ισοζύγιο πληρωμών. Πίσω από τις κρατικοκεντρικές ανάγκες ασφάλειας, βέβαια, υπήρχε πάντα και η ημιλαϊκιστική πολιτική προστασίας των μικρών παραγωγών οι οποίοι συνθλίβονταν υπό το βάρος των μεγάλων.³⁴³ Οι εν λόγω περιορισμοί υιοθετήθηκαν αλλά έγιναν σταδιακά αναποτελεσματικοί και τελικά αντιπαραγωγικοί με αποτέλεσμα να εγκαταλειφθούν οριστικά στα 1973 από την προεδρία Νίξον. Είχαν ωστόσο τρία αποτελέσματα:

Πρώτον, ενίσχυσαν τους ανεξάρτητους γιατί πριν ακόμα την επιβολή ποσοτικών περιορισμών εισαγωγών οι τελευταίοι είχαν ήδη επενδύσει σε πηγές του εξωτερικού, λόγω δημοσιονομικών κινήτρων και δεδομένων των περιοριστικών μεριδίων παραγωγής. Μέχρι το 1950 οι ανεξάρτητοι είχαν συγκεντρώσει το 30% των αποθεμάτων στο εξωτερικό των αμερικανικών εταιριών αν και οι πρόσοδοί τους παρέμεναν σημαντικά χαμηλότερες από ότι των μεγάλων. Σε κάθε περίπτωση, με την επιβολή των ποσοτικών περιορισμών του Eisenhower οι ανεξάρτητοι θεώρησαν περισσότερο συμφέρουσα την πώληση πετρελαίου σε Ευρώπη και Ιαπωνία πιέζοντας προς τα κάτω ακόμα περισσότερο τις τιμές και μειώνοντας ακόμα περισσότερο την κατανάλωση άλλων μορφών ενέργειας. Ο άνθρακας υποσκελίστηκε αποφασιστικά από το πετρέλαιο καθώς οι επενδύσεις στον τομέα μειώθηκαν βαθμιαία λόγω μείωσης κερδοφορίας, το περιβαλλοντικό βάρος της χρήσης άνθρακα άρχισε να γίνεται αισθητό και, το πλέον σημαντικό, η θερμική απόδοσή του υπολείπονταν σημαντικά από την αντίστοιχη του πετρελαίου.³⁴⁴ Συνακόλουθα, η κατανάλωση πετρελαίου κατά τη δεκαετία του '60 αυξήθηκε κατά 300% στην Ευρώπη και 500% στην Ιαπωνία.³⁴⁵

³⁴³ Bohi Douglas R., *Limiting Oil Imports: an economic history and analysis*, RFF Press, Baltimore, 1978, σσ. 64-66.

³⁴⁴ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σσ. 190-192, 194.

³⁴⁵ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 119.

Δεύτερον, οι δασμοί του Eisenhower κατέδειξαν πλήρως τα αποτελέσματα της δασμολογικής πολιτικής στο πραγματικό κόστος του προϊόντος όπως περιγράφονται από την οικονομική θεωρία. Οι τιμές του αμερικάνικου αργού αυξήθηκαν και με τη σειρά τους έπληξαν το πορτοφόλι των αμερικανών πολιτών. Οι τελευταίοι στο σύνολό τους επιβαρύνθηκαν με πρόσθετο ετήσιο κόστος το οποίο ανέρχονταν στα 3.2 δις δολάρια το 1960 και άγγιξε τα 6 δις μέχρι το 1970.³⁴⁶

Τρίτον, σε αντιστοιχία με τις ιδιαιτερότητες της παραγωγής εξαντλήσιμων αγαθών, οι ποσοτικοί περιορισμοί επιτάχυναν την εξάντληση των πετρελαϊκών αποθεμάτων των Η.Π.Α. υποβαθμίζοντας βραχυπρόθεσμα αλλά ενισχύοντας μακροπρόθεσμα τη θέση της Μέσης Ανατολής στη διεθνή πετρελαϊκή αγορά.³⁴⁷ Οι πετρελαιοπαραγωγοί προτίμησαν την υπερ-εκμετάλλευση των προϋπαρχόντων κοιτασμάτων και δεν επένδυσαν λόγω ρίσκου και εξασφαλισμένων κερδών στην ανακάλυψη νέων. Ταυτόχρονα, οι ποσοτικοί περιορισμοί έδρασαν αποθαρρυντικά και στη διύλιση πετρελαίου. Τα επιχειρηματικά κίνητρα στον εν λόγω τομέα μειώθηκαν από την αβεβαιότητα αφού η αγορά φαινόταν ότι άγγιζε την παραγωγική οροφή της.³⁴⁸ Αποθαρρύνθηκε ταυτόχρονα η κατασκευή διυλιστηρίων που να επεξεργάζονται πετρέλαιο υψηλής περιεκτικότητας σε θείο (το οποίο θα μπορούσε να δώσει πνοή ζωής σε ολόκληρο το τομέα της διύλισης εμπλέκοντας τον στην παγκόσμια αγορά) και οι εταιρίες σταδιακά μετέφεραν τις επιχειρήσεις τους στο εξωτερικό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η δυνατότητα διύλισης στην αμερικανική επικράτεια να αυξηθεί κατά 25.2% από το 1960 έως το 1970 ενώ η κατανάλωση κατά 52% στο ίδιο διάστημα. Παράλληλα με το έλλειμμα παραγωγής διαμορφώνονταν σταδιακά και έλλειμμα διύλισης. Σε γενικές γραμμές, τα επιχειρηματικά κίνητρα στρεβλώθηκαν από τους περιορισμούς. Αυτό βραχυπρόθεσμα απέβη προσοδοφόρο για τους εγχώριους παραγωγούς αλλά μακροπρόθεσμα καθιστούσε την ενεργειακή δυναμικότητα των Η.Π.Α. περισσότερο δύσκαμπτη.³⁴⁹ Η εν λόγω δυσκαμψία έγινε τελικά αισθητή μόλις το 1974.

Τέταρτον, οι ποσοτικοί περιορισμοί προστάτεψαν τους εγχώριους παραγωγούς από την εξαφάνιση υπό το βάρος των διεθνών αλλά σε καμία περίπτωση δεν μείωσαν μεσοπρόθεσμα τις εισαγωγές.³⁵⁰ Το βάρος της ζήτησης διατήρησε την αυξητική τάση των εισαγωγών ώστε τα

³⁴⁶ Bohi Douglas R., *Limiting Oil Imports: an economic history and analysis*, 1978, σσ. 285.

³⁴⁷ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 119.

³⁴⁸ Bohi Douglas R., *Limiting Oil Imports: an economic history and analysis*, 1978, σσ. 295.

³⁴⁹ Ο.π., σσ. 292-293. Βλ. επίσης Cox James C., Wright Arthur W., "The Determinants of Investment in Petroleum Reserves and Their Implications for Public Policy", *The American Economic Review*, Vol. 66, No. 1, March 1976, σσ. -165-167.

³⁵⁰ Βλ. σχετικά Jensen James E., "Crude Oil: Capacity, Supply Schedule, and Imports Policy", *Land Economics*, Vol. 43, No. 4, November 1967, σσ. 390-392.

520 εκατ. βαρέλια καθαρών εισαγωγών το 1958 να αυξηθούν στα 1653.8 εκατ. βαρέλια το 1972.³⁵¹ Άρα, οι περιορισμοί δεν κατέστησαν τις Η.Π.Α. λιγότερο εξαρτημένες από το πετρέλαιο του εξωτερικού.

Η περιοριστική πολιτική είχε, παρ' όλα αυτά, ένα μακροχρόνια θετικό αποτέλεσμα το οποίο προστάτεψε, αλλά μόνο εν μέρει, την αμερικανική ενεργειακή αγορά από τα εξωτερικά σοκ. Η τεχνητή, και υψηλότερη από ότι στο εξωτερικό, τιμή του πετρελαίου απέκοψε την αμερικανική αγορά από τα δυσμενή αποτελέσματα των διεθνών διακυμάνσεων της τιμής κι έτσι την προστάτεψε σε σημαντικό βαθμό από το πετρελαϊκό εμπάργκο του 1967 και σε αρκετά μικρότερο από εκείνο του 1974. Η «προστασία» αυτού του τύπου κόστισε υπερβολικά στον αμερικανό πολίτη αλλά παρείχε μια ενεργειακή προστατευτική ζώνη στο κράτος.³⁵²

Στο πλαίσιο που διαμόρφωναν τα μερίδια παραγωγής, που βρίσκονταν εν πλήρη ισχύ από το 1933 και η ποσοτικά περιοριστική πολιτική μετά το 1958 οι ανεξάρτητοι απέκτησαν επομένως ισχυρά κίνητρα για επέκταση στο εξωτερικό. Εναλλακτικά θα ήταν αναγκασμένοι να αγοράζουν το εισαγόμενο πετρέλαιο από τους μεγάλους σε μη ανταγωνιστική τιμή και να το διοχετεύουν στις αγορές. Εξάλλου, με την απευθείας πρόσβαση στις πηγές του εξωτερικού, το περιθώριο κέρδους θα αυξάνονταν σημαντικά σε σχέση με εκείνο που είχαν στο εσωτερικό δεδομένου του υποπολλαπλάσιου κόστους παραγωγής στη Μέση Ανατολή. Η ανάδυση τους συνέπεσε χρονικά κι ενισχύθηκε περαιτέρω από τη γενικότερη μεταλλαγή της πετρελαϊκής αγοράς η οποία οφείλονταν στην ίδρυση των πρώτων εθνικών επιχειρήσεων από τα πετρελαιοπαραγωγά κράτη. Η Εθνική Εταιρία Πετρελαίου του Ιράν συστήθηκε στα 1951, η Εθνική Πετρελαϊκή Εταιρία του Κουβέιτ τον Οκτώβριο του 1960, Ο Γενικός Οργανισμός Πετρελαίου και Μεταλλευμάτων της Σαουδικής Αραβίας συστήθηκε το 1962 και η Εθνική Εταιρία Πετρελαίου του Ιράκ στα 1964.

Οι εθνικές εταιρίες ήταν το απαύγασμα της αυξανόμενης δυσαρέσκειας των πετρελαιοπαραγωγών κρατών όσον αφορά στις προσόδους που εισέπρατταν από τους μεγάλους. Οι περισσότερες από τις μη βιομηχανικές πετρελαιοπαραγωγές χώρες ήταν οικονομίες οι οποίες βασίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στις προσόδους που προέρχονταν από την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. Για τη Βενεζουέλα οι πρόσοδοι από το πετρέλαιο κάλυπταν από το 65% μέχρι και το 70% των συνολικών κρατικών προσόδων στη δεκαετία του 1960, στο Ιράν τα αντίστοιχα ποσοστά αυξήθηκαν από 30% το 1960 σε 87% το 1971, στο

³⁵¹ American Petroleum Institute, *Petroleum Facts & Figures*, 1971, σσ. 283-288 στο Bohi Douglas R., *Limiting Oil Imports: an economic history and analysis*, RFF Press, Baltimore, 1978, σσ. 23.

³⁵² Bohi Douglas R., *Limiting Oil Imports: an economic history and analysis*, 1978, σσ. 293, 300.

Κουβέιτ άγγιζαν το 85% ήδη από το 1954 ενώ στη Σαουδική Αραβία ήταν 75% το 1953 και είχαν ξεπεράσει το 85% το 1972.³⁵³

Η ανάγκη για εξασφάλιση προσόδων σε ύψη που να ικανοποιούν τα οικονομικά προφίλ των πετρελαιοπαραγωγών χωρών κι όχι των μεγάλων εταιριών είχε ως αποτέλεσμα το σταδιακό περιορισμό των εξουσιών των εταιριών επί του υπεδάφους. Το ζήτημα ήρθε στην επιφάνεια το 1960, όταν υπό την πίεση της εισόδου στην αγορά του σοβιετικού πετρελαίου, η αμερικανική Εχχοπ αποφάσισε να μειώσει μονομερώς την τιμή του Αραβικού πετρελαίου κατά 14 cent ουσιαστικά καταλύοντας τον συσχετισμό μεταξύ των τιμών του πετρελαίου των Η.Π.Α. με εκείνων του εξωτερικού. Κατά την Venn αυτή ήταν η αφορμή για την αναστροφή των πολιτικών των πετρελαιοπαραγωγών κρατών και την αύξηση των μεταξύ τους επαφών για τη μετέπειτα διαμόρφωση του OPEC.³⁵⁴ Επρόκειτο απλά για την κορυφή του παγόβουνου καθώς μια τάση προς ενεργοποίηση των κρατών στην πετρελαϊκή αγορά προϋπήρχε. Οι συμφωνίες τις οποίες η κυβέρνηση του Ιράν υπέγραψε με τις δυτικές εταιρίες το 1954 είχαν ως όρο τη διατήρηση της κτήσης των τότε, και των μελλοντικών, πετρελαϊκών αποθεμάτων στο κράτος και απλώς μεταβίβαζαν την ευθύνη εκμετάλλευσης και διοχέτευσης πετρελαίου στην αγορά στις εταιρίες. Οι εταιρίες αποτελούσαν τώρα ανάδοχους κι όχι κύριους του πετρελαίου και προκειμένου να διατηρήσουν τις άδειες εκμετάλλευσης και να μην αντικατασταθούν από ανταγωνιστές όφειλαν να υπακούουν στα κελεύσματα των κυβερνήσεων. Έτσι, όταν η Ιρανική κυβέρνηση ζήτησε στα 1967 την αύξηση κατά 17% της παραγωγής από τις εταιρίες, οι τελευταίες δεν είχαν περιθώρια αντίδρασης κι επωμίστηκαν το κόστος.³⁵⁵ Το Ιράκ επιδίωξε την μερική ανεξαρτητοποίησή του από τις εταιρίες μετά το 1967 όταν και πέτυχε, παρά την αντίδραση των εταιριών, να του επιστραφεί το 99% των εκτάσεων που ανήκαν στην IPC με το αιτιολογικό ότι η IPC δεν τις εκμεταλλεύονταν αποδοτικά. Αυτή η σύγκρουση συνεχίστηκε μέχρι και το 1971 χωρίς κάποια μορφή επίλυσης ενώ, στο μεταξύ, η ιρακινή κυβέρνηση διαμοίρασε κάποια από τα εδάφη σε τρίτες εταιρίες και σύναψε συμφωνίες οικονομικής ενίσχυσης και συμμετοχής στις προσόδους με τη Σοβιετική Ένωση.³⁵⁶ Σε παράλληλες γραμμές, το Κουβέιτ και η Σαουδική Αραβία επιδίωξαν την απεξάρτηση από τις αμερικανικές εταιρίες οι οποίες είχαν μονοπώλιο στα εδάφη τους μέσα από τη σύσταση εθνικών εταιριών οι οποίες εμπλέκονταν στις επιχειρήσεις διύλισης, μεταφοράς και πώλησης. Ταυτόχρονα, μέσω διαπραγματεύσεων με τις αμερικανικές εταιρίες μείωσαν σταδιακά τις εκτάσεις στις οποίες οι

³⁵³ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 161.

³⁵⁴ Venn Fiona, *The Oil Crisis*, Longman, London, 2002, σ. 37,

³⁵⁵ Odell Peter R., *Oil and World Power*, Penguin, Hammondsworth, Middlesex, England, 1987, σσ. 94-95.

³⁵⁶ Ο.π., σσ. 96-97.

τελευταίες είχαν δικαιώματα εκμετάλλευσης. Μέσα από μια όχι ιδιαίτερος μακροχρόνια διαδικασία ο ρόλος των εταιριών κατέστη «ορθώς, εκείνος του αγοραστή, διυλιστή και παρόχου τεχνολογίας» κατά τον Σαουδάραβα Σείχη Yamani.³⁵⁷ Η Αλγερία, η Λιβύη και η Νιγηρία, οι νεοεισαχθείσες στο εμπόριο χώρες, δημιούργησαν κοινοπραξίες με ξένες εταιρίες συμμετέχοντας ίσα στη διοίκηση και τα κέρδη.³⁵⁸ Ωθηση δόθηκε και σε συμφωνίες με τους ανεξάρτητους των οποίων το περιεχόμενο περιείχε πολύ ακριβέστερους όρους εκμετάλλευσης προσδιορίζοντας το μέγεθος και την ταχύτητα με την οποία οι εταιρίες θα προχωρούσαν σε έρευνες νέων πηγών και το ύψος της παραγωγής όταν οι ανακαλύψεις θα κρίνονταν επικερδώς εκμεταλλεύσιμες.³⁵⁹ Οι πρόσοδοι που εξασφάλιζαν τώρα τα κράτη ήταν άμεσα εξαρτημένες από την προσυμφωνημένη (posted) τιμή του πετρελαίου και, συνακόλουθα, τα κέρδη των πετρελαιοπαραγωγών χωρών συναρτούνταν της τιμής και δεν προέκυπταν από τον αριθμό των βαρελιών που παρήγαν. Η διαμόρφωση της τιμής καθορίζονταν τώρα από τις πολιτικοοικονομικές αποφάσεις των πετρελαιοπαραγωγών χωρών κι όχι από την αγορά. Αυτό δεν συνεπάγονταν απαραίτητα την αύξηση της πραγματικής τιμής του πετρελαίου αλλά τη ριζική διαφοροποίηση των παραγόντων που την καθόριζαν. Στην πραγματικότητα οι τιμές του πετρελαίου κατά τη δεκαετία του 1960 παρέμειναν σταθερές ή και μειώθηκαν.³⁶⁰

Διαμορφώθηκε έτσι η τάση των πετρελαιοπαραγωγών κρατών να «ανοίγουν» την αγορά εκμετάλλευσης των εδαφών τους αυξάνοντας των αριθμό των αναδόχων εταιριών με σκοπό οι επιχειρήσεις των τελευταίων να ελέγχονται ευκολότερα από τα κράτη. Εμμέσως, επρόκειτο για μια τακτική «διαίρει και βασίλευε» στον χώρο της πετρελαϊκής παραγωγής. Κερδισμένοι από αυτή τη μετάλλαξη βγήκαν οι ανεξάρτητοι και οι ευρωπαϊκές εταιρίες οι οποίοι αναζητούσαν ευκαιρίες εισόδου στην αγορά και ήταν διατεθειμένοι να λειτουργήσουν υπό περισσότερο περιοριστικούς όρους σε σχέση με τους μεγάλους.³⁶¹ Με συνοπτικές διαδικασίες η ιταλική ENI εξασφάλισε δικαιώματα στο Ιράν, η Ιαπωνική Arabian Oil Company σε υπεράκτιες τοποθεσίες της Σαουδικής Αραβίας και του Κουβέιτ, οι Ohio Oil Company, Amerada Petroleum Company και Continental Oil Company στη Λιβύη.³⁶² Μέχρι το 1972 περί τις τριακόσιες νέες εταιρίες εμφανίστηκαν στη διεθνή αγορά πετρελαίου.³⁶³ Από το 1961 μέχρι το 1971 τα πετρελαϊκά

³⁵⁷ Al-Sowayegh A., *Arab Petropolitics*, Croom Helm, London, 1984, σ. 13.

³⁵⁸ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 168.

³⁵⁹ Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σ. 99.

³⁶⁰ Rybczynski T.M., Fray George F., "Historical Background to the World Energy Crisis", στο Rybczynski T. M. (ed.), *The Economics of the Oil Crisis*, Holmes and Meier, 1976, σ. 5.

³⁶¹ Vernon Raymond, "An Interpretation", στο Vernon Raymond (ed), *The Oil Crisis*, W W Norton & Co Ltd., United States, 1980, σ. 5.

³⁶² Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 120 και Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 136.

³⁶³ Levy Brian, "World Marketing in Transition", *International Organization*, Vol. 36, No. 1, Winter 1982, σ.116.

αποθέματα υπό την κυριότητα των μεγάλων συρρικνώθηκαν από το 92% στο 67% των συνολικών ενώ εκείνα των κρατικών εταιριών και των ανεξάρτητων αυξήθηκαν από το 16% στο 23%. Παράλληλα, το κέρδος των μεγάλων ανά βαρέλι έπεσε μακροχρόνια από τα 80 cent το 1954 στα 30 το 1970. Παρόλα αυτά, στο συνολικό διεθνές εμπόριο πετρελαίου που περιλαμβάνει την παραγωγή, τη διύλιση, τη μεταφορά και τη διάθεση, οι μεγάλοι διατηρούσαν το απόλυτο πλεονέκτημα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 μόνο το 20% του διακινούμενου πετρελαίου δεν ελέγχονταν από εκείνους και το γεγονός αυτό διατηρούσε το πλεονέκτημα της ενεργειακής ασφάλειας για τις Η.Π.Α..³⁶⁴

Το πετρελαϊκό εμπάργκο του 1967

Η ολοένα αυξανόμενη επικέντρωση του πετρελαϊκού ενδιαφέροντος στη Μέση Ανατολή προκάλεσε μια άνευ προηγουμένου επενδυτική δραστηριότητα με σκοπό την ανεύρεση και εκμετάλλευση κοιτασμάτων η οποία ανακόπηκε μόνο πρόσκαιρα από τον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1967. Ο πόλεμος των Έξι Ημερών έδωσε την αφορμή για την πρώτη ουσιαστική πολιτική κινητοποίηση των χωρών της Μέσης Ανατολής στον τομέα του πετρελαίου.

Υπό το κλίμα της οξυνόμενης αντιπαράθεσης μεταξύ Ισραήλ, Αιγύπτου, Συρίας και Ιορδανίας, οι υπουργοί πετρελαίου των Αραβικών κρατών συναντήθηκαν την 1^η Ιουνίου 1967 στη Βαγδάτη με σκοπό να συντονίσουν την πετρελαϊκή τους παραγωγή για την επιδίωξη δύο κοινών στόχων. *Πρώτον*, να αποτρέψουν τα δυτικά κράτη από το να παράσχουν στρατιωτική βοήθεια στο Ισραήλ και, *δεύτερον*, να τιμωρήσουν τα έθνη εκείνα που παρ' όλες τις προειδοποιήσεις των Αραβικών κρατών στήριζαν στρατιωτικά το Ισραήλ. Η άσκηση πίεσης και η τιμωρία θα επιτυγχάνονταν α) μέσα από τη διακοπή των αποστολών, αλλά όχι της ίδιας της παραγωγής, αραβικού πετρελαίου προς οποιαδήποτε χώρα η οποία συμμετείχε ή απλά υποστήριζε την επίθεση εναντίον Αραβικού κράτους ή παραβίαζε την κυριαρχία του με οποιοδήποτε τρόπο, β) μέσα από την προειδοποίηση προς τις πετρελαϊκές εταιρίες ότι θα πρέπει να συνεργαστούν με τα κράτη ειδάλλως θα χάσουν τα δικαιώματα εκμετάλλευσης και γ) μέσα από την επίκληση προς όλα τα Ισλαμικά κράτη και τις φιλικές πετρελαιοπαραγωγές χώρες να συνενωθούν πολιτικά με τους Άραβες στο ζήτημα πώλησης πετρελαίου στους αντιπάλους.³⁶⁵ Με την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων οι συμμετέχοντες στη Διάσκεψη της Βαγδάτης

³⁶⁴ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 153.

³⁶⁵ Daoudi M. S., Dajani M. S., "The 1967 Oil Empargo Revisited", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 13, No. 2, Winter 1984, σ. 68.

συμφώνησαν στις 5 Ιουνίου τη ακύρωση όλων των φορτίων πετρελαίου προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Μεγάλη Βρετανία οι οποίες πιστεύονταν ότι υποστήριζαν το Ισραήλ. Η συμφωνία υπογράφηκε μεταξύ του Ιράκ, της Σαουδικής Αραβίας, της Λιβύης, του Κουβέιτ, της Αλγερίας, του Μπαχρέιν, του Κατάρ, του Άμπου Ντάμπι και τους εκπροσώπους της Αιγύπτου, του Λιβάνου και της Συρίας. Το εμπάργκο σταδιακά επεκτάθηκε επίσης στη Δυτική Γερμανία και την Ιταλία από πλευράς Ιράκ ενώ η Αίγυπτος έκλεισε, για άλλη μια φορά, το Σουέζ.

Η σύμπνοια που παρουσιάστηκε αρχικά μεταξύ των Αραβικών κρατών σύντομα διαταράχθηκε από τα αποτελέσματα των επιχειρήσεων, τη νίκη του Ισραήλ, τη νέα θέση της Αιγύπτου και τις διαφαινόμενες απειλές ενός παρατεταμένου εμπάργκο για τα ίδια τα πετρελαιοπαραγωγά κράτη. Οι προτάσεις της Αιγύπτου, του Ιράκ, της Συρίας και της Αλγερίας για την πλήρη διακοπή πετρελαϊκής παραγωγής αντικρούστηκαν από τη Σαουδική Αραβία, το Κουβέιτ και τη Λιβύη οι οποίες φοβούνταν ότι η διακοπή θα τις έθετε εκτός πετρελαϊκής αγοράς.³⁶⁶ Από τις αρχές Ιουλίου η Λιβύη και το Ιράκ άρχισαν να «χαλαρώνουν» την αρχικά σκληρή στάση τους και ξανάρχισαν τις εξαγωγές προς «φιλικά» ευρωπαϊκά κράτη όπως η Γαλλία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ιταλία και η Τουρκία. Στα μέσα Ιουλίου η Σαουδαραβική κυβέρνηση έδωσε άδεια στην αμερικανική Tarline, τον χρήστη του πετρελαιοαγωγού Σαουδικής Αραβίας – Μεσογείου, να ξαναρχίσει τις εξαγωγές πετρελαίου, που είχαν διακοπεί προσωρινά, αν και όχι προς τα κράτη της «μαύρης λίστας» του εμπάργκο. Σταδιακά, οι παραγωγοί άρχισαν να συγκρούονται αλληλοκατηγορούμενοι για έλλειψη συνέπειας στους στόχους του εμπάργκο. Στην Αραβική Υπουργική Διάσκεψη της 15^{ης} Αυγούστου οι προτάσεις αναφορικά με τη συνέχιση του εμπάργκο διέφεραν σημαντικά. Η Αλγερία προωθούσε μια εναλλακτική πολιτική πίεσης η οποία θα περιελάμβανε την απόσυρση των αραβικών κεφαλαίων από τη Βρετανία και τις Η.Π.Α. σε στερλίνες και δολάρια αντίστοιχα, το Ιράκ υπερασπιζονταν την παράταση του εμπάργκο για τρεις μήνες ώστε να στερέψουν τα αποθέματα της Δυτικής Ευρώπης, το Κουβέιτ απέφευγε τις αναφορές στο εμπάργκο και προωθούσε τη σύσταση κοινού αραβικού ταμείου «Πολέμου και Ανοικοδόμησης» με έδρα το ίδιο ενώ η Αίγυπτος πρότεινε τη σύσταση ενός οργανισμού στα πρότυπα του μετέπειτα Οργανισμού Πετρελαιοπαραγωγών Κρατών (OPEC). Απόφαση για τις μετέπειτα δράσεις δεν λήφθηκε κυρίως εξαιτίας των αντιδράσεων της Σαουδικής Αραβίας η οποία επικαλούνταν την έλλειψη σαφούς πληροφόρησης αναφορικά με τη στήριξη των Ισραηλινών από τις Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία, την ανάγκη των προσόδων του πετρελαίου για την ανοικοδόμηση των αραβικών οικονομιών, την πιθανότητα

³⁶⁶ Daoudi M. S., Dajani M. S., "The 1967 Oil Embargo Revisited", 1984, σ. 70.

μια σύγκρουση με τη Δύση να οδηγήσει τα αραβικά κράτη σε προσέγγιση με την Ε.Σ.Σ.Δ. (η οποία ήδη διαφαίνονταν στην Αιγυπτιακή πολιτική) και την, όχι τόσο ακραία δεδομένου του πρόσφατου παρελθόντος, πιθανότητα ένοπλης επέμβασης της Μεγάλης Βρετανίας.³⁶⁷ Περισσότερο από οτιδήποτε, η Σαουδική Αραβία επωμίζονταν το κυριότερο βάρος των οικονομικών απωλειών του εμπάργκο καθώς μεταξύ 5 και 29 Ιουνίου είχε ήδη απολέσει 21 εκατ. δολάρια σε διαφυγόντα κέρδη.³⁶⁸

Την 29^η Αυγούστου 1967 στο Χαρτούμ τα αραβικά κράτη αποφάσισαν, τελικά, μια σειρά μέτρων τα οποία συνεπάγονταν υποχώρηση απέναντι στους αρχικούς στόχους. Το εμπόριο πετρελαίου προς τις Η.Π.Α., τη Μεγάλη Βρετανία και τη Δυτική Ευρώπη θα επαναλαμβάνονταν, η Σαουδική Αραβία και το Κουβέιτ θα στήριζαν οικονομικά τους χαμένους του πολέμου, την Αίγυπτο και την Ιορδανία, τα αραβικά κεφάλαια δεν θα αποσύρονταν αλλά οι στόχοι της εξοπλιστικής οχύρωσης των αραβικών κρατών, της αποχώρησης των Ισραηλινών από αραβικά εδάφη και της σύστασης Αραβικού Αναπτυξιακού Ταμείου θα παρέμεναν.

Το εμπάργκο του 1967 αποτέλεσε έτσι μια αποτυχημένη προσπάθεια εκμετάλλευσης της ισχύος των πετρελαιοπαραγωγών κρατών. Η αποτυχία οφείλονταν σε μια σειρά από παράγοντες:

A) Την έλλειψη ενότητας μεταξύ των Αράβων η οποία, αν και αρχικά ήταν εντυπωσιακή, μέσα σε διάστημα λιγότερο του ενός μηνός εξέπεσε σε ενδοαραβικές διαμάχες. Η απουσία ενότητας συνδέονταν με τις διαφορετικές προτεραιότητες εξωτερικής πολιτικής. Η Αίγυπτος επιδίωκε τη χρήση του ψυχροπολεμικού χάσματος μεταξύ ανατολής και δύσης για την πολιτική και στρατιωτική ισχυροποίησή της ενώ η Σαουδική Αραβία προστάτευε διακριτικά και προσεκτικά την πολιτική της εγγύτητα με τις Η.Π.Α..

B) Τις εσωτερικές διαστάσεις του εμπάργκο. Η Αίγυπτος, η Συρία και η Ιορδανία μπορούσαν να προωθούν το εμπάργκο ως μέσο άσκησης πίεσης αλλά στη χρονική περίοδο της κρίσης το Κουβέιτ ήταν κατά 97% εξαρτημένο από τις πετρελαϊκές προσόδους, η Σαουδική Αραβία κατά 87% και το Ιράκ κατά 67%.³⁶⁹ Πέραν αυτού, οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες δεν είχαν τα ίδια αποθέματα ρευστού κι επομένως ήταν σε διαφορετικό βαθμό ευαίσθητες στις διακυμάνσεις των προσόδων.

³⁶⁷ Daoudi M. S., Dajani M. S., "The 1967 Oil Embargo Revisited", 1984, σ. 76.

³⁶⁸ Tetreault Mary Ann, *The Organization of Arab Petroleum Exporting Countries: History, Policies and Prospects*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1981, σ. 43.

³⁶⁹ Daoudi M. S., Dajani M. S., "The 1967 Oil Embargo Revisited", 1984, σ. 82.

Γ) Τη μικρή χρονική διάρκεια του εμπάργκο και τη μη συμμετοχή του συνόλου των πετρελαιοπαραγωγών κρατών. Το εμπάργκο διατηρήθηκε για λιγότερο από τρεις μήνες οι οποίοι δεν αρκούσαν για να φέρουν σε δύσκολη θέση ούτε την απόλυτα εξαρτημένη δυτική Ευρώπη και ούτε, φυσικά, τις πετρελαιοπαραγωγές Η.Π.Α.. Παράλληλα, το Ιράν και η Βενεζουέλα δεν συμμετείχαν στο εμπάργκο και η παραγωγική τους δυνατότητα μαζί με εκείνη των Η.Π.Α. κάλυψε βραχυπρόθεσμα τα κενά της ζήτησης που προκάλεσε η αραβική κινητοποίηση.

Δ) Την ανικανότητα των πετρελαιοπαραγωγών κρατών να ελέγξουν τις υπηρεσίες των αμερικανικών και βρετανικών εταιριών οι οποίες κραδαίνοντας τους μηχανισμούς διακίνησης και πώλησης μπορούσαν να τροφοδοτούν με πετρέλαιο κράτη τα οποία, με βάση τη στόχευση του εμπάργκο, δεν έπρεπε να το λαμβάνουν. Επειδή το εμπάργκο δεν αφορούσε στη διακοπή της παραγωγής εξ' ολοκλήρου αλλά στον περιορισμό της διακίνησης προς συγκεκριμένα κράτη, οι εταιρίες συνέχισαν σχεδόν αναπόσπαστες το έργο της πώλησης πετρελαίου σε κράτη που δεν περιλαμβάνονταν στη μαύρη λίστα κι από εκεί και πέρα το ξανα-διακινούσαν προς τα κράτη που το είχαν ανάγκη. Έτσι το εμπάργκο εξελίχθηκε από ένα θεωρητικό πρόσκομμα προσφοράς σε πρακτικό ζήτημα μεταφοράς.³⁷⁰

Ε) Το σημαντικότερο, ο κεντρικός στόχος του εμπάργκο, οι Η.Π.Α., δεν χαρακτηρίζονταν από υψηλή τρωτότητα στο μεσανατολικό πετρέλαιο καθώς οι δασμολογικές πολιτικές είχαν αυξήσει την εγχώρια παραγωγή. Όταν το εμπάργκο τέθηκε σε ισχύ η αύξηση της παραγωγής ήταν εύκολη και ταχεία λόγω της πολιτικής της «συντήρησης στο εσωτερικό, εκμετάλλευσης στο εξωτερικό» και, σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη παροχή πετρελαίου από τη Βενεζουέλα, τα αποτελέσματα του εμπάργκο αποδείχτηκαν απογοητευτικά για τους εμπνευστές του.

Το εμπάργκο του 1967 ήταν μια αποτυχημένη προσπάθεια χρήσης του πετρελαϊκού όπλου. Αν συνέβαλλε θετικά σε κάτι αυτό ήταν, κατά τους Daoudi και Dajani, *πρώτον*, ότι έφερε στο επίκεντρο τα προβλήματα συνεργασίας των πετρελαιοπαραγωγών κρατών με τις εταιρίες πετρελαίου, *δεύτερον*, ότι κατασίγασε τις λαϊκές πιέσεις προς τις κυβερνήσεις εφόσον οι δεύτερες έδειξαν ότι υπήρχε κάποιος τρόπος να αντιδράσουν στην Ισραηλινή επιθετικότητα και, *τρίτον*, ότι έμμεσα αποκάλυψε την ισχύ της Σαουδικής Αραβίας τόσο μεταξύ των αραβικών κρατών όσο και απέναντι στη Δύση.³⁷¹ Εντούτοις, δεν πλησίασε καν στον κεντρικό του στόχο,

³⁷⁰ Itayim Fuad, "Arab Oil – The Political Dimension", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 3, No. 2, Winter 1974, σ. 85.

³⁷¹ Daoudi M. S., Dajani M. S., "The 1967 Oil Embargo Revisited", 1984, σ. 88.

να διαταράξει έστω και έμμεσα την στρατιωτική ισορροπία και να αποκαταστήσει την τιμή των Αράβων, να πειθαναγκάσει έμμεσα το Ισραήλ να επιστρέψει τα κατακτημένα εδάφη και να ασκήσει αποτελεσματική πίεση στους συμμάχους του.³⁷²

Παρά το πετρελαϊκό εμπάργκο του 1967, που θεωρητικά θα αύξανε τις τιμές του αργού, οι αυξανόμενες επενδύσεις στη Μέση Ανατολή από τους μεγάλους, η εμπλοκή στην αγορά των ανεξάρτητων, η εμφάνιση των εθνικών πετρελαϊκών εταιριών των κρατών της Μέσης Ανατολής και η αύξηση της δυνατότητας διύλισης των Ευρωπαίων είχαν ως αποτέλεσμα ο ανταγωνισμός να αυξηθεί, έστω και στο πλαίσιο της ολιγοπωλιακής αγοράς, και οι τιμές να συμπιεστούν. Αποτέλεσμα ήταν το 1970 η τιμή του πετρελαίου να αγγίζει μόλις το 40% εκείνης του 1950 παρά την αυξανόμενη ζήτηση.³⁷³ Αν το δούμε σε μεγαλύτερο χρονικό εύρος, η πτωτική πορεία της τιμής του πετρελαίου είχε ως αποτέλεσμα την τροφοδότηση με φθινό πετρέλαιο ολόκληρης της Δύσης από το 1945 μέχρι και το 1973. Στα 1972 ο ΟΟΣΑ λάμβανε το 68%, οι κομμουνιστικές χώρες το 17% και ο τρίτος κόσμος το 15% του παγκόσμιου πετρελαίου. Η συνολική ζήτηση πετρελαίου κατανέμονταν κατά 39% στις μεταφορές, 7% για δραστηριότητες που δεν κατανάλωναν ενέργεια και 54% για καύσιμα προς παραγωγή άλλων μορφών ενέργειας και βιομηχανικών προϊόντων.³⁷⁴ Ως ποσοστό της παγκόσμιας ζήτησης ενέργειας το πετρέλαιο μαζί με το αέριο καταλάμβαναν το 17% στα 1940 και θα έφταναν το 46% στα 1978.³⁷⁵ Στο διεθνές πετρελαϊκό περιβάλλον, οι «Επτά Αδελφές» διατηρούσαν την κυριαρχία τους παρά τους περιορισμούς των συμφωνιών με τα κράτη παραγωγούς. Μέχρι και το 1972 (πριν την αποφασιστική παρέμβαση του OPEC) εμπλέκονταν, άμεσα ή έμμεσα, στο 91% της παραγωγής της Μέσης Ανατολής και στο 77% της παροχής πετρελαίου ολόκληρου του μη-κομμουνιστικού κόσμου εκτός των Η.Π.Α..³⁷⁶

Συμπερασματικά, λίγο πριν την ανάδυση του OPEC στο διεθνές στερέωμα οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν παγιώσει οικονομικά την κυριαρχία τους στον πετρελαϊκό χώρο εξασφαλίζοντας την ενεργειακή τους ασφάλεια. Είχαν εκτοπίσει τη Μεγάλη Βρετανία από την πρωτοκαθεδρία εκμετάλλευσης των αποθεμάτων της Μέσης Ανατολής, απολάμβαναν ένα ενεργειακό καθεστώς, απόρροια τόσο της αγοράς όσο και των δράσεών τους, στο οποίο οι Ευρωπαίοι σύμμαχοί τους εξαρτιόνταν άμεσα από τις αμερικανικές εταιρίες και είχαν εξασφαλίσει ένα αποδοτικό *modus vivendi* μεταξύ του κράτους και των εταιριών ώστε να

³⁷² Alhajji A. F., "The Failure of the Oil Weapon: Consumer Nationalism vs. Producer Symbolism", *Bridges*, Spring / Summer 2004.

³⁷³ Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 138-216.

³⁷⁴ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 118.

³⁷⁵ Ο.π., σ. 118.

³⁷⁶ Ο.π., σ. 97.

εξασφαλίζεται ασφάλεια προσφοράς για το κράτος. Από το 1950 μέχρι και το 1970 οι Η.Π.Α. και ο δυτικός κόσμος γενικότερα απολάμβαναν μια άνευ προηγουμένου παροχή ενέργειας σε ιδιαίτερα χαμηλές τιμές η οποία με τη σειρά της τροφοδοτούσε μια «χρυσή» εικοσαετία οικονομικής ανάπτυξης. Όπως υποστηρίζει και ο Clark, «φθηνή και σε αφθονία ενέργεια και πρώτες ύλες διαμόρφωσαν τους κοινούς παρονομαστές που συνέδεαν τις οικονομικές πολιτικές και τους στόχους ανάπτυξης τόσο των προηγμένων όσο και των υπό εκβιομηχάνιση χωρών. [...] Η εποχή της υψηλής μαζικής κατανάλωσης, που προσέμενε ο Rostow, που διαφύλαττε με ιερότητα ο Galbraith, που με πίκρα ανέμεναν οι Riesman και Bell απέκλειε τη σοβαρή ενασχόληση με την πιθανότητα σοβαρών ελλείψεων πηγών [ενέργειας]». ³⁷⁷ Ακόμα και το πετρελαϊκό εμπάργκο του 1967 μέσα από τη σπασμωδικότητα της εφαρμογής του και την αποτυχημένη του έκβαση κατέδειξε ότι οι Η.Π.Α. μπορούσαν να αισθάνονται ασφαλείς δεδομένης της εθνικής πολιτικής «διατήρηση στο εσωτερικό, εκμετάλλευσης στο εξωτερικό», της εθνικά προσανατολισμένης συμπεριφοράς των, κατά τα άλλα, ανεξάρτητων εταιριών και της εκπεφρασμένης ανικανότητας των πετρελαιοπαραγωγών κρατών να συνασπιστούν αποτελεσματικά. Ο σκεπτικισμός και ο εφησυχασμός με τον οποίο οι αμερικανοί αξιωματούχοι αντιμετώπιζαν το ενδεχόμενο μιας πολιτικά υποκινούμενης αυτόνομης πρωτοβουλίας των πετρελαιοπαραγωγών κρατών ήταν εκ πρώτη όψεως δικαιολογημένος. ³⁷⁸ Η ελεύθερη Δύση άκμαζε οικονομικά πάνω στη στερεή βάση της ενεργειακής ασφάλειας. Έτσι, στο διάστημα από το 1950 μέχρι και το 1973 η κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας αυξήθηκε κατά 67% καθώς η συνολική διπλασιάστηκε ενώ ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά το ένα τρίτο. ³⁷⁹ Στον πετρελαϊκό χώρο οι Η.Π.Α. δρούσαν χωρίς ανταγωνιστή, δεδομένου ότι στην ίδια περίοδο ο πολιτικός και στρατιωτικός της αντίπαλος, η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, ακολούθησε ένα ριζικά διαφορετικό δόγμα παραγωγής και εμπορίας πετρελαίου.

Πετρελαϊκή Πολιτική Σοβιετικής Ένωσης

Η πρώτη ανακάλυψη του πετρελαίου πραγματοποιήθηκε στο χώρο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κι όχι στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Ο χώρος του Καυκάσου, και συγκεκριμένα το Baku του σημερινού Αζερμπαϊτζάν, αναπτύχθηκε από τα 1880 και μετά σε σημαντική και χαμηλού κόστους ενεργειακή περιοχή τόσο της ίδιας της Ρωσίας όσο και τις Ευρώπης. Μέχρι την επανάσταση του 1917 η Royal Dutch Shell είχε ήδη αναπτυχθεί

³⁷⁷ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 187.

³⁷⁸ Mckie James W., "The United States", στο Vernon, Raymond, *The Oil Crisis*, W. W. Norton & Co, U.S., 1980, σ. 79

³⁷⁹ Szulc Tod, *The Energy Crisis*, Franklin Watts Ltd, 1974, σ. 6.

επιχειρηματικά στην περιοχή επιδιώκοντας την ανατροπή της, μέχρι τότε, μονοκρατορίας της Standard Oil στο δυτικό ημισφαίριο.

Η επανάσταση του 1917, η συνακόλουθη διολίσθηση στο πολιτικό χάος και η μεταφορά στο κράτος κάθε οικονομικής δραστηριότητας ανέτρεψαν οποιοδήποτε εγχείρημα ελέγχου του ενεργειακού πλούτου της Ρωσίας από δυτικές εταιρίες. Η ενεργειακή παραγωγή μειώθηκε κάθετα και μόνο μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο εμφάνισε σημάδια ανάκαμψης. Η αύξηση της παραγωγής ήταν, σε σχέση με τους αντίστοιχους δυτικούς ρυθμούς, βραδεία και αυτό οφείλονταν σε δομικά χαρακτηριστικά της σοβιετικής οικονομίας η οποία αδυνατούσε να αναβαθμίσει την ποιότητα των μεθόδων παραγωγής.³⁸⁰ Η απουσία κινήτρων για την βελτίωση του επιχειρησιακού σχεδιασμού, το δωρεάν καθεστώς των πρώτων υλών και το γεγονός ότι οι ελεγχόμενες τιμές δεν αντικατόπτριζαν τα κόστη της παραγωγής είχαν ως αποτέλεσμα μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 η τεχνολογία εξόρυξης να υπολείπεται εκείνης της Δύσης.³⁸¹ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μέχρι και το 1954 η Σοβιετική Ένωση να είναι καθαρός αποδέκτης αργού πετρελαίου που προέρχονταν από τη Ρουμανία. Αντιθέτως, η μετά τα μέσα του 1950 μαζική εκβιομηχάνιση της Σοβιετικής Ένωσης και η συνακόλουθη καλπάζουσα επένδυση στον ενεργειακό τομέα είχαν ως αποτέλεσμα την υποκατάσταση της τεχνολογικής κατωτερότητας με την αυξημένη απόδοση λόγω ανακάλυψης νέων πηγών. Η μεταπολεμική εκμετάλλευση του ευρύτερου χώρου του Baku συμπληρώθηκε από νέες ανακαλύψεις στην περιοχή μεταξύ του Βόλγα και των Ουραλίων και πολύ αργότερα, στη δεκαετία του 1970, εκτινάχθηκε με την εκμετάλλευση περιοχών της Σιβηρίας.

Η κατακόρυφη αύξηση της παραγωγής πετρελαίου είχε ως αποτέλεσμα από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η σοβιετική ενεργειακή αγορά να παρουσιάζει πλεόνασμα. Αυτό κατέστησε το εμπόριο σοβιετικού πετρελαίου ιδιαίτερος εξωστρεφές. Από το 1955 μέχρι το 1969 οι εξαγωγές σοβιετικού πετρελαίου αυξήθηκαν αλματωδώς από τα 3 εκατ. τόνους σε 40 εκατ. ετησίως.³⁸² Παρόλα αυτά, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σοβιετικού οικονομικού συστήματος είχαν ως αποτέλεσμα η εξαγωγική αυτή δραστηριότητα να παρουσιάσει διαφορετικά αποτελέσματα από εκείνα της αντίστοιχης των Η.Π.Α..

³⁸⁰ Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του υψηλής ποιότητας ατσαλιού το οποίο απαιτείται για τα τρυπάνια των πετρελαιοπηγών. Το σοβιετικό οικονομικό σύστημα που δεν έδινε βάρος στο ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς οδηγούσε τους παραγωγούς ατσαλιού να δίνουν έμφαση στην παραγόμενη ποσότητα έναντι της ποιότητας. Με αυτό τον τρόπο το ατσάλι υψηλής ποιότητας που απαιτούνταν για τη διάτρηση του πετρελαιοφόρου εδάφους σε μεγάλα βάθη δεν ήταν διαθέσιμο. Βλ. Goldman Marshall I., *The Enigma of Soviet Petroleum*, HarperCollins Publishers, London, 1980, σ. 37.

³⁸¹ Bromley Simon, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σ. 191 και Goldman Marshall I., *The Enigma of Soviet Petroleum*, HarperCollins Publishers, London, 1980, σ. 44.

³⁸² Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 61.

Δύο δομικοί παράγοντες καθόριζαν τους πετρελαϊκούς στόχους της ΕΣΣΔ. *Πρώτον*, το ότι από τη σύλληψή της η κομμουνιστική οικονομία είχε ως κεντρικό άξονα διαμόρφωσης πολιτικής την αυτάρκεια και η είσοδος στις διεθνείς αγορές είχε ως σκοπό την εξασφάλιση πόρων για την αυτοδύναμη παραγωγική δυνατότητα κι όχι την οικονομική επέκταση. Υπό αυτό το πρίσμα η επέκταση των πετρελαϊκών επιχειρήσεων στο εξωτερικό δεν ήταν θεμιτή. *Δεύτερον*, το ότι η σοβιετική οικονομία λειτουργούσε με το ρυθμό που επέβαλαν τα οικονομικά προγράμματα της ηγεσίας τα οποία αφορούσαν σε προκαθορισμένους οικονομικούς στόχους μέσα σε συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια. Οι οικονομικοί στόχοι στα πλαίσια του σοβιετικού οικονομικού συστήματος συνδέονταν κατά κύριο λόγο με την παραγωγικότητα της βαριάς βιομηχανίας και το δίκτυο μεταφορών που θα τη στήριζε. Αυτό σήμαινε ότι στο πλαίσιο του οικονομικού προγραμματισμού ο προϋπολογισμός παραγωγής επέβαλε την εξασφάλιση τεχνικών μέσων και πρώτων υλών για την επίτευξη των στόχων παραγωγής τα οποία με τη σειρά τους έπρεπε είτε να παραχθούν εγχωρίως, εφόσον οι τεχνολογικές δυνατότητες το επέτρεπαν, είτε να εισαχθούν από το εξωτερικό σε περίπτωση που δεν ήταν εγχωρίως διαθέσιμα. Δεδομένων των δύο παραπάνω χαρακτηριστικών, το εξαγωγικό εμπόριο οποιουδήποτε κλάδου είχε ως απώτερο σκοπό όχι την κυριαρχία επί της αγοράς με την εκτόπιση των ανταγωνιστών αλλά την εξασφάλιση επαρκών μεριδίων ώστε να εξασφαλίζονται οι απαραίτητες πρόσοδοι για το κράτος.

Ο χώρος της πετρελαϊκής παραγωγής ακολούθησε το παραπάνω εμπορικό πρότυπο. Το *raison d'être* της πετρελαϊκής πολιτικής της ΕΣΣΔ προς το εξωτερικό αποτέλεσε η εξασφάλιση σκληρού νομίσματος με το οποίο θα χρηματοδοτούνταν οι εισαγωγές πολύτιμων πρώτων υλών και εξοπλισμού από τη Δύση. Τα περιθώρια για μια πολιτική αυτού του τύπου προδιαγράφονταν λιγότερο από τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του κομμουνισμού, που απέρριπτε την εκμετάλλευση του πλούτου μιας χώρας από ξένο κεφάλαιο³⁸³, και περισσότερο από το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση δεν είχε την ανάγκη να ανταγωνιστεί τις Η.Π.Α. στην εξασφάλιση πηγών ενέργειας καθώς ήταν ενεργειακά αυτάρκης αν και είχε ανάγκη τους καρπούς της τεχνολογικής της εξέλιξης. Η αγορά της απαραίτητης για την οικονομική ανάπτυξη τεχνολογίας από το εξωτερικό επέτρεπε στην Ε.Σ.Σ.Δ. να παρακάμψει την «κοπιώδη» διαδικασία ανακατανομής πόρων σε νέες παραγωγικές διαδικασίες.³⁸⁴ Η εν λόγω αυτάρκεια συντηρούνταν και από το γεγονός της απόλυτης χειραγώγησης της διοχέτευσης του πετρελαίου από το κράτος και της συνακόλουθης συμπίεσης της ενεργειακής κατανάλωσης από

³⁸³ Για τις ιδεολογικές προσεγγίσεις του εμπορίου πετρελαίου στη Μέση Ανατολή βλ. Laqueur Walter, *The Struggle for the Middle East*, 1969.

³⁸⁴ Gustafson Thane, "Energy and the Soviet Bloc", *International Security*, Vol. 6, No. 3, Winter 1981-1982, σ. 68.

τους πολίτες. Το πετρέλαιο κατευθύνονταν κυρίως στο βιομηχανικό τομέα, ο οποίος στα 1970 απορροφούσε το 50% της παραγωγής ενέργειας σε σχέση με το αντίστοιχο 33% στις Η.Π.Α., κι όχι στις οικιστικές χρήσεις στις οποίες, από ένα σημείο και μετά, το πετρέλαιο υποκαταστάθηκε από το φυσικό αέριο.³⁸⁵

Οι σοβιετικές εξαγωγές γενικά ήταν το απαύγασμα μιας τριαδικής αντίληψης περί του διεθνούς εμπορίου η οποία αποτελούσε μια σύζευξη μεταξύ πολιτικών και οικονομικών αναγκών. Ακολουθούνταν ένας συνειδητός διαχωρισμός τριών περιοχών, των χωρών του σοβιετικού μπλοκ, των «φιλικών» αναπτυσσόμενων κρατών και της καπιταλιστικής Δύσης.

Το «εξωτερικό» εμπόριο προς τις χώρες του κομμουνιστικού μπλοκ αποτελούσε ουσιαστικά την επέκταση του εσωτερικού οικονομικού σχεδιασμού καθώς ακολουθούσε έναν οξύμωρο ημιμερκαντιστικό προσανατολισμό βασισμένο στο δόγμα της κατά προτίμηση παραγωγής στο πολιτικό κέντρο, τη Ρωσία, αλλά εφόσον αυτό δεν καθίστατο εφικτό της μετάθεσης της παραγωγής στους δορυφόρους.³⁸⁶ Επρόκειτο για μια μακροχρόνια διαδικασία η οποία συνετέλεσε στην ενεργειακή εξάρτηση των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης από τη Ρωσία μέχρι και τη διάλυση του Σοβιετικού μπλοκ. Μέχρι και το 1966, από τα 40 εκατ. τόνους πετρελαίου που καταναλώνονταν στην Ανατολική Ευρώπη, μόνο 10-15 εκατ. τόνοι παράγονταν τοπικά, κυρίως στη Ρουμανία. Η ΕΣΣΔ επέλεγε τη χρήση του παραγόμενου πετρελαίου για τις εξαγωγές προς τη Δύση και τα οικονομικά παράγωγά τους, κι όχι την τροφοδοσία με καύσιμα των συμμάχων της στην Ευρώπη.³⁸⁷ Ως εκ τούτου, η Ανατολική Ευρώπη παρέμεινε καταναλωτής άνθρακα για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από το αντίστοιχο της Δυτικής Ευρώπης ή και της ίδιας της Ρωσίας ενώ η σχετική σπανιότητα ενέργειας στο εσωτερικό του μπλοκ επέφερε προσκόμματα στις παραγωγικές δυνατότητες των κρατών και καθυστέρησε την οικονομική ανάπτυξή τους.³⁸⁸ Συχνά, μάλιστα, οι εμπορικές δραστηριότητες με τα κράτη δορυφόρους εξέπιπταν στο επίπεδο του αντιπραγματισμού, με άλλα λόγια η Ρωσία εξήγαγε περιορισμένες ποσότητες πετρελαίου με σκοπό την απόκτηση ποσοτήτων τροφίμων ή μετάλλων μέσα από συμφωνίες που αφορούσαν σε είδος κι όχι νόμισμα.

Το εμπόριο με τα «φιλικά» κράτη ήταν περισσότερο μια πολιτική και λιγότερο μια εμπνευσμένη από οικονομικές ανάγκες διαδικασία. Οι σοβιετική οικονομική πολιτική μετά το θάνατο του Στάλιν είχε ως κύριο μέσο επιρροής την οικονομική βοήθεια προς τις λιγότερο

³⁸⁵ Βλ. Bromley, *American Hegemony and World Oil*, 1991, σσ. 64-66.

³⁸⁶ Nove Alec, Donnelly Desmond, *Trade with Communist Countries*, Institute of Economic Affairs, London, 1960, σ. 40.

³⁸⁷ Βλ. σχετικά Gustafson Thane, "Energy and the Soviet Bloc", *International Security*, Vol. 6, No. 3, Winter 1981-1982, σ. 73.

³⁸⁸ Clark, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 111.

αναπτυγμένες χώρες στις οποίες από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 ξεκίνησε μια διαδικασία παραχώρησης πιστώσεων και με τις οποίες αναπτύχθηκαν σταδιακά και εμπορικές επαφές. Ένα σημαντικό μέρος από τις πιστώσεις αυτές ουσιαστικά επιστρέφονταν στην ΕΣΣΔ υπό τη μορφή εισαγωγών πρώτων υλών και γεωργικών προϊόντων. Με αυτό τον τρόπο η ΕΣΣΔ επιτύγχανε την απελευθέρωση πόρων για παραγωγή άλλων προϊόντων στο εσωτερικό.³⁸⁹ Παρόλα αυτά, στον ενεργειακό τομέα οι εμπορικές επαφές με τις υπό ανάπτυξη χώρες δεν εξασφάλιζαν υψηλά κέρδη για την ΕΣΣΔ και ως εκ τούτου μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι τελευταίες αναπτύχθηκαν κυρίως μέσα από μια πολιτική αλληλεγγύης ως αντιδιαστολή στην πολιτική «εκμετάλλευσης» που οι Η.Π.Α. διεξήγαγαν στον Τρίτο Κόσμο. Η ΕΣΣΔ προσέφερε πετρέλαιο στην Κούβα, την Ινδία, τη Βραζιλία, το Νεπάλ, το Μπαγκλαντές, την Τουρκία, τη Συρία, το Μαρόκο και τη Λιβερία με κόστος ελάχιστα παραπάνω από εκείνο της μεταφοράς. Δεδομένου ότι οι ποσότητες οι οποίες προσφέρονταν ήταν χαμηλές σε σχέση με εκείνες της Δυτικής Ευρώπης, κι επομένως η βαρύτητά τους σε σχέση με τις συνολικές προσόδους από την ενέργεια μικρή, η Σοβιετική Ένωση ασκούσε μια λανθάνουσα εξωτερική πολιτική με περιορισμένο οικονομικό κόστος.³⁹⁰

Το εμπόριο πετρελαίου με τη Δύση, περιλαμβανομένης της Ιαπωνίας, αποσκοπούσε, αντιθέτως, αποκλειστικά στην απόκτηση συναλλάγματος για εισαγωγές. Δεδομένου ότι ένα μέρος της ενεργειακής αγοράς καταλαμβάνονταν ήδη από τις αμερικανικές εταιρίες, η παραγωγός Σοβιετική Ένωση εισάγονταν στην αγορά με επιθετικές τιμολογιακές στρατηγικές, δηλαδή με τιμές αργού κάτω από τις αντίστοιχες των δυτικών εταιριών, και υποχωρούσε από τις επιθετικές πολιτικές όταν η χρησιμότητά τους έφθινε, όταν δηλαδή εξασφαλιζόνταν ένα επαρκές μερίδιο αγοράς μετά την απόκτηση του οποίου η περαιτέρω συμπίεση των τιμών ήταν ασύμφορη.³⁹¹ Με άλλα λόγια, η ΕΣΣΔ συμπεριφέρονταν στη διεθνή αγορά με τον ίδιο «καπιταλιστικό» τρόπο με τον οποίο μια πρωτοεμφανιζόμενη εταιρία θα επιδίωκε την ένταξή της σε ένα ανταγωνιστικό εμπορικό περιβάλλον. Εξάλλου, η υπερπροσφορά και η συνακόλουθη συμπίεση των τιμών του πετρελαίου πέρα από ένα όριο δεν ήταν συμφέρουσα ούτε για την ίδια την ΕΣΣΔ εφόσον σε δεύτερο χρόνο μείωνε τις συνολικές της προσόδους.

³⁸⁹ Berliner Joseph S., "Soviet Foreign Economic Competition", *The American Economic Review*, Vol. 49, No. 2, Papers and Proceedings of the seventy first Annual Meeting of the American Economic Association, May 1959, σ.40.

³⁹⁰ Odell, *Oil and World Power*, 1987, σσ. 68-70.

³⁹¹ Ο Spencer καταδεικνύει ότι η εν λόγω τακτική αποτελούσε κλασσικό μοτίβο της σοβιετικής εμπορικής πολιτικής δεδομένου ότι ακολουθήθηκε στο εμπόριο τσίγκου, αλουμινίου και διαμαντιών. Βλ. σχετικά Spencer D. L., "The Role of Oil in Soviet Foreign Economic Policy", *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 25, No. 1, January 1966, σσ. 94-97.

Αυτή η τιμολογιακή πολιτική ακολουθήθηκε τόσο στο πετρέλαιο όσο και στο φυσικό αέριο και απέδωσε μακροχρόνια θετικά αποτελέσματα. Η είσοδος της ΕΣΣΔ στην ενεργειακή αγορά πραγματοποιήθηκε αρχικά με τη σύναψη συμφωνιών με την Ιταλία η οποία αντιμετώπιζε από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οξύτατο ενεργειακό και οικονομικό πρόβλημα. Με μια ανταγωνιστική τιμολογιακή πολιτική η ΕΣΣΔ άρχισε να εξάγει πετρέλαιο προς την Ιταλία, κυρίως μετά το κλείσιμο της διώρυγας του Σουέζ στα 1958 ενώ η εμπορική σχέση ολοκληρώθηκε με συμφωνία που υπογράφηκε το 1963 μεταξύ Ιταλίας και ΕΣΣΔ για την παροχή πετρελαίου στην πρώτη και την πώληση ιταλικών προϊόντων στη δεύτερη.³⁹² Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Ιταλία να εισάγει περί τους 12 εκατ. τόνους πετρελαίου ετησίως και να λαμβάνει και το αντίστοιχο άλλων 5 εκατ. τόνων σε φυσικό αέριο.³⁹³ Στο απόγειο της εμπορικής συναλλαγής η Ιταλία έφτασε να εισάγει μέχρι και το 22% των αναγκών της σε πετρέλαιο από τη Σοβιετική Ένωση.³⁹⁴ Μέχρι το 1970 παρέμεινε με διαφορά ο μεγαλύτερος εισαγωγέας σοβιετικής ενέργειας στον κόσμο.³⁹⁵

Οι πωλήσεις πετρελαίου διευρύνθηκαν και με την κατασκευή του αγωγού Druzhba (Φιλία) στα 1964 η οποία μείωσε περαιτέρω το μοναδιαίο κόστος εξαγωγής καθώς το πετρέλαιο μπορούσε τώρα να μεταφέρεται με χαμηλό κόστος είτε από τη Λετονία στη Βόρεια και τη Δυτική Ευρώπη μέσω του αγωγού είτε με τάνκερ από το Μπακού του Αζερμπαϊτζάν σε Μεσογειακούς προορισμούς. Η δεύτερη κρίση του Σουέζ το 1967 ενέτεινε τη δυναμική των εξαγωγών η οποία κορυφώθηκε το 1972 όταν ακόμα και η Μεγάλη Βρετανία ξεκίνησε τις απευθείας εισαγωγές πετρελαίου από τη Σοβιετική Ένωση, κάτι το οποίο μέχρι τότε απαγορεύονταν δια νόμου.³⁹⁶ Μέχρι το 1972 σχεδόν το σύνολο των κρατών της Δυτικής Ευρώπης εισήγαγαν πετρέλαιο από τη Σοβιετική Ένωση σε ποσοστά, εντούτοις, που δεν καθιστούσαν σε καμία περίπτωση τους καταναλωτές εξαρτημένους από τον εξαγωγέα.³⁹⁷ Ταυτόχρονα οι πωλήσεις ενέργειας επεκτάθηκαν και προς ανατολάς με τη μεταφορά πετρελαίου προς την Ιαπωνία η οποία το 1961 ήδη εισήγαγε περί τα 2.2 εκατ. τόνους

³⁹² Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 61.

³⁹³ Ο.π., σσ. 61.

³⁹⁴ Goldman Marshall I., "The Soviet Union" στο Vernon (ed.), *The Oil Crisis*, 1980, σ. 130.

³⁹⁵ Goldman Marshall I., *The Enigma of Soviet Petroleum*, HarperCollins Publishers, London, 1980, σ. 69.

³⁹⁶ Η εισαγωγή σοβιετικού πετρελαίου από τη Μεγάλη Βρετανία ήταν περισσότερο συμβολική παρά ουσιαστική επίπτωση του επιδεινούμενου διεθνούς πετρελαϊκού τοπίου. Χαρακτηριστικά, η πλήρως βιομηχανοποιημένη Μ.Βρετανία εισήγαγε το ένα τρίτο της ποσότητας που εισήγαγε απευθείας από την Ε.Σ.Σ.Δ. η υπό εκβιομηχάνιση Ελλάδα. Βλ. Goldman Marshall I., *The Enigma of Soviet Petroleum*, HarperCollins Publishers, London, 1980, σ. 64.

³⁹⁷ Εξαιρέση αποτέλεσαν η Φινλανδία και η Ισλανδία οι οποίες σε κάποιες χρονικές φάσεις εξαρτόνταν μέχρι και κατά 80% για την πρώτη και 60% για τη δεύτερη από το σοβιετικό πετρέλαιο. Βλ. Goldman, "The Soviet Union" στο Vernon (ed.) *The Oil Crisis*, 1980, σ. 130.

πετρελαίου από τη Ρωσία.³⁹⁸ Όσον αφορά το φυσικό αέριο, τα ενεργειακά πλεονάσματα της ΕΣΣΔ διοχετεύονταν στη δυτική Ευρώπη μέσα από ένα σύστημα αγωγών ώστε στα 1972 η ΕΣΣΔ να έχει εξασφαλίσει αγορές σε Αυστρία, Ιταλία, Δυτική Γερμανία και Γαλλία, παρά τον ανταγωνισμό του Ολλανδικού φυσικού αερίου του Groningen.³⁹⁹

Για να γίνει κατανοητή η σημασία της χρήσης του πετρελαίου ως μέσου απόκτησης συναλλάγματος από τη Ρωσία αρκεί να τονιστεί η αναντιστοιχία μεταξύ προσόδων σε ρούβλια και σε συνάλλαγμα. Μέχρι το 1973 οι σοβιετικές εξαγωγές πετρελαίου αντιστοιχούσαν στο 18% των συνολικών προσόδων σε ρούβλια έναντι 22% των προσόδων από την εξαγωγή μηχανημάτων και εξοπλισμού που αποτελούσαν και τους κύριους εξαγωγικούς κλάδους της ΕΣΣΔ με κατεύθυνση κυρίως τους δορυφόρους και τα «φιλικά» κράτη. Αντιθέτως, όσον αφορά τις προσόδους σε σκληρό νόμισμα οι εξαγωγές καυσίμων (πετρέλαιο και φυσικό αέριο) ήταν πρωτεύουσας σημασίας καθώς απέφεραν από μόνες τους το 27% των συνολικών προσόδων του κράτους σε οποιοδήποτε νόμισμα.⁴⁰⁰ Σε αυτό συνέβαλλε και το γεγονός ότι το πετρέλαιο και το φυσικό αέριο μπορούσαν υπό ιδανικούς όρους να πωληθούν στη Δύση καθότι επρόκειτο για ομοιογενή αγαθά των οποίων η παραγωγή και η διακίνηση βασίζονταν σε διεθνή πρότυπα και η ποιοτική τους αξιολόγηση ήταν εφικτή.⁴⁰¹ Δεν θα ήταν υπερβολικός ο ισχυρισμός ότι το πετρέλαιο ανήκε σε μια ισχυρή μειοψηφία ρωσικών αγαθών που μπορούσαν να εξαχθούν απροβλημάτιστα στη Δύση. Οι δυνατότητες που διανοίγονταν για την εξασφάλιση προσόδων σε σκληρό νόμισμα ενίσχυσαν τις εξαγωγικές δραστηριότητες της Σοβιετικής Ένωσης με αποτέλεσμα οι 2.364 χιλιάδες τόνοι πετρελαίου και παραγώγων του το 1955 να αυξηθούν σε 14.395 το 1960, 23833 το 1965 και 33100 το 1971.⁴⁰²

Οι ανερχόμενη πορεία του ενεργειακού εμπορίου της Σοβιετικής Ένωσης με τη Δύση προκάλεσε από νωρίς αντιδράσεις που προέκυπταν από το φόβο, αφενός, μιας προσπάθειας επιβολής καθεστώτος εξάρτησης του δυτικού κόσμου από τον αντίπαλο πόλο και, αφετέρου, μια επιθετική πετρελαϊκή πολιτική που δυνητικά θα μπορούσε να εκτοπίσει εταιρίες αμερικανικών συμφερόντων. Στελέχη αμερικανικών εταιριών κατηγορήσαν σε πολλές περιπτώσεις την ΕΣΣΔ για τακτικές dumping στον ενεργειακό χώρο αν και κάτι τέτοιο προκαλούνταν περισσότερο από την συνειδητή διατήρηση της συναλλαγματικής ισοτιμίας του ρουβλιού σε χαμηλά επίπεδα παρά από αυτές καθ' αυτές τις τιμές εξαγωγών του ρωσικού

³⁹⁸ Spencer D. L., "The Role of Oil in Soviet Foreign Economic Policy", *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 25, No. 1, January 1966, σ. 101.

³⁹⁹ Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 64.

⁴⁰⁰ Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σσ. 210-211.

⁴⁰¹ Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 57.

⁴⁰² Clark John Garrettson, *The Political Economy of World Energy*, 1990, σ. 210.

πετρελαίου. Όπως υποστηρίζει και ο Nove υπό τις συνθήκες που επέβαλλε ο μη ρεαλιστικός συσχετισμός του ρουβλίου με τα υπόλοιπα νομίσματα σχεδόν όλοι οι κλάδοι του εμπορίου φαίνονταν να εμπίπτουν σε τακτικές dumping επειδή η πραγματική εσωτερική τιμή ήταν ανώτερη από εκείνη των εξαγωγίμων ποσοτήτων.⁴⁰³ Παρόλα αυτά, οι διπλωματικές προσπάθειες των Η.Π.Α. να περιορίσουν το εμπόριο με τη Σοβιετική Ένωση ήταν παρούσες τουλάχιστον μέχρι το 1972. Η δυναμική είσοδος της Ε.Σ.Σ.Δ. στην ενεργειακή αγορά συμπίεσε τις τιμές οι οποίες μετά τον πόλεμο της Κορέας αναμένονταν να αυξηθούν προς όφελος των παραγωγών. Δεδομένης της παράλληλης στροφής αδύναμων κρατών, όπως της Κούβας και της Κεϋλάνης, στο σοβιετικό πετρέλαιο με την ταυτόχρονη «έξωση» των δυτικών εταιριών η αμερικανική κυβέρνηση πίεσε τους ευρωπαίους εταίρους της να χαλιναγωγήσουν τις εισαγωγές τους. Στην κορύφωση αυτής της ανησυχίας η ηγεσία του NATO παρότρυνε τα κράτη μέλη να διατηρήσουν το ποσοστό σοβιετικών εισαγωγών σε επίπεδα όχι ανώτερα από το 10% της συνολικής κατανάλωσης.⁴⁰⁴

Εξαίρεση στον κανόνα της δυναμικής εξαγωγικής δραστηριότητας της Ε.Σ.Σ.Δ. αποτέλεσαν οι περιπτώσεις στις οποίες η Σοβιετική Ένωση εισήγαγε πετρέλαιο κυρίως από κράτη της Μέσης Ανατολής. Η ΕΣΣΔ ουσιαστικά μετέφερε το πετρέλαιο που εισήγαγε από τη Μέση Ανατολή στη Δυτική Ευρώπη εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα είτε την αποπληρωμή πιστώσεων με πρόσθετο κέρδος είτε πρόσθετο σκληρό νόμισμα.⁴⁰⁵ Σε κάθε περίπτωση, οι ποσότητες που εισήχθησαν ήταν εξαιρετικά μικρές, ειδικά αν συσχετισθούν με τις αντίστοιχες που η Ε.Σ.Σ.Δ. εξήγαγε στην ίδια περίοδο. Μια αντίστοιχη τακτική ακολουθήθηκε και στον τομέα του φυσικού αερίου του Ιράν για το οποίο δεν υπήρχε εσωτερική αγορά. Τον Ιανουάριο του 1966 υπογράφηκε συμφωνία εξαγωγής φυσικού αερίου προς την ΕΣΣΔ η οποία μάλιστα ακολουθήθηκε και από μια μικρότερου οικονομικού μεγέθους με το Αφγανιστάν.⁴⁰⁶ Κατασκευάστηκε ένας ευρείας διαμέτρου αγωγός μεταφοράς ο οποίος μέχρι το 1976 αύξησε κατά 50% τη μεταφορά αερίου.⁴⁰⁷ Με αυτό τον τρόπο η Σοβιετική Ένωση αποδέσμευσε εγχώριο φυσικό αέριο για εξαγωγές στη Δυτική Ευρώπη.⁴⁰⁸

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960 η Σοβιετική Ένωση πέτυχε καλπάζοντες ρυθμούς ανάπτυξης της ενεργειακής της παραγωγής. Το

⁴⁰³ Nove Alec, Donnelly Desmond, *Trade with Communist Countries*, Institute of Economic Affairs, London, 1960, σσ. 23-24.

⁴⁰⁴ Goldman Marshall I., *The Enigma of Soviet Petroleum*, HarperCollins Publishers, London, 1980, σ. 71.

⁴⁰⁵ Goldman Marshall I., "The Soviet Union" στο Vernon (ed.), *The Oil Crisis*, 1980, σ. 134.

⁴⁰⁶ Laqueur Walter, *The Struggle for the Middle East: the Soviet Union and the Middle East*, Routledge & K. Paul, London, 1969, σ. 133.

⁴⁰⁷ Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 55-56.

⁴⁰⁸ Ο.π., σσ. 56.

πλεόνασμα το οποίο παρουσίαζε η σοβιετική ενεργειακή βιομηχανία επαρκούσε για να τροφοδοτήσει τόσο τις εγχώριες ανάγκες όσο και να συμβάλλει στις προσόδους του κράτους που απαιτούνταν για τη βιομηχανική κυρίως ανάπτυξη. Το 1956 οι πρόσοδοι από τις πωλήσεις υγρών καυσίμων ανέρχονταν στο 7.7% των συνολικών προσόδων του κράτους. Το ποσοστό ανέβηκε σταδιακά στο 9% το 1957, 10% το 1958, 10.4% το 1959, 12.5% το 1960, 12.6% το 1961 και 27% το 1973.⁴⁰⁹ Ταυτόχρονα, η Σοβιετική παραγωγή ξεπέρασε εκείνη της Βενεζουέλας στα 1961 και μέχρι το 1976 είχε ξεπεράσει και την αντίστοιχη των Η.Π.Α..⁴¹⁰ Οι ανησυχίες που προκάλεσαν οι εξαγωγικές επιτυχίες της Ε.Σ.Σ.Δ. στη Δυτική Ευρώπη καταπραΰνθηκαν από τη διατήρησή τους σε αναλογικά χαμηλά επίπεδα, με την εξαίρεση της Ιταλίας, και το κυριότερο, σύντομα επισκιάστηκαν από τις επερχόμενες επιπλοκές που θα προκαλούσε ο ΟΡΕC. Από την άλλη, το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν περισσότερο από αυτόν στον ενεργειακό τομέα καταδείκνυε τη δυνατότητα αποσόβησης μιας σύγκρουσης ανατολής – δύσης στον ευαίσθητο πετρελαϊκό χώρο της Μέσης Ανατολής. Αν η Σοβιετική Ένωση επιδίωκε ποτέ την επέκταση προς το νότο αυτή δεν θα μπορούσε να οφείλεται στην ανάγκη για τον πετρελαϊκό του πλούτο.

Η παραπάνω επισκόπηση της ενεργειακής πολιτικής καταδεικνύει ότι ο γεωστρατηγικός ανταγωνιστής των Η.Π.Α., η Ε.Σ.Σ.Δ., δεν ήταν παράλληλα και ανταγωνιστής στην περίπτωση της εκμετάλλευσης πηγών ενέργειας. Με μια πολιτική που αποσκοπούσε πάνω από όλα στην αυτόν και δεδομένης της υψηλής σοβιετικής παραγωγής, η Σοβιετική Ένωση δεν απειλούσε τα οικονομικά συμφέροντα της Δύσης στη Μέση Ανατολή κι επομένως ένα από τα κριτήρια για το χαρακτηρισμό του πετρελαίου ως αθροιστικού αγαθού δεν πληρούνταν. Τα κίνητρα της Ε.Σ.Σ.Δ. για την επέκταση προς τον πετρελαιοπαραγωγό νότο ήταν περιορισμένα και η μόνη δυνητική στρατηγική στόχευση που θα δικαιολογούσε έναν τέτοιο προσανατολισμό θα ήταν η αποστέρηση από τη Δύση πηγών ενέργειας με σκοπό την ενεργειακή της περίσφιξη. Όπως όμως θα καταδειχθεί στο επόμενο κεφάλαιο, αυτό αποτελούσε έναν μη ρεαλιστικό στόχο εξαιτίας της συντριπτικής υπεροχής της αποτροπής έναντι της άμυνας και της επίθεσης λόγω της πυρηνικής ισχύος, η οποία με τη σειρά της επέβαλε πάντα τη διαχείριση των αμερικανοσοβιετικών συμφερόντων στη Μέση Ανατολή με σταθερό στόχο την αποκλιμάκωση.

⁴⁰⁹ Spencer D. L., "The Role of Oil in Soviet Foreign Economic Policy", *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 25, No. 1, January 1966, σ. 102.

⁴¹⁰ Odell Peter R., *Oil and World Power*, 1987, σσ. 55.

6.2 Το Διεθνές Σύστημα και Στρατηγικές Επιλογές

Σε αυτό το κεφάλαιο θα καταδειχθεί ότι η ισορροπία μεταξύ αποτροπής, άμυνας και επίθεσης ευνοούσε σε καθολικό βαθμό της αποτροπή ώστε καθιστούσε κάθε προσπάθεια χρήσης βίας μεταξύ των δύο πόλων απαγορευτική σε επιπτώσεις και στερούμενη οποιοδήποτε πολιτικού στόχου. Με το επιχείρημα ότι τα πυρηνικά όπλα εξελίχθηκαν στον μοναδικό προσδιοριστικό παράγοντα της ισχύος των δύο πόλων θα γίνει κατανοητό ότι η υπεροχή της αποτροπής αποτέλεσε συστημικό χαρακτηριστικό και διήρκεσε χρονικά μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Αφού αναλυθούν οι λόγοι για τους οποίους κάτι τέτοιο ισχύει, και αφού γίνει και μια αναφορά στη συζήτηση γύρω από τη χρησιμότητα για τη χρήση των πυρηνικών όπλων και την επιρροή της εξέλιξης της τεχνολογίας επί αυτής, θα ακολουθήσει στο κεφάλαιο 7.2.2 η περιγραφή των διεθνών κρίσεων στον ενεργειακά ευαίσθητο χώρο της Μέσης Ανατολής οι οποίες έλαχαν χειρισμών αποκλιμάκωσης και από τις δύο δυνάμεις ώστε οι πιθανότητες καταφυγής στη βία, και ειδικά σε απευθείας πυρηνική ανταλλαγή, να εκμηδενιστούν.

6.2.1 Παγκόσμιο Διπολικό Σύστημα και Κυριαρχία Αποτροπής

Το διεθνές σύστημα που προέκυψε μετά το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου έφερε δύο διακριτά χαρακτηριστικά τα οποία σε μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικά βαθμό καθόρισαν τους όρους υπό τους οποίους οι διακρατικές σχέσεις θα εξελίσσονταν σε παγκόσμιο επίπεδο και περιόρισαν την άσκηση βίας λόγω της σαφούς υπερίσχυσης της αποτροπής έναντι της άμυνας και της επίθεσης.

Το πρώτο χαρακτηριστικό ήταν η παγίωση του διπολισμού, μεταξύ των Η.Π.Α. και της Ε.Σ.Σ.Δ., ως αποτέλεσμα τόσο της οικονομικής ανάπτυξής τους αλλά και της δραματικής υποβάθμισης της απόλυτης και σχετικής ισχύος των ευρωπαϊκών δυνάμεων λόγω των καταστροφών του πολέμου. Το δεύτερο χαρακτηριστικό αποτέλεσε η ανάπτυξη πυρηνικών δυνατοτήτων μεταξύ των δύο πόλων η οποία είχε ως αποτέλεσμα την παγίωση μιας κατάστασης αμοιβαίας αποτροπής ώστε η απευθείας σύγκρουση μεταξύ των δύο να κρίνεται αρκούντως δαπανηρή ώστε να χαρακτηρίζεται άσκοπη και οι δράσεις τους να περιορίζονται υπό το ενδεχόμενο μιας πυρηνικής ανταλλαγής.

Η αντικειμενική κατανομή ισχύος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων για το διάστημα 1945- 1990 ανταποκρίνονταν στα παραπάνω χαρακτηριστικά του συστήματος εφόσον κανείς διαβαθμίσει την επιρροή της οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος, με την τελευταία να ξεχωρίζει λόγω ποιοτικών χαρακτηριστικών.

Η οικονομική ισχύς των δύο πόλων σε καμία περίπτωση δεν αντανakλούσε από μόνη της το διαχωρισμό του παγκόσμιου συστήματος σε δύο στρατόπεδα ίσης ή περίπου ίσης οικονομικής ισχύος. Στον απόηχο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου οι Η.Π.Α. παρέμειναν μπροστά από τους συμμάχους τους και την Ε.Σ.Σ.Δ. σε οικονομικές δυνατότητες. Το 1950 το Α.Ε.Π. των Η.Π.Α. ήταν περίπου ίσο με το αντίστοιχο της Ε.Σ.Σ.Δ., του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γαλλίας, της Δ. Γερμανίας, της Ιαπωνίας και της Ιταλίας μαζί αν και το σοβιετικό Α.Ε.Π. ήταν από μόνο του σχεδόν διπλάσιο από τον αμέσως επόμενο ανταγωνιστή, το Ηνωμένο Βασίλειο.⁴¹¹

Παρόλο που η Σοβιετική Ένωση υπολείπονταν σημαντικά σε οικονομική ισχύ, εντούτοις από το τέλος του πολέμου και μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960 πέρασε σε μια φάση οικονομικής ανάπτυξης αρχικά πολύ υψηλών και αργότερα μειούμενων ρυθμών. Οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης της δεκαετίας 1950-1960 ήταν περίπου ίσοι με τους αντίστοιχους της περιόδου 1928-1940 οι οποίοι ήταν από τους υψηλότερους παγκοσμίως για την ίδια περίοδο.⁴¹² Η αιτία της μετεωρικής οικονομικής ανάπτυξης οφείλονταν κυρίως στην επιτυχία της προϋπάρχουσας «Νέας Οικονομικής Πολιτικής» η οποία δημιούργησε ένα αποδοτικό πλαίσιο εκβιομηχάνισης με την επιβολή πλήρους απασχόλησης μέσω της σταδιακής μεταφοράς εργατικού δυναμικού προς το βιομηχανικό τομέα και την έμφαση στη βαριά βιομηχανία έναντι της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών⁴¹³ Αυτό συνέβαλε στη συγκέντρωση κεφαλαίου το οποίο με τη σειρά του επέτρεψε την ταχεία οικονομική ανάπτυξη αλλά μακροπρόθεσμα μείωσε την αποδοτικότητα των επιχειρήσεων λόγω της ανεκτικότητας των ελλειμμάτων τους από την κεντρική κυβέρνηση (τα soft-budget constraints). Το αποτέλεσμα της παραπάνω οικονομικής στρατηγικής ήταν το σοβιετικό Α.Ε.Π. να ακολουθήσει μια εξαιρετική ανοδική πορεία κατά τη δεκαετία του 1950 αλλά οι ρυθμοί μεγέθυνσής του σταδιακά να φθαρούν και τελικά να παραμείνει με μεγάλη διαφορά χαμηλότερο από το

⁴¹¹ Βλ. Kennedy Paul, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων: οικονομική μεταβολή και στρατιωτική σύγκρουση από το 1500 έως το 2000*, Αξιώτέλλης, Αθήνα, 1990, σ. 477.

⁴¹² Allen Robert C., "The Rise and Decline of the Soviet Economy", *The Canadian Journal of Economics / Revue canadienne d' Economique*, Vol. 34, No. 4, November 2001, σσ. 861-862.

⁴¹³ Βλ. ό.π., σ. 864. Επίσης Bandera V. N., "The New Economic Policy (NEP) as an Economic System", *The Journal of Political Economy*, Vol. 71, No. 3, June 1963, σσ. 276-278.

αντίστοιχο αμερικανικό.⁴¹⁴ Από το 1945 μέχρι το 1970 η ψαλίδα μεταξύ Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ. έκλεισε ελάχιστα και το αμερικανικό ακαθάριστο εθνικό προϊόν παρέμεινε περίπου διπλάσιο από το αντίστοιχο σοβιετικό.⁴¹⁵ Επομένως τα οικονομικά μεγέθη από μόνα τους δεν δικαιολογούσαν σε καμία περίπτωση το διαχωρισμό του διεθνούς συστήματος σε δύο πόλους περίπου ίσης οικονομικής ισχύος.

Αν και η Σοβιετική Ένωση υστερούσε σε οικονομική ισχύ έναντι των Η.Π.Α. εντούτοις η συμβατική στρατιωτική της ισχύς κάλυπτε εν μέρει το κενό ισχύος για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί η σοβιετική ηγεσία διατήρησε καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου μια σχετικά τεράστια στρατιωτική δύναμη και, δεύτερον, επειδή η θέση της στο κέντρο της ευρασιατικής ηπείρου της επέτρεπε να προβάλλει ισχύ με μεγαλύτερη ευκολία από τον αντίπαλό της, ειδικά στο ευρωπαϊκό θέατρο επιχειρήσεων. Αριθμητικά, ενώ τα 11.3 εκατομμύρια σοβιετικών στρατιωτών το 1945 μειώθηκαν σε 2.8 το 1948 παρόλα αυτά ποτέ δεν έπεσαν κάτω από αυτό το όριο και για το υπόλοιπο του Ψυχρού πολέμου κυμάνθηκαν μεταξύ 2.8 και 5.3 εκατομμυρίων συνολικά.⁴¹⁶ Απέναντι στη σοβιετική ισχύ οι αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις αρχικά συρρικνώθηκαν από 12.1 εκατομμύρια το 1945 σε 1.4 εκατομμύρια το 1948 ενώ στο ευρωπαϊκό πεδίο μάχης οι αριθμοί συνέχισαν να βαίνουν μειούμενοι από το 1945 και μετά ώστε την ημέρα της υπογραφής της συστατικής συνθήκης του NATO το 1949 μόλις 100.000 αμερικανοί στρατιώτες να βρίσκονται σε ευρωπαϊκό έδαφος.⁴¹⁷ Παρ' όλα αυτά, η συνειδητοποίηση του διαφαινόμενου ανταγωνισμού και η έμφαση του NSC-68 στη στρατιωτική ισχύ συνέβαλε στην κατακόρυφη αύξηση των εξοπλιστικών δαπανών και την αύξηση τόσο της αμερικανικής παρουσίας στην Ευρώπη μέχρι το 1953 όσο και την στρατιωτική ενίσχυση του NATO στο σύνολό του από τους Αμερικανούς και τους συμμάχους τους. Οι συνολικές διαθέσιμες συμβατικές δυνάμεις των Η.Π.Α. για το διάστημα 1953 μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου κυμάνθηκαν μεταξύ 2.5 και 3.5 εκατομμυρίων στρατιωτών παγκοσμίως. Για τη συντήρηση δυνάμεων τέτοιου αριθμητικού επιπέδου η Ε.Σ.Σ.Δ. διέθετε σταθερά μεγαλύτερο μέρος του Α.Ε.Π. της από ότι οι Η.Π.Α.. Κατά την περίοδο 1945-1968, η

⁴¹⁴ Βλ. σχετικά Khanin G.I., "The 1950s: The Triumph of the Soviet Economy", *Europe – Asia Studies*, Vol. 55, No. 8, December 2003.

⁴¹⁵ Βλ. σχετικό πίνακα από το U.S. Arms Control and Disarmament Agency, "World Military Expenditures and Arms Transfer Database", στο Mearsheimer John, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 74. Ας σημειωθεί ωστόσο ότι ο υπολογισμός του σοβιετικού Α.Ε.Π. ήταν και παραμένει αντικείμενο αμφισβήτησης μεταξύ των οικονομολόγων. Βλ. χαρακτηριστικά Bergson Abram, "How Big Was the Soviet GDP?", *Comparative Economic Studies*, Spring 1997, Vol. 39, Issue 1.

⁴¹⁶ Odom William E., *The Collapse of the Soviet Military*, Yale University Press, New Haven and London, 1998, σ. 39.

⁴¹⁷ Βλ. Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική Πολιτική: 1945-2002*, Ποιότητα, Αθήνα, 2002, σ. 55 και Kennedy Paul, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων: οικονομική μεταβολή και στρατιωτική σύγκρουση από το 1500 έως το 2000*, Αξιωτέλλης, Αθήνα, 1990, σ. 489.

Ε.Σ.Σ.Δ. έφτασε στο μέγιστο σημείο να δαπανά για την άμυνα ακόμα και το 105% των αντίστοιχων αμερικανικών δαπανών με περίπου το μισό του αμερικανικού Α.Ε.Π. ενώ στο ελάχιστο να δαπανά το 65% των αντίστοιχων αμερικανικών δαπανών με σαφώς λιγότερα από το μισό αμερικανικό Α.Ε.Π.⁴¹⁸ Ειδικά στον ευρωπαϊκό χώρο η σοβιετική συμβατική υπεροπλία ήταν αποφασιστική και προέκυπτε από την ανάγκη προωθημένης άμυνας στο χώρο που καταλάμβαναν τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης κι έπειτα του σοβιετικού μπλοκ⁴¹⁹

Πυρηνικές δυνάμεις

Η κατανομή συμβατικών στρατιωτικών ικανοτήτων από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 και μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου καταδεικνύει ότι οι δύο πόλοι μπορούσαν να παρατάξουν ισοδύναμες ή περίπου ισοδύναμες (ανάλογα με το θέατρο επιχειρήσεων και τη χρονική στιγμή) δυνάμεις ώστε κάθε επιθετική ενέργεια να είναι αρκετά δαπανηρή αλλά όχι αδύνατη. Όμως, η κατανομή συμβατικών στρατιωτικών δυνάμεων επισκιάζεται απόλυτα σε σημασία από την κατανομή των δυνατοτήτων σε όπλα μαζικής καταστροφής μεταξύ των δύο αντιπάλων.

Η θέση μου είναι ότι η πυρηνική αποτροπή αποτέλεσε τον ισχυρότερο παράγοντα περιορισμού των δράσεων τόσο της Σοβιετικής Ένωσης όσο και των Η.Π.Α. σε παγκόσμιο επίπεδο και η επιρροή της διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου παρά τις ποσοτικές ή ποιοτικές ασυμμετρίες που από το 1945 μέχρι το 1962 έγειραν υπέρ των Η.Π.Α. και από εκεί και ύστερα ταλαντεύονταν μεταξύ των αντιπάλων.

Η χρήση της πυρηνικής τεχνολογίας στους εξοπλισμούς σταθεροποίησε το διπολικό σύστημα σε αναντιστοιχία με την κατανομή της οικονομικής και της συμβατικής στρατιωτικής ισχύος και αύξησε κάθετα τις αποτρεπτικές δυνατότητες ώστε μια σύγκρουση μεταξύ των υπερδυνάμεων να καθίσταται απαγορευτική. Επρόκειτο για μια τεχνολογική επανάσταση στον πόλεμο η οποία είχε δραματικά και αυξητικά αποτελέσματα στις αποτρεπτικές ικανότητες με κατερχόμενο οριακό κόστος. Τα πυρηνικά όπλα αναβάθμισαν τη σημασία της μεταβλητής της τεχνολογίας στον υπολογισμό της στρατιωτικής ισχύος και προκάλεσαν στην υπέρβαση του

⁴¹⁸ Οι μετρήσεις είναι γενικές και προκύπτουν από τα στοιχεία για τις αμυντικές δαπάνες των Δυνάμεων, 1948-1970 στο Kennedy, *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, 1990, σ. 496 και Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2001, σ. 74.

⁴¹⁹ Η ύπαρξη των δορυφόρων του σοβιετικού μπλοκ ήταν, από στρατιωτικής άποψης, αποτέλεσμα των τραυματικών εμπειριών της Μπολσεβικικής επανάστασης του 1917 και της επέμβασης των Ευρωπαίων όπως και της εμπειρίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της μαρξιστικής θεωρίας η οποία αντιμετώπιζε τη σύγκρουση με τον καπιταλιστικό κόσμο ως αναπόφευκτη επιλογή για την Ε.Σ.Σ.Δ.. MccGwire Michael K., *Military Objectives in Soviet Foreign Policy*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 1987, σσ. 68-69.

δίπολου άμυνα – επίθεση καθιστώντας την αμοιβαία αποτροπή το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του διεθνούς συστήματος. Κατά τον Waltz, ο λόγος για τον οποίο η πυρηνική αποτροπή λειτούργησε και λειτουργεί είναι ότι σε αντίθεση με την αποτροπή βασισμένη στα συμβατικά όπλα η πυρηνική είναι περισσότερο αποδοτική. Στο συσχετισμό μεταξύ συμβατικής στρατιωτικής ισχύος ο υπολογισμός των αποτελεσμάτων και η πρόβλεψη της έκβασης μιας μάχης είναι από δύσκολες έως αδύνατες λόγω των πολυάριθμων μεταβλητών οι οποίες συνυπολογίζονται για να προκύψουν αποτελέσματα. Αντίθετα, η ύπαρξη πυρηνικών όπλων στα οπλοστάσια αντίπαλων διευκολύνει τους υπολογισμούς γιατί τα αποτελέσματα είναι βέβαια και αμοιβαία καταστροφικά.⁴²⁰

Παρόλα αυτά, η θεμελιώδης διαφορά της πυρηνικής εποχής από οποιαδήποτε άλλη δεν αφομοιώθηκε από τις πυρηνικές δυνάμεις με αποτέλεσμα οι υιοθετημένες πυρηνικές στρατηγικές να προκύπτουν από την αλληλεπίδραση τόσο της τεχνολογίας των οπλικών συστημάτων όσο και των αντιλήψεων περί των στόχων του εχθρού. Στο κέντρο της συζήτησης γύρω από το αν και πως μπορούσε να επιτευχθεί η αποτροπή μεταξύ των δύο αντίπαλων στρατοπέδων τέθηκαν ερωτήματα αναφορικά με το μέγεθος των πυρηνικών δυνάμεων, τη στρατηγική υπό την οποία θα χρησιμοποιούνταν και το μέρισμα που θα απέδιδαν στην πολιτική ισχύ του καθενός. Τα ερωτήματα αυτά παρέμειναν επίκαιρα καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου παρόλο που ο συσχετισμός πυρηνικών δυνατοτήτων μεταξύ των υπερδυνάμεων παρέμεινε απαγορευτικός για οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια ακόμα και σε περιόδους που ποσοτικά οι Η.Π.Α. βρίσκονταν πολύ πιο μπροστά από τη Σοβιετική Ένωση.

Καταρχήν, ενώ οι Η.Π.Α. είχαν από το 1945 διαθέσιμη την ατομική βόμβα, την οποία και δοκίμασαν στην πράξη το 1945 στο μέτωπο του Ειρηνικού, εντούτοις το μονοπώλιο πυρηνικής ισχύος διατηρήθηκε μόλις μέχρι τον Αύγουστο του 1949 όταν κατασκευάστηκε και η αντίστοιχη σοβιετική. Από εκεί και ύστερα ο ανταγωνισμός στις πυρηνικές δυνατότητες κλιμακώθηκε αφενός περιλαμβάνοντας πυρομαχικά μεγαλύτερης ισχύος, με πυρηνικές και θερμοπυρηνικές γομώσεις, και αφετέρου αναβαθμίζοντας τα μέσα μεταφοράς τους. Έτσι η απαιτούμενη τεχνολογία για την κατασκευή όπλων μαζικής καταστροφής αποκτήθηκε σχετικά σύντομα και από τις δύο υπερδυνάμεις αν και η ποσοτική συμμετρία ατομικών και πυρηνικών δυνατοτήτων μεταξύ των Η.Π.Α. και της Ε.Σ.Σ.Δ. δεν επιτεύχθηκε παρά μόνο μετά την κατασκευή των πρώτων διηπειρωτικών πυραύλων από τη δεύτερη. Κι αυτό γιατί για την περίοδο από το 1945 μέχρι και το 1957 οι Η.Π.Α. διατήρησαν μια σαφή υπεροχή στον ατομικό

⁴²⁰ Waltz Kenneth N., "Nuclear Myths and Polical Realities", *The American Political Science Review*, Vol. 84, Issue 3, September 1990, σ. 734.

τομέα η οποία εξασφαλιζόνταν όχι μόνο μέσω των υπεράριθμων διαθέσιμων πυρηνικών κεφαλών (σε καθαρούς αριθμούς, το 1950 οι Σοβιετικοί είχαν στην κατοχή τους μόνο 5 ατομικές βόμβες, σε αντίθεση με τους Αμερικανούς των οποίων το οπλοστάσιο περιελάμβανε 369⁴²¹) αλλά κυρίως λόγω των υπέρτερων δυνατοτήτων μεταφοράς τους από την αμερικανική αεροπορία. Η αμερικανική αεροπορία κατείχε τόσο τα αεροσκάφη μεγάλης ακτίνας δράσεως τα οποία θα μπορούσαν να μεταφέρουν πυρηνικές κεφαλές σε αποστάσεις άνω των 3.000 χιλιομέτρων όσο και τις αεροπορικές βάσεις από τις οποίες θα μπορούσε να εξαπολυθεί μια επίθεση εναντίον των σοβιετικών υποδομών.⁴²² Μέχρι το 1951 οι Η.Π.Α. είχαν ήδη συστήσει αεροπορικές βάσεις στη γεωγραφική περιφέρεια της Ε.Σ.Σ.Δ. η οποία περιελάμβανε την Ισλανδία, τον Καναδά, τη Λιβύη, την Κύπρο, τη Γροιλανδία, την Πορτογαλία και την Τουρκία.⁴²³

Αν και από το 1956 η Ε.Σ.Σ.Δ. μπορούσε πια να παρατάξει μια περιορισμένη αεροπορική δύναμη με αεροσκάφη που δύναντο να μεταφέρουν πυρηνικά όπλα σε ακτίνα 3000 χλμ εντούτοις η εν λόγω ακτίνα δράσης ήταν σε στρατηγικό επίπεδο ανεπαρκής γιατί τα τελευταία θα έπρεπε να διαπεράσουν την περισσότερη τεχνολογικά εξελιγμένη αμερικανική αεράμυνα και να εκτελέσουν αποστολές βαθιάς διείσδυσης χωρίς επιστροφή καθώς δεν απογειώνονταν από βάσεις εγγύς της αμερικανικής επικράτειας (τέτοιες δεν υπήρχαν). Εξάλλου, όσον αφορά την ισχύ πυρός, μέχρι το 1956 τα σοβιετικά αεροσκάφη θα μπορούσαν, εφόσον επιζούσαν της αμερικανικής αεράμυνας, να εξαπολύσουν περίπου το αντίστοιχο 10.000 μεγατόνων εκρηκτικής ισχύος TNT στην αμερικανική επικράτεια έναντι 25.000 το ελάχιστο και 65.000 το μέγιστο αντίστοιχων αμερικανικών δυνατοτήτων.⁴²⁴ Ποσοτικά επομένως, μέχρι και την έλευση των πρώτων διηπειρωτικών πυραύλων οι Η.Π.Α. είχαν εξασφαλισμένο το πλεονέκτημα σε πυρηνικές δυνατότητες καθιστώντας τη χρήση των αντίστοιχων σοβιετικών εξαιρετικά ασύμφορη.

Το να ισχυριστεί κανείς ότι η αμερικανική υπεροχή αποτελούσε εγγύηση επικράτησης και άρα δρούσε αποσταθεροποιητικά μεταξύ των δύο πόλων και επηρέαζε το ισοζύγιο μεταξύ άμυνας, επίθεσης και αποτροπής θα ήταν εντούτοις υπερβολή. Κι αυτό γιατί η δυνατότητα πλήρους αφοπλισμού των σοβιετικών πυρηνικών δυνάμεων με ένα κτύπημα ποτέ δεν επιτεύχθηκε λόγω τεχνολογικών περιορισμών και σε τακτικό επίπεδο συνδέθηκε αναγκαστικά με την ανάγκη ανάληψης πρώτου κτυπήματος ώστε οι σοβιετικές δυνάμεις να καταστραφούν

⁴²¹ Βλ. Gaddis John Lewis, *The Cold War: a new history*, Penguin, U.S., 2006, σ. 58

⁴²² Βλ. Κουσκουβέλης Ηλίας, *Αποτροπή και Πυρηνική Στρατηγική*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σ. 69.

⁴²³ Βλ. ό.π., σ. 71.

⁴²⁴ Βλ. Κουσκουβέλης, *Αποτροπή και Πυρηνική Στρατηγική*, 2000, σ. 85.

καθ' ολοκληρία. Αυτό αποτελούσε ένα ενδεχόμενο το οποίο η αμερικανική πολιτική ηγεσία ποτέ δεν αποδέχθηκε ως επιλογή γιατί πιστεύονταν ότι παραβίαζε τα θεμελιώδη αμερικανικά ιδεώδη που έρχονταν σε σύγκρουση με έναν παρεμποδιστικό πόλεμο ή και ότι ήταν αντίθετο με την κοινή γνώμη σε μια δημοκρατική κοινωνία όπως η αμερικανική.⁴²⁵ Πέραν όμως από τις ιδεολογικές διαστάσεις μιας στρατηγικής πρώτου πλήγματος οι ατομικές δυνατότητες των Η.Π.Α. ουδέποτε επαρκούσαν για μια νικηφόρα επίθεση γιατί ο στρατιωτικός σχεδιασμός πρώτου κτυπήματος υπαγόρευε μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950 πολύ περισσότερες πυρηνικές βόμβες από αυτές που ήταν διαθέσιμες.⁴²⁶ Ακόμα κι αν ένα τέτοιο πυρηνικό οπλοστάσιο ήταν διαθέσιμο, κανένας από τους αμερικανούς αξιωματούχους δεν ήταν βέβαιος ότι μια πυρηνική επίθεση στη σοβιετική επικράτεια θα επαρκούσε είτε για να συνθηκολογήσουν οι Σοβιετικοί είτε για να καταληφθεί η χώρα από τα αμερικανικά στρατεύματα.⁴²⁷

Αναπόφευκτα η αμερικανική πυρηνική στρατηγική της περιόδου της υπεροχής προσανατολίστηκε σε ένα αμυντικό δόγμα ανασχεσης (το δόγμα των «μαζικών αντιποίνων» το οποίο θα αναφερθεί παρακάτω) παρόλο που σε στρατιωτικό επίπεδο συνέχισαν να διερευνώνται οι δυνατότητες για μια στρατηγική προληπτικού κτυπήματος. Μια τέτοια στρατηγική υποτίθεται ότι θα εξασφάλιζε στην καλύτερη περίπτωση την καταστροφή των σοβιετικών πυρηνικών δυνάμεων στα πρόθυρα ενός πολέμου και στη χειρότερη τη δραστική μείωση των σοβιετικών πυρηνικών δυνατοτήτων ώστε να ελαχιστοποιηθούν τα πλήγματα στην αμερικανική και συμμαχική επικράτεια αφότου ένα πόλεμος ξεκινούσε. Θεωρητικά, το 1954 η αμερικανική κυβέρνηση πίστευε ότι μια νίκη με πυρηνικά όπλα ήταν εφικτή⁴²⁸ αλλά οι μελέτες της αμερικανικής κυβέρνησης ανάμεσα στα 1954 και 1959 κατέδειξαν τις ανυπέρβλητες δυσκολίες με τις οποίες θα «εξαφανίζονταν» τα σοβιετικά πυρηνικά με ένα κτύπημα αλλά και

⁴²⁵ Τόσο ο Truman όσο και ο Eisenhower απόκλεισαν ρητά και για τους ίδιους λόγους την υιοθέτηση ενός δρόμου πρώτου κτυπήματος. Βλ. Rosenberg David Allan, "The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, Vol. 7, No. 4, Spring 1983, σ. 34, Buhite Russel D., Hamel Christopher, "War for Peace: The Question of an American Preventive War Against the Soviet Union, 1945-1955", *Diplomatic History*, Vol. 14, Issue 3, σ. 382 και Gaddis Lewis John, *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Oxford University Press, NY, 1997, σσ. 88-89.

⁴²⁶ Buhite Russel D., Hamel Christopher, "War for Peace: The Question of an American Preventive War Against the Soviet Union, 1945-1955", *Diplomatic History*, Vol. 14, Issue 3, σ. 383.

⁴²⁷ Ο.π., σσ. 383-384.

⁴²⁸ Έτσι εξηγούνται η στόχοι της πολιτικής του NSC-20/4 του Μαρτίου 1954 οι οποίοι έκαναν λόγο για "να επιτευχθεί νίκη με την επιβίωση των Η.Π.Α.". Οι προσπάθειες διαμόρφωσης μιας αμερικανικής πυρηνικής δύναμης η οποία θα μπορούσε με ένα κτύπημα να στερήσει την Ε.Σ.Σ.Δ. από οποιαδήποτε επιθετική δυνατότητα εγκαταλείφθηκαν και έμφαση δόθηκε στην αποτρεπτική στρατηγική μέσω της χρήσης πυραύλων Polaris εκτοξευόμενων από υποβρύχια. Βλ. Rosenberg David Allan, "The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, Vol. 7, No. 4, Spring 1983, σσ. 33-44.

την ελλιπή προστασία του αμερικανικού πληθυσμού απέναντι σε ένα, ακόμα και περιορισμένο, σοβιετικό ανταποδοτικό πυρηνικό πλήγμα.⁴²⁹

Παραταύτα, ο σχεδιασμός της Στρατηγικής Αεροπορικής Διοίκησης και μετά του διακλαδικού SIOP (Single Integrated Operational Plan) συνέχισε να στοχεύει στην ταυτόχρονη αποτροπή μέσω εξασφάλισης δυνατότητας δεύτερου κτυπήματος και στην πρόληψη μέσω των δυνατοτήτων καταστροφής του σοβιετικού οπλοστασίου με ένα πρώτο κτύπημα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, πέρα από τις υψηλές αμερικανικές αμυντικές δαπάνες και τον πληθωρισμό πυρηνικών όπλων, να αναπτυχθεί μια διαρκής αντιγνωμία μεταξύ πολιτικών και στρατιωτικών αλλά και μεταξύ των διαφορετικών όπλων (ξηρά, ναυτικό, αεροπορία) αναφορικά με τη στοχοθεσία των πυρηνικών πληγμάτων. Επρόκειτο για τη διαφορά τακτικής φιλοσοφίας καθώς τα πλήγματα σε πόλεις συντελούσαν στην αποτροπή ενώ τα πλήγματα σε στρατιωτικές πυρηνικές εγκαταστάσεις στην πρόληψη. Η τελευταία σχετίζονταν αναγκαστικά με τη σύνθεση των αμερικανικών πυρηνικών δυνάμεων οι οποίες θα κατανέμονταν ανάμεσα στη Στρατηγική Αεροπορική Διοίκηση η οποία υπερασπιζονταν τη στρατηγική των αντιδυνάμεων και το αμερικανικό ναυτικό που προωθούσε μια «πεπερασμένη αποτροπή» βασισμένη στα δύσκολα εντοπίσιμα υποβρύχια βαλλιστικών πυραύλων Polaris από το 1955 και μετά.⁴³⁰ Οι αντιγνωμίες δεν οδήγησαν στην υπερίσχυση της μίας ή της άλλης πλευράς αλλά στο συνδυασμό των δύο στρατηγικών, έναν δυισμό ο οποίος καταδείκνυε ότι ακόμα και μια μεγάλη ποσοτική υπεροχή στις πυρηνικές δυνάμεις καθίσταντο λιγότερο σημαντική στα στρατηγικά αποτελέσματά της από την αντίστοιχη μεταξύ συμβατικών δυνάμεων και σχετίζονταν άμεσα με την πολιτική απόφαση του μεγέθους της καταστροφής που κάθε πόλος ήταν διατεθειμένος να απορροφήσει σε έναν πυρηνικό πόλεμο. Επομένως η ποσοτική πυρηνική ασυμμετρία μεταξύ των δύο πόλων μέχρι και το 1957 δεν καθιστούσε μια «επιθετική» χρήση των πυρηνικών ασφαλή και προτιμητέα αλλά περιόριζε τις αμερικανικές επιλογές σε τέτοιο βαθμό που απλώς εγγυούνταν μια «ευμενή» ισορροπία της οποίας ο αντίκτυπος ήταν περισσότερο ψυχολογικός παρά πραγματικός.

Η έλευση των πρώτων βαλλιστικών από την πλευρά της Ε.Σ.Σ.Δ. προσέφερε στο επίπεδο της διεθνούς ισορροπίας ισχύος την αμοιβαία πυρηνική αποτροπή διαταράσσοντας

⁴²⁹ Το WSEG-12 του Weapon Systems Evaluation Group κατέληγε ότι ακόμα κι αν οι Η.Π.Α. προχωρούσαν πρώτες σε ένα πυρηνικό κτύπημα και πάλι ένα 30% περίπου των σοβιετικών δυνάμεων θα παρέμενε άθικτο και θα μπορούσε να ανεπιτεθεί. Βλ. Rosenberg David Allan, "The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, Vol. 7, No. 4, Spring 1983, σ. 39.

⁴³⁰ Βλ. Rosenberg David Allan, "The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, Vol. 7, No. 4, Spring 1983, σσ. 53-57. Τελικά το πρώτο υποβρύχιο που έφερε Polaris κατελκύστηκε το 1960.

αποφασιστικά την ισορροπία μεταξύ άμυνας, επίθεσης και αποτροπής υπέρ της τρίτης. Η διαδικασία υπήρξε εντούτοις αργή. Οι πρώτοι σοβιετικοί πυραυλο-ωθούμενοι φορείς πυρηνικών όπλων που κατασκευάστηκαν στα 1957, και οι οποίοι ήταν ουσιαστικά μη-ανασχέσιμοι ώστε να μπορούν να πλήξουν στόχους στην αμερικανική επικράτεια, παρέμειναν μέχρι το 1959 εξαιρετικά ολιγάριθμοι. Από τα σοβιετικά αρχεία προκύπτει ότι το 1959 το σύνολο των διηπειρωτικών σοβιετικών όπλων ήταν «έξυ» και η επιτυχής εκτόξευσή τους εξαρτώντο από το αν τα αμερικανικά βομβαρδιστικά θα αποτύγχαναν να τους καταστρέψουν πριν την εκτόξευση.⁴³¹ Παραταύτα, η ύπαρξη και μόνο των διηπειρωτικών και, κυρίως, η απόλυτα λογική και βάσιμη προεξόφληση της μελλοντικής αριθμητικής αύξησής τους αποσυντόνισε την αμερικανική στρατηγική η οποία αδυνατούσε να αποδεχθεί τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα πυρηνικά όπλα μεγιστοποιούσαν τη χρησιμότητά τους. Παρόλο που η κυβέρνηση Eisenhower διατήρησε ένα δόγμα που συνδύαζε τη στρατηγική προληπτικού κτυπήματος με τη στρατηγική της αποτροπής ο ίδιος ο πρόεδρος δεν μπορούσε, ορθώς, να αντιληφθεί οποιαδήποτε *πραγματική* χρησιμότητα των πυρηνικών όπλων πέρα από εκείνη της αποτροπής καταλήγοντας, παρά τη συνέχιση ενός σχεδιασμού για ένα νικηφόρο πυρηνικό πόλεμο, στο ότι τελικά «το μοναδικό που έχουμε και το οποίο έχει νόημα είναι ένα αποτρεπτικό μέσο [...] το κεντρικό ερώτημα είναι αν έχουμε τη δυνατότητα να καταστρέψουμε οποιονδήποτε μας επιτεθεί, γιατί το μεγαλύτερο πράγμα σήμερα είναι να διαθέτουμε ένα αποτρεπτικό του πολέμου μέσο»⁴³². Από τη στιγμή που και οι δύο δυνάμεις μπορούσαν να απορροφήσουν ένα πρώτο πυρηνικό κτύπημα και να αντεπιτεθούν με καταστρεπτικά αποτελέσματα μετά από αυτό η στρατηγική αξία των πυρηνικών περιοριζόνταν στη μη χρήση τους. Η ρήση του Bernard Brodie στα 1946 ότι «Μέχρι τώρα ο κύριος σκοπός του στρατιωτικού κατεστημένου ήταν η νίκη σε πολέμους. Από τώρα και στο εξής ο κύριος σκοπός θα πρέπει να είναι να τους αποφύγει.»⁴³³, έγινε αντιληπτή περισσότερο από δέκα χρόνια μετά τη συγγραφή της. Παρόλο που δεν αποτελούσε νεωτερισμό, γιατί ο σκοπός των ενόπλων δυνάμεων την περίοδο της ειρήνης είναι έτσι κι αλλιώς να αποτρέπουν τον αντίπαλο από το να επιτεθεί, η

⁴³¹ Ας σημειωθεί ότι οι σοβιετικοί πύραυλοι το 1959 είχαν εντοπιστεί και στοχοποιηθεί από τα αμερικανικά κατασκοπευτικά αεροσκάφη και ήταν ιδιαίτερα ευάλωτοι γιατί απαιτούνταν περίπου είκοσι ώρες ώστε να γεμίσουν με καύσιμα και μετά να εκτοξευθούν. Βλ. Gaddis Lewis, *The Cold War: A New History*, Penguin, 2006, σ. 73.

⁴³² Rosenberg David Allan, "The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, Vol. 7, No. 4, Spring 1983, σ.62.

⁴³³ Brodie Bernard (ed.), *The Absolute Weapon*, Harcourt, Brace, New York, 1946, σ. 76.

πυρηνική ισχύς κατέστησε κάθε περαιτέρω ποσοτική αναβάθμιση σε επένδυση χωρίς πολιτικό όφελος.⁴³⁴

Η προσπάθεια των Σοβιετικών να καλύψουν το χάσμα στρατιωτικής ισχύος που τους χώριζε από τις Η.Π.Α. ήταν από εκεί και ύστερα επισταμένη και αποδοτική. Από το 1959 μέχρι το 1963 οι αριθμοί των σοβιετικών πυραύλων αυξήθηκαν σε επαρκή βαθμό ώστε, ακόμα και με μια «χονδροειδή» ποσοτική σύγκριση να εγγυώνται την αμοιβαία αποτροπή. Όπως υποστηρίζει ο Κουσκουβέλης τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι ήδη από το 1962 και μετά αμερικανοί και σοβιετικοί διέθεταν επαρκείς και οχυρωμένες πυρηνικές δυνάμεις ώστε να μπορούν να δεχτούν ένα πρώτο πλήγμα και να μπορούν να ανταπαντήσουν σε αυτό προκαλώντας σημαντική ζημία στον αντίπαλο.⁴³⁵ Από εκεί και ύστερα η επιτάχυνση των εξοπλιστικών προγραμμάτων των Σοβιετικών υποσκέλιζε την αντίστοιχη αμερικανική ως αποτέλεσμα της προσπάθειας των πρώτων να αγγίζουν την ισότητα. Το 1964 το σοβιετικό οπλοστάσιο περιελάμβανε μόνο 200 διηπειρωτικούς (ICBM), οι οποίοι ήταν λιγότερο από το ένα τέταρτο των αντίστοιχων αμερικανικών. Παρόλα αυτά, ενώ οι αμερικανικές δυνάμεις διηπειρωτικών άγγιξαν μια κορυφή 1054 πυραύλων το 1967 οι Σοβιετικοί ξεπέρασαν αυτούς τους αριθμούς μέχρι το 1971 φτάνοντας στις 1350 μονάδες. Η σοβιετική πυρηνική δύναμη σημείωσε έτσι μια αύξηση της τάξης του 575% από το 1964 μέχρι το 1971 σε αντίθεση με την αμερικανική η οποία σημείωσε 20% στο ίδιο χρονικό διάστημα. Παράλληλα τα σοβιετικά υποβρύχια βαλλιστικών πυραύλων αυξήθηκαν από 120 σε 280 από το 1967 μέχρι το 1971 σε σχέση με τα αμερικανικά που αυξήθηκαν από 416 σε 656 στο ίδιο διάστημα.⁴³⁶

Η επίτευξη ισότητας θεωρητικά παγίωνε το διπολισμό και θα έπρεπε να οδηγήσει στην ανάπτυξη στρατηγικών οι οποίες θα επικεντρώνονταν σε μέσα διαφορετικά από εκείνα που αφορούσαν του πυρηνικούς εξοπλισμούς. Παρ' όλα αυτά, μια σειρά από παραπλανητικές πεποιθήσεις και αντιλήψεις δεν επέτρεψαν την αφομοίωση της βέβαιης αμοιβαίας αλληλοκαταστροφής στο πυρηνικό δόγμα των Η.Π.Α..

Η ανησυχία που τροφοδότησε την ανατροπή του δόγματος των «μαζικών αντιποίνων» και συνετέλεσε στη δημιουργία του πυρηνικού δόγματος της «ευέλικτης ανταπόδοσης» (flexible response) ήταν ότι έχοντας αμφότεροι οι αντίπαλοι τη δυνατότητα να καταστρέψουν τις πόλεις του άλλου, η αποτροπή έπαυε να ισχύει. Περισσότερο συγκεκριμένα, οι Σοβιετικοί

⁴³⁴ Βλ. σχετικό επιχείρημα και στο Howard Michael E., "On Fighting a Nuclear War", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σσ. 15-16.

⁴³⁵ Κουσκουβέλης, *Αποτροπή και Πυρηνική Στρατηγική*, 2000, σσ. 113-116.

⁴³⁶ Pierre Andrew J., "American Down, Russia Up: The Changing Political Role of Military Power", *Foreign Policy*, No. 4, Autumn 1971, σσ. 179-180.

θα μπορούσαν να επιτεθούν με συμβατικές δυνάμεις στην Ευρώπη, και οπουδήποτε αλλού, αψηφώντας την αποφασιστικότητα των Η.Π.Α. να ξεκινήσουν θερμοπυρηνικό πόλεμο με όμηρους τις αμερικανικές πολιτείες για τα ευρωπαϊκά κράτη. Γι' αυτό το λόγο η δυτική συμμαχία απαιτούνταν να έχει ισχυρές, συμβατικές και τακτικές πυρηνικές, δυνάμεις ώστε να ανταπαντήσει ισοδύναμα σε κάθε ενδεχόμενο σοβιετικής επιθετικότητας. Με άλλα λόγια, η ευέλικτη ανταπόδοση αφορούσε σε ένα δόγμα καταστροφής των στρατιωτικών δυνάμεων του αντιπάλου, δηλαδή μια στρατηγική αντι-δυνάμεων (counterforce).

Σε αυτό το πλαίσιο οι προσπάθειες της κυβέρνησης Kennedy, και περισσότερο συγκεκριμένα του υπουργού άμυνας Robert Macnamara, περιστράφηκαν γύρω από τη διεύρυνση των επιλογών του Αμερικανού Προέδρου σε περίπτωση άμεσης σύγκρουσης αναιρώντας τη μεικτή στρατηγική πυρηνικών κτυπημάτων σε πολιτικούς και στρατιωτικούς στόχους και προκρίνοντας τη στοχοθεσία των δεύτερων. Οι στόχοι τώρα διαχωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες (Σοβιετική πυρηνική δύναμη – BRAVO, άλλες σοβιετικές στρατιωτικές δυνάμεις – ROMEO, πολιτικοί στόχοι – DELTA) και η προτεραιότητα καταστροφής τους συνδέθηκε με σενάρια κρίσεων όπως και με επιλογές πρόληψης και αποτροπής.⁴³⁷ Παράλληλα ενισχύθηκαν οι αμερικανικές, όπως και οι συμμαχικές, συμβατικές ένοπλες δυνάμεις ώστε μια σοβιετική εισβολή στην Ευρώπη, ή μια διαχείριση κρίσης αντίστοιχη με εκείνη της Κούβας, να μπορεί να χაίρει διαχείρισης με ένοπλα μέσα πριν από το πυρηνικό κατώφλι ή σε επίπεδο τακτικών πυρηνικών όπλων κι όχι ολοκληρωτικής πυρηνικής ανταλλαγής. Το δόγμα της «ευέλικτης ανταπόδοσης» πρέσβευε ότι στην εποχή των πυρηνικών όπλων, οι απόλυτες ποσότητες ένοπλης ισχύος σε κάθε πλευρά είναι λιγότερο σημαντικές από ότι οι σχετικές γιατί τα πληθυσμιακά κέντρα και οι στρατιωτικές δυνάμεις αμφοτέρων των αντιπάλων είναι έτσι κι αλλιώς δυνητικοί στόχοι. Καθώς οι λήπτες αποφάσεων πιστεύουν ότι κάθε περιορισμένος πόλεμος δεν είναι δυνατόν να κλιμακωθεί σε γενικό λόγω βέβαιης αλληλοκαταστροφής, θα κατέβαλλαν προσπάθεια να χειραγωγήσουν μεμονωμένες καταστάσεις σύγκρουσης χαμηλότερης έντασης όπου οι λεπτομέρειες της στρατηγικής ισορροπίας είναι σημαντικές. Έτσι η ενίσχυση των δυνάμεων εκτός αμερικανικής επικράτειας ήταν επιτακτική γιατί, θεωρητικά, θα μπορούσε να προσδώσει την κυριαρχία επί της κλιμάκωσης (escalation dominance) στην πλευρά των δυτικών συμμάχων. Πίσω από το δόγμα της ευέλικτης ανταπόδοσης υπέβοσκε η πεποίθηση ότι οι λήπτες αποφάσεων μπορούν να κάνουν πολύπλοκους και λεπτομερείς υπολογισμούς ώστε τα μηνύματα κλιμάκωσης και

⁴³⁷ Rosenberg David Allan, "The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, Vol. 7, No. 4, Spring 1983, σ. 68.

αποκλιμάκωσης του ενός παίκτη να γίνονται πάντα αντιληπτά από τον άλλο και να συμπεριλαμβάνονται στους υπολογισμούς της επόμενης κίνησής του.⁴³⁸ Με αυτό τον τρόπο το δόγμα αμφισβητούσε, εν πολλοίς, το ρόλο της «τριβής» που ο Clausewitz θεωρούσε ως σημαντικό για την έκβαση μιας σύγκρουσης και ο οποίος τονίζει τις επιπτώσεις του σφάλματος, της έλλειψης πληροφοριών και της τύχης.

Στην πράξη οι δημοκρατικοί στις ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1960 ξεπέρασαν τους προκατόχους τους σε αμυντικές δαπάνες και ενέτειναν το ενδιαφέρον τους για τις πυρηνικές δυνάμεις. Βασισμένοι στην υπόθεση ότι τα πυρηνικά όπλα είναι συμπληρωματικά των συμβατικών και με αφετηρία την απλουστευτική λογική ότι περισσότερα όπλα καθιστούν τις Η.Π.Α. περισσότερο άτρωτες και με περισσότερο αξιόπιστες πυρηνικές δυνάμεις, οι αμερικανικές στρατηγικές δυνάμεις αυξήθηκαν από το 1961 μέχρι τα μέσα του 1964 κατά 150% αριθμητικά και κατά 200% σε καταστρεπτική αποτελεσματικότητα ενώ κατασκευάστηκαν περισσότεροι φορείς, δηλαδή διηπειρωτικοί πύραυλοι και υποβρύχια.⁴³⁹

Το δόγμα της «ευέλικτης ανταπόδοσης» έπασχε παραταύτα στις θεωρητικές του αφετηρίες. Πρώτον, υποβάθμιζε το ρίσκο που η Ε.Σ.Σ.Δ. θα έπρεπε να αναλάβει ξεκινώντας μια επίθεση η οποία θα μπορούσε σε αμερικανική ανταπάντηση να διευρυνθεί και στην επικράτειά της.⁴⁴⁰ Παράλληλα βασίζονταν στην προϋπόθεση ότι οι Σοβιετικοί είχαν μια πρακτική αντίληψη του επιπέδου σύγκρουσης με τακτικά πυρηνικά πάνω από το οποίο θα προκαλούνταν μια αμερικανική ανταπάντηση με στρατηγικά, κι έτσι θα παρέμεναν κάτω από αυτό. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις όμως, ακόμα κι αν στη σφαίρα της θεωρίας η χειραγώγηση της κλιμάκωσης ήταν εφικτή και επιδιώκονταν μέσω «περιορισμένων» κτυπημάτων, τότε το κίνητρο για συνεχή αναβάθμιση της εφαρμοζόμενης βίας θα ήταν ισχυρότατο. Η αναλογικότητα στη βία θα έπαυε να έχει σημασία γιατί αμφότεροι οι αντίπαλοι θα επιδίωκαν συνειδητά την αύξηση της έντασης ώστε να αυξηθεί παράλληλα και το ρίσκο γενίκευσης του πολέμου και ο αντίπαλος να υποχωρήσει. Υπό τη σκιά της βέβαιης αλληλοκαταστροφής παρόλα αυτά, η χειραγώγηση αυτού του ρίσκου θα καθίστατο τελικά αδύνατη και ένας περιορισμένος πόλεμος, είτε οι αντίπαλοι το ήθελαν είτε όχι, απλώς θα τους οδηγούσε στη γενική πυρηνική ανταλλαγή.⁴⁴¹

⁴³⁸ Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σ. 621.

⁴³⁹ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 218.

⁴⁴⁰ Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σ. 623.

⁴⁴¹ Schelling Thomas, *Arms and Influence*, Yale University Press, New Haven and London, 1966, σσ. 106-107.

Με άλλα λόγια, η πεμπουσία των συμμαχικών στρατών στη δυτική Ευρώπη, και σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή καίριου αμερικανικού ενδιαφέροντος ήταν όχι ο περιορισμός των κερδών μιας σοβιετικής προέλασης, η καταστολή των επιθετικών δραστηριοτήτων της ή η τιμωρία του επιτιθέμενου αλλά η αναβάθμιση του ρίσκου ένας ενδεχόμενος πόλεμος να καταστεί πυρηνικός και χωρίς νικητή. Υπό αυτές τις συνθήκες, όπως υποστηρίζει ο Waltz, το διακύβευμα για τους διαμορφωτές μιας στρατηγικής περιορισμένου πολέμου με πυρηνικές δυνάμεις θα κατέληγε αναγκαστικά να μην είναι η επικράτηση αλλά το αν είναι εφικτή και πως επιτυγχάνεται η αποκλιμάκωση ώστε να αποφευχθεί η αμοιβαία καταστροφή.⁴⁴² Κατά τον Schelling, ένας περιορισμένος πόλεμος με τακτικά πυρηνικά όπλα δεν θα ήταν σε καμία περίπτωση τακτικός στα αποτελέσματά του, αναγκαστικά η έναρξη μιας πυρηνικής σύγκρουσης σε τακτικό επίπεδο θα συνδέονταν με την εξέλιξή της σε στρατηγικό.⁴⁴³

Επομένως, η αποτροπή μεταξύ πυρηνικών δυνάμεων δεν σχετίζονταν με το πόσο ευρεία θα ήταν τα περιθώρια επιλογών του Προέδρου πριν από την απόφαση για μια γενική πυρηνική ανταλλαγή αλλά η ουσία της έγκειτο στην πιθανότητα ένας από τους δύο ηγέτες όντως να λάβει μια τέτοια απόφαση υπό την πίεση της επιθετικής δραστηριότητας του άλλου. Ο Schelling γράφει σχετικά: *“Η επιλογή δεν είναι πιθανό να κυμαίνεται μεταξύ του να κάνουν [οι Η.Π.Α.] κάτι ή να μην κάνουν. Η ερώτηση είναι στην πραγματικότητα: είναι πιθανό οι Η.Π.Α. να κάνουν κάτι το οποίο να εμπλέκει τον κίνδυνο του πολέμου, κάτι το οποίο να μπορούσε να οδηγήσει – μέσα από ένα σύνολο δράσης αντίδρασης, ορθών και λανθασμένων υπολογισμών, [...] δεσμεύσεων και προκλήσεων – σε γενικευμένο πόλεμο;”*⁴⁴⁴. Το ρίσκο του να ληφθεί μια ανεπιθύμητη και για τους δύο απόφαση γενικής κλιμάκωσης ήταν που καθιστούσε την αποτροπή σταθερή.⁴⁴⁵

Υπό αυτές τις συνθήκες το συγκριτικό πλεονέκτημα σε στρατιωτική ισχύ δεν είχε σημασία στον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο πυρηνικών δυνάμεων γιατί η βαρύτητα πολλών από τους παράγοντες ισχύος ενός περιορισμένου πολέμου, όπως το μέγεθος των συμβατικών στρατιωτικών δυνάμεων, ο αριθμός και η εκρηκτικότητα των πυρηνικών ή ακόμα και η αποτελεσματικότητα των «περιορισμένων» στρατηγικών πυρηνικών κτυπημάτων,

⁴⁴² Waltz Kenneth N., “Nuclear Myths and Political Realities”, *The American Political Science Review*, Vol. 84, Issue 3, September 1990, σ. 740.

⁴⁴³ Schelling Thomas, *Arms and Influence*, Yale University Press, New Haven and London, 1966, σσ. 106-111.

⁴⁴⁴ Ο.π., σ. 97.

⁴⁴⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η έμφαση στην αβεβαιότητα κλιμάκωσης μιας σύγκρουσης της πολιτικής των “μαζικών αντιποίνων” της προεδρίας Eisenhower δεδομένης της υπερβολικής στήριξης στα πυρηνικά όπλα. Βλ. Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, New York, σ. 166.

υποβαθμίζονταν και η κυριαρχία επί της κλιμάκωσης δεν ήταν απαραίτητη γιατί το ρίσκο κλιμάκωσης ήταν υψηλότερο από τα προσδοκώμενα οφέλη.⁴⁴⁶

Τα παραπάνω αποτέλεσαν μια ρεαλιστική, ορθολογική και γενική κριτική της έννοιας του περιορισμένου πυρηνικού πολέμου η οποία βασιζόταν στην προϋπόθεση ότι υπό τη σκιά της ολικής καταστροφής οι σοβιετικοί ηγέτες δρούσαν ορθολογικά και υπολόγιζαν τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των δράσεών τους. Οι Αμερικανοί στρατηγιστές, παρόλα αυτά, δεν ξέφυγαν ποτέ από την πεποίθηση ότι ίσχυε το αντίθετο. Η κριτική γύρω από την αποτροπή επικεντρώθηκε έτσι όχι στις εγγενείς αποτρεπτικές ιδιότητες της πυρηνικής τεχνολογίας, αλλά στις αντιλήψεις περί των σοβιετικών πεποιθήσεων για τη χρήση της. Έτσι ο Waltz κατέληγε πως η αμερικανικές ανησυχίες για την αστάθεια της πυρηνικής ισορροπίας δεν προέκυπταν από την ορθολογική ανάλυση των συσχετισμών ισχύος αλλά από κατεστημένες αντιλήψεις για το ότι οι σοβιετικοί είχαν αναγκαστικά απεριόριστους στόχους υψηλής στρατηγικής (παγκόσμια κυριαρχία), για το ότι το σοβιετικό στρατιωτικό δόγμα επέτρεπε τη χρήση των πυρηνικών για διεξαγωγή πολέμου και για το ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. έτσι κι αλλιώς κατέβαλλε προσπάθειες να εξασφαλίσει τη στρατιωτική υπεροχή και αυτό έπρεπε να σημαίνει ότι επιδίωκε τον πόλεμο.⁴⁴⁷

Οι παραπάνω αντιλήψεις συνδέονταν ευθέως με την ιδέα ότι οι Σοβιετικοί, ακόμα κι αν δεν ήθελαν πόλεμο, ήθελαν τουλάχιστον να επεκτείνουν την σφαίρα επιρροής τους και ήταν διατεθειμένοι να αναλάβουν μεγάλο ρίσκο προς την επίτευξη αυτού του στόχου. Η αύξηση της στρατιωτικής τους ισχύος θα καθιστούσε ελκυστικότερες τέτοιες επιθετικές επιλογές.⁴⁴⁸ Με αυτό τον τρόπο το επίκεντρο της συζήτησης γύρω από τα πυρηνικά όπλα επαναπροσδιορίζονταν όχι στις πολιτικές προεκτάσεις της φύσης των πυρηνικών όπλων αλλά στις τεχνολογικές εξελίξεις γύρω από εκείνα (και τους φορείς τους) που μπορούσαν να αυξήσουν την αποτελεσματικότητά τους όπως και στη μελέτη της σοβιετικής στρατηγικής σκέψης γύρω από τη χρήση τους.

Ο στόχος της αμερικανικής πυρηνικής στρατηγικής αναπτύχθηκε έτσι όχι απλά γύρω από την εξασφάλιση μιας πυρηνικής δύναμης η οποία δυνητικά θα οδηγούσε στη βέβαιη αμοιβαία καταστροφή (κι άρα θα παρέσχε τη μέγιστη δυνατή αποτρεπτική ικανότητα και για τις δύο υπερδυνάμεις), αλλά στους τρόπους με τους οποίους θα πείθονταν οι σοβιετικοί ηγέτες ότι υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, σε μια οποιασδήποτε έντασης και γεωγραφικών περιορισμών

⁴⁴⁶ Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σ. 618.

⁴⁴⁷ Waltz Kenneth N., "Nuclear Myths and Political Realities", *The American Political Science Review*, Vol. 84, Issue 3, September 1990, σ. 737.

⁴⁴⁸ Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σ. 622.

σύγκρουση, η αμερικανική απάντηση θα ήταν καταστροφική δεδομένου ότι δεν θα περιορίζονταν αποκλειστικά σε πλήγματα εναντίον πόλεων αλλά σε ολόκληρο το φάσμα διαθέσιμης στοχοθεσίας, συμπεριλαμβανομένων στρατιωτικών στόχων.⁴⁴⁹ Η ανάγκη να πεισθούν οι Σοβιετικοί ηγέτες για το αυταπόδεικτο, ότι δηλαδή ένα πόλεμος με πυρηνικά θα ήταν, κατά Clausewitz, «απόλυτος» τροφοδοτούνταν από την άποψη ότι η αντίπαλη υπερδύναμη είχε, στη θεωρία, εντάξει το της πυρηνικό οπλοστάσιο σε μια νικηφόρα στρατηγική (war-fighting strategy).⁴⁵⁰ Αυτό αποτελούσε μια πραγματικότητα σε επίπεδο διακηρυγμένης πολιτική, όπως θα αναφερθεί παρακάτω. Όμως πέρα από τα κίνητρα μιας τέτοιας σοβιετικής στρατηγικής θεώρησης, που κατά τον Michael Howard αφορούσαν περισσότερο στην εσωτερική κατανάλωση του κομμουνιστικού καθεστώτος (δηλαδή τη νομοτελειακής επικράτησης που ιδεολογικά υπεράσπιζε) παρά στον καθ' αυτόν στρατηγικό σχεδιασμό⁴⁵¹ ήταν, από τη φάση της «Βέβαιης Αμοιβαίας Καταστροφής» και μετά, τουλάχιστον αμφίβολο το κατά πόσο αυτή η οπτική όντως αποτελούσε αντανάκλαση των σοβιετικών στρατηγικών πεποιθήσεων και σε κάθε περίπτωση δεν δικαιολογούσε την αντίστοιχη ένταξη των πυρηνικών σε μια νικηφόρα δυτική στρατηγική. Δεδομένου του ότι η βέβαιη αμοιβαία καταστροφή είναι από μόνη της εγγυητής της ματαιότητας ενός γενικού πολέμου η υιοθέτηση ενός δόγματος διεξαγωγής κι όχι αποφυγής πυρηνικού πολέμου, στην καλύτερη περίπτωση αποτελούσε παρέκβαση από την ιδιαίτερη λογική των πυρηνικών όπλων και οδηγούσε στην κατασπατάληση πόρων ενώ στη χειρότερη συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας εσφαλμένης στρατηγικής και από τους δύο αντιπάλους. Κι αυτό επειδή η κυρίαρχη προϋπόθεση για να λειτουργήσει η αποτροπή είναι και οι δύο αντίπαλοι να μην θεωρούν μια πυρηνική ανταλλαγή ως αναπόφευκτη. Γιατί εφόσον πιστεύουν ότι κάτι τέτοιο είναι μοιραίο να συμβεί σε κάποια στιγμή τότε η στρατηγική τους θα πρέπει να επικεντρώνεται όχι στην αποφυγή του πολέμου αλλά στους τρόπους με τους οποίους είναι εφικτή η νικηφόρα έκβασή του.⁴⁵²

Η εσφαλμένη αντίληψη ότι ο ένας πυρηνικός πόλεμος μπορεί να διεξαχθεί όπως ένας συμβατικός και άρα είναι πιθανός εμπόδισε την αποκρυστάλλωση των απαγορευτικών όρων του πυρηνικού περιβάλλοντος και είχε ως αποτέλεσμα η αμερικανική στρατηγική να χαρακτηρίζεται από διαρκείς παλινωδίες που προκαλούνταν από την ταλάντωση μεταξύ δύο

⁴⁴⁹ Slocombe Walter, "The Countervailing Strategy", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 19.

⁴⁵⁰ Lambeth Benjamin, "The Political Potential of Soviet Equivalence", *International Security*, Vol. 4, No. 2, Fall 1979, σσ. 22-39.

⁴⁵¹ Howard Michael E., "Fighting Nuclear War", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 10.

⁴⁵² Singer David J., "Stable Deterrence and Its Limits", *The Western Political Quarterly*, Vol. 15, Issue 3, September 1962, σ. 460.

στρατηγικών επιλογών, δεδομένης της πυρηνικής ισότητας: πρώτον, των πληγμάτων εναντίων των βιομηχανικών και των πληθυσμιακών κέντρων (countervalue strategy) το οποίο ήταν και η εγγύηση της αμοιβαίας αποτροπής και δεύτερο, των πληγμάτων εναντίον των στρατιωτικών εγκαταστάσεων, των κέντρων επικοινωνιών και διοίκησης του αντιπάλου (counterforce strategy), που υποτίθεται ότι θα οδηγούσε σε μια νικηφόρα έκβαση του πυρηνικού πολέμου.

Έτσι, ενώ τον Ιούνιο του 1962 ο Robert Macnamara ανακήρυξε την στρατηγική των αντιδυνάμεων (counterforce) ως την υιοθετημένη στρατηγική των αμερικανικών πυρηνικών δυνάμεων, μέχρι το 1964 κατέφυγε σε μια ριζική μεταστροφή προς τη στρατηγική της «βέβαιης αμοιβαίας αλληλοκαταστροφής» (Mutual Assured Destruction - MAD) η οποία θα βασιζονταν στις αμερικανικές δυνατότητες δεύτερου κτυπήματος εναντίον πόλεων (countervalue).⁴⁵³ Κι ενώ, μετά την ανάληψη της προεδρίας από τους ρεπουμπλικάνους, ο Nixon υιοθέτησε την στρατηγική του δεύτερου κτυπήματος και την ενέταξε στο δόγμα της «ρεαλιστικής αποτροπής», η κριτική ήταν δριμύτατη με αποτέλεσμα η δεύτερη προεδρία Nixon να αλλάξει και πάλι το στρατηγικό δόγμα προς την κατεύθυνση των αντιδυνάμεων στοχοποιώντας πέρα από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς στόχους.⁴⁵⁴ Αυτή η μεταστροφή δεν αποκαλύφτηκε παρά μόνο μετά την πτώση της κυβέρνησης και την αντικατάσταση του προέδρου από τον Gerald Ford. Ο James Schlesinger δήλωσε σχετικά το 1974 ότι «είχαμε για πολλά χρόνια έναν σχεδιασμό μεγάλης κλίμακας για πλήξη στόχων πέρα από τις πόλεις, παρά τη ρητορική της αμοιβαίας καταστροφής».⁴⁵⁵ Η συνεισφορά του Schlesinger στη στρατηγική των αντιδυνάμεων ήταν η διαμόρφωση περισσότερο στοχευμένων πυρηνικών πυρών εναντίον στρατιωτικών στόχων υψηλής αξίας, επιτρέποντας και της νέας τεχνολογίας οπλικών συστημάτων που αύξαναν σημαντικά την ακρίβεια πλήγματος.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 218. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο το γεγονός ότι ακόμα και στην περίοδο της «Βέβαιης Αμοιβαίας Καταστροφής» η στρατηγική Macnamara περιελάμβανε στο σχεδιασμό δυνάμεις ικανές να πλήξουν εχθρικές πυρηνικές εγκαταστάσεις για περιορισμό ζημίας σε περίπτωση κατάρρευσης της αποτροπής. Υπό αυτό το πρίσμα, ακόμα και ο κύριος υποστηρικτής του δόγματος της αμοιβαίας καταστροφής ακολούθησε ένα δόγμα αντιδυνάμεων. Βλ. Kanzelberger Michael W., *American Nuclear Strategy: A Selective Analytic Survey of Threat Concepts for Deterrence and Compellence*, RAND, N-1238-AF, September 1979, σ. 10, 36.

⁴⁵⁴ Trofimenko Henry A., "Counterforce: Illusion of a Panacea", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 32.

⁴⁵⁵ Trofimenko Henry A., "Counterforce: Illusion of a Panacea", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 36 ενώ παρατίθεται και η παραδοχή στα 1979 του Αρχηγού του αμερικανικού Γενικού Επιτελείου Στρατηγού David C. Jones ότι πάντα στοχοθετούνταν στρατιωτικοί στόχοι πέρα από τις πόλεις. Βλ. επίσης U.S. Congress, "Report of the Secretary of Defense J. R. Schlesinger to the Congress on the FY 1975 Defense Budget and FY 1975-1979 Defense Program", Government Printing Office, Washington D.C., March 7 1974 στο The National Security Archive στο <<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB197/nd-5%20Sec%20Def%20report%203-4-74.pdf>>, σ. 39.

⁴⁵⁶ Kanzelberger Michael W., *American Nuclear Strategy: A Selective Analytic Survey of Threat Concepts for Deterrence and Compellence*, RAND, N-1238-AF, September 1979, σσ. 37-40.

Η φοβία για την αναστάτωση της συμμετρίας ισχύος διατυπώθηκε εύγλωττα από τον Paul Nitze σε μια «μαζική» πολιτική επίθεση εναντίον της κυβέρνησης Νίχσον και ειδικά του Henry Kissinger. Εκτιμώντας ότι η τεχνολογική ανάπτυξη της Σοβιετικής Ένωσης της παρείχε τη δυνατότητα να πλήξει πρώτη τις Η.Π.Α. και ταυτόχρονα να ελαχιστοποιήσει της απώλειές της από ένα αντίστοιχο ανταποδοτικό πλήγμα (κάτω από 5%, οπότε, θεωρητικά, οι Σοβιετικοί ηγέτες θα μπορούσαν να σκεφτούν ότι είναι προτιμητέα η ανάληψη πρωτοβουλίας) προτείνονταν και πάλι η απευθείας στοχοθεσία των αντίπαλων πυρηνικών εγκαταστάσεων από τα αμερικανικά υποβρύχια και η υιοθέτηση μιας πυρηνικής στρατηγικής αντιδυνάμεων υπέρ των Η.Π.Α.. Υποτίθεται ότι ελλείψει επαρκούς δυνατότητας αντιδυνάμεων ο αμερικανός πρόεδρος θα ήταν όμηρος της κλιμάκωσης γιατί η απειλή για ολοκληρωτική επίθεση στις σοβιετικές πόλεις (και η αυτόματη καταστροφή των αμερικανικών) δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί στην περίπτωση που οι Σοβιετικοί επιτίθονταν πρώτοι και κατέστρεφαν το σύνολο των αμερικανικών πυρηνικών που στόχευαν στα αντίστοιχα σοβιετικά. Σε αυτή την περίπτωση ο Αμερικανός Πρόεδρος θα αυτο-αποτρέπονταν και θα συνθηκολογούσε.⁴⁵⁷ Έτσι η δυνατότητα ενός πρώτου και αποτελεσματικού πλήγματος ήταν απαραίτητη ώστε να είναι αρκετά απειλητική και αποτρέπει «περισσότερο» τους Σοβιετικούς. Όμως η διατήρηση μεγάλων πυρηνικών δυνάμεων υπό μια στρατηγική αντι-δυνάμεων έχει νόημα μόνον εφόσον ένας πυρηνικός πόλεμος ξεκινήσει και διεξαχθεί *μόνο* με στοχοθεσία ενόπλων δυνάμεων κι όχι πόλεων γιατί διαφορετικά η απειλή πολέμου αντιδυνάμεων οποιουδήποτε εκ των δύο παραμένει μετέωρη στην περίπτωση που ο αντίπαλος επιλέξει εξαρχής να πλήξει πόλεις κι όχι στρατιωτικές δυνάμεις. Για να παιχτεί το παιχνίδι των αντιδυνάμεων είναι απαραίτητο και οι δύο πυρηνικές δυνάμεις να υιοθετήσουν την ίδια στρατηγική. Σε αυτή την περίπτωση, επομένως, απαιτείται μια παράδοση συμφωνία μεταξύ των αντιμαχόμενων η οποία, δεδομένου του ότι πρόκειται για δρώντες με αντιθετικές προτιμήσεις δεν θα ήταν δυνατόν ορθολογικά να επιτευχθεί, εκτός κι αν αμφότεροι ήθελαν να πολεμήσουν έναν πυρηνικό πόλεμο χωρίς πολιτικούς στόχους.⁴⁵⁸

Η κριτική του Nitze επικεντρώνονταν έτσι στη φάση μιας δεύτερης πυρηνικής ανταλλαγής μη λαμβάνοντας υπόψη τα έμφυτα ρίσκα της πρώτης τα οποία, κατά τον Nitze, οι Σοβιετικοί αψηφούσαν δεδομένης της πίστης πως ο πόλεμος με πυρηνικά όντως μπορεί να διεξαχθεί και να οδηγήσει στη νίκη. Το μειονέκτημα του επιχειρήματος του Nitze ήταν οι δυσκολίες προϋπολογισμού της δυνατότητας λήψης αποφάσεων *μετά το πρώτο πλήγμα* ώστε να

⁴⁵⁷ Nitze Paul H., "Deterring Our Deterrent", *Foreign Policy*, No. 25, Winter 1976-1977, σσ. 195-210.

⁴⁵⁸ Βλ. σχετικά Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σσ. 630-631.

συνεχιστεί ένας πυρηνικός πόλεμος μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων· αυτές ήταν και παραμένουν ανυπέρβλητες κυρίως επειδή ο πυρηνικός πόλεμος ως φαινόμενο ήταν και είναι άγνωστος.⁴⁵⁹ Εξάλλου, εμμέσως πλην σαφώς, ο Nitze υιοθετούσε το λανθασμένο σκεπτικό που ο ίδιος καταλόγιζε στους Σοβιετικούς, ότι δηλαδή ένας πόλεμος μπορεί να διεξαχθεί με πυρηνικά όπλα. Με αυτό τον τρόπο, αν οι Η.Π.Α. υιοθετούσαν μια στρατηγική διεξαγωγής, κι όχι αποφυγής, πυρηνικού πολέμου έναντι της Ε.Σ.Σ.Δ. θα αύξαναν από μόνες τους τις πιθανότητες πραγματοποίησής του γιατί θα εξέπεμπαν το μήνυμα ότι η πρώτη εκτόξευση πυραύλων δεν θα συνεπάγονταν αυτόματα ολοκληρωτική καταστροφή και για τους δύο.⁴⁶⁰

Η λύση του πυρηνικού αδιεξόδου θα μπορούσε βέβαια να βασίζεται όχι στις επιθετικές αλλά στις αμυντικές δυνατότητες έναντι των πυρηνικών. Η συνειδητοποίηση όμως κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ότι η ανάπτυξη ενός αποτελεσματικού στρατιωτικού συστήματος, το οποίο θα διασφάλιζε την απόλυτη άμυνα του πυρηνικού οπλοστασίου απέναντι σε ένα πρώτο κτύπημα, ήταν για τα τότε δεδομένα εξαιρετικά δύσκολο να πραγματοποιηθεί, δημιούργησε το περιθώριο για τη διαπραγμάτευση της SALT I και την υπογραφή της ABM, η οποία απαγόρευε την ανάπτυξη αντιβαλλιστικών συστημάτων και από τις δύο δυνάμεις.⁴⁶¹ Παρόλα αυτά, η συνθήκη δεν αφορούσε τα επιθετικά συστήματα όπου οι τεχνολογικές εξελίξεις φαίνονταν ότι μπορούσαν να οδηγήσουν στον πολλαπλασιασμό της ισχύος και της ακρίβειας και γι' αυτό το λόγο δεν περιλήφθηκαν στη συνθήκη ρυθμίσεις για τις πολλαπλές πυρηνικές κεφαλές (τα MIRVs) τα οποία μπορούσαν να επαυξήσουν σημαντικά την καταστρεπτικότητα ενός πυρηνικού πλήγματος εναντίον συγκεκριμένων στρατιωτικών στόχων.⁴⁶² Ωστόσο, η ανάπτυξη πυραύλων πολλαπλών πυρηνικών κεφαλών και από τη Σοβιετική Ένωση άλλαξε και πάλι τα δεδομένα ώστε το Μνημόνιο Ενημέρωσης Νούμερο 10 για τον Πρόεδρο Carter να προχωρεί στην παραδοχή ότι υπάρχει γενική στρατηγική ισότητα

⁴⁵⁹ Brodie Bernard, "Implications for Nuclear Weapons on Total War, RAND Memorandum, July 1957, σ. 118, υποσημείωση στο Howard, "Fighting Nuclear War", 1981, σσ. 13-14. Για το ίδιο επιχείρημα βλ. Ball Desmond, "Counterforce Targeting: How New? How Viable?", *Arms Control Today*, No. 11, σσ. 1-9. Ο Ball υπολόγισε ότι τα απαιτούμενα πλήγματα για μια οριστική παράλυση του στρατιωτικού μηχανισμού των Η.Π.Α. θα κυμαίνονταν σε δεκάδες.

⁴⁶⁰ Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σ. 629.

⁴⁶¹ Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι Η.Π.Α. είχαν καταβάλει προσπάθειες για την ανάπτυξη δύο αντιβαλλιστικών συστημάτων, του Sentinel το οποίο θα κάλυπτε ολόκληρη την αμερικανική επικράτεια και του Safeguard το οποίο θα προστάτευε τις πόλεις. Και τα δύο συστήματα εγκαταλείφθηκαν λόγω τεχνολογικών περιορισμών.

⁴⁶² Αργότερα ο Henry Kissinger παραδέχτηκε ότι το σκεπτικό πίσω από τους όρους της Συνθήκης SALT I ήταν η σταθεροποίηση των αριθμών των πυραύλων χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι δυνατότητα πολλαπλών πυρηνικών κεφαλών γιατί πιστεύονταν ότι οι Η.Π.Α. είχαν σε αυτό τον τομέα το προβάδισμα. Βλ. Trofimenko Henry A., "Counterforce: Illusion of a Panacea", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 38.

μεταξύ των υπερδυνάμεων και ότι η απόρριψη μιας πολιτικής που να στοχεύει στην αμοιβαία μείωση των εξοπλισμών (μιλώντας για την SALT II) δεν είχε πρακτικό νόημα.⁴⁶³

Την ίδια ώρα όμως που ο Αμερικανός Υπουργός Άμυνας Harold Brown διακήρυττε ότι η κυβέρνηση παρέμενε σταθερή στο δόγμα της βέβαιης αμοιβαίας καταστροφής, η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία στρέφονταν και πάλι προς τη στρατηγική των αντιδυνάμεων. Στο Προεδρικό Διάταγμα 59 του 1977 οι Η.Π.Α. και πάλι έδιναν έμφαση σε μια στρατηγική αντιδυνάμεων η οποία τώρα βασιζόταν στα νέα τεχνολογικά δεδομένα, δηλαδή στους νέους, ισχυρότερους και με μεγαλύτερη ακρίβεια διηπειρωτικούς Trident, στις νέες και ισχυρότερες πυρηνικές κεφαλές MARK-12A και στους μεταφερόμενους βαλλιστικούς MX.⁴⁶⁴ Τέτοιου είδους τεχνολογικές επαναστάσεις αναμφισβήτητα επηρέαζαν την εξέλιξη της πυρηνικής αποτροπής καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου δημιουργώντας εσφαλμένες αντιλήψεις για τις δυνατότητες άμυνας και επίθεσης και την ενδεχόμενη έκβαση ενός πυρηνικού πολέμου. Για παράδειγμα, τα υποβρύχια-φορείς πυρηνικών πυραύλων (SLBM) αποτελούσαν τα «ιδεώδη» όπλα ενίσχυσης της αποτροπής γιατί η κινητικότητα και η δυνατότητα των πυρηνικών υποβρυχίων να δρουν αθέατα στα βάθη των ωκεανών καθιστούσε σχεδόν αδύνατο τον εντοπισμό και την καταστροφή τους. Ταυτόχρονα, μόνο μερικά από αυτά απαιτούνταν για να προξενήσουν μη αποδεκτή καταστροφή στον αντίπαλο ενώ η ακρίβεια των πληγμάτων ήταν περιορισμένη οπότε η στοχοθεσία αφορούσε αποκλειστικά τις πόλεις κι όχι τις αντίπαλες πυρηνικές δυνάμεις. Παρόλα αυτά, η εισαγωγή των πυραύλων Trident σε υπηρεσία και η εξέλιξη των ηλεκτρονικών τους συστημάτων θεωρούνταν ότι τους προσέδιδαν δυνατότητες πληγμάτων μεγάλης ακριβείας εναντίων εχθρικών στρατιωτικών εγκαταστάσεων και τα καθιστούσαν ένα αποτελεσματικό επιθετικό όπλο.⁴⁶⁵

Τέτοια πυρηνικά όπλα μεγάλης ακρίβειας και εκρηκτικής ισχύος σχεδιάζονταν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 ώστε να πλήξουν «τους στόχους του οποίους οι Σοβιετικοί εκτιμούν ως ύψιστης αξίας», δηλαδή την πολιτική και στρατιωτική ηγεσία και τους μηχανισμούς συντονισμού τους, τις πυρηνικές και συμβατικές δυνάμεις και τα κέντρα βιομηχανικής παραγωγικότητας τα οποία θα στήριζαν έναν ενδεχόμενο πόλεμο.⁴⁶⁶ Το ερώτημα βέβαια που τίθετο ήταν κατά πόσο πυρηνικά πλήγματα στη σοβιετική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, αν

⁴⁶³ Grinter Lawrence D., "Avoiding the Burden: the Carter Doctrine in Perspective", *Air University Review*, January – February 1983, σ. 2. στο (<http://www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/aureview/1983/jan-feb/grinter.html>)

⁴⁶⁴ Βλ. σχετικά Leitenberg Milton, "Presidential Directive (P.D.) 59: United States Nuclear Weapon Targeting Policy", *Journal of Peace Research*, Vol. 18, No. 4, 1981, σσ. 309-317.

⁴⁶⁵ Ball Desmond, "The Counterforce Potential of American SLBM Systems", *Journal of Peace Research*, Vol. 14, No. 1, 1977.

⁴⁶⁶ Slocombe Walter, "The Countervailing Strategy", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σσ. 22-23.

ποτέ καθίστατο κάτι τέτοιο εφικτό, θα συνέβαλλαν στη διακοπή ενός εν εξελίξει πυρηνικού πολέμου, εφόσον βέβαια ξεκινούσε λόγω παντελούς έλλειψης λογικής από τον αντίπαλο.⁴⁶⁷ Το κρίσιμης σημασίας ζήτημα στη διαχείριση πυρηνικών δυνάμεων είναι να υπάρχει ένας ορθολογικός λήπτης της απόφασης χρήσης τους οπότε ένα εύλογο ερώτημα θα ήταν με ποιόν θα διαπραγματεύονταν η Δύση το τέλος ενός πυρηνικού πολέμου μετά την καταστροφή της σοβιετικής πολιτικής ηγεσίας.⁴⁶⁸

Αν κατά τη δεκαετία του 1970 η κυρίαρχη άποψη ήταν ότι η τεχνολογική εξέλιξη ισχυροποιούσε την επίθεση, στη δεκαετία του 1980 δημιουργήθηκε η αντίληψη ότι το τεχνολογικό πλεονέκτημα επέστρεφε στην άμυνα.⁴⁶⁹ Στις 23 Μαρτίου 1983 ο πρόεδρος Ronald Reagan εξήγγειλε την έναρξη του προγράμματος «Πρωτοβουλία Στρατηγικής Άμυνας» (Strategic Defense Initiative – S.D.I. ή Star Wars) η οποία θα καθιστούσε τα πυρηνικά όπλα «ανίσχυρα και άχρηστα»⁴⁷⁰. Το S.D.I. ήταν ένα σύνολο διασυνδεδεμένων τεχνολογικών επιτευγμάτων το οποίο πρακτικά συνδύαζε διαστημικά και χερσαία μέσα για να αναχαιτίσει και να καταστρέψει έξω από τη γήινη ατμόσφαιρα βαλλιστικούς πυραύλους που θα κατευθύνονταν εναντίον των Η.Π.Α.. Όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων ήταν εξαιρετικά φιλόδοξο για να πραγματοποιηθεί αν και από τα πρώτα βήματα ανάπτυξής του δέχτηκε τα πυρά των ειδικών εντός κι εκτός κυβέρνησης.⁴⁷¹ Στην καλύτερη περίπτωση, και με υπέρογκα κόστη, το σύστημα θα μπορούσε να προσφέρει περιορισμένη άμυνα (ο αγγλικός όρος είναι less-than-near-perfect defense), με άλλα λόγια να μειώσει μερικώς το κόστος ενός σοβιετικού πυρηνικού πλήγματος στις Η.Π.Α..

Τη σκοπιμότητα ανάπτυξης του εν λόγω συστήματος δεν αποτέλεσε, όπως γνωρίζουμε εκ των υστέρων, η πλήρης και αδιαπέραστη άμυνα των Η.Π.Α. από το ενδεχόμενο αιφνιδιαστικό πρώτο σοβιετικό πλήγμα. Η δαπανηρή ανάπτυξή του δικαιολογήθηκε στο

⁴⁶⁷ Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι την κατάρτιση του Presidential Directive 59 οι εμπνευστές του απέδωσαν, όπως και στο παρελθόν, στο γεγονός ότι οι Σοβιετικοί δεν αποδέχονταν την αμοιβαία αποτροπή κι ότι σχεδίαζαν την απόκτηση πυρηνικών συστημάτων κατάλληλων για τη διεξαγωγή πυρηνικού πολέμου. Βλ. Leitenberg Milton, "Presidential Directive (P.D.) 59: United States Nuclear Weapon Targeting Policy", *Journal of Peace Research*, Vol. 18, No. 4, 1981, σ. 315.

⁴⁶⁸ Howard Michael E., "Fighting Nuclear War", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 11.

⁴⁶⁹ Για την πιο πλήρη ανάλυση της μεταβίβασης του πλεονεκτήματος στην άμυνα λόγω της Πρωτοβουλίας Στρατηγικής Άμυνας βλ. στο Payne Keith B., Gray Colin S., "Nuclear Policy and the Defensive Transition", *Foreign Affairs*, Vol. 62, No. 4, spring 1984, σσ. 820-842.

⁴⁷⁰ Schweizer Peter, *Reagan's War*, U.S., 2002, σ. 150.

⁴⁷¹ Βλ. χαρακτηριστικά Carter Ashton B., *Directed Missile Defense in Space – A Background Paper*, Office of Technology Assessment, U.S. Congress, Washington D.C., April 1984, σ. 81· Drell Sydney D., Farley Philip J., Holloway David, *The Reagan Strategic Defense Initiative: A Technical, Political and Arms Control Assessment*, Center for International Security and Arms Control, Stanford University, 1984, Drell Sidney D., Panofsky Wolfgang, "The Case Against Strategic Defense: Technical and Strategic Realities", *Issues in Science and Technology*, Fall 1984, σσ. 45-65, Schlesinger James R., "Rhetoric and Realities in the Star Wars Debate", *International Security*, Vol. 10, No. 1, Summer 1985, σσ. 3-12.

πλαίσιο μια στρατηγικής οικονομικής εξάντλησης της Ε.Σ.Σ.Δ. που θα προέκυπτε από την κλιμάκωση του ανταγωνισμού των στρατιωτικών εξοπλισμών.⁴⁷² Η στρατηγική υπήρξε επιτυχημένη εκβιάζοντας, ανάμεσα και σε άλλους παράγοντες, την εσωτερική κατάρρευση της Ε.Σ.Σ.Δ. και την αλλαγή του καθεστώτος της. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν δημιούργησε έστω και οριακά συνθήκες διαφορετικές από την βέβαιη αμοιβαία καταστροφή και δεν επέδρασε στο ισοζύγιο μεταξύ άμυνας, επίθεσης και αποτροπής. Η επιτυχία της έγκειτο στην υπονόμηση της σοβιετικής οικονομικής ισχύος με την ταυτόχρονη διατήρηση της πυρηνικής ισορροπίας και άρα την προώθηση της ειρηνικής μεταλλαγής του σοβιετικού καθεστώτος. Ήταν μια στρατηγική υψηλού ρίσκου γιατί υποβάθμιζε τις πιθανότητες σπασμωδικής αντίδρασης της Ε.Σ.Σ.Δ. στον οξυνόμενο ανταγωνισμό αλλά και στηρίζονταν σε σαθρό έδαφος γιατί προέρχονται πάνω από όλα από την αταλάντευτη «πίστη» του Αμερικανού προέδρου για την υπεροχή του καπιταλιστικού συστήματος έναντι του κομμουνιστικού να διατηρήσει ένα υψηλό επίπεδο ζωής για τους πολίτες και να διαφυλάξει την συνοχή του κράτους. Τελικά, επέφερε μια νίκη χωρίς πόλεμο, κι ενώ προκάλεσε αποτελέσματα συστημικού εύρους εντούτοις δεν προσδιορίζει την αποτελεσματικότητα των ρεαλιστικών προσεγγίσεων περί των αιτιών του πολέμου.

Σε κάθε περίπτωση, η ισορροπία στρατιωτικής ισχύος δεν μεταβλήθηκε. Αν υπήρχε πρόβλημα στο SDI αυτό ήταν οι τεχνολογικές ατέλειές του και η εσφαλμένες αντιλήψεις που δημιουργούσε. Εφόσον δεν μπορούσε να προσφέρει 100% προστασία από εχθρικούς βαλλιστικούς το σύστημα θα προκαλούσε τα προβλήματα που θεωρητικά στόχευε να επιλύσει. Οι υποστηρικτές του διατείνονταν ότι, ακόμα κι αν δεν παρείχε επαρκή θωράκιση από πυρηνική επίθεση, το σύστημα θα πρόσφερε αυξημένη προστασία στις χερσαίες πυρηνικές δυνάμεις, θα μπορούσε να προστατεύσει τα συστήματα διοίκησης – ελέγχου - επικοινωνιών (C³, Command – Control – Communications) των αμερικανικών στρατηγικών δυνάμεων ή και να εξουδετερώσει μια «περιορισμένη» πυρηνική επίθεση. Όμως τα επιχειρήματα αυτά παρέβλεπαν ότι το κύριο μέσο αποτροπής δεν ήταν οι αμερικανικές χερσαίες πυρηνικές δυνάμεις αλλά τα πυρηνικά υποβρύχια των οποίων η επιβιωσιμότητα ήταν εξ' ορισμού υψηλή κι επομένως η επένδυση στην προστασία των πρώτων δεν απέδιδε οφέλη αντίστοιχα με τα κόστη. Από την άλλη, οι Η.Π.Α. δεν είχαν την ανάγκη να προστατέψουν τα συστήματα C³ για να αποτρέψουν του σοβιετικούς· όπως και σε οποιαδήποτε άλλη μορφή «περιορισμένου»

⁴⁷² Βλ. σχετικά Schweizer Peter, *Reagan's War*, Doubleday, U.S., 2002, σ. 122, 141, 219 και The White House, "National Security Decision Directive No 75", Jan. 17 1983, σ. 1-3 όπου διατυπώνεται καθαρά η σκοπιμότητα αύξησης των αμυντικών δαπανών των Η.Π.Α. με τον ταυτόχρονο αυστηρό περιορισμό της μεταφοράς στρατιωτικής τεχνολογίας προς την Ε.Σ.Σ.Δ. ώστε να επιβληθεί το μέγιστο δυνατό κόστος ανάπτυξης.

πυρηνικού πολέμου, μια επίθεση στα κέντρα C³ της αμερικανικής επικράτειας θα προκαλούσε αυτόματα αντίποινα κι επομένως ένα σοβιετικό πυρηνικό πλήγμα θα έπρεπε να στοχεύσει εξαρχής και ταυτόχρονα τόσο τα συστήματα διοίκησης όσο και τις στρατηγικές πυρηνικές δυνάμεις.⁴⁷³ Με αυτό το σκεπτικό οποιαδήποτε επίθεση εναντίον των συστημάτων επικοινωνιών και διοίκησης θα συνεπάγονταν γενικό πυρηνικό πόλεμο για τον οποίο όμως οι Η.Π.Α. είχαν ήδη επαρκή αποτρεπτικά μέσα. Παράλληλα μια λιγότερο από τέλεια αντιβαλλιστική άμυνα δεν θα μείωνε τις καταστροφές για τις Η.Π.Α. σε περίπτωση περιορισμένης επίθεσης γιατί οι ίδιοι στόχοι θα μπορούσαν και πάλι να πληγούν αν και θα απαιτούνταν περισσότερα βλήματα για τον κάθε ένα. Έτσι σε περίπτωση «περιορισμένου» πολέμου, εφόσον αυτός ήταν εφικτός, το S.D.I. δεν θα μείωνε τις καταστροφές αλλά απλώς θα αύξανε τη χρήση πυρηνικών πυρομαχικών ενώ στην περίπτωση γενικού πολέμου δεν θα αρκούσε παρά ένα ελάχιστο μέρος από το σύνολο των σοβιετικών πυρηνικών δυνατοτήτων που το S.D.I. δεν θα μπορούσε να αναχαιτίσει ώστε να επέλθει η ολοκληρωτική καταστροφή. Ακόμα κι αν το S.D.I. άγγιζε την τεχνολογική τελειότητα που υπόσχονταν, και πάλι οι υποστηρικτές του θεωρούσαν ότι μια «διαρροή» 10% των σοβιετικών πυραύλων αποτελούσε μια ρεαλιστική προσδοκία, αλλά το ποσοστό αυτό μεταφράζονταν σε περίπου 100 πυρηνικά πλήγματα στην αμερικανική επικράτεια τα οποία και πάλι δεν θα διαφοροποιούσαν τους όρους της βέβαιης αμοιβαίας καταστροφής.⁴⁷⁴ Ταυτόχρονα, το S.D.I. εξαρχής δεν σχεδιάζονταν για να αντιμετωπίσει οποιαδήποτε άλλη απειλή πέραν των διηπειρωτικών πυραύλων, αφήνοντας εκτός αμυντικής θωράκισης τα σοβιετικά αεροσκάφη και τους σοβιετικούς πυραύλους cruise.⁴⁷⁵ Η κατάσταση αυτή θα δυσχεραίνονταν ακόμα περισσότερο από τα σοβιετικά αντίμετρα τα οποία με την αύξηση των πυρηνικών κεφαλών από διαφορετικούς φορείς, κι όχι διηπειρωτικούς πυραύλους, θα αντιστάθμιζαν τα κέρδη της άμυνας.⁴⁷⁶ Γενικότερα, οποιουδήποτε τύπου άμυνα θα υποσκελίζονταν αναγκαστικά από την αύξηση των σοβιετικών πυρηνικών δυνάμεων οδηγώντας στην εντατικοποίηση της κούρσας των εξοπλισμών. Επομένως, όσον αφορά στις σκοπιμότητες για τη στρατιωτική ισορροπία ισχύος πίσω από το S.D.I., τα επιχειρήματα των υπερμάχων του ήταν τουλάχιστον αναξιόπιστα.

⁴⁷³ Βλ. σχετικά Glaser Charles L., "Do We Want the Missile Defenses We Can Build?", *International Security*, Vol. 10, Issue 1, Summer 1985, σ. 32.

⁴⁷⁴ Burrows William E., "Ballistic Missile Defense: The Illusion of Security", *Foreign Affairs*, Vol. 62, No. 4, Spring 1984, σ. 852.

⁴⁷⁵ Bundy McGeorge, Kennan George, McNamara Robert S., Smith Gerard, "The President's Choice: Star Wars or Arms Control", *Foreign Affairs*, Vol. 63, No. 2, Winter 1984-1985, σ. 268.

⁴⁷⁶ Burrows William E., "Ballistic Missile Defense: The Illusion of Security", *Foreign Affairs*, Vol. 62, No. 4, Spring 1984, σ. 855.

Από τα παραπάνω οδηγείται κανείς στο συμπέρασμα ότι ενώ η βέβαιη αμοιβαία καταστροφή από το 1945 και μετά στερούσε με αντικειμενικά κριτήρια το κίνητρο των δύο υπερδυνάμεων να ξεκινήσουν έναν, πόσο μάλλον να νικήσουν σε έναν, πυρηνικό πόλεμο το αμερικανικό στρατηγικό δόγμα αν και θεωρητικά δεσμευμένο στη στρατηγική αποτροπή ποτέ δεν εγκατέλειψε την ιδέα της πυρηνικής ανωτερότητας με σκοπό τη διεξαγωγή και νίκη του Τρίτου Παγκοσμίου Πολέμου εφόσον προέκυπτε. Η προσδοκία επίτευξής της βασίζονταν μερικές φορές στον σκεπτικισμό απέναντι στο σταθεροποιητικό ρόλο της βέβαιης αμοιβαίας καταστροφής, την καταδίκη της ισορροπίας του τρόμου ως ανήθικης ή ασύμβατης με τα ιδεώδη ενός δημοκρατικού κράτους και την πρόκριση της ισορροπίας υπό καθεστώς αμερικανικής υπεροχής.⁴⁷⁷ Άλλες φορές βασίζονταν στην ανησυχία για τα αποτελέσματα της τεχνολογικής προόδου οι οποία πιστεύονταν ότι διαρκώς άλλαζε τους όρους του παιχνιδιού και γι' αυτό καμιά από τις δύο υπερδυνάμεις δεν μπορούσε να μείνει πίσω. Τις περισσότερες φορές βασίζονταν στην πεποίθηση ότι τα πυρηνικά όπλα μπορούν και θα χρησιμοποιηθούν σε ένα πόλεμο όπως τα συμβατικά οπότε με την επίτευξη έστω και μιας οριακής πυρηνικής υπεροχής θα ήταν εφικτή η υπό ελαστικότερες προϋποθέσεις χρήση των αμερικανικών δυνάμεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι οι Η.Π.Α. θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν το τεχνολογικό ή ποσοτικό πυρηνικό προβάδισμά τους ως αποτρεπτικό μέσο της αναβάθμισης μιας συμβατικής σύγκρουσης σε πυρηνική, απέναντι σε έναν εξ' ορισμού επιθετικό αντίπαλο. Αυτή η πεποίθηση συνδέονταν, με αποκορύφωμα την περίοδο Reagan, με την καθολική πίστη στην αμερικανική τεχνολογική υπεροχή.

Οι συσχετισμοί τεχνολογικών δυνατοτήτων μεταξύ των υπερδυνάμεων προκάλεσαν στις Η.Π.Α. μια φοβία η οποία αποτέλεσε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο που διήρκεσε δεκαετίες: το «χάσμα» των βομβαρδιστικών τη δεκαετία του 1950, το «χάσμα» των πυραύλων στα τέλη της δεκαετίας του 1950 (το οποίο προεκλογικά χρησιμοποίησε ο Kennedy και το αναίρεσε μετά την ανάρρησή του στο προεδρικό αξίωμα⁴⁷⁸), το «χάσμα» των αντιβαλλιστικών συστημάτων (ABM), το «χάσμα» αποδοτικού βάρους δηλαδή των καταστρεπτικών δυνατοτήτων οχυρωμένων στόχων από πυραύλους (throw-weight), το «χάσμα» των αντι-δορυφορικών όπλων από την προεδρία Carter και έπειτα, το «χάσμα» πολιτικής προστασίας όπου υποτίθεται ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. προηγούνταν και το «χάσμα» αντιδυνάμεων το οποίο αφορούσε στα αριθμητικά

⁴⁷⁷ Trofimenko Henry A., "Counterforce: Illusion of a Panacea", *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 31.

⁴⁷⁸ Βλ. σχετική δήλωση του J. F. Kennedy στο Gaddis, *The Cold War: A New History*, 2006, σ. 75.

μεγέθη των επιθετικών πυρηνικών δυνάμεων.⁴⁷⁹ Οι φοβίες ήταν σε επίπεδο πολιτικής ουσιώδεις γιατί προκάλεσαν αλλαγές σε κυβερνητικές αποφάσεις αλλά αποδείχθηκαν στρατηγικά επουσιώδεις γιατί, όπως υποστήριζε και ο Jervis, η αμοιβαία πυρηνική καταστροφή ήταν ένα γεγονός, όχι μια πολιτική επιλογή.⁴⁸⁰

Ερχόμαστε έτσι στο κύριο ερώτημα το οποίο απασχολεί αυτή την ανάλυση: η ύπαρξη των πυρηνικών όπλων δημιούργησε συνθήκες αποτροπής τέτοιες που ο πόλεμος μεταξύ των υπερδυνάμεων ήταν αδιανόητος, κι αν αυτό ισχύει, πόσο περιοριστική ήταν αυτή η επίδραση στη διαμόρφωση εξωτερικής πολιτικής; Σε αυτό το σημείο θα αναφερθώ γενικά στον Ψυχρό Πόλεμο καθώς η επίδραση της πυρηνικής αποτροπής στη διαχείριση του μεσανατολικού υποσυστήματος από τις Η.Π.Α. θα αναφερθεί παρακάτω.

Ιστορικά, η επιρροή της πυρηνικής αποτροπής δεν ήταν ούτε καθολική χωροχρονικά ούτε και απόλυτη όταν συσχετιστεί με την ένταση των αντιπαραθέσεων. Καταρχήν οφείλει κανείς να διαχωρίσει μεταξύ της γενικής αποτροπής (general deterrence) η οποία αφορά στην ισορροπία ισχύος που καθιστά την εκάστοτε επιθετική ενέργεια του αντιπάλου εξαιρετικά δαπανηρή λόγω της προϋποτιθέμενης δυνατότητας ανταπάντησης και της άμεσης αποτροπής (immediate deterrence ή compellence) δηλαδή τη χρήση στοχευμένων απειλών και στρατιωτικών δράσεων υπό την πυρηνική ομπρέλα ως αντιστήριγμα της γενικής αποτροπής εφόσον αυτή καταρρέει ή τείνει να καταρρεύσει. Σε επίπεδο πρακτικής, η άμεση αποτροπή ξεκινά εκεί που τελειώνει η έμμεση και το διαχωριστικό σημείο είναι η στιγμή από την οποία και μετά ο αμφισβητίας του status-quo συνδυάζει την απαίτηση για αλλαγή με την απειλή ή την έναρξη επιθετικής ενέργειας.⁴⁸¹

Ο διαχωρισμός γίνεται περισσότερο κατανοητός από τα παράδοξα της γενικής και της άμεσης αποτροπής κατά τον Ψυχρό Πόλεμο. Ο Khrushchev επιδίωξε να εγκαταστήσει πυραύλους στην Κούβα γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι ενδεχόμενος εντοπισμός τους θα μπορούσε να προκαλέσει πυρηνική επίθεση των Η.Π.Α. ενώ η σοβιετική πίεση στο Βερολίνο την περίοδο 1959 – 1961 οφείλονταν και στην ανασφάλεια που προκαλούσαν οι συμμαχικές πυρηνικές δυνάμεις στη δυτική Ευρώπη.⁴⁸² Και οι δύο κρίσεις είχαν ως στόχο την εξισορρόπηση του αμερικανικού πυρηνικού πλεονεκτήματος σε μια περίοδο δυσμενούς

⁴⁷⁹ Trofimenko Henry A., “Counterforce: Illusion of a Panacea”, *International Security*, Vol. 5, No. 4, Spring 1981, σ. 29.

⁴⁸⁰ Βλ. το επιχείρημα στο Jervis Robert (ed), *The Meaning of Nuclear Revolution: Statecraft and the Prospect of Armageddon*, Cornell University Press, Ithaca, 1989, κεφ. 3, «MAD is a Fact, Not a Policy», σσ. 74-106.

⁴⁸¹ Huth Paul, Russett Bruce, “General Deterrence between Enduring Rivals: Testing Three Competing Models”, *The American Political Science Review*, Vol. 71, No. 1, March 1976, σ. 62.

⁴⁸² George Alexander L., Smoke Richard, *Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice*, Columbia University Press, New York, 1974, σ. 429.

συσχετισμού πυρηνικής ισχύος για τη Σοβιετική Ένωση. Από την άλλη, όταν η κρίση της Κούβας ξέσπασε η γενική αποτροπή ήταν εκείνη που περιόρισε τους αντίπαλους στην εκδήλωση επιθετικότητας και ο φόβος μιας κλιμάκωσης ήταν που πρόκρινε την ιδέα του ναυτικού αποκλεισμού της Κούβας έναντι ενός χειρουργικού αεροπορικού πλήγματος στους ρωσικούς πυραύλους.⁴⁸³ Από αυτή την άποψη η γενική αποτροπή συνετέλεσε ταυτόχρονα τόσο στην αποσόβηση όσο και στην πρόκληση της αντιπαράθεσης.⁴⁸⁴ Αντίθετα, όταν στον απόηχο του πολέμου του Yom Kippur οι δύο υπερδυνάμεις βρέθηκαν και πάλι αντιμέτωπες με το φάσμα ενός πυρηνικού πολέμου (οι Η.Π.Α. αναβάθμισαν την κατάσταση ετοιμότητας σε DEFCON III) αμφότερες γνώριζαν εκ των προτέρων ότι ένας πυρηνικός πόλεμος θα ήταν άσκοπος και υπερβολικά επιβλαβής και για τους δύο και αυτό συνετέλεσε ώστε οι σοβιετικοί να υπαναχωρήσουν από τις απειλές για αποστολή στρατευμάτων στην Αίγυπτο και να αποκλιμακώσουν την κρίση. Η άποψη του σοβιετικού πρωθυπουργού Alexei Kosygin ήταν ότι «δεν είναι λογικό να εμπλακούμε σε πόλεμο με τις Η.Π.Α. για την Αίγυπτο και τη Συρία» ενώ του αρχηγού της KGB Yuri Andropov ότι «δεν θα ξεκινήσουμε τον Τρίτο Παγκόσμιο Πόλεμο».⁴⁸⁵ Επομένως σε αυτή την περίπτωση η γενική αποτροπή λειτούργησε όπως προβλέπει η θεωρία.

Τα ίδια παράδοξα εμφανίζονται αν κανείς εξετάσει και το κατά πόσο τα πυρηνικά επίδρασαν στην άμεση αποτροπή. Ενώ ο Kennedy δήλωσε ρητά ότι οι Η.Π.Α. σε καμία περίπτωση δεν θα αποδέχονταν την εγκατάσταση σοβιετικών πυραύλων στην Κούβα ο Khrushchev συνέχισε την κεκαλυμμένη εγκατάστασή τους οδηγώντας την αντιπαράθεση στα άκρα. Όπως υποστηρίζουν οι Lebow και Stein, οποιαδήποτε κι αν ήταν τα σφάλματα στη διαχείριση της κρίσης από τον Αμερικανό Πρόεδρο είναι εντυπωσιακό ότι ενώ ο ίδιος είχε δεσμευθεί απέναντι στους αντιπάλους του όσο και στους πολίτες της χώρας του ότι δεν θα ανέχονταν πυρηνικά στο δυτικό ημισφαίριο, ο σοβιετικός ηγέτης δεν υπαναχώρησε άμεσα παρόλο που η πυρηνική ισορροπία ήταν εις βάρος του.⁴⁸⁶ Ταυτόχρονα όμως το αμερικανικό στρατόπεδο που έχαιρε του πλεονεκτήματος σε αριθμούς δεν αντιλαμβάνονταν την ισορροπία ως ευμενή, η πιθανότητα ακόμα και ένας πολύ μικρός αριθμός σοβιετικών πυρηνικών να πλήξει την αμερικανική επικράτεια ήταν επαρκής αποτρεπτικός παράγοντας για την αναζήτηση μιας

⁴⁸³ Βλ. Gaddis, *The Cold War: A New History*, 2006, σ. 80.

⁴⁸⁴ Lebow Richard, Stein Janice Gross, "Deterrence and the Cold War", *Political Science Quarterly*, Vol. 110, No. 2, Summer 1995, σ. 162.

⁴⁸⁵ Rabinovich Abraham, *The Yom Kippur War: the epic encounter that transformed the Middle East*, Schocken Books, New York, 2004, σ. 484.

⁴⁸⁶ Lebow Richard, Stein Janice Gross, "Deterrence and the Cold War", *Political Science Quarterly*, Vol. 110, No. 2, Summer 1995, σ. 164.

διεξόδου από την κρίση.⁴⁸⁷ Το συμπέρασμα αυτό στηρίζουν και τα αμυντικά προβλήματα των Η.Π.Α. κατά την περίοδο της αμερικανικής υπεροχής (1945-1957), όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω.

Εξετάζοντας την επιθετικότητα της Σοβιετικής Ένωσης από το 1945 μέχρι το 1985 οι Lebow και Stein δεν εντόπισαν έναν σαφή συσχετισμό μεταξύ της ισορροπίας πυρηνικής ισχύος και της σοβιετικής συμπεριφοράς.⁴⁸⁸ Στις ίδιες γραμμές ο Kugler αναλύοντας εμπειρικά δεδομένα πυρηνικής ισχύος και εκδηλωμένων κρίσεων κατέληξε ότι τα πυρηνικά όπλα, παρόλη την καταστροφική δεινότητά τους, δεν αναδεικνύονται σε επίπεδο εμπειρικής ανάλυσης στον μοναδικό παράγοντα απουσίας μεγάλης σύγκρουσης κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.⁴⁸⁹ Τα πυρηνικά έθνη δεν φάνηκε να έχουν ένα εμφανές και άμεσο πλεονέκτημα απέναντι στα άλλα πυρηνικά ή μη κράτη σε περιόδους ακραίων κρίσεων. Αντίθετα, κατά τον Kugler οι συμβατικές δυνατότητες είναι ο καλύτερος δείκτης για τα αποτελέσματα μιας κρίσης ανεξάρτητα από την έντασή τους. Επίσης, η πυρηνική υπεροχή που λογικά θα αύξανε την πιθανότητα πολέμου δεν διαφοροποίησε την κρατική συμπεριφορά από εκείνη που ακολουθείται σε κατάσταση πυρηνικής ισότητας. Αντιθέτως, ο Kugler υποστηρίζει ότι τα ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι πιθανότητες μιας σύγκρουσης αυξάνονται με την ταυτόχρονη παρουσία πυρηνικής ισότητας και δυνατότητας προληπτικού κτυπήματος. Τέλος, ο πιο βάσιμος λόγος της απουσίας μεγάλης σύγκρουσης στην πυρηνική εποχή ήταν, κατά τον Kugler, η σχετική σύγκλιση συμφερόντων μεταξύ των πυρηνικών δυνάμεων, ή όπως το αντιλαμβάνομαι εγώ, η έλλειψη τόσο διαμετρικά αντίθετων συμφερόντων ώστε ένας πόλεμος υπό το ρίσκο της αμοιβαίας καταστροφής να φαντάζει μονόδρομος. Μια τέτοια άποψη συμφωνεί με το νεορεαλιστικό επιχείρημα του Waltz ότι η σταθερότητα του διπολισμού οφείλεται, πέρα από την ισορροπία ισχύος, και στην παγίωση σφαιρών επιρροής, των μπλοκ, ανάμεσα στα οποία η αλληλεξάρτηση είναι περιορισμένη και οι αποστασίες από τα οποία δεν μεταβάλλουν σημαντικά τους συσχετισμούς ισχύος και δεν προκαλούν τον πόλεμο. Το εν λόγω επιχείρημα ενισχύει και πάλι, αν και επαγωγικά, τη σημασία της πυρηνικής ισορροπίας με το σκεπτικό ότι η βαρύτητά της ήταν τέτοια ώστε ακόμα και μετακινήσεις κρατών δεν μπορούσαν σε επίπεδο ισχύος να μεταβάλλουν το ισοζύγιο.

Επομένως η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τις διακυμάνσεις της αποτροπής που προσέφερε η εξέλιξη των πυρηνικών εξοπλισμών ίσως να μην είναι εφικτή εξετάζοντας τα

⁴⁸⁷ Ο George Bundy δήλωνε ότι η υπεροπλία δεν ήταν “χρησιμοποιήσιμη” ενώ ο Macnamara υποστήριξε αργότερα πως η εικασία ότι η πυρηνική ασυμμετρία μετρούσε ήταν εντελώς λάθος. Βλ. ό.π., σ. 169.

⁴⁸⁸ Ό.π., σ. 173.

⁴⁸⁹ Kugler Jacek, “Terror Without Deterrence: Reassessing the Role of Nuclear Weapons”, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 28, Issue 3, September 1984, σ. 501.

δεδομένα του Ψυχρού Πολέμου. Οι παραδοξότητες της συμπεριφοράς των υπερδυνάμεων δεν οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Μια θεωρητική και μια εμπειρική προσέγγιση στο ζήτημα ξεκαθαρίζει την καθοριστική επιρροή των πυρηνικών όπλων στη συχνότητα εμφάνισης συγκρούσεων.

Από τη σκοπιά της στρατιωτικής τεχνολογίας, ο Stephen Van Evera επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στις εναλλακτικές της Βέβαιης Αμοιβαίας Καταστροφής. Η περίπτωση του παγκόσμιου αφοπλισμού (MARNE – Mankind Absolutely Rejects Nuclear Explosives), όπου η γνώση των πυρηνικών δυνατοτήτων θα υπήρχε αλλά πυρηνικά όπλα δεν θα κατασκευάζονταν, θα ενείχε περισσότερα στοιχεία κινδύνου διότι το κίνητρο για κατασκευή πυρηνικών όπλων τόσο από τον δυνητικά επιτιθέμενο όσο και από τον αμυνόμενο, της αποστασίας από τα συμφωνηθέντα δηλαδή, θα ήταν ισχυρότατο δεδομένου του αποφασιστικού πλεονεκτήματος.⁴⁹⁰ Πέραν αυτού, για να λειτουργήσει το σύστημα θα έπρεπε να ισχύσει ένα παγκόσμιο και απόλυτα στεγανό σύστημα συλλογικής ασφάλειας το οποίο θα διαπερνούσε την εθνική κυριαρχία στις διαδικασίες επαλήθευσης και θα απαιτούσε άμεση ένοπλη δράση για την τιμωρία οποιουδήποτε παραβάτη. Η εκχώρηση κρατικής κυριαρχίας από όλες τις πυρηνικές δυνάμεις θα ήταν έτσι απολύτως απαραίτητη. Η εναλλακτική της αμοιβαίας άμυνας (BAD – Both Are Defended) όπου τα κράτη θα κατείχαν πυρηνικά αλλά θα διέθεταν και τα συστήματα προστασίας από αυτά, θα ήταν εξίσου επικίνδυνη. Κι αυτό γιατί θα συνεπάγονταν έναν διαρκή αγώνα υπερκέρασης της άμυνας και μικρά παράθυρα ευκαιρίας για την ανάληψη δράσης με σκοπό την καθυπόταξη του αντιπάλου πριν αντισταθμίσει τα τεχνολογικά πλεονεκτήματα και επιτύχει άλλα. Υπό αυτές τις συνθήκες, η αμοιβαία άμυνα από τα πυρηνικά όπλα θα εξωθούσε τα κράτη σε επίθεση γιατί ο πρώτος που θα εκμεταλλευόταν το παράθυρο ευκαιρίας θα είναι ήταν κι εκείνος που θα εξασφάλιζε δια παντός ότι οι έστω και οριακές διακυμάνσεις της τεχνολογικής εξέλιξης δεν θα τον καταστρέψουν. Ταυτόχρονα η κατάσταση BAD θα ενέτεινε τις κεκαλυμμένες προσπάθειες υπονόμευσης του αντιπάλου σε στρατιωτικό και οικονομικό επίπεδο και θα δημιουργούσε περισσότερες κρίσεις.⁴⁹¹ Είναι πιθανό ότι η κατάσταση BAD θα κατέληγε σε πλεονέκτημα εκείνου που κάνει πρώτος την κίνηση, το σενάριο που ο Van Evera ονοματίζει χαρακτηριστικά WORSE (Winning Only Requires Striking Early). Τα κέρδη από την πρώτη κίνηση θα ήταν τόσο σημαντικά ώστε οι αναστολές για πρώτη χρήση πυρηνικών θα ήταν περιορισμένες και το ρίσκο πυρηνικής ανταλλαγής πολλαπλάσιο. Η Βέβαιη Αμοιβαία

⁴⁹⁰ Βλ. Van Evera, *Causes of War*, σσ. 250-251.

⁴⁹¹ Ο.π., σσ. 251-252.

Καταστροφή είναι δυσάρεστη και επικίνδυνη αλλά σε κάθε περίπτωση είναι λιγότερο επικίνδυνη από τις εναλλακτικές της.

Η σύγκριση της συχνότητας συγκρούσεων ανάμεσα στην προ-πυρηνική και την πυρηνική περίοδο ενισχύει τα παραπάνω. Η Karen Ruth Adams εξέτασε το ρόλο της ισορροπίας μεταξύ επίθεσης, άμυνας και αποτροπής από τις αρχές του 19^{ου} μέχρι και το τέλος του 20^{ου} αιώνα. Η ανάλυση εδράζεται σε δύο θεωρητικούς πυλώνες οι οποίοι, αφενός, προσφέρουν την υπέρβαση από το κλασσικό δίπολο άμυνας-επίθεσης και αφετέρου δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στα τεχνολογικά χαρακτηριστικά των οπλικών συστημάτων.

Ο πρώτος πυλώνας αφορά στις επιχειρήσεις (με τον όρο επιχειρήσεις η Adams εννοεί τις στρατιωτικές λειτουργίες) που όλα τα κράτη εκτελούν προκειμένου να επιζήσουν στο άναρχο διεθνές περιβάλλον.⁴⁹² Τα κράτη διενεργούν τρία ήδη επιχειρήσεων: *Πρώτον*, επιθετικές επιχειρήσεις οι οποίες είναι δράσεις κατά τις οποίες ένα κράτος χρησιμοποιεί στρατιωτική ισχύ για να επιτεθεί σε στρατιωτικούς και μη στρατιωτικούς στόχους του αντιπάλου ώστε να επιβάλλει πολιτικές επιλογές ή να κατακτήσει έδαφος· *δεύτερον*, αμυντικές επιχειρήσεις οι οποίες είναι δράσεις όπου χρησιμοποιείται ένοπλη ισχύς για την απώθηση του εχθρού και τον περιορισμό ζημιών ώστε να διατηρηθεί η εδαφική κυριαρχία ή να μην επιβληθούν πολιτικές επιλογές και, *τρίτον*, αποτρεπτικές επιχειρήσεις δηλαδή τη συνειδητή δημιουργία συνθηκών οι οποίες αποσκοπούν στο να καταστήσουν άσκοπη την επίθεση του αντιπάλου ή να τον περιορίσουν στην περίπτωση που εκείνος έχει ήδη επιτεθεί.⁴⁹³ Επομένως οι αμυντικές και οι αποτρεπτικές επιχειρήσεις δεν είναι ταυτόσημες. Οι αποτρεπτικές επιχειρήσεις έχουν ως σκοπό να αποθαρρύνουν τον αντίπαλο από το να διεξάγει μια επίθεση με την προοπτική ότι το κόστος και το ρίσκο υπερβαίνει τα ενδεχόμενα οφέλη μιας. Οι αμυντικές επιχειρήσεις αφορούν τη μείωση της ζημίας και του ρίσκου για την περίπτωση που η αποτροπή καταρρεύσει.⁴⁹⁴

Τον παραπάνω διαχωρισμό η Adams συνδέει με τη τεχνολογία των οπλικών συστημάτων. Διακρίνει τρία τεχνολογικά χαρακτηριστικά οπλικών συστημάτων: τη φονικότητα (ή καταστρεπτικότητα), την κινητικότητα και την προστασία. Τα οπλικά συστήματα τα οποία υποστηρίζουν την αποτροπή διαθέτουν και τα τρία χαρακτηριστικά και υπό αυτή την έννοια χαρακτηρίζονται ως «απόλυτα».

⁴⁹² Βλ σχετικά Adams Karen Ruth, "Attack and Conquer?: International Anarchy and the Offense-Defense-Deterrence Balance", *International Security*, Vol. 28, No. 3, Winter 2003-2004, σ. 53.

⁴⁹³ Ο.π., σ. 53.

⁴⁹⁴ Τη διάκριση μεταξύ της άμυνας και της αποτροπής η Adams αντλεί από το Snyder Glenn H., *Deterrence and Defense: Toward a Theory of National Security*, Princeton University Press, New Jersey, 1961, σ. 5.

Η φονικότητα, δηλαδή η απόδοση σε καταστροφή των πυρηνικών όπλων είναι τέτοια που καθίσταται εφικτή η διεύρυνση της στοχοθεσίας ώστε να μην περιλαμβάνονται μόνο οι αντίπαλες ένοπλες δυνάμεις αλλά να μπορούν να καταστραφούν συνολικά, απόλυτα και με ένα κτύπημα ευρείες γεωγραφικές περιοχές συμπεριλαμβανομένων των αστικών κέντρων. Η εν λόγω απόδοση παρέχει τη δυνατότητα οι κάτοχοι πυρηνικών όπλων να επιβάλλουν τεράστιο κόστος στον αντίπαλο χωρίς να επικρατήσουν προηγουμένως σε μια σύγκρουση μέσω επιθετικών ή αμυντικών επιχειρήσεων και να μεταφέρουν απευθείας τα κόστη του πολέμου στο σύνολο της επικράτειας και του πληθυσμού καθιστώντας την εξέλιξη στο τακτικό πεδίο μάχης μικρής σχετικής σημασίας.⁴⁹⁵ Το γεγονός αυτό ουσιαστικά υποβαθμίζει τη σημασία της στρατηγικής. Στον συμβατικό πόλεμο οι στρατηγικές επιλογές μπορούν να διαφοροποιήσουν την έκβαση μιας σύγκρουσης. Ένα κράτος μπορεί να αναπτύξει τις δυνάμεις του ώστε να εξασφαλίσει τακτικά πλεονεκτήματα που να μεταφραστούν σε στρατηγικά, μπορεί να υποχωρήσει για να εξαντλήσει τον αντίπαλο ή να επιτεθεί στο κέντρο βάρους του εξ' αρχής για να διαρρήξει το μέτωπο. Όμως στον πυρηνικό πόλεμο οι στρατηγικές επιλογές δεν σχετίζονται με τη χρήση των όπλων μαζικής καταστροφής αλλά εξαλείφονται από την απλή ύπαρξή τους. Η καταστρεπτικότητά τους καθιστά τη χρήση της συμβατικής ένοπλης ισχύος άσκοπη και παραδοσιακοί στρατηγικοί στόχοι που σε συμβατικό πόλεμο είναι κρίσιμοι, στον πυρηνικό χάνουν τη σημασία τους.⁴⁹⁶

Η δυνατότητα πρόκλησης καταστροφών των πυρηνικών όπλων είναι μοναδική. Η διαφορά μεταξύ των πυρηνικών όπλων και των αεροπορικών δυνάμεων που φέρουν συμβατικά όπλα (και τα οποία επίσης μπορούν να χρησιμοποιηθούν για καταστροφές σε αστικά κέντρα) αποτελεί ένα ποιοτικό άλμα, αφενός επειδή η καταστρεπτική δυνατότητα των πυρηνικών όπλων είναι θεωρητικά απεριόριστη και αφετέρου επειδή τα μακροχρόνια αποτελέσματα μιας πυρηνικής έκρηξης, βιολογικά, ψυχολογικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά είναι εξαιρετικά σημαντικά και τουλάχιστον ίσης σημασίας με εκείνα των άμεσων πληγμάτων.⁴⁹⁷ Σε

⁴⁹⁵ Adams Karen Ruth, "Attack and Conquer?: International Anarchy and the Offense-Defense-Deterrence Balance", *International Security*, Vol. 28, No. 3, Winter 2003-2004, σσ. 54-55.

⁴⁹⁶ Όπως ανέφερε και ο Herman Kahn η στρατηγική που το αμερικανικό πολεμικό ναυτικό υπεράσπιζε δηλαδή ότι σε περίπτωση πυρηνικού πολέμου οι θαλάσσιες οδοί έπρεπε να διατηρηθούν ανοικτές με τη ναυτική ισχύ ήταν τουλάχιστον αλλόκοτη. Kahn Herman, *On Thermonuclear War*, Princeton University Press, Princeton, 1960, σ. 38.

⁴⁹⁷ Βλ. Κουσκουβέλης Ηλίας, *Αποτροπή και Πυρηνική Στρατηγική*, Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σσ. 48-49. Για το κατά πόσο η συμβατική αεροπορική ισχύς μπορεί να επιφέρει καταστρεπτικά αποτελέσματα αντίστοιχα με τη χρήση πυρηνικών στις υποδομές και τους πληθυσμούς του αντιπάλου βλ. Boog Horst, (ed.), *The Conduct of the Air War in the Second World War: an international comparison; Proceedings of the International Conference of Historians in Friburg im Breigsau Federal Republic of Germany*, Berg, New York, 1992 και Overy Richard J., *The Air War*, Europa, London, 1980. Συνολικά, υπολογίζεται ότι οι στρατηγικοί βομβαρδισμοί και οι βομβαρδισμοί μεγάλης γεωγραφικής έκτασης (carpet bombings) του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είχαν σημαντικό

κάθε περίπτωση, ο αριθμός πυρηνικών πλήγμάτων είναι πάνω από ένα πολύ χαμηλό όριο ασήμαντος. Όπως υποστήριζε ο Kissinger για την Κρίση της Κούβας, η Σοβιετική Ένωση κατείχε «60-70 πραγματικά στρατηγικά όπλα ενώ εμείς είχαμε κάπου 2000 σε πυραύλους και βόμβες [αλλά ακόμα και] με κάποιο ποσοστό των σοβιετικών μέσων μεταφοράς να επιβιώνει, η Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να προκαλέσει φρικιαστική ζημία στις Ηνωμένες Πολιτείες».⁴⁹⁸ Η καταστρεπτικότητα των πυρηνικών όπλων δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνη των συμβατικών παρά μόνο μέσω μιας απολιτικής προσέγγισης η οποία αποσυνδέει το ύψος της καταστροφής από τους προσδοκώμενους πολιτικούς στόχους.⁴⁹⁹

Τα χαρακτηριστικά της κινητικότητας και της προστασίας μπορούν να συσχετισθούν με τους προβληματισμούς των Η.Π.Α. γύρω από τους πυρηνικούς εξοπλισμούς και τη στρατηγική χρήσης τους. Σε καμία φάση του Ψυχρού Πολέμου δεν κατέστη εφικτό για έναν από τους δύο αντιπάλους να υπερκεράσει τη δυνατότητα δεύτερου πλήγματος του άλλου είτε γιατί οι πύραυλοι προστατεύονταν σε σιλό είτε γιατί βρίσκονταν σε μυστικές τοποθεσίες, ήταν μετακινούμενοι ή βρίσκονταν στα βάθη των ωκεανών. Οι αμερικανικοί πύραυλοι στόχευαν για 45 χρόνια τους αντίστοιχους σοβιετικούς αλλά ποτέ δεν υπήρξε η εγγύηση για την επιτυχία ενός πλήρους και αφοπλιστικού πλήγματος. Όπως προαναφέρθηκε, ακόμα και την περίοδο της αμερικανικής υπεροχής (1949-1957) οι αμερικανικές πυρηνικές δυνάμεις δεν είχαν ούτε τις απαιτούμενες ποσότητες αλλά ούτε και τη βεβαιότητα ότι θα κατέστρεφαν το σύνολο των σοβιετικών πυρηνικών όπλων πριν εξαπολυθούν.

Επομένως τα πυρηνικά όπλα διαθέτουν τη φονικότητα, την κινητικότητα και την προστασία που κανένα άλλο όπλο δεν διαθέτει. Παρέχουν τη δυνατότητα, υπό οποιεσδήποτε προϋποθέσεις, καταστροφής της κοινωνίας του αντιπάλου και αυτό τα καθιστά «απόλυτο»

ακτίκυπο στις παραγωγικές δυνατότητες της Γερμανικής οικονομίας αλλά περιορισμένο στο ηθικό του πληθυσμού ενώ χαρακτηρίζονταν από πολύ υψηλό κόστος σε ανθρώπινες ζωές και υλικό για τον επιτιθέμενο. Αντίθετα, όπως αναφέρει και ο Κουσκουβέλης, υπό συνθήκες πυρηνικού μονοπωλίου η χρήση πυρηνικών εξασφαλίζει πολλαπλάσιες δυνατότητες πρόκλησης καταστροφής με μικρό ρίσκο άφεσης όπλων και μεγάλο ψυχολογικό αντίκτυπο. Όπως υποστήριζε σχετικά το Γραφείο Τεχνολογικής Αποτίμησης του Κογκρέσου για τη χρήση πυρηνικών όπλων «τα αποτελέσματα του πυρηνικού πολέμου που δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν είναι τουλάχιστον ίσης σημασίας με εκείνα των οποίων ο υπολογισμός είναι εφικτός. Επιπρόσθετα, ακόμα και αυτοί οι περιορισμένοι υπολογισμοί υπόκεινται σε πολύ μεγάλες αβεβαιότητες. [...] Αυτό είναι ιδιαιτέρως αληθές για τα έμμεσα αποτελέσματα όπως οι θάνατοι που θα προέλθουν από τραυματισμούς και την απουσία ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ή για την οικονομική ζημία που θα προκαλούνταν από την αναστάτωση και την αποδιοργάνωση παρά από την απευθείας καταστροφή». Βλ. σχετικά U.S. Congress, Office of Technology Assessment, "The Effects of Nuclear War", 1979.

⁴⁹⁸ Kissinger Henry, Kissinger's Critique, *Economist*, February 3, 1979, σ. 18.

⁴⁹⁹ Jervis Robert, "The Political Effects of Nuclear Weapons", *International Security*, Vol. 13, Issue 2, Autumn 1988, σ. 86.

όπλο, σε αντίθεση με τα συμβατικά όπλα.⁵⁰⁰ Με αυτά τα δεδομένα η Adams προχώρησε σε μια στατιστική συγκριτική ανάλυση των πολέμων μεταξύ μεγάλων δυνάμεων και, όσον αφορά στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, τα αποτελέσματά της απαξιώνουν σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής τους υπέρμαχους του περιορισμένου πυρηνικού πολέμου και της στρατηγικής των αντιδυνάμεων ενώ σε επίπεδο θεωρίας δικαιώνουν τη νεορεαλιστική προσέγγιση στη ρήση ότι οι μεγάλες δυνάμεις «στο ελάχιστο επιδιώκουν την επιβίωσή τους και στο μέγιστο την παγκόσμια κυριαρχία».⁵⁰¹ Σε ένα πυρηνικό περιβάλλον που εγγυάται την αποτροπή οι πιθανότητες σύγκρουσης μεταξύ μεγάλων δυνάμεων είναι μικρότερες κατά 156 φορές σε σχέση με ένα περιβάλλον στο οποίο υπερέχει η επίθεση και κατά 13 φορές σε σχέση με ένα στο οποίο υπερέχει η άμυνα.⁵⁰² Από την άλλη, οι πιθανότητες μια πυρηνική δύναμη να επιτεθεί μια μη-πυρηνική είναι τριάντα φορές μεγαλύτερη από ότι μια πυρηνική αλλά και πάλι, λόγω των συστημικών πιέσεων που εξασφαλίζει η αμοιβαία πυρηνική αποτροπή, αυτή η πιθανότητα είναι παραπάνω από δύο φορές μικρότερη από ότι σε ένα περιβάλλον στο οποίο κυριαρχεί η άμυνα και περίπου εξίμισι φορές μικρότερη από ότι σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της επίθεσης.⁵⁰³

Η απάντηση στο ερώτημα του πόσο περιοριστικά για τη σύγκρουση των μεγάλων δυνάμεων ήταν τα πυρηνικά όπλα είναι περισσότερο από εμφανής. Το κατά πόσο τα πυρηνικά περιορίζουν τις πυρηνικές δυνάμεις από το να επιτεθούν σε μη πυρηνικές καταδεικνύει κατ' ελάχιστον τους περιορισμούς τους συστήματος. Ενώ η θεωρία που συνδέει την έκρηξη του πολέμου με το κλασσικό ισοζύγιο άμυνας-επίθεσης μπορεί να εμφανίζει αδυναμίες στις περιπτώσεις συμβατικών στρατιωτικών δυνάμεων εντούτοις στην περίπτωση των πυρηνικών εξοπλισμών η καταστρεπτική ισχύς, η κινητικότητα και η προστασία των όπλων υπερβαίνει το ισοζύγιο και προάγει την αποτροπή ανεξάρτητα από τα ποσοτικά μεγέθη και τις υιοθετημένες στρατηγικές.⁵⁰⁴

Συμπερασματικά, η αμοιβαία πυρηνική αποτροπή ασφαλώς και συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός σταθερού διπολικού συστήματος το οποίο, όπως περιγράφει και ο Kenneth

⁵⁰⁰ Jervis Robert, "Why Nuclear Superiority Doesn't Matter", *Political Science Quarterly*, Vol. 94, Issue 4, Winter 1979-1980, σ. 618.

⁵⁰¹ Waltz, *Theory of International Politics*, σ. 118.

⁵⁰² Adams Karen Ruth, "Attack and Conquer?: International Anarchy and the Offense-Defense-Deterrence Balance", *International Security*, Vol. 28, No. 3, Winter 2003-2004, σ. 77.

⁵⁰³ Adams Karen Ruth, "Attack and Conquer?: International Anarchy and the Offense-Defense-Deterrence Balance", *International Security*, Vol. 28, No. 3, Winter 2003-2004, σ. 77.

⁵⁰⁴ Βλ. την εξαιρετική κριτική της θεωρίας στο Levy Jack, "The Offensive / Defensive Balance of Military Technology: A Theoretical and Historical Analysis", *International Studies Quarterly*, Vol. 28, No. 2, June 1984, σ. 219-238 και στο Glaser Charles L., Kaufmann Chaim, "What Is the Offense-Defense Balance and Can We Measure It?", *International Security*, Vol. 22, No. 4, Spring 1998, σσ. 44-82.

Waltz, καθιστούσε την απευθείας σύγκρουση μεταξύ των υπερδυνάμεων μια εξαιρετικά ασύμφορη στρατηγική επιλογή. Ως τεχνολογία οπλικών συστημάτων η πυρηνική ισχύς επέβαλε την αποτροπή έναντι της άμυνας και της επίθεσης γιατί οι τεχνολογικές και οικονομικές απαιτήσεις ενίσχυσης είτε της μίας είτε της άλλης ήταν ανυπέρβλητες.⁵⁰⁵ Υπό μια θεωρητική οπτική, η πυρηνική αποτροπή ουσιαστικά ακύρωνε το δίλημμα ασφάλειας γιατί η αύξηση της ασφάλειας της μίας πλευράς δεν συνεπάγονταν μείωση της ασφάλειας της αντίπαλης καθώς οι δυνατότητες δεύτερου κτυπήματος καθιστούν σε κάθε περίπτωση απαγορευτική την πρώτη επίθεση. Σε ολόκληρο το διάστημα μεταξύ του 1949 και του 1990 οι Η.Π.Α. ποτέ δεν εξασφάλισαν πυρηνικό πλεονέκτημα τέτοιο που να εγγυάται την επικράτηση σε μια πυρηνική ανταλλαγή και η πιθανότητα καταφυγής σε ένα πρώτο κτύπημα προσέκρουε, φυσιολογικά, σε αυτό που ο Brodie περιέγραψε ως «τις ανθρώπινες αναστολές απέναντι στην ανάληψη μνημειωδών κινδύνων ή στις δράσεις οι οποίες θα ήταν παγκοσμίως απεχθείς».⁵⁰⁶ Πέρα από τα εγγενή στρατιωτικά – τεχνολογικά χαρακτηριστικά της η χρήση της πυρηνικής ισχύος προέβαλε και ανυπέρβλητες δυσκολίες στη διασύνδεσή της με τους πολιτικούς σκοπούς. Αυτές πήγαζαν από την σε μεγάλο βαθμό ακαταλληλότητα των πυρηνικών ως όπλα που να υπακούουν στην κατά Clausewitz σκοπιμότητα του πολέμου. Όπως θα φανεί και παρακάτω, ούτε το δόγμα του Kennan αλλά ούτε και η ουσία του NSC-68 αντιμετώπισαν ποτέ την επαρκή ή την υπέρτερη πυρηνική ισχύ ως εγγυητή της επιτυχίας σε ένα πόλεμο με τη Σοβιετική Ένωση γιατί η κατάληξη στη γενικευμένη ατομική ή πυρηνική χρήση ήταν αδιανόητα παρακινδυνευμένη και για τους Αμερικανούς ηγέτες ανθρωπιστικά απαράδεκτη. Η ανάσχεση ήταν μονόδρομος. Έτσι η πυρηνική πραγματικότητα, δηλαδή η υλιστική κι όχι η ιδεολογική έκφανση της ισχύος και των αποτελεσμάτων της, επιβλήθηκε τελικά επί των εσφαλμένων αντιλήψεων διατηρώντας τη σταθερότητα. Όπως καταλήγουν οι Lebow και Stein, η απόλυτη ειρωνεία της πυρηνικής αποτροπής ήταν ότι ενώ κατέστησε τους ηγέτες ενδόμυχα προσεκτικούς εντούτοις η στάση τους πρόδιδε το βαθύ φόβο ότι ο αντίπαλος ήταν επιθετικός, παράτολμος ή και ανορθολογικός.⁵⁰⁷ Όμως τελικά, η ορθή αποτίμηση των συμφερόντων τους και η κατανόηση της πραγματικότητας της πυρηνικής ισχύος ήταν επίσης μονόδρομος.

Υπό το πρίσμα της απαγορευτικής απευθείας σύγκρουσης οφείλει κανείς να εξετάσει την υπεράσπιση των αμερικανικών ενεργειακών συμφερόντων και την αμερικανική εξωτερική

⁵⁰⁵ Βλ. σχετικά Jervis, “Cooperation Under the Security Dilemma”, σ. 198 και Van Evera, *Causes of War*, σσ. 177-178.

⁵⁰⁶ Brodie Bernard, “The Development of Nuclear Strategy”, *International Security*, Vol. 2, No. 4, Spring 1978, σ. 69.

⁵⁰⁷ Lebow Richard, Stein Janice Gross, “Deterrence and the Cold War”, *Political Science Quarterly*, Vol. 110, No. 2, Summer 1995, σ. 180.

πολιτική στη Μέση Ανατολή. Στο προηγούμενο κεφάλαιο επεξηγήθηκε το γιατί το μεσανατολικό πετρέλαιο ενώ θεωρούνταν και ήταν στρατηγικό αγαθό δεν αποτελούσε αθροιστική πηγή ισχύος κι επομένως δεν συνιστούσε καίριο αμερικανικό συμφέρον η εξασφάλισή του με ένοπλα μέσα. Στο επόμενο κεφάλαιο θα καταδειχθεί ότι τα αμερικανικά συμφέροντα που σχετίζονταν με τη Μέση Ανατολή δεν προσέφεραν επαρκές κίνητρο ένοπλης δράσης ώστε υπό τις συνδυασμένες πιέσεις του διπολικού συστήματος και της πυρηνικής αμοιβαίας αποτροπής οι κινήσεις να επιβάλλεται να είναι πάντα έμμεσες και με έμφαση στην αποφυγή του ρίσκου κλιμάκωσης.

6.2.2 Μεσανατολικό Υποσύστημα και Στρατιωτικές Δυνατότητες

6.2.2.1 Οι προεδρίες Truman – Eisenhower

Υπό τις συνθήκες ατομικής και πυρηνικής αποτροπής που περιγράφηκαν πιο πάνω η αμερικανική και η σοβιετική ηγεσία κλήθηκαν να συμμορφωθούν στα κριτήρια με τα οποία αποτιμούνταν η κρατική ισχύς στο διπολικό σύστημα και να συγκροτήσουν μια στρατηγική επιβίωσης. Από την πλευρά των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής προκρίθηκε αρχικά η στρατηγική της μακροχρόνιας ανασχεσης της σοβιετικής ισχύος με βάση τα κριτήρια που έθεσε ο George Frost Kennan. Ο Kennan πρέσβευε ότι η παγκόσμια στρατηγική των Η.Π.Α. θα έπρεπε να επικεντρωθεί στην εξασφάλιση αθροιστικών πηγών ισχύος δηλαδή γεωγραφικών περιοχών οι οποίες αν έπεφταν στα χέρια του αντιπάλου θα συνέβαλλαν αποφασιστικά στην αναβάθμιση της ισχύος του και θα έγειραν την πλάστιγγα της παγκόσμιας ισχύος υπέρ του. Οι Η.Π.Α. θα έπρεπε έτσι να επιδιώξουν τη διαρκή επιρροή στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα τα οποία συνέβαλλαν στην οικονομική και στρατιωτική ισχύ της Δύσης, δηλαδή τη Γερμανία και την Κεντρική Ευρώπη, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Ιαπωνία.⁵⁰⁸ Δευτερευόντως θα έπρεπε να διατηρηθεί η αμερικανική επιρροή σε στρατηγικής σημασίας γεωγραφικές περιοχές οι οποίες περιελάμβαναν τα έθνη της Ατλαντικής κοινότητας, το Μαρόκο, τη δυτική Αφρική, το Μεσογειακό χώρο και τη Μέση Ανατολή μέχρι και το Ιράν, την Ιαπωνία και τις Φιλιππίνες.⁵⁰⁹ Το μέσο για την εκπλήρωση αυτού του στόχου θα ήταν η λήψη πολιτικών, οικονομικών, στρατιωτικών και ψυχολογικών μέτρων για την ενίσχυση του δυτικού στρατοπέδου το οποίο διαρθρώνονταν γύρω από τις ατομικές ελευθερίες, την ανθηρή φιλελεύθερη οικονομία και την αποφασιστικότητα αντίστασης απέναντι στον ολοκληρωτισμό. Η έμφαση του Kennan δίνονταν σε μια στρατηγική η οποία θα επιδίωκε την οικονομική ισχυροποίηση των «φυσικών δυνάμεων αντίστασης» των υπό απειλή κρατών απέναντι στην έμμεση κομμουνιστική επέκταση με άλλα λόγια την εθνική αυτοπεποίθηση η οποία θα απέτρεπε τις επιβουλές της Σοβιετικής Ένωσης. Για την ανάληψη τέτοιας δράσης θα έπρεπε να λαμβάνονται ωστόσο υπόψη τρία κριτήρια: α) το κατά πόσο υπήρχαν τοπικές δυνάμεις αντίστασης οι οποίες να επιδιώκουν την ανατροπή ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος β) το κατά πόσο τα κράτη υπό κομμουνιστική απειλή θα συντελούσαν στην επαύξηση της σοβιετικής ισχύος εφόσον ελέγχονταν από εκείνη και γ) το

⁵⁰⁸ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 30.

⁵⁰⁹ Ο.π., σ. 30.

κατά πόσο τα οφέλη της παροχής πολιτικής και οικονομική βοήθειας προς τα υπό απειλή κράτη θα αντισταθμίζουν το κόστος για τις Ηνωμένες Πολιτείες.⁵¹⁰

Ο Kennan εισηγούνταν, επομένως μια αποιδεολογικοποιημένη εξωτερική και αμυντική πολιτική η οποία απέρριπτε την αδιάκριτη παρέμβαση σε οποιοδήποτε κράτος του οποίου ο πολιτικός προσανατολισμός κινδύνευε από τα κομμουνιστικά στοιχεία αλλά αντίθετα πρέσβευε την επισταμένη μελέτη των απωλειών και των κερδών που αυτή θα συνεπάγονταν για τις Η.Π.Α.. Παράλληλα, υποστήριζε ότι η σοβιετική απειλή στοιχειοθετούνταν πρωτίστως γύρω από την πολιτική σφαίρα και λιγότερο τη στρατιωτική καθότι οι Σοβιετικοί παρουσίαζαν, λόγω δογματικής αφοσίωσης, μηδενική ευαισθησία στον πολιτικό διάλογο αλλά αυξημένη ευαισθησία στη στρατιωτική ισορροπία της οποίας τα δυσμενή χαρακτηριστικά υπολόγιζαν με οξυδέρκεια. Αυτό σήμαινε ότι η καταφυγή στη βία από τους σοβιετικούς δεν ήταν πιθανή, αν και δυνατή, και ότι η σοβιετική ηγεσία δεν είχε πλάνο επιθετικότητας αλλά θα προτιμούσε να προσπορίζεται κέρδη με πολιτικά μέσα παρά με στρατιωτικά.⁵¹¹ Έτσι η στρατιωτική ισχύς των Η.Π.Α. παρέμενε απαραίτητη περισσότερο για τη διατήρηση μιας αποτρεπτικής ικανότητας, τη στήριξη των διπλωματικών προσπαθειών και πολιτικών πρωτοβουλιών (οι οποίες πάντα απαιτούν ένα υπόστρωμα στρατιωτικής ισχύος), και λιγότερο ως το πρωτεύον ή το μοναδικό μέσο ανάσχεσης της Σοβιετικής Ένωσης.⁵¹² Η χρήση της οικονομικής ισχύος και η εκμετάλλευση των διαίρεσεων του υπό σοβιετική επιρροή κόσμου ήταν εξίσου, αν όχι περισσότερο, αποτελεσματικές με την ευθεία στρατιωτική αντιπαράθεση.

Οι προτάσεις Kennan πρόσφεραν τρία σημαντικά πλεονεκτήματα στο σχεδιασμό της αμερικανικής στρατηγικής. *Πρώτον*, έδιναν λύσεις στο ζήτημα της ανάσχεσης Ε.Σ.Σ.Δ. χωρίς την διάθεση υπέρμετρων πόρων οι οποίοι ήταν ούτως ή άλλως απαραίτητοι για την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης Ευρώπης και την οικονομική ανάπτυξη των ίδιων των Η.Π.Α.. *Δεύτερον*, παρείχαν μια λύση για τη διαχείριση της πυρηνικής ισχύος καθώς εισηγούνταν μια στρατηγική ανάσχεσης βασισμένη σε πληθώρα μέσων κι όχι μόνο στις στρατιωτικές δυνάμεις των οποίων η χρήση θα μπορούσε να προκαλέσει πυρηνική ανταλλαγή. *Τρίτον*, γιατί παρείχαν στις Η.Π.Α. τη δυνατότητα να επιλέξουν τις γεωγραφικές περιοχές οι

⁵¹⁰ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 40-41.

⁵¹¹ Ό.π., σ. 35. Τα σοβιετικά αρχεία που ήρθαν στην επιφάνεια μετά το 1991 επαλήθευσαν τις απόψεις του Kennan. Στην αγωγή του Ψυχρού Πολέμου ο Στάλιν επιθυμούσε διακαώς την αποφυγή μιας στρατιωτικής σύγκρουσης με τη Δύση και κατέβαλλε προσπάθεια επέκτασης της σοβιετικής επιρροής μόνο στο βαθμό που του επέτρεπαν οι δυτικές αντιδράσεις. Βλ. Σχετικά Gaddis Lewis John, *We Now Know: Rethinking Cold War History*, Oxford University Press, NY, 1997, σσ. 30-33.

⁵¹² Βλ. Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 39.

οποίες είχαν τη μέγιστη σημασία και να επιδιώξουν την αποτελεσματική τους άμυνα χωρίς να υποχρεώνονται να καλύψουν τα ενδεχόμενα των σοβιετικών προκλήσεων σε όλα τα γεωγραφικά μήκη και πλάτη. Τέταρτον, γιατί άφηναν την ελευθερία στις Η.Π.Α. να χρησιμοποιήσει τα μέσα ανασχεσης τα οποία κατείχε σε πληθώρα, όπως την οικονομική ισχύ και την τεχνολογική ανωτερότητα, κι όχι να αντιμετωπίσει την Ε.Σ.Σ.Δ. συμμετρικά, δηλαδή με τα μέσα που εκείνη μπορούσε να χρησιμοποιήσει.⁵¹³ Με αυτό τον τρόπο οι Η.Π.Α. μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τη δυνητική σοβιετική επεκτατικότητα με τη χρήση οικονομικών μέσων, με άλλα λόγια με την ενίσχυση των χωρών οι οποίες κινδύνευαν από κομμουνιστική παρεϊσφρηση ή σοβιετική εισβολή. Η πρακτική αυτή αντικατόπτριζε την αμερικανική πεποίθηση ότι τα αμερικανικά συμφέροντα εξυπηρετούντο σε μεγαλύτερο βαθμό με την ύπαρξη ανεξάρτητων και ισχυρών κέντρων ισχύος παρά με την ανάπτυξη σφαιρών επιρροής. Από αυτή την άποψη η αμερικανική ήταν περισσότερο μια στρατηγική άρνησης παρά απευθείας ελέγχου.⁵¹⁴ Απέναντι στις χώρες που απειλούνταν από τον κομμουνισμό οι Η.Π.Α. θα διαδραμάτιζαν ρόλο εγγυητή κι όχι εντολέα.

Η αμερικανική στρατηγική στο χώρο της Μέσης Ανατολής ακολούθησε τις γενικές κατευθύνσεις του δόγματος Kennan μέχρι το 1949 και από εκεί και ύστερα εξελίχθηκε, λαμβάνοντας υπόψη το δόγμα Eisenhower, σε άμεση εμπλοκή βασισμένη σε ιδεολογικά διαποτισμένα συμφέροντα. Ένας λόγος που δικαιολογεί αυτή την αστάθεια στη διαμόρφωση στρατηγικής ήταν ιδιομορφίες που η Μέση Ανατολή παρουσίαζε και οι οποίες περιέπλεκαν τους Αμερικανικούς χειρισμούς. Αυτές ήταν, πρώτον, ο χώρος της Μέσης Ανατολής ήταν μεταπολεμικά ένα διεθνές υποσύστημα του οποίου τα κράτη βρίσκονταν σε φάση αποαποικιοποίησης. Παρόλο που η έξαρση του αραβικού εθνικισμού είχε αρχίσει να διαφαίνεται πριν ακόμα τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η έλευση του Ψυχρού πολέμου ενέτεινε τη δυναμική της, τόσο εξαιτίας της παραδοσιακής αμερικανικής στήριξης στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης όσο και λόγω της Σοβιετικής πολιτικής, οικονομικής και ενίοτε στρατιωτικής στήριξης που προσφέρονταν και προβάλλονταν σε ένα αντι-ιμπεριαλιστικό υπόβαθρο.⁵¹⁵ Η αποαποικιοποίηση, σε συνδυασμό με τη φθίνουσα ισχύ των παραδοσιακών αποικιακών δυνάμεων, κυρίως της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ενός κενού ισχύος, ευάλωτου στα μάτια των Αμερικανών έναντι της επεκτατικής Ε.Σ.Σ.Δ.,

⁵¹³ Βλ. Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 58-62.

⁵¹⁴ Ο.π., σ. 64.

⁵¹⁵ Βλ. σχετικά Sayigh Yezid, Shlaim Avi, *The Cold War and the Middle East*, Oxford University Press, Oxford, 1997, σσ. 12-13.

αλλά και την ανάγκη για μια αμερικανική πολιτική που δεν θα ταυτίζονταν με εκείνες των αποικιοκρατών.

Δεύτερο, σε αντίθεση με το παγιωμένο πολιτικοideολογικό τοπίο της Ευρώπης η Μέση Ανατολή παρουσίαζε ιδιαιτερότητες που την καθιστούσαν ένα εξαιρετικά σύνθετο γεωπολιτικό χώρο για την ανάληψη δράσης από τις υπερδυνάμεις. Τα κράτη της περιοχής αναμφισβήτητα χαρακτηρίζονταν από πολιτισμική ομοιογένεια η οποία εξαιτίας της κοινής γλώσσας, της θρησκείας όπως και των κοινών θεσμικών μηχανισμών επιβοηθούσαν τη διακίνηση ιδεών πέρα από τα κρατικά σύνορα και επέτρεπαν τη διαρκή ανάμιξη στο εσωτερικό των κρατών από τους γείτονές τους. Η πολιτισμική ομοιογένεια παρείχε το πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη και μιας κοινής αραβικής ταυτότητας την οποία μπορούσαν να εκμεταλλευτούν ηγέτες όπως ο Nasser ενώ παράλληλα επέτρεπε και τη δημιουργία διεθνικών κοινωνικών ομάδων και πολιτικών συνασπισμών, χαρακτηριστικότερα των οποίων το κόμμα Ba'ath και η Ισλαμική Αδελφότητα, των οποίων η απήχηση δεν σχετίζονταν με τα εθνικά σύνορα.⁵¹⁶ Ο συνδυασμός της πολιτισμικής ομοιογένειας και της γεωγραφικής εγγύτητας είχε ως αποτέλεσμα οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κρατών να είναι πυκνές σε βαθμό υψηλότερο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή του υπό ανάπτυξη κόσμου.⁵¹⁷

Η πολιτισμική ομοιογένεια δεν αποτελούσε παρόλα αυτά εγγύηση για την αντίστοιχη πολιτική. Όπως υποστηρίζει και ο Hudson για τη Μέση Ανατολή «*οι βασικές πολιτισμικές ομοιότητες είναι πολύ απομακρυσμένες από το πολιτικό περιβάλλον ώστε να αποτελούν χρήσιμους προβλεπτικούς δείκτες ολοκλήρωσης*».⁵¹⁸ Ο πολιτικός πλουραλισμός κυριαρχούσε και συνεπάγονταν το διαχωρισμό των κρατών ανάμεσα σε εκείνα που ακολουθούσαν μια πολιτική πορεία εθνικισμού, πιο συγκεκριμένα αραβικού, (οι ριζοσπάστες όπως η Αίγυπτος, η Συρία και αργότερα το Ιράκ) και στις συντηρητικές μοναρχίες (η Σαουδική Αραβία, η Ιορδανία, το Ιράν) με τον υπό δυτική επιρροή Λίβανο. Σε αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πρέπει να προστεθούν οι διάχυτες στο μεσανατολικό χώρο πολιτικοθρησκευτικές αντιθέσεις μεταξύ σιιτών και σουνιτών, βαχαμιστών και χασεμιτών οι οποίες δυσκόλευαν την αρμονική συμβίωση κρατών υπό μια λειτουργική αμερικανική κηδεμονία. Παράλληλα, η ρευστότητα του μεσανατολικού συστήματος εκφράζονταν εξίσου και από την εσωτερική πολιτική ρευστότητα όπου οι αλλαγές ηγεσιών, οι καθεστωτικές ανατροπές και οι παρεμβάσεις του στρατού ήταν, σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, ιδιαίτερα συχνές.

⁵¹⁶ Gerges Fawaz A., *The Superpowers and the Middle East, Regional and International Politics: 1955-1967*, Westview Press, U.S., 1994, σ. 8.

⁵¹⁷ Ο.π., σ. 9.

⁵¹⁸ Hudson Michael C., "The Middle East", στο Rosenau James N., Thompson Kenneth W., Boyd Gavin, *World Politics: an introduction*, The Free Press, New York, 1976, σ. 468, 483.

Η αμερικανική εμπλοκή στη Μέση Ανατολή ήταν σε γενικές γραμμές περιορισμένη μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρόλο που η ενεργειακή παραγωγικότητα της Μέσης Ανατολής και της Αραβικής χερσονήσου έβαινε αυξανόμενη, η αμερικανική εξωτερική πολιτική αντιμετώπιζε τις πετρελαιοφόρες περιοχές ως εξαιρετικά απομακρυσμένες για να καλυφτούν από την αμερικανική στρατιωτική ομπρέλα.⁵¹⁹ Η αιτία της εν λόγω αποστασιοποίησης ήταν το γεγονός ότι στη μεσανατολική περιοχή τα συμφέροντα των Η.Π.Α. και της Μεγάλης Βρετανίας βρίσκονταν σε σύγκλιση.

Η Μεγάλη Βρετανία είχε διαχειριστεί τις τύχες των κρατών της περιοχής από τις απαρχές του 20^{ου} αιώνα και είχε διαμορφώσει μέχρι και το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου το τοπίο των μεσανατολικών διεθνών σχέσεων. Ο δεσπόζων ρόλος της Μέσης Ανατολής στη βρετανική εξωτερική πολιτική είχε επιβληθεί από την ενεργειακή εξάρτηση που προέκυψε πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και από τις ανάγκες προάσπισης των στρατηγικής σημασίας γεωγραφικών σημείων της διώρυγας του Σουέζ, των στενών του Aden και των στενών του Hormuz τα οποία συνέδεαν τη ναυτική δύναμη με τις αποικίες και με τις ενεργειακές πηγές των Ανατολικών Ινδιών. Παρόλο που στο τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η ισχύς της Μεγάλης Βρετανίας ήδη κατέπιπτε με ταχείς ρυθμούς, ώστε το 1946 η βρετανική κυβέρνηση να αποφασίσει να δρομολογήσει την απόσυρση των στρατιωτικών δυνάμεων από τη Burma και την Ινδία που μέχρι τότε αποτελούσε και το «διαμάντι του στέμματος», οι μεταπολεμικοί Βρετανικοί στρατηγικοί στόχοι στη Μέση Ανατολή αποτελούσαν συνέχεια των προπολεμικών και αφορούσαν α) στη διατήρηση της ασφάλειας του Ηνωμένου Βασιλείου και των περιοχών της Κοινοπολιτείας μέσω της προστασίας της μεταξύ τους επικοινωνίας, β) στη διατήρηση αεροπορικών βάσεων από τις οποίες να είναι εφικτή η εξαπόλυση μιας επίθεσης εναντίον σοβιετικών στόχων, γ) στην προστασία της προσφοράς πετρελαίου που προέρχονταν από τη Μέση Ανατολή και δ) στην άρνηση έναντι της Ρωσίας, πρώτον, της δυνατότητας οχύρωσης της νότιας πλευράς της, και, δεύτερο, της δυνατότητάς της να συστήσει βάσεις οι οποίες να απειλούν περιοχές που στήριζαν τη βρετανική οικονομική και στρατιωτική ισχύ και της επικοινωνίας τους με τη μητρόπολη.⁵²⁰ Για την εξυπηρέτηση αυτών των στόχων, η βρετανική παρουσία στη Μέση Ανατολή, αν και κατιούσα, παρέμενε μέχρι το 1952 αναγκαστικά ισχυρή ώστε να προστατεύσει στο βαθμό του εφικτού τα βρετανικά και κατ'

⁵¹⁹ Με αυτό το σκεπτικό ο Roosevelt αρνήθηκε την αμερικανική οικονομική βοήθεια μέσα από το "Lend Lease" στη Σαουδική Αραβία. Τον Ιούλιο του 1941 έδωσε εντολές στα στελέχη του State Department να ζητήσουν από τη Μεγάλη Βρετανία την προστασία του Μονάρχη της Σαουδικής Αραβίας "γιατί είναι λίγο μακριά από εμάς". Βλ. Yergin Daniel, *The Prize*, 1992, σ. 394.

⁵²⁰ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 6.

επέκταση τα δυτικά συμφέροντα. Η Μεγάλη Βρετανία διατηρούσε μέχρι και το 1952 περίπου 64.000 στρατιώτες στο χώρο της Μέσης Ανατολής, η βρετανική αεροπορία επιχειρούσε από 19 αεροδρόμια σε Αίγυπτο, Ιράκ, Ιορδανία, Λιβύη Κύπρο και Αραβική χερσόνησο ενώ ο στόλος του στέμματος είχε διαρκή παρουσία στη Μεσόγειο και στον Περσικό Κόλπο.⁵²¹ Δεδομένου ότι αυτές οι δυνάμεις δεν θα επαρκούσαν σε έναν πόλεμο με τη Σοβιετική Ένωση ο σχεδιασμός άμυνας επέτασσε την αγγλοαμερικανική συνεργασία ώστε μια σύμπραξη μεταξύ των δύο συμμάχων να είναι εφικτή και αμερικανικές αεροπορικές δυνάμεις να παράσχουν υποστήριξη στις χερσαίες βρετανικές επιχειρήσεις από αεροπορικές βάσεις σε Βρετανικό ή υπό βρετανικό έλεγχο έδαφος.⁵²² Ουσιαστικά, οι πρώτοι μεταπολεμικοί σχεδιασμοί για έναν ενδεχόμενο πόλεμο με την Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν η προέκταση των επιχειρησιακών σχεδίων της Μ.Βρετανίας του Β' Π.Π. και αφορούσαν στη διατήρηση αεροπορικών βάσεων κυρίως στην Αίγυπτο από την οποία θα εξαπολύονταν μια επίθεση εναντίον της σοβιετικής ενεργειακής παραγωγικότητας και των διόδων μεταφοράς της.⁵²³

Υπό αυτές τις γεωστρατηγικές συνθήκες, η αμερικανική εξωτερική πολιτική λειτουργούσε υπό την υπόθεση εργασίας ότι η βρετανική θέση στην Μέση Ανατολή έπρεπε να διατηρηθεί κι όχι να αντικατασταθεί από μια αμερικανική *πρώτον*, επειδή θεωρούνταν συμβατή με τα συμφέροντα της Δύσης, *δεύτερο*, επειδή η εμπειρία και το κύρος της Μ.Βρετανίας μπορούσαν να προστατέψουν τα δυτικά συμφέροντα περισσότερο αποτελεσματικά από οποιαδήποτε άλλη δυτική δύναμη και, *τρίτο*, επειδή οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν ήδη εμπλακεί στην Ευρώπη και την Άπω Ανατολή και οι διαθέσιμοι πόροι για πολιτικοστρατιωτική ανάπτυξη σε άλλα μέρη του κόσμου ήταν περιορισμένοι.⁵²⁴ Στον απόηχο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ο καταμερισμός εργασίας μεταξύ Αμερικανών και Βρετανών παρείχε με αυτό τον τρόπο τη δυνατότητα στην αμερικανική εξωτερική πολιτική στη Μέση Ανατολή να επικεντρώνεται στην προώθηση των αμερικανικών οικονομικών συμφερόντων στην περιοχή χωρίς τη χρήση στρατιωτικών μέσων και να ικανοποιούνται έτσι έμμεσα δύο πάγιοι γεωστρατηγικοί στόχοι, η

⁵²¹ Βλ. Stivers William, *America's Confrontation with Revolutionary Change in the Middle East, 1948-1983*, Palgrave MacMillan, Houndmills – Basingstoke – Hampshire, 1986, σ. 10.

⁵²² Cohen Michael, *Strategy and Politics in the Middle East, 1954 – 1960: Defending the Northern Tier*, Routledge, London, 2005, σ. 4.

⁵²³ Ο.π., σ. 4.

⁵²⁴ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 8. Το State Department διακήρυξε το 1949 ότι «είναι μη ρεαλιστικό για τις Ηνωμένες Πολιτείες να εφαρμόσουν μια πολιτική ασφάλειας στη Μέση Ανατολή χωρίς τη Μεγάλη Βρετανία να διατηρεί τις ισχυρές στρατηγικές, πολιτικές και οικονομικές θέσεις της στη Μέση Ανατολή και τη Μεσόγειο», βλ. Stevers William, *America's Confrontation with Revolutionary Change in the Middle East, 1948-83*, Macmillan Press, Hong Kong, 1986, σ. 5.

ανάσχεση της Ε.Σ.Σ.Δ. και η προστασία των πετρελαιοπαραγωγών περιοχών στις οποίες, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι Η.Π.Α. είχαν καίρια οικονομικά συμφέροντα.⁵²⁵

Η απειλή την οποία καλούνταν να αντιμετωπίσουν κατά κύριο λόγο οι Βρετανοί ήταν σαφέστατα υπερεκτιμημένη. Δεδομένου ότι η πυρηνική τεχνολογία των οπλικών συστημάτων κυριάρχησε στη διαμόρφωση του σοβιετικού μεταπολεμικού δόγματος οι αντικειμενικοί σκοποί της Ε.Σ.Σ.Δ. περιστρέφονταν γύρω από την πιθανότητα μιας ολοκληρωτικής πυρηνικής καταστροφής και τις τακτικές αποφυγής της. Κατά την περίοδο Στάλιν αλλά πολύ περισσότερο κατά την περίοδο της ηγεσίας Khrushchev το χάσμα ανάμεσα στις πραγματικές πυρηνικές δυνατότητες της Ε.Σ.Σ.Δ. και τις διακηρύξεις περί αυτών διευρύνθηκε. Τα «σχιζοφρενικά» στοιχεία της σοβιετικής συμπεριφοράς η οποία από τη μία διατράνευε τις καταστρεπτικές δυνατότητες του σοβιετικού οπλοστασίου αλλά από την άλλη διαβεβαίωνε για τις ειρηνικές προθέσεις της αυξάνονταν σταδιακά μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1961. Τότε αποκαλύφθηκε η «πλάνη» της σοβιετικής υπεροπλίας και η συζήτηση περί πυρηνικών επανήλθε στις πραγματικές της διαστάσεις. Σε όλο αυτό το διάστημα είχε ωριμάσει στο μυαλό των σοβιετικών ηγετών το γεγονός ότι η πραγματικότητα των πυρηνικών δυνατοτήτων έκανε συνειδητή την ανάγκη για την ανομολόγητη συνεννόηση μεταξύ των υπερδυνάμεων ώστε να αποφευχθεί μια καταστροφή.⁵²⁶ Συνεπώς, οι πρωτεύοντες στρατιωτικοί στόχοι της σοβιετικής πολιτικής διαμορφώθηκαν ως α) η διατήρηση της ισχύος στο κομμουνιστικό κόμμα ώστε η πορεία προς τον κομμουνισμό να ολοκληρωθεί, β) η διατήρηση της ανεξαρτησίας των κινήσεων της χώρας, με άλλα λόγια η υπεράσπιση της κρατικής κυριαρχίας και, γ) η αποφυγή ενός παγκοσμίου πολέμου καθότι έτσι κι αλλιώς η επικράτηση του κομμουνισμού ήταν νομοτελειακή και μια πυρηνική καταστροφή θα ήταν παρέκλιση από τη «φυσική» εξέλιξη.⁵²⁷ Επομένως, ο κυρίαρχος στόχος σε στρατιωτικό επίπεδο από το 1945 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1960 παρέμενε η αποφυγή ενός πυρηνικού πολέμου ενώ στην περίπτωση που αυτός προέκυπτε η προσπάθεια ήταν η μη ήττα.

Στο χώρο της Μέσης Ανατολής ο γεωπολιτικός στόχος της Ε.Σ.Σ.Δ., όπως και της τσαρικής Ρωσίας πρωτύτερα, συνίστατο στην προστασία των νοτίων συνόρων του κράτους από εξωτερικούς εχθρούς. Η ειρήνη επιδιώκονταν είτε με τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τα γειτονικά κράτη είτε με μια περισσότερο συγκρουσιακή πολιτική που στο ελάχιστό της συνεπάγονταν την άρνηση επιρροής οποιασδήποτε αντίπαλης δύναμης ενώ στο μέγιστο

⁵²⁵ Nachmani Amikam, “‘It is a Matter of Getting the Mixture Right’: Britain’s Post-War Relations with America in the Middle East”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 1, January 1983, σσ. 125.

⁵²⁶ Gaddis, *We Now Know*, 1997, σ. 229.

⁵²⁷ McGwire Michael K., *Military Objectives in Soviet Foreign Policy*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 1987, σ. 38..

οδηγούσε σε στρατιωτική επέκταση.⁵²⁸ Δεδομένων των ψυχροπολεμικών εξελίξεων η εξυπηρέτηση αυτού του σκοπού αντιμετωπίζονταν αναγκαστικά με την ανάθεση κατά το δυνατόν λιγότερων πόρων, οι οποίοι έπρεπε να εξοικονομηθούν για το ευρωπαϊκό θέατρο επιχειρήσεων, αλλά και με τακτικές επιλογές πολιτικής και στρατιωτικής υφής οι οποίες αποσκοπούσαν στην ελαχιστοποίηση του ρίσκου μετάβασης σε ανοιχτή σύγκρουση μεταξύ των δύο πόλων.

Υπό τις πιέσεις του διπολικού συστήματος, και της ενδεχόμενης πυρηνικής καταστροφής, οι σοβιετικοί στόχοι στη Μέση Ανατολή ήταν αναπόφευκτα περιορισμένοι και ο ρόλος της στη σοβιετική εξωτερική πολιτική και πολιτική άμυνας ήταν υποβαθμισμένος. Όσον αφορά στην εδαφοκυριαρχία της Ε.Σ.Σ.Δ., από στρατιωτικής άποψης η Μέση Ανατολή ως θέατρο επιχειρήσεων δεν περιείχε σταθμευμένες δυτικές δυνάμεις αντίστοιχες του ευρωατλαντικού και του ασιατικού θεάτρου, οπότε οι σοβιετικές δυνάμεις δεν αντιμετώπιζαν μια αντικειμενικά αξιόλογη απειλή από το νότο. Πέραν αυτού, η γεωστρατηγική σημασία της Μέσης Ανατολής σε σχέση με την αντίστοιχη της Ευρώπης ή της ανατολικής Ασίας ανήκε σε μια εντελώς διαφορετική και αρκετά χαμηλότερη κλίμακα. Η μοναδική περιοχή που αποτελούσε ζωτικό χώρο της Σοβιετικής Ένωσης ήταν το Αφγανιστάν στα βορειοανατολικά της ευρύτερης Μέσης Ανατολής κυρίως γιατί μαζί με τη Μογγολία, τη Φινλανδία και τα κράτη του Συμφώνου της Βαρσοβίας ανήκε σε μια «προστατευτική ζώνη» η οποία προσέφερε στρατηγικό βάθος σε περίπτωση επίθεσης.⁵²⁹ Όσον αφορά στην ενέργεια, η σοβιετική ηγεσία μπορούσε να διατηρεί το ενδιαφέρον της για περιορισμένης έκτασης ενεργειακό εμπόριο με το Ιράν αλλά καθ' ότι αυτοδύναμη, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, ένα τέτοιο ενδιαφέρον δεν δικαιολογούσε τους κινδύνους κλιμάκωσης σε γενικευμένο πόλεμο.

Η συμπεριφορά της Σοβιετικής Ένωσης υπό αυτές τις συνθήκες χαρακτηρίζονταν από προσεκτικές κινήσεις που αποσκοπούσαν στη διάβρωση της καπιταλιστικής ισχύος όχι μέσω της απευθείας σύγκρουσης αλλά μέσω της εκμετάλλευσης ευκαιριών όταν αυτές εμφανίζονταν στο διεθνές σύστημα και οι οποίες θα ήταν πολιτικής κι όχι στρατιωτικής υφής. Ειδικά στις περιοχές οι οποίες αποτελούσαν δεδηλωμένα κέντρα ενδιαφέροντος και που ενέπλεκαν το

⁵²⁸ Golan Galia, *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, σ. 8.

⁵²⁹ MccGwire Michael K., *Military Objectives in Soviet Foreign Policy*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 1987, σ. 220.

εθνικό συμφέρον των κρατών της Δύσης, η σοβιετική πολιτική έτεινε να εμπλέκεται πάντα έμμεσα, με τρόπο ο οποίος να ελαχιστοποιεί σε κάθε περίπτωση τους κινδύνους.

Ο Στάλιν δεν αντιμετώπιζε επομένως τη Μέση Ανατολή ως πρωτεύον στόχο εξωτερικής πολιτικής γιατί, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, τα κόστη ενδεχόμενης σύγκρουσης για την απόκτηση ευθείας επιρροής στο Ιράν και την Τουρκία ήταν σημαντικά υψηλότερα από τα οφέλη. Αντίθετα, για το δυτικό στρατόπεδο η ελεύθερη πρόσβαση στο χώρο της Μεσογείου ο οποίος ήταν οργανικά δεμένος, μέσω της Διώρυγας του Σουέζ, με την Ερυθρά Θάλασσα και τον Περσικό Κόλπο ήταν πρωτεύουσας σημασίας για την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών της Ευρώπης και την προστασία των ενεργειακών συμφερόντων των Η.Π.Α.. Έτσι η προσπάθεια εξασφάλισης επιρροής της Ε.Σ.Σ.Δ. στο Ιράν και την Τουρκία το 1946 νομοτελειακά θα μεταφράζονταν σε αδιέξοδο λόγω σαφούς ασυμμετρίας συμφερόντων. Η τουρκική και η ιρανική κρίση του 1946 αντικατόπτριζαν με ακρίβεια την οπορτουνιστική σοβιετική συμπεριφορά και τη συστολή της όταν η ασυμμετρία συμφερόντων λειτουργούσε εναντίον των σοβιετικών προσπαθειών.

Στην περίπτωση του Ιράν, η κυριότερη αιτία της αποτυχίας της Σοβιετικής πολιτικής ήταν, πρωταρχικά, οι δυτικές αντιδράσεις και, δευτερευόντως, ο εσφαλμένος υπολογισμός των δυνατοτήτων του κομμουνιστικού ιρανικού κόμματος Tudeh. Η σοβιετική ηγεσία επιδίωξε τον έλεγχο του βορείου τμήματος της χώρας κατά παράβαση της Τριμερούς Συμφωνίας που είχε υπογραφεί στην Τεχεράνη το Δεκέμβριο του 1943 και η οποία προέβλεπε την αποχώρηση των Αμερικανικών, Βρετανικών και Σοβιετικών στρατευμάτων μετά τη λήξη του πολέμου στο Ευρωπαϊκό θέατρο επιχειρήσεων. Η σοβιετική ηγεσία μηχανεύτηκε την απόσχιση του βορείου Ιράν με το σχηματισμό των δύο, όπως απεδείχθη βραχύβιων, κρατικών οντοτήτων της Αυτόνομης δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν τον Δεκέμβρη του 1945 και της Αυτόνομης Κουρδικής Δημοκρατίας του Αζερμπαϊτζάν ένα μήνα αργότερα. Η σοβιετική στρατιωτική παρουσία στις περιοχές αυτές έδρασε επικουρικά καλύπτοντας τις αντικαθεστωτικές δυνάμεις ενώ ταυτόχρονα ασκούσε πιέσεις στην πρωθυπουργία του Ahmad Qavam ώστε να αποδοθούν δικαιώματα πετρελαϊκής εκμετάλλευσης, δεδομένου ότι ακόμα η πετρελαϊκή παραγωγική δυναμικότητα της Ε.Σ.Σ.Δ. δεν είχε ενεργοποιηθεί.⁵³¹

Παραταύτα, η πίεση που ασκήθηκε από τις Η.Π.Α. είχε ως αποτέλεσμα την τελική απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων και την αναστροφή της μέχρι τότε κατάστασης. Κατά

⁵³⁰ Ross Denis, "Considering Soviet Threats to the Persian Gulf", *International Security*, Vol. 6, No. 2, Autumn 1981, σ. 161.

⁵³¹ Βλ. Kuniholm Bruce Robellet, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton, 1991, σ. 274.

την περίοδο του πολέμου και μετά το τέλος του το Ιράν είχε ήδη καταστεί ένα γεωπολιτικώς κομβικό κράτος για την αμερικανική πολιτική στη Μέση Ανατολή. Από το 1943 το State Department είχε εκφράσει την προτίμηση να διατηρηθεί το κράτος μακριά από τη Ρωσική, ακόμα και τη Βρετανική, επιρροή οι οποίες κυριαρχούσαν κατά τα προηγούμενα πενήντα χρόνια. Ο Αμερικανός Υπουργός των Εξωτερικών Cordell Hull δήλωνε το 1943 πως το Ιράν έπρεπε να προστατευθεί γιατί «το συμφέρον μας είναι καμία μεγάλη δύναμη να μην εδραιωθεί στον Περσικό Κόλπο απέναντι στην ανάπτυξη των αμερικανικών πετρελαϊκών [συμφερόντων] στη Σαουδική Αραβία».⁵³² Πέρα από την αυτόνομη παραγωγική του δυνατότητα, το Ιράν προσέφερε τη δίοδο προς τη Μέση Ανατολή και τις πετρελαιοφόρες περιοχές της όπως και τη δυνατότητα ελέγχου του Περσικού Κόλπου από τα στενά του Hormuz.

Τον Ιανουάριο του 1946 η αμερικανοσοβιετική αντιπαράθεση οξύνθηκε σε φραστικό επίπεδο με τον Αμερικανό Υφυπουργό των Εξωτερικών Dean Acheson να διακηρύττει την αποφασιστικότητα των Η.Π.Α. να προασπίσουν το δικαίωμα της ανεξαρτησίας του Ιράν ώστε να προστατευθεί παράλληλα και το σύστημα συλλογικής ασφάλειας των Ηνωμένων Εθνών.⁵³³ Παρόλα αυτά η αμερικανική πολιτική ήταν εφεκτική μέχρι και τον Μάρτιο του 1946 όταν έληξε και η διορία απόσυρσης των σοβιετικών στρατευμάτων από τη χώρα. Υπό την πίεση της εισροής σοβιετικών στρατιωτικών δυνάμεων στην επικράτεια του Ιράν⁵³⁴ αλλά και λόγω των αντιλήψεων Kennan, οι οποίες έγιναν γνωστές από τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους, η αμερικανική ηγεσία σκλήρυνε τη στάση της και πίεσε τη σοβιετική ηγεσία μέσω της διπλωματικής οδού. Η εφαρμογή πίεσης πραγματοποιήθηκε σε πολλαπλά επίπεδα τα οποία περιλάμβαναν τη συνάντηση του Αμερικανού, Βρετανού και Σοβιετικού υπουργού εξωτερικών τον Δεκέμβριο του 1945 στη Μόσχα, τις διασκέψεις του νεοσύστατου Ο.Η.Ε. όσο και με τη διαρκή πολιτική υποστήριξη στο Ιράν και την παρακίνησή του να μην μείνει απαθής απέναντι στις σοβιετικές δράσεις.

Ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις η ιρανική κυβέρνηση Qavam προώθησε μια συμφωνία με την Ε.Σ.Σ.Δ. η οποία θα εξασφάλιζε την οριστική αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων από το βόρειο Ιράν και τη μη ανάμιξη των τελευταίων στο ζήτημα του

⁵³² Hess Gary R., "The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War", *Political Science Quarterly*, Vol. 89, No. 1, March 1974, σ. 120. Αντίστοιχες δηλώσεις είχαν γίνει και από τον Διευθυντή του Γραφείου για τις Υποθέσεις της Εγγύς Ανατολής, Loy Henderson, τον Αύγουστο του 1945. Βλ. ό.π., σ. 125.

⁵³³ Hess Gary R., "The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War", *Political Science Quarterly*, Vol. 89, No. 1, March 1974, σ. 131.

⁵³⁴ Στην πραγματικότητα η σοβιετική στρατιωτική κινητοποίηση είχε πολύ ευρύτερες γεωγραφικές διαστάσεις καθώς στρατεύματα κατευθύνονταν ταυτόχρονα προς τα τουρκικά και ιρακινά σύνορα και το νότο του Ιράν. Βλ. Kuniholm Bruce Robellet, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton, 1991, σσ. 318, 319, 320.

Αξερμπαϊτζάν ως αντάλλαγμα για τη σύσταση μιας πετρελαϊκής εταιρίας στην οποία οι σοβιετικοί θα είχαν το μεγαλύτερο μερίδιο, υπό την αίρεση ότι αυτή θα κυρώνονταν από το ιρανικό κοινοβούλιο⁵³⁵. Με δεδομένη την επιτυχία εξασφάλισης δικαιωμάτων εκμετάλλευσης της ιρανικής ενέργειας και υπό τη δυτική πίεση οι σοβιετικές δυνάμεις αποχώρησαν από το Ιράν τον Μάιο του 1946 έχοντας διασφαλίσει, επιπρόσθετα, τη συμμετοχή τριών κομμουνιστών πολιτικών του Tudeh στο ιρανικό υπουργικό συμβούλιο. Στην πραγματικότητα, η απόσυρση σήμανε και την αντιστροφή των συνθηκών εναντίον της σοβιετικής πολιτικής. Με εξασφαλισμένη την πολιτική υποστήριξη της Δύσης, ο Qavam σε λιγότερο από ένα χρόνο κατήγγειλε τη συμφωνία ενεργειακής εκμετάλλευσης, εξοβέλλισε του κομμουνιστές πολιτικούς και ξεκίνησε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των νεοσυσταθέντων κρατών επαναφέροντας τελικά την ιρανική κυριαρχία στο βόρειο τμήμα της χώρας.

Η κληρονομιά που άφησε η σοβιετική πρωτοβουλία στο Ιράν ήταν, σε τελική ανάλυση, η σαφής επιδείνωση των ιρανοσοβιετικών σχέσεων. Οι ιρανοσοβιετικές σχέσεις παρέμειναν ψυχρές παρόλο που οι εμπορικές σχέσεις σημείωσαν πρόοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά· το 1957 το 21% των Ιρανικών εξαγωγών απορροφόνταν από τη Σοβιετική Ένωση.⁵³⁶ Από την άλλη, αν και το 1959 ο Σάχης απέρριψε τη σοβιετική πρόταση για μια συμφωνία φιλίας και μη επίθεσης εντούτοις τρία χρόνια αργότερα διακήρυξε ότι δεν θα επέτρεπε τη σύσταση ξένων βάσεων στα εδάφη του Ιράν έμμεσα προωθώντας μια πολιτική ουδετερότητας μεταξύ των υπερδυνάμεων.⁵³⁷ Έτσι, οι ιρανοσοβιετικές σχέσεις μπήκαν σε μία πορεία πολιτικής αποστασιοποίησης αλλά ταυτόχρονης οικονομικής συνεργασίας. Η σοβιετική οικονομική βοήθεια συνέχισε να ρέει προς το Ιράν και στο αποκορύφωμά της έφτασε σε πιστώσεις 290 εκατ. δολαρίων το 1966 οι οποίες ένα χρόνο αργότερα συνοδεύτηκαν και από περιορισμένες πωλήσεις όπλων.⁵³⁸ Παρ' όλα αυτά, οι σχέσεις του Ιράν με τη Δύση παρέμεναν στενές, είτε μέσω συμμετοχής σε μηχανισμούς συλλογικής ασφάλειας με δυτική υποστήριξη είτε μέσω της μονομερούς δέσμευσης των Η.Π.Α. για την ασφάλεια του κράτους, ώστε οποιαδήποτε συνεργασία με την Ε.Σ.Σ.Δ. να αποτελεί περισσότερο μια σύντομη παρέκλιση από τον κανόνα, και να χρησιμοποιείται και ως συμβολική απόδειξη της ουδετερότητας του κράτους, παρά ως στρατηγική σύγκλιση με το σοβιετικό στρατόπεδο.

⁵³⁵ Hess Gary R., "The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War", *Political Science Quarterly*, Vol. 89, No. 1, March 1974, σ. 140.

⁵³⁶ Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 17.

⁵³⁷ Ο.π., σ. 17.

⁵³⁸ Golan Galia, *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, σ. 180.

Αντίστοιχη επιρροή επιδίωξε η Σοβιετική Ένωση στην Τουρκία. Στις συναντήσεις στη Γιάλτα (Φεβρουάριος 1945) και στο Πότσδαμ (Ιούλιος 1945) οι Σοβιετικοί είχαν ήδη εκφράσει τις απαιτήσεις τους για τον επαναπροσδιορισμό του καθεστώτος των Στενών και για την επιστροφή του Καρς και του Αρδαχάν της Ανατολίας στη Ρωσία. Ειδικά ο έλεγχος του καθεστώτος των στενών αποτελούσε διαχρονικό στόχο της Ρωσίας με σκοπό την απρόσκοπτη διέλευση του σοβιετικού εμπορικού και, κυρίως, του πολεμικού ναυτικού στη Μεσόγειο. Εφόσον τα Στενά παρέμεναν ανοικτά η Ε.Σ.Σ.Δ. θα μπορούσε, εφόσον απαιτούνταν, να προβάλλει ισχύ στο Μεσογειακό χώρο, στην περίπτωση που το αμερικανικό ναυτικό δραστηριοποιούνταν στην περιοχή.⁵³⁹ Ο Μεσογειακός χώρος ήταν γεωπολιτικά χρήσιμος ώστε η σοβιετική ναυτική ισχύς να μπορεί να διοχετευθεί στον Ατλαντικό μέσα από τα στενά του Γιβραλτάρ και στον Ινδικό Ωκεανό μέσω του καναλιού του Σουέζ και από εκεί να καλύπτει τον Περσικό Κόλπο και τη σοβιετική Άπω Ανατολή.

Από τον Μάρτιο του 1945 οι Σοβιετικοί ανακοίνωσαν ότι δεν προτίθονταν να ανανεώσουν τη Συμφωνία Φιλίας που είχαν υπογράψει με την Τουρκία το 1921 εκπέμποντας ένα πρώτο σήμα κλιμάκωσης. Με τη λήξη του πολέμου οι πιέσεις προς στην Τουρκία εντάθηκαν ώστε να υπάρξουν υποχωρήσεις στο ζήτημα του καθεστώτος των Στενών. Τον Ιούλιο του 1946 προτάθηκε από τον Σοβιετικό Υπουργό των Εξωτερικών Vyacheslav Molotov ένα *modus vivendi* το οποίο κατέληγε α) στην επιστροφή του Καρς και του Αρδαχάν στη Ρωσία, β) στην αδειοδότηση για τη σύσταση σοβιετικών βάσεων στα Στενά του Βοσπόρου και στα Δαρδανέλλια και γ) στην αναθεώρηση της συνθήκης του Montreux προς όφελος της Ε.Σ.Σ.Δ..⁵⁴⁰ Για την περαιτέρω ενίσχυση των πιέσεων προς την Τουρκία η σοβιετικές ένοπλες δυνάμεις ξεκίνησαν γυμνάσια κοντά στα ρωσοτουρκικά σύνορα.

Ενώ οι σοβιετικές στρατιωτικές κινητοποιήσεις δεν ενέπνεαν, αφ' εαυτές, σοβαρή ανησυχία στις Η.Π.Α., εντούτοις μια σκληρή στάση απέναντι στην Σοβιετική Ένωση κρίθηκε αναγκαία ώστε να αποθαρυνθεί το Κρεμλίνο από οποιαδήποτε ενέργεια επέκτασης της επιρροής του προς τη Μεσόγειο.⁵⁴¹ Οι πιέσεις εφαρμόστηκαν τόσο στο διπλωματικό πεδίο όσο και μέσω συμβολικών στρατιωτικών κινητοποιήσεων.⁵⁴²

⁵³⁹ Golan Galia, *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, σ. 8.

⁵⁴⁰ Sayigh Yezid, Shlaim Avi, *The Cold War and the Middle East*, Oxford University Press, Oxford, 1997, σσ. 252-253.

⁵⁴¹ Στη διεθνή βιβλιογραφία υποστηρίζεται ότι οι Η.Π.Α. αντέδρασαν δυναμικά απέναντι στις κινητοποιήσεις της Ε.Σ.Σ.Δ. κυρίως λόγω του στρατιωτικού κινδύνου που προέβαλε έναντι της Τουρκίας. Ωστόσο υιοθετώ την άποψη του Leffler γιατί τα στοιχεία που παραθέτει είναι πρωτογενή. Εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι οι σοβιετικές διεκδικήσεις προέρχονται από την ανάγκη αμυντικής κάλυψης της ευάλωτης νότιας πετρελαϊκής ζώνης της Ε.Σ.Σ.Δ δηλαδή των περιοχών Ploesti, Kharkov και Baku ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι το αμερικανικό γενικό

Σε κάθε περίπτωση, οι διεκδικήσεις και η κλιμάκωση της πίεσης επί του ζητήματος των Δαρδανελίων είχαν διττά και αρνητικά για την Ε.Σ.Σ.Δ. αποτελέσματα. Παρόλο που οι τοπικές σοβιετικές στρατιωτικές δυνατότητες ήταν περιορισμένες οι Η.Π.Α. κινητοποιήθηκαν αφενός στηρίζοντας στρατιωτικά την Τουρκία και αφετέρου ανακοινώνοντας την επ' αορίστου διατήρηση μιας ναυτικής δύναμης στο χώρο της Μεσογείου. Ο Έκτος Στόλος ο οποίος από εκείνο το χρονικό σημείο και μετά εξασφάλισε μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου την κυριαρχία των Η.Π.Α. στη Μεσογείο αναδείχθηκε στο βαρύτερο κληροδότημα της Σταλινικής εξωτερικής πολιτικής για τη θέση της Ε.Σ.Σ.Δ. στη Μεσόγειο.⁵⁴³ Ταυτόχρονα, η Τουρκία κύρηξε στρατιωτικό νόμο και ξεκίνησε διώξεις εναντίων των Τούρκων κομμουνιστών, εξανεμίζοντας οποιαδήποτε πιθανότητα μεταγενέστερης επιρροής της πολιτικής της χώρας από ένα εν δυνάμει φιλοσοβιετικό πολιτικό σώμα. Μεσοπρόθεσμα, η δυναμική σοβιετική πολιτική έναντι της Τουρκίας ώθησε την τελευταία από μια πολιτική δυνητικής ουδετερότητας σε μια κλασσική στρατηγική εξισορρόπησης η οποία είχε ως αποτέλεσμα την προσέγγιση με τις Η.Π.Α.. Υπό αυτές τις συνθήκες η Τουρκία εντάχθηκε στους στόχους του Δόγματος Truman το 1947 και στο Σχέδιο Marshall από εκεί και ύστερα. Πέραν αυτού η Τουρκία πέτυχε, μαζί με τη γειτονική Ελλάδα, να ενταχθεί στο NATO το 1952 παρά τις αντιρήσεις τόσο του State Department όσο και του Γενικού Επιτελείου των Η.Π.Α..⁵⁴⁴

Η περίπτωση της Τουρκίας και του Ιράν ήταν περισσότερο η προσπάθεια διαχείρισης των πρώτων κρίσεων έναντι της Σοβιετικής Ένωσης παρά μέρος μιας συγκροτημένης αμερικανικής στρατηγικής για τη Μέση Ανατολή. Η αμερικανική δράση στο μεσανατολικό χώρο παρέμεινε περιορισμένη μέχρι και την αντικατάσταση του Truman από τον Eisenhower με την εξαίρεση ωστόσο του ζητήματος του Ισραήλ.

επιτελείο γνώριζε πως δεν επρόκειτο για επεκτατική σοβιετική πολιτική και αιτιολογούσε τη σοβιετική συμπεριφορά ως αποκύημα της ανάγκης να προστατευθούν ακριβώς αυτές οι περιοχές. Βλ. Leffler Melvin P., "Strategy, Diplomacy, and the Cold War: the United States, Turkey and NATO, 1945-1953", *The Journal of American History*, Vol. 17, No. 4, March 1985, σ. 812-813.

⁵⁴² Στις 6 Απριλίου 1946 το θωρηκτό *Missuri* προσάραξε στην Κωνσταντινούπολη σε μια κίνηση προβολής της αμερικανικής αλληλεγγύης για την Τουρκία και την Ελλάδα. Την ίδια μέρα ο Πρόεδρος Truman υπογράμμισε σε ομιλία του για την Ημέρα του Στρατού στο Σικάγο την ετοιμότητα των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων να υπερασπίσουν τα δικαιώματα των κρατών όπως ορίζονταν από το καταστατικό των Ηνωμένων Εθνών. Βλ. Kuniholm Bruce Robellet, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton, 1991, σ. 335-337.

⁵⁴³ Ο Μεσογειακός αμερικανικός στόλος θα περιελάμβανε αρχικά ένα αεροπλανοφόρο, τρία καταδρομικά και οκτώ αντιτορπιλικά τα οποία, με τα δεδομένα της εποχής και σε συνδυασμό με τις πυρηνικές δυνατότητες της αμερικανικής αεροπορίας καθιστούσαν την αμερικανική κυριαρχία στη Μεσόγειο απόλυτη. Βλ. Kuniholm Bruce Robellet, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton, 1991, σ. 274.

⁵⁴⁴ Sayigh Yezid, Shlaim Avi, *The Cold War and the Middle East*, Oxford University Press, Oxford, 1997, σσ. 253-254 και Leffler Melvin P., "Strategy, Diplomacy, and the Cold War: the United States, Turkey and NATO, 1945-1953", *The Journal of American History*, Vol. 17, No. 4, March 1985, σσ. 819-825.

Το Παλαιστινιακό αποτέλεσε άξονα κι όχι επιμέρους ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής του Truman γεγονός που οφείλονταν τόσο στα προσωπικά αισθήματα ανθρωπισμού απέναντι στο προσφυγικό κύμα ενός λαού που υπέφερε κατά τη διάρκεια του πολέμου όσο και στο πολιτικό του ένστικτο το οποίο διέκρινε την άνιση βαρύτητα μεταξύ των πολυάριθμων υποστηρικτών του σιωνιστικού σκοπού στους αμερικανούς ψηφοφόρους έναντι των ολιγάριθμων Αράβων του εκλογικού σώματος.⁵⁴⁵ Ο συνδυασμός προσωπικών αντιλήψεων και πολιτικού συμφέροντος είχε ως αποτέλεσμα τη σθεναρή στήριξη ενός «εθνικού οίκου» για τους Εβραίους στην Παλαιστίνη, όπως προβλέπονταν από τη Βρετανική Διακήρυξη Balfour του 1917.

Οι προσπάθειες επίλυσης του παλαιστινιακού προβλήματος δεν ευόδωσαν από το 1945 μέχρι και το 1947, κυρίως εξαιτίας των βρετανικών αντιρρήσεων⁵⁴⁶. Η σύσταση της Αγγλοαμερικανικής Επιτροπής Έρευνας για το Παλαιστινιακό κατέληξε σε προτάσεις που δεν ικανοποιούσαν τις αμερικανικές και εβραϊκές προθέσεις και έφεραν την αγγλοαμερικανική συνεργασία σε τέλμα.⁵⁴⁷ Από εκείνο το σημείο και μετά οι προσωπικές απόψεις του Truman σε συνδυασμό με την πίεση και ενός ολοένα ενεργότερου εβραϊκού λόμπυ, οδήγησαν στην ιδέα ενός «βιώσιμου κράτους σε μια επαρκή περιοχή της Παλαιστίνης» παρά τις οξείες αντιρρήσεις του Αμερικανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, του Υπουργείου Άμυνας και των Αμερικανικού Γενικού επιτελείου.⁵⁴⁸

Η αμερικανική προεδρία κατέβαλε προσπάθεια να χειριστεί το ζήτημα μέσω του Ο.Η.Ε., κυρίως μέσω της Ειδικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για το Παλαιστινιακό. Η επιτροπή απέρριψε την ιδέα ενός αραβικού κράτους σε ολόκληρη την Παλαιστίνη και η

⁵⁴⁵ Wilson Evan M., “The American Interest in the Palestian Question and the Establishment of Israel”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 401, America and the Middle East, May 1972, σ. 67.

⁵⁴⁶ Η Μεγάλη Βρετανία διέβλεπε στην ισχυροποίηση της εβραϊκής παρουσίας στην Παλαιστίνη το κίνδυνο αποξένωσής της από τους αραβικούς πληθυσμούς και παράλληλα επιδίωκε την ειρηνική επίλυση του ζητήματος λόγω περιορισμένων οικονομικών και στρατιωτικών πόρων. Βλ. Lenczowski George, *American Presidents and the Middle East*, Duke University Press, Durham [N.C.], 1990, σ. 23.

⁵⁴⁷ Το πόρισμα των ερευνών της επιτροπής και το Grady-Morisson Plan που αποσκοπούσε στην εφαρμογή του δεν επέτρεπε τη δημιουργία ανεξάρτητου εβραϊκού κράτους αλλά μια ομοσπονδία Εβραίων – Αράβων και κοινώς αποδεκτά μέτρα για την εισροή νέων Εβραίων προσφύγων. Βλ. Lenczowski George, *American Presidents and the Middle East*, Duke University Press, Durham [N.C.], 1990, σ. 23.

⁵⁴⁸ Wilson Evan M., “The American Interest in the Palestian Question and the Establishment of Israel”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 401, America and the Middle East, May 1972, σ. 69. Τα κυριότερα επιχειρήματα εναντίον της αναγνώρισης ανεξάρτητου εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη αφορούσαν στις αρνητικές αραβικές αντιδράσεις που θα έθεταν σε κίνδυνο το σύνολο της δυτικής στρατηγικής στο χώρο της Εγγύς Ανατολής, στην πιθανότητα αποκοπής των Η.Π.Α. και των Ευρωπαίων από τις ενεργειακές πηγές της Μέσης Ανατολής και στην πιθανότητα να απαιτηθεί αμερικανική στρατιωτική επέμβαση στην περιοχή η οποία θα προσκαλούσε σοβιετικές αντιδράσεις. Βλ. Lenczowski George, *American Presidents and the Middle East*, Duke University Press, Durham [N.C.], 1990, σ. 25.

πλειοψηφία των μελών της προέκρινε τη διχοτόμηση της Παλαιστίνης.⁵⁴⁹ Έτσι η αμερικανική κυβέρνηση βρέθηκε μπροστά σε ένα δυσάρεστο δίλημμα, είτε θα υποστήριζε τη διχοτόμηση και θα αποξένωνε τις Ηνωμένες Πολιτείες από τον αραβικό κόσμο, είτε θα την απέρριπτε και θα αποξενώνονταν από τους ψηφοφόρους που υποστήριζαν το σιωνιστικό σκοπό. Ήταν ένα δίλημμα το οποίο αφενός αποσυντόνισε το εσωτερικό της αμερικανικής κυβέρνησης λόγω της διαμάχης μεταξύ Λευκού Οίκου και State Department και, αφετέρου, αύξησε κατακόρυφα τις πιέσεις του εβραϊκού λόμπυ στον Πρόεδρο.⁵⁵⁰

Η αμερικανική δύσκολη θέση ξεπεράστηκε από τις εξελίξεις. Όταν οι βρετανικές δυνάμεις αποχώρησαν οριστικά από την Παλαιστίνη, στο κενό ισχύος που δημιουργήθηκε σχηματίστηκε το κράτος του Ισραήλ το οποίο με ένοπλα μέσα κατάφερε να αποσπάσει 40% περισσότερα εδάφη από όσα τα σχέδια διχοτόμησης της UNSCOP μέχρι τότε προέβλεπαν. Οι Η.Π.Α. αναγνώρισαν *de facto* άμεσα και *de jure* μέσα σε λίγες μέρες το νέο κράτος ενώ παράλληλα επέλεξαν να μην ασκήσουν άμεσες πιέσεις για τη λήξη του πολέμου και να υπερασπιστούν τις εδαφικές κατακτήσεις του ισραηλινού στρατού οι οποίες εκτείνονταν πολύ πέρα από τα εδάφη που είχαν προβλεφθεί στο πλαίσιο του Ο.Η.Ε..⁵⁵¹ Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι το νέο κράτος του Ισραήλ αναγνωρίστηκε ταυτόχρονα και από τη Σοβιετική Ένωση.

Παρόλο που μετά τον πόλεμο του 1948 το Παλαιστινιακό – Εβραϊκό ζήτημα δεν αποτέλεσε κεντρικό άξονα της αμερικανικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή, καθότι ο Eisenhower προσπάθησε να εφαρμόσει μια πολιτική ίσων αποστάσεων, εντούτοις συνέχισε να περιπλέκει τις αγγλοαμερικανικές σχέσεις και τα αποτελέσματά τους στην πολιτικοστρατιωτική πραγματικότητα γιατί η αμερικανική φιλοσιωνιστική πολιτική υπέσκαπτε τη βρετανική πολιτική και στρατιωτική ισχύ η οποία καλούνταν να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις των Αράβων στην πράξη και στο γεωγραφικό χώρο που εκδηλώνονταν. Το χαρακτηριστικό της απόκλισης μεταξύ των αγγλοαμερικανικών στόχων και μέσων στη Μέση Ανατολή είχε ως αποτέλεσμα η «συγκατοίκηση» αμερικανικών και βρετανικών συμφερόντων να οδηγήσει κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο σε μια οξύμωρη σχέση η οποία, αφενός, αντανakλούσε την

⁵⁴⁹ Spiegel Steven L., *The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy, from Truman to Reagan*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1985, σ. 25.

⁵⁵⁰ Ο.π., σσ. 26-30.

⁵⁵¹ Ο πόλεμος του 1948 συνέπεσε και με την προεκλογική περίοδο της επανεκλογής του Truman στην προεδρία κατά τη διάρκεια της οποίας ο πρόεδρος επιδίωξε μια φίλο-σιωνιστική πολιτική υπεράσπισης των ισραηλινών δικαιωμάτων στα πρότυπα της διχοτόμησης του UNSCOP. Με τη λήξη του πολέμου και την επιτυχία των ισραηλινών επιχειρήσεων αυτή η πολιτική κατέστη μη-ρεαλιστική. Βλ. Wilson Evan M., "The American Interest in the Palestine Question and the Establishment of Israel", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 401, America and the Middle East, May 1972, σ. 70 και Spiegel Steven L., *The Other Arab-Israeli Conflict: Making America's Middle East Policy, from Truman to Reagan*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1985, σσ. 43-44.

ανάγκη της Μ.Βρετανίας να υποστηριχθεί από την οικονομική και στρατιωτική ισχύ των Η.Π.Α. και, αφετέρου, την αμοιβαία καχυποψία η οποία προέκυπτε από την αυξανόμενη οικονομική εμπλοκή των Η.Π.Α. στο κέντρο μιας περιοχής την οποία οι Βρετανοί θεωρούσαν δική τους σφαίρα επιρροής και την οποία προσπαθούσαν να διαχειριστούν με ίδιους στρατιωτικούς πόρους.⁵⁵² Σε κάθε περίπτωση, από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1950 η ταχεία παρακμή της βρετανικής ισχύος σε συνδυασμό με την αρχικά εφεκτική αμερικανική πολιτική είχε ως αποτέλεσμα η εξωτερική πολιτική της Δύσης στη Μέση Ανατολή να αποτελεί μια αγγλοαμερικανική κι όχι αμιγώς αμερικανική υπόθεση.

Η αμερικανική υψηλή στρατηγική που ακολουθήθηκε από την εμπλοκή στον πόλεμο της Κορέας μέχρι και την προεδρία Johnson έφερε στο προσκήνιο περισσότερο τις αφηρημένες ψυχολογικές επιπτώσεις της ενδεχόμενης επέκτασης του κομμουνισμού παρά την αντικειμενική ισορροπία ισχύος και τις επιπτώσεις της στην κατάληξη του ψυχρού πολέμου. Η υιοθέτηση του NSC-68 στα 1950 εισήγαγε ψυχολογικά κριτήρια στην αποτίμηση των συμφερόντων και της ισορροπίας ισχύος έναντι της Σοβιετικής Ένωσης και η επίδρασή της υπήρξε διαρκής ώστε τελικά να καταστεί ορθόδοξη παρά το ότι εξωτερικεύτηκε μέσα από δύο διαφορετικά δόγματα, εκείνο των «μαζικών αντιποίνων» του Eisenhower και της «ευέλικτης ανταπόδοσης» των κυβερνήσεων Kennedy και Johnson. Τα συμφέροντα των Η.Π.Α. τώρα προσμετρούνταν τόσο μέσω της αντικειμενικής ισχύος που η επιρροή επί της εκάστοτε γεωγραφικής περιοχής μπορούσε να αποφέρει σε μια από τις υπερδυνάμεις όσο και μέσω της *αντίληψης* δύναμης ή αδυναμίας που κάθε επέκταση της επιρροής ή κατάκτησης δημιουργούσε μεταξύ των δύο πόλων. Με άλλα λόγια, η αντικειμενική αθροιστικότητα που, κατά τον Kennan, επικεντρώνονταν στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα τώρα επεκτείνονταν σε μια ψυχολογική εκδοχή της η οποία αφορούσε όλες τις περιπτώσεις που η Σοβιετική Ένωση μπορούσε να κερδίσει, έστω και ελάχιστα, με πολιτικά, οικονομικά ή στρατιωτικά μέσα. Ο υπολογισμός της ήταν αδύνατος γιατί όλα τα κράτη υπό κομμουνιστική απειλή εξισώνονταν σε σημασία καθιστώντας την αμερικανική εξωτερική πολιτική μονοδιάστατη και τη διάγνωση των απειλών μια ανάλυση υπό μανιχαϊκό πρίσμα. Κι αυτό γιατί υπό το πρίσμα του NSC-68 τα κράτη ήταν είτε «ελεύθερα» είτε «κομμουνιστικά» και ο υπολογισμός της αξίας τους διεξάγονταν σαν μια μαθηματική πράξη σε δυαδικό αριθμητικό σύστημα.

⁵⁵² Είναι χαρακτηριστικό ότι για τη βρετανική διπλωματία η επεκτατική εμπορική δραστηριότητα των Η.Π.Α. στον μεσανατολικό χώρο εκλαμβάνονταν ως «επιθετική» και «άδικη» συμπεριφορά η οποία έμμεσα υπέσκαπτε τη βρετανική πολιτική κυριαρχία. Βλ. σχετικά Nachmani Amikam, “It is a Matter of Getting the Mixture Right”: Britain’s Post-War Relations with America in the Middle East”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 1, January 1983, σσ. 120-121.

Στην πράξη, η ικανοποίηση των αναγκών που διαγράφονταν από το NSC-68 προέκρινε μια συμμετρική και έντονα προσανατολισμένη στο στρατιωτικό τομέα αποτροπή αν και παρέμεινε προσηλωμένη στην εγγύηση της αποτροπής κι όχι της επικράτησης σε έναν ενδεχόμενο πόλεμο.⁵⁵³ Η εκπόνηση και σταδιακή υιοθέτηση του NSC-68 κυριάρχησε στην αμερικανική εξωτερική πολιτική και είχε ως αποτέλεσμα τόσο την αύξηση του αμερικανικού παρεμβατισμού στο εξωτερικό όσο και τη στρέβλωση του στρατηγικού σχεδιασμού λόγω του ότι κάθε πολιτική αλλαγή σε οποιοδήποτε μέρος του πλανήτη έπρεπε οπωσδήποτε να αντιμετωπιστεί με στρατιωτικά κυρίως μέσα. Όπως θα φανεί και παρακάτω η εφαρμογή της στρατηγικής του NSC-68 μπορεί να κριθεί, εκ του αποτελέσματος, επιτυχημένη καθώς αναχαίτισε τη σοβιετική επιρροή στο χώρο της Μέσης Ανατολής με την ανάληψη, εντούτοις, υψηλότερου ρίσκου από εκείνο που θα συνεπάγονταν μια ρεαλιστική προσέγγιση βασισμένη στην αντικειμενική αθροιστικότητα.

Ο πόλεμος της Κορέας κατέδειξε ότι οι απαιτήσεις ενός δόγματος παγκόσμιας ανασχεσης του σοβιετικού κινδύνου ήταν υψηλές για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή το σκεπτικό πίσω από το NSC-68 προέβλεπε την αντίδραση σε κάθε κομμουνιστική ενέργεια η πρωτοβουλία των κινήσεων μετατίθονταν στο Κρεμλίνο το οποίο μπορούσε να επιλέγει τον τόπο και το χρόνο στον οποίο θα εκδήλωνε τις δυνητικά επεκτατικές διαθέσεις του. Δεύτερον, ως αποτέλεσμα του παραπάνω πλεονεκτήματος, Σοβιετικοί και Κινέζοι είχαν την ευκαιρία να επιλέξουν την επιρροή ή την επέκταση σε γεωγραφικούς τόπους στους οποίους είχαν την τακτική συμβατική υπεροπλία. Αναπόφευκτα, η δυσμενής θέση των δυτικών δημιουργούσε την ανάγκη για το σχηματισμό περιφερειακών σχηματισμών συλλογικής άμυνας ώστε τα κράτη της περιοχής να μπορούν να αντιπαρατάξουν στρατό απέναντι στις κομμουνιστικές δυνάμεις με σκοπό είτε την αποτελεσματική αντιμετώπισή τους είτε την καθυστέρησή τους ώστε οι Η.Π.Α. να προλάβουν να επέμβουν στο πλευρό τους. Για την ανάληψη ενός τέτοιου υποστηρικτικού ρόλου οι Η.Π.Α. αύξησαν τις αμυντικές τους δαπάνες σε σχέση με το Α.Ε.Π. από το 4.7% του 1949 σε 17.8% για την περίοδο 1952-1953.⁵⁵⁴

Η κυρίαρχη ιδέα για τον τρόπο αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων αφορούσε στη δημιουργία συμφώνων συλλογικής ασφάλειας περιφερειακού χαρακτήρα. Στο μεσανατολικό χώρο, ενώ Η.Π.Α. και Μεγάλη Βρετανία συμφωνούσαν στην αναγκαιότητα ενός τέτοιου σχηματισμού, εντούτοις διαφωνούσαν στο εάν θα έπρεπε αυτός να απαρτίζεται από κράτη του

⁵⁵³ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 100.

⁵⁵⁴ Cohen Michael, *Strategy and Politics in the Middle East, 1954 – 1960: Defending the Northern Tier*, Routledge, London, 2005, σ. 19.

«εσωτερικού δακτυλίου» της Μέσης Ανατολής (κατά τη βρετανική άποψη του Λιβάνου, της Ιορδανίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου) ή του «εξωτερικού δακτυλίου» (κατά την αμερικανική άποψη της Τουρκίας και του Ιράν).⁵⁵⁵

Η προϋπάρχουσα εμπειρία και στρατιωτική παρουσία της Μεγάλης Βρετανίας στη Μέση Ανατολή της προσέδωσε τα ηνία της προσπάθειας σχηματισμού μιας Διοίκησης της Μέσης Ανατολής (Middle East Command, MEC) στην οποία θα συμμετείχαν οι Η.Π.Α., η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Τουρκία και η Αίγυπτος υπό ένα καθεστώς ισότιμων εταίρων.⁵⁵⁶ Οι Βρετανικές προσπάθειες για τη συγκρότηση της MEC εντάθηκαν από το 1948 μέχρι και το 1951 αλλά συνάντησαν τη σθεναρή αντίσταση του Αιγυπτίου βασιλιά Farouk ο οποίος αν και θετικός απέναντι στο σχέδιο ενός μεσανατολικού μηχανισμού συλλογικής ασφάλειας έθετε την οριστική αποχώρηση των βρετανικών δυνάμεων από την Αίγυπτο και το Σουδάν ως προϋπόθεση για την πραγματοποίησή του. Μέχρι τον Ιούνιο του 1951 όλες οι βρετανικές προσπάθειες προσέλκυσης της Αιγύπτου στη MEC είχαν αποτύχει και η βρετανική διπλωματία προσανατολίστηκε αναγκαστικά στο σχηματισμό ενός ευρύτερου σχήματος το οποίο θα έπαιρνε τη μορφή διεθνούς οργανισμού με τη συμμετοχή της Μεγάλης Βρετανίας, των Η.Π.Α., της Γαλλίας, της Τουρκίας, της Αυστραλίας, της Νέας Ζηλανδίας και της Νότιας Αφρικής. Ο Οργανισμός Άμυνας της Μέσης Ανατολής (Middle East Defense Organization, MEDO) θα αποτελούσε έναν οργανισμό επικεντρωμένο στον κοινό σχεδιασμό και θα εκλάμβανε τα χαρακτηριστικά ενός πλήρους αμυντικού οργανισμού μόνο σε περίπτωση πολέμου.⁵⁵⁷ Σε ένα τέτοιο σχήμα η συμμετοχή του Ιράκ, της Ιορδανίας, της Συρίας, της Σαουδικής Αραβίας, του Λιβάνου και της Αιγύπτου θα ήταν καλοδεχούμενη.⁵⁵⁸ Αμφότερα τα σχήματα προϋπέθεταν την ενεργή αμερικανική εμπλοκή καθώς ακόμα και ο συνδυασμός των βρετανικών με τις μεσανατολικές δυνάμεις του συμφώνου δεν ήταν επαρκής από οικονομικής και στρατιωτικής σκοπιάς ώστε να αντιμετωπίσει μια σοβιετική εισβολή.

Η Washington αντιμετώπισε ως θετική την ανάπτυξη ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας στην περιοχή αν και πίστευε πως για να καταστεί ο MEDO ρεαλιστικός η Αίγυπτος

⁵⁵⁵ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σσ. 5-6.

⁵⁵⁶ Η Αίγυπτος παρουσίαζε μια σειρά από πλεονεκτήματα μοναδικά στον αραβικό κόσμο: α) ήταν τοποθετημένη σε στρατηγικό σημείο μεταξύ της Ασίας και της Αφρικής, β) περιείχε το κανάλι του Σουέζ το οποίο συνέδεε τη Μεσόγειο με την Ερυθρά Θάλασσα, γ) ήταν πληθυσμιακά τεράστια και είχε εκτεταμένη πολιτισμική και πολιτική επιρροή στον Αραβικό κόσμο, δ) στα εδάφη της βρίσκονταν ήδη μια μεγάλη βρετανική στρατιωτική βάση που προσέφερε προβολή ισχύος. Βλ. Yaqub Salim, *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2004, s. 26.

⁵⁵⁷ Cohen Michael, *Strategy and Politics in the Middle East, 1954 – 1960: Defending the Northern Tier*, Routledge, London, 2005, σ. 39.

⁵⁵⁸ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σσ. 7-8.

έπρεπε οπωσδήποτε να είναι μέρος του, ειδικά μετά την καθεστωτική αλλαγή τον Ιούλιο του 1952 που έφερε τον στρατηγό Maguib στην εξουσία και ο οποίος είχε εκδηλώσει φιλοδυτική στάση. Σύντομα αποδείχτηκε ότι η συμμετοχή της Αιγύπτου σε έναν αμυντικό οργανισμό και οι ακανθώδεις σχέσεις της με τη Μεγάλη Βρετανία ήταν ζητήματα αδιαίρετα. Τόσο ο Naguib όσο και ο διάδοχός του Gamal Abdel Nasser θεωρούσαν ότι η συμμετοχή σε έναν αμυντικό οργανισμό έπεται σε σημασία της εξασφάλισης ανεξαρτησίας από την αποικιακή δύναμη.⁵⁵⁹ Οι διαπραγματεύσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ της Μ.Βρετανίας και της Αιγύπτου για τη συμμετοχή σε έναν αμυντικό οργανισμό καταδικάστηκαν λόγω των διαφωνιών για τη διαχείριση της Διώρυγας του Suez και το χρονοδιάγραμμα απόσυρσης των βρετανικών στρατευμάτων. Ως αποτέλεσμα οι Αμερικανοί πείστηκαν ότι το εγχείρημα MEDO είχε αποτύχει και μια νέα και διαφορετική πρωτοβουλία έπρεπε να αναληφθεί.

Η νέα στάση των Η.Π.Α. απέναντι στα αδιέξοδα και της λύσεις τους στη Μέση Ανατολή επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ιδεολογικές καταβολές της νέας προεδρίας Eisenhower. Η νέα προεδρία υιοθετούσε απόλυτα τις οικουμενικές διαστάσεις της απειλής του κομμουνισμού, ο οποίος αντιμετωπιζόταν τώρα υπό τη στρατηγική του New Look. Η νέα στρατηγική επιδίωκε τη συνέχιση της ανάσχεσης με την κατά το δυνατόν μικρότερη διάθεση οικονομικών πόρων στην άμυνα θεωρώντας (ορθώς αν κανείς αναλογιστεί τα αποτελέσματα της περιόδου Kennedy – Johnson) ότι οι αμυντικές δαπάνες και η εσωτερική κατανάλωση ήταν αντιστρόφως ανάλογες. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα δόθηκε μέσα από την αποτρεπτική αξιοποίηση πυρηνικών εξοπλισμών και την ταυτόχρονη μείωση των αμερικανικών συμβατικών δυνάμεων, ειδικά των χερσαίων. Η αμερικανική πυρηνική υπεροπλία επέτρεπε την υιοθέτηση μιας δυσανάλογης αποτροπής της σοβιετικής επεκτατικότητας βασισμένης στην απειλή ότι οποιαδήποτε επιθετική ενέργεια εναντίον του ελεύθερου κόσμου θα αντιμετωπιζόταν με μαζικά πυρηνικά αντίποινα. Επρόκειτο δηλαδή για μια στρατηγική εκτεταμένης ανάσχεσης βασισμένης εξ' ολοκλήρου στις πυρηνικές δυνάμεις. Η έλλειψη αναλογικότητας μεταξύ του μεγέθους και του μέσου επιθετικότητας του εισβολέα και της ανταπάντησης των Ηνωμένων Πολιτειών συνεπάγονταν την ανάληψη ενός ρίσκου το οποίο η αμερικανική ηγεσία ήταν υποχρεωμένη να χειραγωγεί μέσα από τη διατήρηση της αποφασιστικότητάς της για πυρηνική χρήση. Το ζήτημα της διατήρησης της αποφασιστικότητας ήταν θεμελιώδες γιατί στην περίπτωση που η απειλή ανταπάντησης δεν εκλαμβάνονταν ως αξιόπιστη οι Η.Π.Α. θα έπρεπε

⁵⁵⁹ Όπως εύγλωττα το διατύπωσε ο Nasser «Οι άνθρωποι πρέπει πρώτα να κατέχουν την ανεξαρτησία τους προτού ενδιαφερθούν πραγματικά για να την υπερασπίσουν. Δεν είμαστε έτοιμοι να συζητήσουμε σύμφωνα ή οποιαδήποτε άλλα μέτρα ασφάλειας αν δεν μπορούμε να το κάνουμε αυτό με τη δική μας ελεύθερη βούληση». Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 16.

είτε να καταφύγουν στον πυρηνικό πόλεμο, τον οποίο η στρατηγική υποτίθεται ότι σκόπευε να αποφύγει, είτε να ξεκινήσουν έναν συμβατικό με, εκ των πραγμάτων, υποδεέστερες δυνάμεις.

Για την ενίσχυση της αξιοπιστίας η στρατηγική του New Look παρείχε ως «πυροδοτικό μηχανισμό» (trip-wire) τις συμμαχικές της δεσμεύσεις. Λόγου χάρη οι ολιγάριθμοι Αμερικανοί στρατιώτες στο Βερολίνο είχαν εξαιρετικά μικρή στρατιωτική χρησιμότητα έναντι των εκατομμυρίων που μπορούσε να διαθέσει στο ίδιο γεωγραφικό σημείο η Ε.Σ.Σ.Δ. αλλά το γεγονός ότι ήταν Αμερικανοί και βρίσκονταν αποκλεισμένοι στο θύλακα του Βερολίνου συνεπάγονταν ότι οποιαδήποτε σοβιετική επίθεση εναντίον της πόλης θα αποτελούσε επίθεση εναντίον του αμερικανικού στρατού και θα προσκαλούσε αντίποινα.⁵⁶⁰ Κατ' αναλογία, η αμερικανική στρατηγική απαιτούσε τη δημιουργία trip-wires στις περιοχές που κινδύνευαν από την κομμουνιστική απειλή, οι οποίες κατά τα πρότυπα του NSC-68 ήταν διεσπαρμένες σε ολόκληρο τον κόσμο και, σε τελική ανάλυση, εξαρτιόνταν από τις σοβιετικές προθέσεις και επιλογές.

Η πρόθεση του Dulles για την ενίσχυση της αξιοπιστίας ανταπάντησης, δεδομένων των παγκόσμιων διαστάσεων της κομμουνιστικής απειλής, ήταν να περικυκλωθεί η Σοβιετική Ένωση και η Κίνα με ένα «δακτύλιο» κρατών τα οποία θα τοποθετούνταν υπό την αμερικανική πυρηνική ομπρέλα είτε με συνθήκη είτε με τη μονομερή δέσμευση των Η.Π.Α..⁵⁶¹ Η λύση αυτή, που εμφάνιζε ομοιότητες με τις απόψεις του Mahan για τον έλεγχο της Ευρασιατικής ηπείρου από την περιφέρειά της, αποτελούσε μια επικίνδυνη υπεραπλούστευση του αμυντικού προβλήματος των Η.Π.Α. για τρεις λόγους. Πρώτον, επειδή ανάγκαζε τις Η.Π.Α. να συνάψουν συμμαχίες με κράτη τα οποία είχαν μικρή γεωπολιτική σημασία αλλά βρίσκονταν σε γεωγραφική εγγύτητα με την Ε.Σ.Σ.Δ.. Με αυτό τον τρόπο οι Η.Π.Α. απομακρύνονταν ακόμα περισσότερο από τις απόψεις Kennan εξισώνοντας τη γεωπολιτική βαρύτητα των κρατών της περιφέρειας της Ε.Σ.Σ.Δ. και απορρίπτοντας την αντικειμενική αποτίμηση της ισχύος που μπορούσαν να προσδώσουν στον εισβολέα έτσι και κατακτιόνταν. Δεύτερον, επειδή η στρατηγική αυτή δεν άφηνε περιθώριο ελιγμών για τα κράτη τα οποία επιδίωκαν την υιοθέτηση μιας ουδέτερης στάσης ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις ώστε να μην προσκαλέσουν την επιθετικότητα καμιάς εκ των δύο. Ο Dulles θεωρούσε την ουδετερότητα ως απαρχαιωμένη, ανήθικη, μυωπική και όχι συμβατή με τα συμφέροντα των Η.Π.Α. και του ελεύθερου

⁵⁶⁰ Schelling Thomas C., *Arms and Influence*, Yale University Press, New Haven and London, 1967, σσ. 47-48.

⁵⁶¹ Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 153.

κόσμου.⁵⁶² Με αυτό τον τρόπο η διαχείριση του αραβικού εθνικισμού και των γεωπολιτικών του προεκτάσεων καθίστατο δυσχερής. *Τρίτον*, επειδή δημιουργούσε συνθήκες χειραγώγησης της πολιτικής των Η.Π.Α. από τους συμμάχους τους. Οι συμμαχικές σχέσεις, κι ακόμα περισσότερο οι μονομερείς δεσμεύσεις, από την πλευρά των Η.Π.Α. τις έθεταν υπό ομηρία απέναντι στα ιδιοτελή συμφέροντα των συμμάχων τους που, όπως φάνηκε και από τις επιπλοκές της κρίσης του Σουέζ, μπορούσαν να σύρουν τις Η.Π.Α. σε έναν γενικευμένο πόλεμο του οποίου την αιτιολόγηση οι Η.Π.Α. δεν ασπάζονταν.

Στο πλαίσιο του νέου στρατηγικού σχεδιασμού, η ιδεολογικοποιημένη ανάλυση του κομμουνισμού στη Μέση Ανατολή συνδέονταν και με τους γενικούς στόχους της Προεδρίας Truman δηλαδή τη διατήρηση της πρόσβαση της Δύσης στις περιοχές ενεργειακού ενδιαφέροντος και στρατηγικής σημασίας και την άρνησή τους από την Ε.Σ.Σ.Δ..⁵⁶³ Παρόλα αυτά, οι πολιτικές, θρησκευτικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες που εμφάνιζε ο γεωγραφικός χώρος της Μέσης Ανατολής αναπόφευκτα έφεραν τη στρατηγική του New Look στα όριά της. Ο πολιτικός πλουραλισμός της Μέσης Ανατολής σήμαινε δύο πράγματα για την αμερικανική στρατηγική: *πρώτον*, ότι η αντιμετώπιση των προκλήσεων της περιοχής μέσα από το ιδεολογικά φορτισμένο πρίσμα του NSC-68 ήταν δυσχερέστατη και επιρρεπής σε σφάλματα εκτιμήσεων που αφορούσαν στις πολιτικές «ροπές» των κρατών και, *δεύτερον*, ότι η ανάπτυξη συμμαχικών ή φιλικών δεσμών με κράτη της περιοχής ήταν εξαιρετικά ευάλωτη σε εσωτερικές πολιτικές μεταβολές.

Στην αντίληψη του αμερικανού υπουργού εξωτερικών John Foster Dulles η λύση στο πρόβλημα της διάδοσης του κομμουνισμού και της αλληλένδετης προστασίας της Μέσης Ανατολής έγκειτο στην αμυντική θωράκιση του χώρου ο οποίος θα κάλυπτε τα κράτη του βόρειου διαζώματος (northern tier) της περιοχής και τα οποία βρίσκονταν αρκετά κοντά στη Σοβιετική Ένωση ώστε το αμυντικό τους πρόβλημα να επισκιάζει τις εσωτερικές διαμάχες και τις διαδικασίες αποαποικιοποίησης.⁵⁶⁴ Στο NSC-155 οι απόψεις του Dulles υιοθετήθηκαν από την αμερικανική κυβέρνηση και μια πολιτική ενίσχυσης των Τουρκοπακιστανικών σχέσεων ακολουθήθηκε με σκοπό οι τελευταίες να καταλήξουν σε μια αμυντική συμφωνία η οποία με τη

⁵⁶² Gaddis John Lewis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security*, Oxford University Press, 1982, σ. 154.

⁵⁶³ Yaqub Salim, *Containing Arab Nationalism: The Eisenhower Doctrine and the Middle East*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2004, σ. 29.

⁵⁶⁴ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σσ. 19-20.

σειρά της θα αποτελούσε τον πυρήνα ενός ευρύτερου αμυντικού σχήματος το οποίο θα περιελάμβανε μεσοπρόθεσμα το Ιράν και το Ιράκ.⁵⁶⁵

Η ενίσχυση της άμυνας του βόρειου διαζώματος, αρχής γενομένης μιας τουρκοπακιστανικής συμφωνίας, δεν αφορούσε στην παροχή εγγυήσεων ασφάλειας από τις Η.Π.Α. παρόλο που από το 1952 η Τουρκία ήταν ήδη μέλος του ΝΑΤΟ. Κι αυτό γιατί κατά την αμερικανική ηγεσία τα πλεονεκτήματα του σχεδίου συνοψίζονταν στη δυνατότητα υπεράσπισης τους Ιράν από τα πλευρά της Ε.Σ.Σ.Δ. και από την προβολή του συστήματος ως ανεξάρτητης πρωτοβουλίας κι όχι ως απόπειρας επέκτασης της επιρροής της Δύσης.⁵⁶⁶ Επομένως, αφορούσε σε μια έμμεση προσέγγιση στο αμυντικό πρόβλημα του βορείου διαζώματος ώστε να διατηρηθεί η αμερικανική ευελιξία απέναντι σε οποιαδήποτε τοπική κρίση. Από την άλλη, για τα συμμετέχοντα κράτη η συμφωνία αποτελούσε μια σκόπιμα «χαλαρή» διατύπωση συνεργασίας κι όχι αυστηρών συμμαχικών δεσμών. Πουθενά δεν υπήρχε ρήτρα για την αυτόματη αμοιβαία στρατιωτική υποστήριξη σε περίπτωση επίθεσης από τρίτους. Η έλλειψη εγγυήσεων ήταν εντούτοις δικαιολογημένη αν αναλογιστεί κανείς ότι η τουρκοπακιστανική συμφωνία ήταν μέσο προώθησης μιας ευρύτερης συνεργασίας μεταξύ των κρατών του βορείου διαζώματος, που θα συμπληρώνονταν με το Ιράκ και το Ιράν, κι όχι μια αυτόνομη ασφαλιστική αμυντική δικλείδα για τη Μέση Ανατολή.

Η προσέλκυση του Ιράκ στον εν λόγω αμυντικό μηχανισμό ενέπλεκε σε κάθε περίπτωση τα βρετανικά με τα αμερικανικά συμφέροντα. Προκειμένου να προωθήσουν την ένταξη του Ιράκ στο μηχανισμό της συλλογικής ασφάλειας του βορείου διαζώματος οι Αμερικανοί υπέγραψαν τον Απρίλιο του 1954 μια συμφωνία στρατιωτικής βοήθειας με το Ιράκ με την ελπίδα ότι θα αύξανε τα κίνητρα για μια προσέγγιση με τις επιλογές της Δύσης. Αυτή η απόφαση θορύβησε τη Μεγάλη Βρετανία η οποία διέβλεπε μια τάση υποκατάστασης της επιρροής της από μονομερείς αμερικανικές πολιτικές.⁵⁶⁷ Δεδομένου ότι από τον Οκτώβριο του

⁵⁶⁵ McMahon Robert J., *The Cold War on the Periphery: The United States India and Pakistan*, Columbia University Press, New York, 1994, σ. 164. Ταυτόχρονα, το NSC-155 αποκρυστάλλωνε και τις δυσκολίες άσκησης αποτελεσματικής διπλωματίας της περιοχή, δηλαδή τις σχέσεις των κρατών της Μέσης Ανατολής με τη Μεγάλη Βρετανία και το Αραβο-Ισραηλινό ζήτημα. Βλ. Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 20.

⁵⁶⁶ Αυτό διαφάνηκε και από τα άρθρα της «Συμφωνίας Φιλικής Συνεργασίας» που υπογράφηκε μεταξύ Τουρκίας και Πακιστάν στις 2 Απριλίου 1954. Σε πολιτικό επίπεδο, αφορούσαν στη διαβούλευση στα ζητήματα αμοιβαίου ενδιαφέροντος και, στον τομέα της άμυνας, στην ανταλλαγή πληροφοριών, στην παραγωγή οπλικών συστημάτων και «τη μελέτη και τον προσδιορισμό των τρόπων και της έκτασης της συνεργασίας που μπορεί να επιτευχθεί σε συμφωνία του άρθρου 51 των Ηνωμένων Εθνών, στην περίπτωση που μια απρόσκλητη επίθεση από το εξωτερικό ανακύψει». Βλ. Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 41

⁵⁶⁷ Η Βρετανική κυβέρνηση παρέμεινε σταθερά επιφυλακτική παρόλο που οι όροι της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας προς το Ιράν είχαν προσυμφωνηθεί μεταξύ Η.Π.Α. και Μ.Βρετανίας στο “Μνημόνιο Κατανόησης” του

1954 η Βρετανική και η Αιγυπτιακή κυβέρνηση συμφώνησαν στην αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων από το Σουέζ με τη διατήρηση του δικαιώματος να επανέλθουν σε περίπτωση πολέμου, το ενδιαφέρον της Μεγάλης Βρετανίας επικεντρώνονταν τώρα στην προάσπιση των συμφερόντων της στην υπόλοιπη Μέση Ανατολή. Η Μεγάλη Βρετανία είχε με βάση την Αγγλο-Ιρακινή Συμφωνία του 1930 δικαιώματα χρήσης στρατιωτικών βάσεων στο Ιράκ και προωθούσε τη διασύνδεση του μηχανισμού συλλογικής άμυνας με μια αναθεώρησή της η οποία θα διατηρούσε τον βρετανικό έλεγχο των αεροπορικών βάσεων της Habbaniya και της Shaiba. Πολύτιμο σύμμαχο σε αυτή την προσπάθεια βρήκε την Τουρκία η οποία κατέβαλλε διπλωματικές προσπάθειες για την υπογραφή μιας Τουρκο-ιρακινής συμφωνίας ανάλογης της τουρκοπακιστανικής.⁵⁶⁸

Η Τουρκο-ιρακινή συνθήκη που υπογράφηκε το Φεβρουάριο του 1955 έμεινε γνωστή στην ιστορία ως το Σύμφωνο της Βαγδάτης και προέβλεπε α) τη συνεργασία σε θέματα ασφάλειας και άμυνας σε συμφωνία με το άρθρο 51 του Ο.Η.Ε. (άρθρο 1), τη συνεννόηση μεταξύ των μελών για την εξεύρεση μέσων που θα την προωθούσαν (άρθρο 2), τη σύσταση ενός μόνιμου συμβουλίου υπουργών από τη στιγμή που τουλάχιστον τέσσερα κράτη θα αποφάσιζαν να προσχωρήσουν (άρθρο 6), την ισχύ της για πέντε έτη με τη δυνατότητα ανανέωσής της και το δικαίωμα αποχώρησης στο τέλος της περιόδου (άρθρο 7), την αποχή από παρέμβαση στο εσωτερικό των μελών και την επίλυση διαφορών μέσω του Ο.Η.Ε. (άρθρο 3), την αποχή από οποιαδήποτε ανάληψη υποχρεώσεων απέναντι σε άλλα κράτη που να είναι ασύμβατες με τη συνθήκη (άρθρο 4) και τη συνεργασία για την αντιμετώπιση της επιθετικότητας από το εξωτερικό και την προώθηση της επίλυσης του παλαιστινιακού ζητήματος στο πλαίσιο του Ο.Η.Ε..⁵⁶⁹ Η αμερικανική αντίδραση στο Σύμφωνο της Βαγδάτης ήταν γενικώς θετική γιατί εκλήφθηκε ως ένα σημαντικό βήμα προς την πραγματοποίηση της συλλογικής ασφάλειας στο βόρειο διάζωμα. Η συνθήκη εξυπηρετούσε τα αμερικανικά σχέδια γιατί, αφενός, θεσμοθετούσε ενισχυμένους (σε σχέση με τις συμφωνίες του παρελθόντος) μηχανισμούς για την ενδυνάμωσή της (το μόνιμο συμβούλιο υπουργών) και, αφετέρου, ήταν ανοικτή ώστε να μπορεί να συμπεριλάβει και το Πακιστάν και ειδικά το Ιράν ώστε να «κλείσει»

Απρίλη 1954. Βλ. Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σσ. 49, 51.

⁵⁶⁸ Η συμφωνία με βάση το τουρκικό σχέδιο θα στόχευε α) στην εξασφάλιση αποτελεσματικής άμυνας απέναντι στην Ε.Σ.Σ.Δ., β) στη γεωπολιτική της αναβάθμιση της περιοχής στα πλαίσια της αμερικανικής στρατηγικής ώστε περισσότερη οικονομική βοήθεια να εισρεύσει στα ταμεία και γ) στη διατήρηση της Μεγάλης Βρετανίας στη Μέση Ανατολή ως της μοναδικής δυτικής δύναμης με στρατιωτικές δυνάμεις στην περιοχή. Βλ. Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 71.

⁵⁶⁹ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σσ. 88-89.

ολόκληρο το βόρειο διάζωμα για τη Σοβιετική Ένωση. Το Ιράν θεωρούνταν το κομβικό κράτος στην περιοχή καθώς ήταν ένα από τα λίγα που συνόρευε απευθείας με την Ε.Σ.Σ.Δ., ήταν γεωστρατηγικά το καταλληλότερο σημείο για μια αμυντική γραμμή και ήταν ήδη σημαντική πηγή πετρελαίου για τη Δύση.⁵⁷⁰

Το σύμφωνο προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις μεταξύ των περιφερειακών ανταγωνιστών της Τουρκίας και του Ιράκ και τους απομάκρυνε από τις Η.Π.Α.. Η Αίγυπτος του Nasser διείδε στο σύμφωνο την πρόσκληση «από την πίσω πόρτα» των δυτικών δυνάμεων, τον κίνδυνο η δυνητική προσέλευση της Ιορδανίας, του Λιβάνου και της Συρίας στο Σύμφωνο να ενισχύσει υπέρμετρα το Ιράκ και να απομακρύνει τα αραβικά κράτη από την Αίγυπτο αλλά και το ενδεχόμενο ένα δυτικής προέλευσης σύμφωνο να προσκαλέσει σοβιετικά αντίποινα σε περίπτωση αμερικανοσοβιετικής σύγκρουσης. Η πολιτική του Nasser ήταν ο σχηματισμός μιας αυτόνομης αραβικής άμυνας της οποίας θα ηγούντο ο ίδιος και η οποία θα απεξαρτητοποιούσε τον αραβικό κόσμο από τις εντάσεις του διπολικού συστήματος.⁵⁷¹ Τη στόχευση αυτή την επαλήθευε και η αμερικανική κατασκοπεία.⁵⁷² Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και η Σοβιετική αντίδραση. Η υπογραφή του Συμφώνου της Βαγδάτης καταδικάστηκε από τη σοβιετική ηγεσία ως κεκαλλυμένη προσπάθεια της Δύσης να συντηρήσει την αποικιακή της πολιτική στο χώρο της Μέσης Ανατολής.⁵⁷³ Η Σαουδική Αραβία, από την πλευρά της, αντιτάχθηκε στο σύμφωνο κυρίως επειδή δεν επιθυμούσε την ισχυροποίηση του οίκου των Χασεμιτών του Ιράκ οι οποίοι αποτελούσαν εχθρούς από την αρχή της ύπαρξης του Σαουδαραβικού κράτους.⁵⁷⁴ Το Ισραήλ εξέφρασε επίσης την ανησυχία του με το σκεπτικό ότι η αναβάθμιση του τουρκικού ρόλου στον Αραβικό κόσμο θα απομάκρυνε την Τουρκία από το Ισραήλ με το οποίο οι μέχρι τότε σχέσεις ήταν φιλικές. Για τους δυσαρεστημένους το Σύμφωνο της Βαγδάτης αποτελούσε απειλή η οποία τελικά θα εξισσοροπούνταν με την αμυντική συμφωνία της Αιγύπτου με τη Συρία και τη Σαουδική Αραβία τον Οκτώβριο του 1955. Στη συμφωνία περιήλθε και η Υεμένη τον Οκτώβριο του επόμενου έτους.⁵⁷⁵

Αντίθετα, το νέο σύμφωνο ήταν για τη Μεγάλη Βρετανία, το Πακιστάν και το Ιράν μια ευκαιρία ικανοποίησης ιδιοτελών συμφερόντων που δεν συνδέονταν, άμεσα τουλάχιστον, με

⁵⁷⁰ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σ. 113.

⁵⁷¹ Gerges, *The Superpowers and the Middle East*, 1994, σ. 25.

⁵⁷² Ο.π., σ. 25.

⁵⁷³ Vassiliev Alexei, *Russian Policy in the Middle East: from Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading, 1993, σ. 32.

⁵⁷⁴ Yesilbursa Behcet Kemal, *The Baghdad Pact: Anglo-American Defense Policies in the Middle East, 1950-1959*, Routledge, London, 2005, σσ. 92.

⁵⁷⁵ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σ. 34.

τον σοβιετικό κίνδυνο από το βορρά. Για τη Μεγάλη Βρετανία ο σημαντικότερος στόχος ήταν πριν την υπογραφή, και παρέμεινε και μετά από αυτή, η διατήρηση των στρατιωτικών της βάσεων στο ιρακινό έδαφος για την εξυπηρέτηση των γεωστρατηγικών στόχων που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Η λύση βρέθηκε με την ένταξη της Μεγάλης Βρετανίας στο Σύμφωνο τον Απρίλιο του 1955 η οποία της έδωσε μετά από διαπραγματεύσεις τη δυνατότητα να διατηρήσει τα δικαιώματα χρήσης των αεροπορικών βάσεων Habbaniya και Shaiba παρόλο που η διοίκησή τους επιστράφηκε στο Ιράκ.⁵⁷⁶

Ιδιοτελή συμφέροντα επιδίωξε και το Πακιστάν με την προσχώρησή του στο Σύμφωνο. Η προσχώρηση του Πακιστάν οφείλονταν λιγότερο στην αντιμετώπιση της σοβιετικής απειλής από το βορρά και περισσότερο στη διατήρηση της στρατιωτικής ενίσχυσης που θα λάμβανε από τις Η.Π.Α. στο πλαίσιο του συμφώνου. Οι στρατιωτικές δυνατότητες ήταν απαραίτητες για τη περιφερειακή στρατηγική του Πακιστάν η οποία επικεντρώνονταν στον κίνδυνο της Ινδίας και του Αφγανιστάν κι όχι στην ανάσχεση με την Ε.Σ.Σ.Δ. για την οποία το Πακιστάν δεν ήταν διατεθειμένο να διαθέσει πόρους και να συρθεί σε πόλεμο. Έτσι προσχώρησε στο Σύμφωνο τον Σεπτέμβριο του 1955 με επιφυλάξεις⁵⁷⁷, και με τις εγγυήσεις της Μ.Βρετανίας και της Τουρκίας ότι η αμερικανική στήριξη θα συνέχιζε να ρέει.⁵⁷⁸ Τέλος, το Ιράν προσχώρησε στο σύμφωνο εγκαταλείποντας την πολιτική της ουδετερότητας που είχε ακολουθηθεί επί Mossadegh ώστε να εξασφαλίσει οικονομική και στρατιωτική ενίσχυση από τις Η.Π.Α. τόσο για οικονομική ανάπτυξη όσο και εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια.⁵⁷⁹ Από την άποψη του Ιράν, το Σύμφωνο της Βαγδάτης προσέφερε, τουλάχιστον στα χαρτιά, τις οικονομικές και πολιτικές βάσεις για την ανεξαρτησία του κράτους από εξωτερικές και εσωτερικές επιβουλές κι όχι τον αγώνα έναντι της Ε.Σ.Σ.Δ..⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ Το βρετανικό προσωπικό εδάφους θα παρέμενε αν και το κόστος του θα επιβάρυνε τη Μ.Βρετανία, τα βρετανικά αεροσκάφη δεν θα χρησιμοποιούσαν τα αεροδρόμια ως μόνιμες βάσεις αλλά θα μεταστάθμευαν συχνά σε αυτές ενώ οι ιρακινές δυνάμεις θα αναλάμβαναν τη φύλαξη των εγκαταστάσεων. Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σσ. 98-99.

⁵⁷⁷ Η κυβέρνηση του Πακιστάν απαίτησε να καταγραφούν σε επιστολές προς τις κυβερνήσεις των μελών πως η χώρα θα παρείχε στήριξη στα μέλη μόνο στην περίπτωση ευθείας επίθεσης εναντίον τους κι όχι λόγω συμμετοχής τους σε άλλα συμμαχικά σχήματα (όπως το ΝΑΤΟ για την Τουρκία). Επίσης, η πακιστανική κυβέρνηση δήλωνε εκ των προτέρων ότι δεν θα παρέσχε στρατιωτική δύναμη σε κράτος μέλος εφόσον δεν το επέτρεπαν οι συνθήκες υπεράσπισης της επικράτειάς της. Βλ. Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σ. 107.

⁵⁷⁸ Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σ. 107.

⁵⁷⁹ Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η παροχή στρατιωτικής βοήθειας από τις Η.Π.Α. προς το Ιράν είχε από το 1946 συνδεθεί με την εσωτερική πολιτική σταθερότητα την οποία η Σοβιετική Ένωση είχε εκμεταλλευτεί την περίοδο 1945-1946 για να επιβάλλει την απόσχιση του Αζερμπαϊτζάν. Με αυτό το σκεπτικό, το αμερικανικό συμφέρον συνίστατο και στην παροχή “μη επιθετικών” οπλικών συστημάτων προς την Ιρανική κυβέρνηση ώστε η εσωτερική πειθαρχία να επιβάλλεται και προσχήματα να μην προσφέρονται στους Σοβιετικούς. Kuniholm Bruce Robellet, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton University Press, Princeton, 1991, σ. 377.

⁵⁸⁰ Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σ. 120.

Η προσχώρηση νέων μελών προσέδωσε κίνηση σε ένα σχέδιο άμυνας το οποίο παρέμενε στα χαρτιά από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 αλλά η αναμφισβήτητη τροχοπέδη ήταν η δέσμευση του κύριου οικονομικού και στρατιωτικού εγγυητή του, των Η.Π.Α.. Η αναγκαιότητα της ένταξης των Η.Π.Α. στο Σύμφωνο πήγαζε από τη βρετανική αντίληψη της σοβιετικής απειλής. Κατά τους Βρετανούς ένας τρίτος παγκόσμιος πόλεμος θα υποχρέωνε οπωσδήποτε τους σοβιετικούς να εξαπολύσουν μια επίθεση στη Μέση Ανατολή στα πρώτα στάδια των συγκρούσεων ώστε να περιορίσουν την ανάπτυξη δυτικών αεροπορικών δυνάμεων στην περιοχή και να στερήσουν πηγές ενέργειας από το δυτικό στρατόπεδο. Υπολογίζονταν ότι θα πραγματοποιούνταν έτσι δύο επιθέσεις, η μία προς την Τουρκία και η άλλη προς την Περσία ώστε να καταληφθεί το Ιράκ και μετά να συνεχιστεί μια προέλαση προς τα νότια.⁵⁸¹ Το κύμα των σοβιετικών χερσαίων δυνάμεων θα έφτανε μέσα σε 90 ημέρες μέχρι το Ισραήλ.⁵⁸² Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, ο βρετανικός σχεδιασμός στη Μέση Ανατολή για ολόκληρη τη δεκαετία του 1950 βασιζόταν στη δυνατότητα των αμερικανικών δυνάμεων να πλήξουν με πυρηνικά όπλα τις σοβιετικές δυνάμεις οι οποίες θα προήλυναν προς το νότο. Η αμερικανική αεροπορία θα βομβάρδιζε με ευκολία καθώς θεωρούνταν ως δεδομένο ότι η σοβιετική αεροπορία θα ασχολούνταν αποκλειστικά με την πυρηνική ανταλλαγή εναντίον των Η.Π.Α. οπότε τα αμερικανικά βομβαρδιστικά θα δρούσαν υπό καθεστώς εναέριας κυριαρχίας.⁵⁸³ Τα πυρηνικά κτυπήματα εναντίον των σοβιετικών δυνάμεων θα επικεντρώνονταν στο πέρασμα του Zagros, στο βόρειο Ιράν, αν και δεν προβλέπονταν ότι θα σταματούσαν τη σοβιετική προέλαση. Οι απώλειες της σοβιετικής μαχητικής δυνατότητας στο πέρασμα Rwandiz και Penjwin θα περιορίζονταν κατά 15% ενώ στα περάσματα Paitak και Khuggamabad κατά 25%. Ταυτόχρονα, οι επαναλαμβανόμενες αεροπορικές επιθέσεις θα μείωναν τις σοβιετικές αεροπορικές δυνατότητες κατά 60-70% και την αύξηση των σοβιετικών χερσαίων δυνάμεων κατά 50%.⁵⁸⁴ Το πρόβλημα, βέβαια, ήταν ότι οι Βρετανοί δεν είχαν μέχρι τα μέσα του 1956 προχωρήσει σε επαρκή συνεννόηση με τους Αμερικανούς ώστε να γνωρίζουν τη στοχοθεσία και τη διαθεσιμότητα των αμερικανικών πυρηνικών δυνάμεων.⁵⁸⁵ Έτσι οι βρετανοί είχαν υποπέσει σε δύο παρανοήσεις εξαιτίας των οποίων ασκούσαν πιέσεις για ευθείες αμερικανικές δεσμεύσεις: αφενός, θεωρούσαν λανθασμένα ότι σε περίπτωση πυρηνικής ανταλλαγής οι σοβιετικοί θα αναλάμβαναν επιχειρήσεις αντίστοιχες με εκείνες που θα αναλάμβαναν σε συμβατικό πόλεμο μην υπολογίζοντας την παράλυση στα σοβιετικά συστήματα διοίκησης μετά από τα

⁵⁸¹ Cohen Michael, *Strategy and Politics in the Middle East, 1954 – 1960: Defending the Northern Tier*, Routledge, London, 2005, σ. 42.

⁵⁸² Ο.π., σ. 44.

⁵⁸³ Ο.π., σσ. 44-45.

⁵⁸⁴ Ο.π., σ. 46.

⁵⁸⁵ Ο.π., σ. 45.

αμερικανικά μαζικά αντίποινα και, αφετέρου, σχεδίαζαν μια στρατηγική διεξαγωγής κι όχι αποτροπής πυρηνικού πολέμου θεωρώντας εκ των προτέρων αδύναμη την πυρηνική αποτροπή.

Παρόλα αυτά η αμερικανική θέση παρέμεινε σταθερά απομακρυσμένη από το ενδεχόμενο προσχώρησης στο Σύμφωνο για βάσιμους λόγους. *Πρώτον*, γιατί από το 1955 η αμερικανική κυβέρνηση είχε αρχίσει να πιστεύει, ορθώς, ότι το ενδεχόμενο σοβιετικής εισβολής στη Μέση Ανατολή δεν ήταν πιθανό λόγω πυρηνικής αποτροπής και ότι πιθανότερη θα ήταν η οικονομική και πολιτική σοβιετική διείσδυση.⁵⁸⁶ *Δεύτερο*, η κυβέρνηση Eisenhower επιθυμούσε να αποφύγει την αποξένωσή της από την ηγετική μορφή του Αραβικού κόσμου, τον Nasser. *Τρίτο*, η αμερικανική κυβέρνηση δεν ήθελε να συμμετάσχει σε ένα σχήμα το οποίο έστω και έμμεσα θα την τοποθετούσε στην ίδια θέση με εκείνη των ευρωπαϊκών αποικιακών δυνάμεων. *Τέταρτο*, και εξίσου σημαντικό με τα προηγούμενα, ενδεχόμενη προσχώρηση των Η.Π.Α. στο Σύμφωνο της Βαγδάτης θα έπρεπε να αντισταθμιστεί από μια εγγύηση ασφάλειας προς το Ισραήλ το οποίο διέβλεπε έναν αραβικό αμυντικό άξονα ως άκρως απειλητικό.⁵⁸⁷

Για την εξάλειψη αυτής της απειλής του Αραβικού αμυντικού άξονα οι Η.Π.Α. επικέντρωσαν τις διπλωματικές προσπάθειές τους στην επίλυση του παλαιστινιακού ζητήματος μέσα από το Σχέδιο Άλφα (Alpha Project) του 1954 το οποίο βασίζονταν κυρίως στη συνεργασία με την Αίγυπτο του Nasser. Το σχέδιο απέτυχε, κυρίως επειδή κατά το στάδιο της προώθησής του οι αμερικανοαιγυπτιακές σχέσεις πέρασαν σε φάση βαθιάς ύφεσης λόγω της συμφωνίας για την προμήθεια αμυντικού υλικού της Αιγύπτου από την Τσεχοσλοβακία, στις 27 Σεπτεμβρίου 1955, και την οργίλη αντίδραση της αμερικανικής κυβέρνησης.⁵⁸⁸ Αν και η απόφαση του Nasser να στραφεί προς τη Σοβιετική Ένωση κατέλαβε εξ' απήνης την Προεδρία Eisenhower, τα αντικειμενικά δεδομένα καταδεικνύουν ότι η απόφαση του Άραβα ηγέτη ήταν ορθολογική. Η αμφισβήτηση του ηγετικού ρόλου του Nasser μέσω του Συμφώνου της

⁵⁸⁶ Στις 30 Μαρτίου του 1955 το Joint Chiefs' Joint Strategic Plans Committee επικύρωσε σχέδιο στο οποίο διατύπωνε την άποψη ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. δεν θα ξεκινούσε ένα πόλεμο εξαιτίας της πυρηνικής αποτροπής. Στην απίθανη περίπτωση που κάτι τέτοιο θα συνέβαινε, τότε ο πόλεμος θα διεξάγονταν σε δύο φάσεις. Στην πρώτη θα πραγματοποιούνταν μια πυρηνική ανταλλαγή με την ταυτόχρονη χρήση χερσαίων, ναυτικών και αεροπορικών μέσων ώστε να εξασφαλιστεί το στρατηγικό πλεονέκτημα. Στη δεύτερη θα ακολουθούσαν μιας απροσδιόριστης διάρκειας επιχειρήσεις για τη νίκη. Οι σύμμαχοι θα έπρεπε να διατηρήσουν τη Μεγάλη Βρετανία, την Ισπανία, την Ιταλία, τη Γιουγκοσλαβία, την Τουρκία και τη Μέση Ανατολή μέχρι τη γραμμή Suez – Aden – Cairo. Βλ. Cohen Michael, *Strategy and Politics in the Middle East, 1954 – 1960: Defending the Northern Tier*, Routledge, London, 2005, σσ. 22, 41.

⁵⁸⁷ Αυτή ήταν και η διαχρονική οπτική του State Department αναφορικά με τη συμμετοχή του σε οποιοδήποτε αραβικό μηχανισμό συλλογικής ασφάλειας στην περιοχή. Βλ. Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σσ. 158-159.

⁵⁸⁸ Στις 27 Σεπτεμβρίου 1955 υπογράφηκε μια Συμφωνία περί Στρατιωτικής και Τεχνικής Συνεργασίας μεταξύ της Αιγύπτου και της Τσεχοσλοβακίας. Η συμφωνία αφορούσε σε βαρέα όπλα και το κόστος της ανέρχονταν σε \$225-250 εκατ. δολάρια που θα αποπληρώνονταν σε ποσότητες βάμβακος εξαγόμενες προς την Ε.Σ.Σ.Δ.. Βλ. Vassiliev Alexei, *Russian Policy in the Middle East: from Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading, 1993, σ. 34.

Βαγδάτης, η άρνηση της αμερικανικής κυβέρνησης να πουλήσει όπλα στην Αίγυπτο παρά μόνον εφόσον η Αίγυπτος «κλειδώνονταν» στο δυτικό στρατόπεδο με ένα Σύμφωνο Αμοιβαίας Ασφάλειας όπως και η όξυνση της ισραηλिनoαιγυπτιακής αντιπαλότητας κατέστησαν την προσέγγιση με τις Η.Π.Α. μια αδιέξοδη πολιτική επιλογή για τον Αιγύπτιο πρόεδρο ο οποίος είχε ευρύτερες φιλοδοξίες από το να ηγείται απλώς της χώρας του.⁵⁸⁹

Η πρωτοφανής, για τα δεδομένα της περιόδου, στροφή του Nasser προς τη Σοβιετική Ένωση είχε δύο βαρύτατης σημασίας αποτελέσματα:

Πρώτον. Η αμερικανική πολιτική μεταστράφηκε άρδην από μία η οποία επιδίωκε να προσελκύσει το Nasser σε έναν αραβο-ισραηλινό συμβιβασμό σε μία η οποία επικεντρώνονταν στην άσκηση πίεσης στην αιγυπτιακή κυβέρνηση με στρατιωτικά και οικονομικά πειθαναγκαστικά μέτρα.⁵⁹⁰ Στο πλαίσιο της νέας πολιτικής η κυβέρνηση Eisenhower επιτάχυνε την οικονομική και στρατιωτική στήριξη προς τα κράτη του Συμφώνου της Βαγδάτης, αναβάθμισε τη συμμετοχή αμερικανών αξιωματικών στα όργανά του και επέκτεινε τις προσπάθειες αύξησης της επιρροής στα κράτη της περιφέρειας και της σφαίρας επιρροής της Αιγύπτου, δηλαδή της Αιθιοπίας, της Υεμένης, του Λιβάνου, της Ιορδανίας. Ταυτόχρονα οργάνωσε ένα αντικαθεστωτικό πραξικόπημα στην «υπό κομμουνιστικό κίνδυνο» Συρία το οποίο όμως έγινε αντιληπτό και εγκαταλείφτηκε λόγω της κρίσης του Σουέζ.⁵⁹¹ Ταυτόχρονα πάρθηκε η απόφαση οι Η.Π.Α. να μην στηρίξουν στρατιωτικά το Ισραήλ αλλά να επιτρέψουν την προμήθεια του με όπλα άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, ουσιαστικά ανατρέποντας την

⁵⁸⁹ Gerges, *The Superpowers and the Middle East*, 1994, σσ. 31-32. Οι Schoenberger και Reich υποστηρίζουν ότι η αμερικανική κυβέρνηση στην πραγματικότητα επιθυμούσε την πώληση οπλικών συστημάτων και ότι μια σχετική συμφωνία επί της αρχής είχε υπογραφεί από τον Ιούνιο του 1955. Ο κύριος λόγος για τον οποίο η Αίγυπτος δεν προμηθεύτηκε τελικά αμερικανικά όπλα ήταν το ότι η αμερικανική ηγεσία επιθυμούσε πληρωμή σε σκληρό νόμισμα, έθετε περιορισμούς στην ποιότητα των οπλικών συστημάτων που εξάγονταν, μια πάγια επιλογή του Πενταγώνου, και συναρτούσε την πώληση με την αποδοχή μιας αμερικανικής αποστολής στρατιωτικής βοήθειας την οποία ο Nasser θεωρούσε ως παραβίαση εθνικής κυριαρχίας. Βλ.. Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 11. Κατά τον Vassiliev, παραταύτα, η πώληση όπλων δεν δύνατο να πραγματοποιηθεί έτσι κι αλλιώς λόγω των αμερικανικών ανησυχιών για τη διαφοροποίηση της ισορροπίας ισχύος έναντι του Ισραήλ. Βλ. Vassiliev Alexei, *Russian Policy in the Middle East: from Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading, 1993, σ. 33.

⁵⁹⁰ Στις 28 Μαρτίου 1956 η κυβέρνηση Eisenhower αποφάσισε να σταματήσει, μαζί με τη Μ.Βρετανία, την εξαγωγή οποιουδήποτε αμυντικού υλικού προς τον Nasser, να καθυστερήσει τις διαπραγματεύσεις για τη χρηματοδότηση του φράγματος του Aswan όπως και να καθυστερήσει τις αποστολές σίτου και πετρελαίου. Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σ. 156. Τα μέτρα αυτά είχαν ως σκοπό να μεταστρέψουν μέσω εξωτερικής πίεσης την πολιτική του Nasser αν και την ίδια περίοδο συζητήθηκαν και περισσότερο "επιθετικές" μέθοδοι αντιμετώπισής του. Αυτές περιελάμβαναν τη χρήση του εμπορίου βάμβακος για την οικονομική ασφυξία του Νασσερικού καθεστώτος, την προσπάθεια φίμωσης των ραδιοφωνικών εκπομπών του Καΐρου και την αντικατάσταση του καθεστώτος της Συρίας ώστε η Αίγυπτος να στερηθεί τους Άραβες συνομιλητές της. Βλ. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σ. 43.

⁵⁹¹ Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 49-50.

ισορροπία ισχύος στην περιοχή.⁵⁹² Το σχέδιο άσκησης πίεσης στον Nasser αποκαλούνταν τώρα Ωμέγα (Omega) κι ενώ στόχευε στην επιβολή κόστους στο Nasser εντούτοις δεν λάμβανε καταληκτικές αποφάσεις για μια σειρά αμερικανικών επενδύσεων στην Αίγυπτο, με κορυφαίας σημασίας εκείνη της κατασκευής του φράγματος Aswan. Ο σκοπός ήταν να αποφευχθεί μια ανοικτή ρήξη με τον Nasser που θα τον καθιστούσε σοβιετικό δορυφόρο και να διατηρηθούν γέφυρες επικοινωνίας για την επάνοδο στις αρμονικές σχέσεις με τη δύση.⁵⁹³ Η κρίση με την Αίγυπτο έθετε παράλληλα στο περιθώριο τις εξελίξεις του Συμφώνου της Βαγδάτης εφόσον οι διεθνείς συνθήκες διαγράφονταν ακόμα πιο ευμετάβλητες και η αμερικανική απόφαση για μια ανοικτή παρέμβαση στην περιοχή ενείχε το ρίσκο ενοχοποίησης της θέσης της.

Δεύτερο. Η ύφεση στις αμερικανοαιγυπτιακές σχέσεις αποτέλεσε την αφετηρία μιας μακροχρόνιας προσπάθειας της Σοβιετικής Ένωσης για παρείσφρυση στις μεσανατολικές υποθέσεις. Μέχρι τότε η Σοβιετική Ένωση ήταν ουσιαστικά απύσχα από το μεσανατολικό χώρο κυρίως επειδή θεωρούνταν πως το γεωπολιτικό του βάρος εξουδετερώνονταν από το ρίσκο μιας σύγκρουσης με τα αμερικανικά συμφέροντα που θα μπορούσαν να οδηγήσουν και σε ανοικτή πολεμική σύγκρουση. Όμως η μετάβαση από τον Stalin στην ηγεσία του Malenkov (Μάρτιος – Σεπτέμβριος 1953) και η σε σύντομο χρόνο διαδοχή του από τον Khrushchev (1953-1964) μετέβαλε τα μέσα με τα οποία η Σοβιετική Ένωση θα βελτίωνε την αμυντική της θέση. Από το 1953 και μετά η εξωτερική πολιτική της Ε.Σ.Σ.Δ. στον Τρίτο Κόσμο γενικά και στη Μέση Ανατολή ειδικότερα κινούνταν και πάλι υπό την υπόθεση εργασίας ότι οποιαδήποτε προσπάθεια αύξησης ή διατήρησης της σοβιετικής επιρροής θα έπρεπε να χαλιναγωγούνταν προκειμένου να αποφευχθεί μια πυρηνική ανταλλαγή. Τα αδιέξοδα μιας πυρηνικοποίησης της σύγκρουσης είχαν ως αποτέλεσμα της διαμόρφωση ενός αμυντικού – ανασχετικού στρατιωτικού δόγματος στην περιοχή το οποίο δεν συμβάδιζε με την αμερικανική οπτική περί της σοβιετικής παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής στρατηγικής. Η εξωτερική πολιτική των Khrushchev και αργότερα του Brezhnev χαρακτηρίστηκε από την οριστική εγκατάλειψη της μανιχαϊκής αντιμετώπισης του κόσμου ως μάχης μεταξύ του καπιταλισμού και του κομμουνισμού και την υιοθέτηση ενός δόγματος το οποίο μπορεί περιγραφικά να αποδοθεί ως «εκείνος που δεν είναι εναντίον μας είναι μαζί μας». Στο πλαίσιο αυτής της λογικής ο Khrushchev προχώρησε σε μια ριζική αναδιάταξη των εξωτερικών σχέσεων της Ε.Σ.Σ.Δ. προς τον Τρίτο Κόσμο συμπίεζοντας τις δογματικές απαιτήσεις και προτάσσοντας τη σοβιετική

⁵⁹² Αφορούσαν τις εισαγωγές όπλων από τη Γαλλία και τον Καναδά. Βλ. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σ. 45.

⁵⁹³ Rubin Barry, "America and the Egyptian Revolution, 1950 - 1957", *Political Science Quarterly*, Vol. 97, No. 1, Spring 1982, σ. 88.

οικονομική, πολιτική και έμμεση στρατιωτική στήριξη στον αντι-ιμπεριαλιστικό, δηλαδή αντιδυτικό, αγώνα.⁵⁹⁴

Αποτέλεσμα της σοβιετικής μεταστροφής ήταν η ανάπτυξη φιλικών και πελατειακών σχέσεων με την Ινδία του Νεχρού, με την Ινδονησία του Sukarno αλλά κυρίως με την Αίγυπτο και τη Συρία. Η προσέγγιση είχε περισσότερο πραγματιστικό παρά ιδεολογικό υπόβαθρο καθώς η βαθύτατη αποστροφή που προκαλούσε ο κομμουνισμός στους ηγέτες των κρατών τις Μέσης Ανατολής, οι οποίοι διέβλεπαν σφετεριστές της εξουσίας τους από την εξάπλωσή του, αποτελούσε μια κρίσιμη ανασταλτική δύναμη. Τους εν λόγω φόβους μετρίαζε μόνο η γενική αδυναμία των κομμουνιστικών κομμάτων στην εσωτερική πολιτική των κρατών γεγονός που τα καθιστούσε ευάλλωτα σε κυβερνητικές παρεμβάσεις και διώξεις. Τέτοιου είδους διώξεις πραγματοποιήθηκαν τόσο στην Αίγυπτο από τον Νάσερ όσο και στο Ιράκ όταν τα ηνία της εξουσίας ανέλαβε πραξικοπηματικά το κόμμα Ba'ath. Η σοβιετική ηγεσία κατά την περίοδο του Khrushchev επέδειξε τη γενική προδιάθεση να θέσει στο περιθώριο τη βόρεια ζώνη της Μέσης Ανατολής και να εντείνει τις προσπάθειές της στη κεντρική και νότια ζώνη, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στην Αίγυπτο, τη Συρία και λιγότερο στο Ιράκ.⁵⁹⁵ Κατά βάση, επιδόθηκε στην εκμετάλλευση είτε των προβληματικών σχέσεων των εν λόγω χωρών με τις δυτικές δυνάμεις είτε της έντονης εσωτερικής τους αστάθειας.

Την ανάπτυξη της σοβιετικής στρατηγικής της προσέγγισης καταδείκνυαν κυρίως οι ακμάζουσες σχέσεις της Ε.Σ.Σ.Δ. με τον Nasser. Η Ε.Σ.Σ.Δ. αποτέλεσε τον μεγαλύτερο εισαγωγέα αιγυπτιακού βάμβακος και αναδείχθηκε στον κυριότερο εμπορικό εταίρο για μερικά χρόνια μετά το 1957.⁵⁹⁶ Ειδικά μετά την κρίση του Σουέζ το 1956 οι επαφές μεταξύ Ε.Σ.Σ.Δ. και Αιγύπτου εντάθηκαν και τον Ιανουάριο του 1958 υπογράφηκε συμφωνία παροχής πιστώσεων ύψους 700 εκατ. ρουβλίων.⁵⁹⁷ Οι συμφωνίες για την οικονομική και τεχνική στήριξη του αιγυπτιακού κράτους αφορούσαν σε παραπάνω από 120 έργα ανάμεσα στα οποία φαρμακευτικές βιομηχανίες, ναυπηγεία και διυλιστήρια. Το σημαντικότερο, μακρόπνοο και εξαιρετικής συμβολικής σημασίας έργο ήταν το υδροηλεκτρικό φράγμα του Aswan το οποίο

⁵⁹⁴ Ας σημειωθεί ότι στην Έκθεση για την Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης η οποία παρουσιάστηκε στο 20^ο συμβούλιο του Κόμματος έγιναν οι πρώτες σαφείς αναφορές στον Τρίτο Κόσμο. Στη συνάντηση του κόμματος αναγνωρίστηκε η νέα διεθνής πραγματικότητα κατά την οποία η δημιουργία μιας ζώνης ειρήνης ήταν εφικτή εξαιτίας πολυάριθμων κρατών της Ευρώπης και της Κεντρικής Ασίας που δεν επιθυμούσαν την ένταξή τους σε στρατιωτικά μπλοκ. Βλ. Vassiliev Alexei, *Russian Policy in the Middle East: from Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading, 1993, σσ. 25-26. Βλ. επίσης Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 10.

⁵⁹⁵ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σ. 32.

⁵⁹⁶ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σ. 53.

⁵⁹⁷ Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 12.

και ολοκληρώθηκε το 1971.⁵⁹⁸ Η οικονομική και τεχνολογική συνεργασία συνεχίστηκε, παρά κάποια πρόσκαιρα προβλήματα των διμερών σχέσεων, καθ' όλη τη διάρκεια της ηγεσίας Khrushchev και για ένα διάστημα και μετά από αυτή.

Το γεγονός ότι στο μεσανατολικό χώρο εμπλέκονταν τώρα και οι δύο υπερδυνάμεις, είχε ως αποτέλεσμα την εγρήγορση του δυτικού στρατοπέδου και την καταστροφικά σπασμωδική απόπειρα εξουδετέρωσης του Nasser με την ταυτόχρονη εισβολή Βρετανών, Γάλλων και Ισραήλ στη Διώρυγα του Σουέζ μετά την εθνικοποίησή της το 1956. Η κρίση του Σουέζ και η πρώτη δυναμική αντίδραση των Η.Π.Α. απέναντι στους ίδιους τους συμμάχους τους σηματοδότησε την παρακμή των ευρωπαϊκών πρώην αποικιακών δυνάμεων και την αναρρίχηση των Η.Π.Α. στη διεθνή πολιτική του μεσανατολικού χώρου στο επίπεδο στο οποίο την κατέτασσε η αντικειμενική της ισχύς. Η αποτυχία Βρετανών, Γάλλων και Ισραηλινών να δημιουργήσουν τετελεσμένο στην περιοχή δημιούργησε ένα κενό ισχύος το οποίο, στα μάτια των αμερικανών αξιωματούχων, έπρεπε να καλυφθεί από τις Η.Π.Α. ειδάλλως θα καλύπτονταν από τον χείμαρρο του κομμουνισμού. Το γεγονός αυτό ενισχύονταν περαιτέρω από την ενεργοποίηση της σοβιετικής διπλωματίας η οποία τώρα ζητούσε εμμέσως συνδιαχείριση του μεσανατολικού υποσυστήματος. Με τη διακοίνωση της 11^{ης} Φεβρουαρίου 1957 η σοβιετική ηγεσία διατύπωσε προτάσεις της για ένα *modus vivendi* στη Μέση Ανατολή το οποίο θα την καθιστούσε ουδέτερη περιοχή. Πρότεινε α) τη διατήρηση της ειρήνης με την επίλυση των συγκρούσεων αποκλειστικά με ειρηνικά μέσα, μέσω διαπραγματεύσεων β) τη μη επέμβαση στα εσωτερικά των χωρών της Μέσης Ανατολής και το σεβασμό της κυριαρχίας και της ανεξαρτησίας, γ) την αποκύρξη οποιωνδήποτε προσπαθειών ένταξης των χωρών σε στρατιωτικά μπλοκ με την συνεργασία των μεγάλων δυνάμεων, δ) την απόσυρση των ξένων βάσεων και των ξένων στρατιωτών από τα εδάφη των κρατών της Μέσης Ανατολής και ε) τη διακοπή παροχής εξοπλισμών στην περιοχή.⁵⁹⁹

Αν και η προσχώρηση στο Σύμφωνο της Βαγδάτης θα μπορούσε να λύσει το πρόβλημα του χειρισμού των μεσανατολικών εξελίξεων από πλευράς Η.Π.Α. εντούτοις το κόστος της θα ήταν αρκετά υψηλό. Το State Department συνέχισε να πιστεύει ότι η προσχώρηση θα απομάκρυνε τις Η.Π.Α. από την Αίγυπτο (η οποία λόγω της κρίσης πλησίασε περαιτέρω την Ε.Σ.Σ.Δ.), θα ενίσχυε την εμπλοκή των σοβιετικών οι οποίοι εξ αρχής αντιτίθονταν στο Σύμφωνο, θα ενίσχυε τις απαιτήσεις των Ισραηλινών και των συντηρητικών μεσανατολικών κρατών για αντισταθμιστικές εγγυήσεις ασφάλειας και οικονομική βοήθεια και, το

⁵⁹⁸ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σ. 53.

⁵⁹⁹ Ο.π., σσ. 44-45.

σημαντικότερο, θα εισήγαγε τη χώρα σε έναν οργανισμό ο οποίος ήταν σχεδιασμένος να αμυνθεί στρατιωτικά απέναντι σε μια δύναμη η οποία δεν χρησιμοποιούσε στρατιωτικά αλλά κυρίως οικονομικά και ψυχολογικά μέσα για να επεκτείνει την επιρροή της.⁶⁰⁰ Από την άλλη, δεδομένου ότι η κρίση του Σουέζ είχε αυξήσει το αμερικανικό, αλλά και το σοβιετικό, γόητρο και καταβάραθρε το Βρετανικό ο διαχειριστικός ή και σταθεροποιητικός ρόλος της Μεγάλης Βρετανίας ήταν προφανές ότι δεν μπορούσε να συνεχιστεί με την ίδια αποτελεσματικότητα. Εμμέσως αυτό σήμαινε ότι οι Η.Π.Α. θα έπρεπε να εμπλακούν ενεργότερα στην περιοχή.

Μέχρι τα τέλη του 1956 η κυβέρνηση Eisenhower είχε καταλήξει, επομένως, στο ότι το Σύμφωνο της Βαγδάτης μείωνε την ευελιξία απέναντι στις απαιτήσεις του μεσανατολικού χώρου και εισηγούνταν τώρα μια νέα πολιτική η οποία θα έδινε τη διαχείριση της Μέσης Ανατολής απευθείας στις Η.Π.Α.. Το Δόγμα Eisenhower το οποίο υιοθετήθηκε προέβλεπε α) τη συνεργασία και τη βοήθεια προς οποιοδήποτε κράτος της Μέσης Ανατολής που επιθυμούσε να διατηρήσει την ανεξαρτησία του, β) τη στρατιωτική συνεργασία και βοήθεια σε όσα κράτη το είχαν ανάγκη, γ) τη χρήση της αμερικανικής στρατιωτικής ισχύος για την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας και της πολιτικής αυτονομίας των ενδιαφερόμενων κρατών απέναντι στις άμεσες ή έμμεσες προσπάθειες επιβολής κομμουνιστικών δυνάμεων και δ) τη διάθεση οικονομικών πόρων μέσω του Mutual Security Act του 1954 χωρίς περιορισμούς στον τρόπο δαπάνησής τους.⁶⁰¹

Το νέο δόγμα σηματοδοτούσε την ουσιαστική είσοδο των Η.Π.Α. στο μεσανατολικό χώρο και σε γενικές γραμμές ακολουθούσε τη φιλοσοφία του New Look. Με τη μονομερή διακήρυξη οι Η.Π.Α. δεσμεύονταν να υπερασπίσουν τα κράτη της Μέσης Ανατολής από την εξάπλωση του κομμουνισμού ακόμα και με ένοπλα μέσα, με άλλα λόγια υιοθετούσαν την κεντρική ιδέα του NSC-68 στη Μέση Ανατολή. Εμμέσως, η δυνητική χρήση στρατιωτικών δυνάμεων έφερνε την αμερικανική μεσανατολική πολιτική εγγύτερα στο γενικό δόγμα των μαζικών πυρηνικών αντιποίνων αφού η χρήση στρατιωτικής ισχύος περιλαμβάνονταν τώρα στις διαθέσιμες επιλογές. Ωστόσο, η υιοθέτηση του δόγματος Eisenhower περιείχε έμφυτες αδυναμίες οι οποίες αν και δεν μετέβαλλαν το τελικό της αποτέλεσμα αναβάθμισαν το ρίσκο της εφαρμογής του.

Πρώτον, δεδομένης της όξυνσης του αραβικού εθνικισμού η αποδοχή του δόγματος Eisenhower από τα κράτη της Μέσης Ανατολής, που αποτελούσε προϋποτιθέμενη συνθήκη της

⁶⁰⁰ Yesilbursa, *The Baghdad Pact*, 2005, σ. 178.

⁶⁰¹ Ο.π., σ. 185.

λειτουργίας του, στερούνταν εσωτερικής νομιμοποίησης και οδηγούσε σε εσωτερική πόλωση και καθεστωτική αστάθεια. Χαρακτηριστικά, η αποδοχή του δόγματος από τον Βασιλιά Hussein της Ιορδανίας πραγματοποιήθηκε μέσα από τις συμπληγάδες της πολιτικής διαμάχης με το εθνικιστικών-σοσιαλιστικών καταβολών κοινοβούλιο το οποίο στήριζε την απομάκρυνση από την αμερικανική πολιτική και την προσέγγιση με την Ε.Σ.Σ.Δ. αλλά στο οποίο η πλειοψηφούσα δύναμη δεν ήταν οι κομμουνιστές αλλά οι οπαδοί του εθνικιστικού Ba'ath. Αποτέλεσμα της σύγκρουσης ήταν η χώρα να βρεθεί στο χείλος του εμφυλίου πολέμου. Ο Hussein ζήτησε την αμερικανική στήριξη και ο Eisenhower διέταξε τον 6^ο Στόλο να κατευθυνθεί στα ανατολικά της Μεσογείου για προβολή ναυτικής ισχύος παρέχοντας παράλληλα πολιτική υποστήριξη στο μονάρχη.⁶⁰² Λίγες εβδομάδες αργότερα ακολούθησε και οικονομική υποστήριξη η οποία έβαλε τις Η.Π.Α. στη θέση της Μ. Βρετανίας ως προασπιστή της Ιορδανικής μοναρχίας. Η δυτική υποστήριξη έφερε αποτελέσματα. Ο Ιορδανός μονάρχης κατάφερε μέσα σε λίγες μέρες να συντρίψει τις αντικαθεστωτικές δυνάμεις και το φιλοδυτικό καθεστώς να παραμείνει στην εξουσία. Η Ιορδανική κρίση κατέστησε εμφανή την εσωτερική αντίθεση της αμερικανικής πολιτικής. Ενώ η Αμερικανική πολιτική υποστήριζε από τη μία τα «δημοκρατικά» καθεστώτα στη Μέση Ανατολή κατέληγε τελικά να υποστηρίζει τα πλέον συντηρητικά-απολυταρχικά γιατί διαφορετικά θα έχανε σταθερούς αμερικανικούς συμμάχους.

Δεύτερο, το δόγμα Eisenhower δεν αφορούσε γενικά στην προάσπιση της κυριαρχίας των υπό προστασία κρατών από εξωτερικούς κινδύνους αλλά εξειδίκευε τις προϋποθέσεις επέμβασης στις περιπτώσεις κομμουνιστών εισβολέων. Για να ενεργοποιηθεί έπρεπε είτε να υπάρξει απροκάλυπτη επίθεση από «αυτοαποκαλούμενο» κομμουνιστικό κράτος είτε το επιτιθέμενο κράτος να «θεωρηθεί», βολικά, ως υποκινούμενο από τη Σοβιετική Ένωση ή από το διεθνιστικό κομμουνιστικό κίνημα. Αυτό κατέληξε να είναι περισσότερο ζήτημα υποκειμενικής παρά αντικειμενικής διάκρισης. Καταρχήν, το κοινό χαρακτηριστικό όλων των κρίσεων που οι Η.Π.Α. αντιμετώπισαν κατά τη διάρκεια εφαρμογής του δόγματος ήταν ότι αντικατόπτριζαν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, την πανίσχυρη επίδραση του αραβικού εθνικισμού ο οποίος προσωποποιούνταν στον Nasser. Η απόδειξη ότι ο αραβικός εθνικισμός συνδέονταν και με τον κομμουνισμό βασιζόταν έτσι στην άποψη ότι εφόσον ο Nasser ήταν αποδέκτης σοβιετικών όπλων και δεν αποδέχονταν τις αμερικανικές επιταγές δεν ήταν απλώς φίλος της Ε.Σ.Σ.Δ. αλλά και όργανό της στη Μέση Ανατολή κι επομένως η επίδραση της νασσερικής ιδεολογίας είχε στενή σχέση με τα σοβιετικά συμφέροντα.⁶⁰³ Με αυτό το σκεπτικό

⁶⁰² Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 132-135.

⁶⁰³ Lenczowski George, *American Presidents and the Middle East*, Duke University Press, Durham (N.C.), 1990, σ. 53.

το δόγμα Eisenhower δεν ικανοποιούσε, από τη σύλληψή του, τις αμυντικές ανάγκες των Αραβικών κρατών, καθότι τα τελευταία θεωρούσαν, ορθώς, ότι το Ισραήλ ήταν η μεγαλύτερη απειλή της ασφάλειάς τους, αλλά ούτε και το ίδιο το Ισραήλ το οποίο θεωρούσε τους Άραβες, και σε καμία περίπτωση της Σοβιετική Ένωση, ως πιθανούς εισβολείς.⁶⁰⁴ Οι μόνοι οι οποίοι ικανοποιούνταν από το νέο δόγμα ήταν και εκείνοι που απειλούνταν άμεσα από την Ε.Σ.Σ.Δ., δηλαδή η Τουρκία, το Ιράν και το Πακιστάν, με άλλα λόγια η μειοψηφία της Μέσης Ανατολής η οποία αποτελούσε και τη σπονδυλική στήλη του Συμφώνου της Βαγδάτης. Από αυτή την άποψη το δόγμα Eisenhower δεν διεύρυνε γεωγραφικά την αμερικανική επιρροή.

Το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση όντως θα χρησιμοποιούσε οποιαδήποτε «αντι-ιμπεριαλιστική» (πρακτικά, αντιαμερικανική και αντιβρετανική) έκφραση του αραβικού εθνικισμού ως ευκαιρία για αύξηση επιρροής ήταν ορθό και αυταπόδεικτο με τα δεδομένα του Ψυχρού Πολέμου αλλά η αμερικανική ηγεσία απέτυχε να διακρίνει το ενδεχόμενο ένα εθνικιστικό-αριστερό καθεστώς να επιδιώξει την αποκόμιση στρατιωτικών και οικονομικών κερδών από την Ε.Σ.Σ.Δ. αλλά όχι τη σύγκλιση με τους πολιτικούς στόχους της. Έτσι, στην περίπτωση της Συρίας, όπου το αριστερό National Grouping κέρδισε τις εκλογές του Απριλίου 1957, η αμερικανική κυβέρνηση απέτυχε να διακρίνει τον αντισοβιετικό και φιλονασσερικό προσανατολισμό της μεγαλύτερης συριακής πολιτικής δύναμης, του Ba'ath, αλλά επικεντρώθηκε στον κομμουνιστικό κίνδυνο και οργάνωσε ένα αντικαθεστωτικό πραξικόπημα το οποίο απέτυχε παταγωδώς.⁶⁰⁵ Αμέσως μετά, πάσχισε να χειραγωγήσει τις διεθνείς συνθήκες ώστε να δημιουργηθεί έναυσμα για μια συριακή επιθετική ενέργεια εναντίον φιλοδυτικών κρατών ώστε αυτά να αντεπιτεθούν (ή να επιτεθούν προληπτικά) και να καταστρέψουν το καθεστώς.⁶⁰⁶ Έτσι, ο «πυροδοτικός μηχανισμός» του δόγματος Eisenhower μεταβάλλονταν γιατί ενώ το δόγμα αφορούσε στην προστασία των κρατών ώστε να μην καταστούν κομμουνιστικά, στην περίπτωση της Συρίας το δόγμα πρόκρινε την ένοπλη επέμβαση σε ένα κράτος *αφότου* αυτό, κατά την αμερικανική οπτική, είχε γίνει κομμουνιστικό.⁶⁰⁷ Αυτό σήμαινε ότι κατά ένα περίεργο τρόπο το καθαρά αμυντικό - ανασχετικό δόγμα Eisenhower εξελίσσονταν τοπικά, και λόγω ιδεολογικών επιρροών, σε αναθεωρητικό με δυνατότητα προληπτικής επέμβασης.

⁶⁰⁴ Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 98-101.

⁶⁰⁵ Ο.π., σσ. 154-159.

⁶⁰⁶ Το έναυσμα θα παρέχονταν μέσα από μια αίτηση δέσμευσης από τη Συρία που η δεύτερη δεν θα μπορούσε να δεχτεί και από εμπρηστικές δηλώσεις που θα μεγέθυναν την απειλή των υπό κομμουνιστική επιρροή κρατών. Βλ. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 160, 161, 165, 166.

⁶⁰⁷ Σε αυτό το ζήτημα ούτε η αμερικανική κυβέρνηση είχε κατασταλαγμένη άποψη. Στις 25 Αυγούστου ο Dulles ανέφερε στο Κογκρέσο ότι “δεν ήμασταν βέβαιοι ότι η Συρία ήταν υπό τον έλεγχο του διεθνούς κομμουνισμού... Παρόλα αυτά θα γινόμασταν βέβαιοι αν ήταν πολιτικώς απαραίτητο”. Βλ. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σ. 161.

Η προσέγγιση του Συριακού ζητήματος μέσα από την πρόκληση μιας τοπικής σύγκρουσης ενείχε εξαιρετικά υψηλό ρίσκο αλλά θεωρήθηκε θεμιτή γιατί ήταν διάχυτη στην αμερικανική κυβέρνηση, και κυρίως στον υπουργό εξωτερικών Dulles, η ιδέα ότι οι εξελίξεις στη Συρία ήταν μέρος ενός μεγάλου σοβιετικού σχεδίου καθυπόταξης της Μέσης Ανατολής.⁶⁰⁸ Για να αντασφαλιστεί το ρίσκο κλιμάκωσης ο Eisenhower έδωσε εντολές ώστε η Αεροπορική Στρατηγική Διοίκηση να βρίσκεται σε ετοιμότητα, αμερικανικά αεροσκάφη να μετασταθμεύσουν στα Άδανα της Τουρκίας και ο 6^{ος} Στόλος να πλησιάσει τις ανατολικές ακτές της Μεσογείου. Η πόλωση που προκλήθηκε, σε συνδυασμό με την αμερικανική κινητικότητα, είχαν ως αποτέλεσμα η Τουρκία να θεωρήσει σκόπιμη, και από την πλευρά της, μια προληπτική επίθεση στη Συρία και να συγκεντρώσει στρατεύματα στα σύνορα. Προσκάλεσε έτσι τις σοβιετικές απειλές και προκάλεσε την ευθεία στήριξη της Αιγύπτου στη Συρία, με 1.500 στρατιώτες που αποβιβάστηκαν στο συριακό λιμάνι της Λατακίας.⁶⁰⁹

Η γενίκευση της αντιπαράθεσης έφερε τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επιθυμούσε η αμερικανική κυβέρνηση. Αντί να σχηματισθεί ένας μεγάλος συνασπισμός συντηρητικών αραβικών κρατών εναντίον της Συρίας η ηγετική του μορφή, η Σαουδική Αραβία, ανέλαβε αυτόνομο μεσολαβητικό ρόλο ουσιαστικά νομιμοποιώντας τη νέα Συριακή κυβέρνηση και διακηρύσσοντας ότι σε καμία περίπτωση η τελευταία δεν ήταν πηγή κινδύνων για την περιφερειακή σταθερότητα. Ταυτόχρονα, οι σοβιετικοί εκτόξευσαν απειλές εναντίον της Τουρκίας οι οποίες, αν και δεν θορύβησαν τους Τούρκους αξιωματούχους, εντούτοις προκάλεσαν ανησυχία στην Washington γιατί το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης Η.Π.Α. – Ε.Σ.Σ.Δ. δεν φάνταζε τόσο απόμακρο. Σε αυτή την περίπτωση ακολουθήθηκε η στρατηγική των «μαζικών αντιποίνων» με την απειλή από τους Eisenhower και Dulles ότι οποιαδήποτε επίθεση στην Τουρκία θα συνεπάγονταν αμερικανικά αντίποινα τα οποία δεν θα περιορίζονταν σε αμιγώς αμυντικές επιχειρήσεις αλλά θα επεκτείνονταν και στην επικράτεια της Σοβιετικής Ένωσης.⁶¹⁰

Μετά από την ανταλλαγή απειλών και τη διάσπαση του συνασπισμού των συντηρητικών αραβικών καθεστώτων η χρησιμότητα οποιασδήποτε επέμβασης μειώθηκε κάθετα και η αμερικανική κυβέρνηση αποδέχτηκε φυσιολογικά το τετελεσμένο, λήγοντας τη Συριακή κρίση και με αυτό τον τρόπο παραιτούμενη από την επιρροή της στη Συρία. Η

⁶⁰⁸ Βλ. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σ. 164-165.

⁶⁰⁹ Η σοβιετική ηγεσία διείδε στις τουρκικές προκλήσεις ένα οργανωμένο αμερικανικό σχέδιο καταστροφής της Συριακής κυβέρνησης και εκτόξευσε προληπτικά απειλές επίθεσης της Σοβιετικής Ένωσης στην Τουρκία. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σ. 166.

⁶¹⁰ Howard Harry N., "The Regional Pacts and the Eisenhower Doctrine", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 401, America and the Middle East, May 1972, σ. 91.

συριακή κρίση απέδειξε έτσι, αφενός, ότι η αλλαγή ενός καθεστώτος από «κουμμουνιστικό» σε δημοκρατικό ή συντηρητικό υπερέβαινε τις αμερικανικές δυνατότητες καθώς ενείχε το ρίσκο γενικής ανάφλεξης και, αφετέρου, ότι το δόγμα Eisenhower δεν ήταν σχεδιασμένο για τέτοιου είδους πρωτοβουλίες αλλά για την προστασία των χωρών που όντως επιθυμούσαν να προστατευτούν.

Το γεγονός ότι μέσα από το δόγμα Eisenhower οι Η.Π.Α. δεσμεύονταν να στηρίξουν τα κράτη που θα ζητούσαν τη βοήθειά τους για την προάσπιση της κυριαρχίας τους δημιουργούσε ένα *τρίτο* μειονέκτημα στη στρατηγική, δηλαδή την περίπτωση τα κράτη να «παρασύρουν» τις Η.Π.Α. σε μια εσωπολιτική διένεξη η οποία δεν επηρέαζε τους συσχετισμούς ισχύος.

Η περίπτωση του Λιβάνου είναι σε αυτό το σημείο χαρακτηριστική. Ο Λίβανος βρέθηκε σε εμφύλιο πόλεμο τον Μάιο του 1958 μετά από τη διαμάχη του δυτικόφιλου καθολικού μαρωνίτη προέδρου Chamille Chamoun και της αντιπολίτευσης λόγω της προσπάθειας του πρώτου να αναθεωρήσει το σύνταγμα ώστε να διατηρηθεί στην εξουσία για περισσότερο από μια θητεία. Αν και το βαθύτερο αίτιο του εμφυλίου ήταν η ανεπαρκής εκπροσώπηση του μουσουλμανικού στοιχείου στην πολιτική εξουσία, η θέση του Λιβανέζου όσο και του Αμερικανού Προέδρου ήταν ότι κομμουνιστικές δυνάμεις επιχειρούσαν την ανατροπή της κυβέρνησης.⁶¹¹ Υπό την πίεση εξελίξεων της ευρύτερης περιοχής της Μέσης Ανατολής, κυρίως την ταυτόχρονη καθεστωτική ανατροπή του Ιράκ από το Ba'ath, και παρά τις προειδοποιήσεις των στελεχών του State Department ότι ο κομμουνιστικός κίνδυνος ήταν στην πραγματικότητα ανύπαρκτος η αμερικανική κυβέρνηση δέχτηκε μετά από πρόσκληση του Chamoun να αποβιβάσει δυνάμεις πεζοναυτών για να στηρίξουν το καθεστώς. Αξιόλογη απειλή δυτικών συμφερόντων δεν υπήρχε, ο Λίβανος δεν είχε καμία στρατηγική σημασία για τις Η.Π.Α. οπότε η απόφαση απόβασης πάρθηκε με τα ίδια κριτήρια με τα οποία η μετέπειτα προεδρία Johnson κλιμάκωσε τον πόλεμο του Βιετνάμ, την αξιοπιστία. Τα ιστορικά αρχεία που είναι διαθέσιμα σήμερα καταδεικνύουν ότι το κίνητρο δεν ήταν αυτός καθ' αυτός ο κίνδυνος απώλειας του Λιβάνου, σε καμία συνάντηση της αμερικανικής ηγεσίας δεν έγινε καν λόγος για το κατά πόσο οι αμερικανικές δυνάμεις θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην καταστολή των επαναστατικών δυνάμεων, αλλά αυτό που έπρεπε να διασφαλιστεί ήταν η εικόνα των Η.Π.Α. ως ισχυρού εγγυητή των φίλα προσκείμενων σε αυτήν αραβικών κρατών.⁶¹²

Η έμφαση της πολιτικής Eisenhower στον κομμουνιστικό κίνδυνο δημιουργούσε ανεπιθύμητα αποτελέσματα που καθιστούσαν την εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος

⁶¹¹ Stivers, *America's Confrontation with Revolutionary Change in the Middle East*, 1986, σ. 21.

⁶¹² Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 223-224.

περισσότερο δυσχερή. Ενώ το δόγμα Eisenhower στόχευε στην αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής κατέληγε να στοχεύει στη χειραγώγηση του αραβικού εθνικισμού και να οδηγεί στη διευκόλυνση των σοβιετικών ενεργειών διείσδυσης στη Μέση Ανατολή όσο και στην ανάληψη αδικαιολόγητων κινδύνων από πλευράς αμερικανικού συμφέροντος. Η δυσκολία διαχείρισης ενός τόσο πολύπλοκου υποσυστήματος μεγεθύνονταν περαιτέρω από το γεγονός ότι η πολιτική Eisenhower συνέπεσε με την άνοδο της ισχύος και του κύρους του Nasser όπως και με την κλιμάκωση της εσωτερικής αστάθειας των κρατών της Μέσης Ανατολής.

Έτσι όταν το 1958 ο Nasser προχώρησε στη συγχώνευση Αιγύπτου και Συρίας υπό ένα ενιαίο κρατικό μόρφωμα, την Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία (UAR), η αμερικανική διπλωματία στάθηκε αμήχανη και ανίκανη να διαμορφώσει μια σαφή άποψη για τους προσανατολισμούς του νέου κράτους. Αρχικά, η άποψη που κατέκλυσε το State Department ήταν εκείνη του John Foster Dulles, ότι δηλαδή επρόκειτο σαφώς για μια κίνηση με σοβιετική υποκίνηση που έχρηζε αντίδρασης από τα κράτη του Συμφώνου της Βαγδάτης. Το Ιράκ, ειδικότερα, θα μπορούσε με τις ευλογίες των Η.Π.Α. να προσεταιριστεί ενδεχομένως περιοχές της Συρίας κι αν προκαλούνταν πόλεμος οι Η.Π.Α. υπό το δόγμα Eisenhower θα το υποστήριζαν στρατιωτικά.⁶¹³ Τέτοιου είδους σχέδια ευτυχώς εγκαταλείφθηκαν γιατί σύντομα έγινε αντιληπτό ότι οι κομμουνιστές της Συρίας ήταν αντίθετοι με την ένωση και ότι η ίδια η Ε.Σ.Σ.Δ. υποδέχθηκε την αλλαγή με μεικτά αισθήματα. Η Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία από τη μία ισχυροποιούσε το αντι-ιμπεριαλιστικό μέτωπο αλλά από την άλλη συγκέντρωνε υπερβολικές εξουσίες γύρω από έναν εκδηλωμένο αντικομμουνιστή. Δεδομένου, δε, ότι το Συριακό Ba'ath υποστήριζε τη συγχώνευση με σκοπό την καταστολή των κομμουνιστών, η επιρροή του συριακού κομμουνιστικού κόμματος περιορίστηκε ταχύτατα και ο ηγέτης του, Khalid Bakdash, τελικά εξορίστηκε.⁶¹⁴ Η αντικομμουνιστική χροιά της Ηνωμένης Αραβικής Δημοκρατίας προκάλεσε τη μεταστροφή των απόψεων του Dulles ο οποίος διέβλεπε τώρα οφέλη για την αμερικανική πολιτική εφόσον οι Η.Π.Α. προσέγγιζαν θετικά το νέο κράτος.

Όμως το σύστημα κρατών της Μέσης Ανατολής είχε μια αυτόνομη δυναμική διαφορετική από τις αμερικανικές και τις σοβιετικές προτιμήσεις. Η σύσταση της Η.Α.Δ. προκάλεσε μια αντισυσπείρωση του Ιράκ και της Ιορδανίας, την Αραβική Ομοσπονδία. Στο πλαίσιο της, ο Ιρακινός πρωθυπουργός απέστειλε τον Ιούλιο του 1958 στρατιώτες στην Ιορδανία για να λάβουν μέρος σε μια επίθεση εναντίον της Συρίας στην περίπτωση που η

⁶¹³ Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 190.

⁶¹⁴ Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 12.

τελευταία θα επιδίωκε επέμβαση στο Λίβανο. Τελικά, η στρατιωτική δύναμη υπό τον Abd al-Karim Qassem, αντί να προχωρήσει προς την Ιορδανία, εισέβαλε στη Βαγδάτη και ανέτρεψε τη μοναρχία μεταβάλλοντας ταυτόχρονα και τη θέση του Ιράκ στην περιφερειακή ισορροπία ισχύος. Η Ιρακινή Δημοκρατία συστήθηκε στις 14 Ιουλίου 1958 και ένα χρόνο αργότερα αποσύρθηκε από το «δυτικόφιλο» Σύμφωνο της Βαγδάτης στο οποίο είχε εισάγει τη χώρα η παλαιότερη ηγεσία. Υπό αυτές τις συνθήκες το Σύμφωνο μετονομάστηκε σε Οργανισμός Κεντρικής Συνθήκης (Central Treaty Organization) και τέθηκε στο περιθώριο της πολιτικής των Η.Π.Α..

Από το 1958 και μετά η Κυβέρνηση Eisenhower είχε απωλέσει την πρωτοβουλία στο μεσανατολικό χώρο. Η αμερικανική στρατηγική εξυπηρετούσε τώρα αρνητικούς στόχους όπως τη διαχείριση της αστάθειας στο Λίβανο, την Ιορδανία και το Ιράκ, τη διατήρηση της στρατιωτικής εμπλοκής των Η.Π.Α. στο ελάχιστο, τη μείωση της έντασης με τα ριζοσπαστικά καθεστώτα και τον, στο βαθμό του εφικτού, περιορισμό των κερδών της Σοβιετικής Ένωσης στην περιοχή. Η απόφαση NSC 5820/1 του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας αποκρυστάλλωνε τις δυσχέρειες της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής αποδεχόμενη την *«πραγματική κατάρρευση της συντηρητικής αντίστασης [στη Μέση Ανατολή], η οποία άφησε τους ριζοσπάστες εθνικιστές σχεδόν χωρίς αντίπαλο στην περιοχή»*.⁶¹⁵ Υπό αυτές τις συνθήκες η αμερικανική εξωτερική πολιτική θα έπρεπε να μετριάσει τις αντιθέσεις της με τους ριζοσπάστες και να αποδεχθεί την πολιτική της ουδετερότητας παρόλο που τα κράτη αυτά *«διατηρούσαν διπλωματικές, εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με το Σοβιετικό μπλοκ (ή λαμβάνουν στρατιωτικό εξοπλισμό)»*.⁶¹⁶ Με αυτό τον τρόπο η αμερικανική κυβέρνηση δεν απέσυρε τυπικά το δόγμα Eisenhower αλλά σαφώς υποχωρούσε από τους διακηρυγμένους πολιτικούς του στόχους.

Το γεγονός ότι η καθεστωτική αλλαγή στο Ιράκ το απομάκρυνε από την ομάδα των φιλοδυτικών κρατών δεν συνεπάγονταν παρόλα αυτά μια ζημία για τους δυτικούς που μεταφράζονταν σε επιρροή για τη Σοβιετική Ένωση. Από την πλευρά του ιστορικού, η ανατροπή των Χασεμιτών μοναρχών του Ιράκ από τον Qassem όντως αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο στις σχέσεις Ε.Σ.Σ.Δ. και Ιράκ. Η νέα εξουσία συμπεριέλαβε κομμουνιστικά στελέχη τα οποία αρχικά ενέτειναν τις σοβιετικές προσδοκίες για ένα κομμουνιστικό κι επομένως φίλο προσκείμενο κράτος στο κέντρο της Μέσης Ανατολής. Μέσα στους πρώτους μήνες του

⁶¹⁵ NSC 5820/1, "U.S. Policy Toward the Near East", 4 November 1958 στο Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 256.

⁶¹⁶ NSC 5820/1, "U.S. Policy Toward the Near East", 4 November 1958 στο Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σσ. 256.

καθεστώς η Σοβιετική Ένωση παρέσχε πιστώσεις 137.5 εκατ δολαρίων για άρδρευση και βιομηχανικό υλικό και στρατιωτικό εξοπλισμό αξίας 100 εκατ. δολαρίων.⁶¹⁷ Εντούτοις, ένα χρόνο μετά τη σύσταση του Ιρακινού κράτους η νέα ιρακινή ηγεσία ενταντικοποίησε τις προσπάθειες εδραίωσης της εξουσίας της στρεφόμενη και εναντίον των κομμουνιστών. Το κομμουνιστικό κόμμα κυρήχτηκε παράνομο, ο κομμουνιστικός τύπος διώχθηκε και η κομμουνιστική επιρροή στους κοινωνικούς οργανισμούς καταπολεμήθηκε.⁶¹⁸ Με αυτό τον τρόπο, οι σοβιετικές προσδοκίες για την ανέλιξη των κομμουνιστών στην εξουσία εξαφανίστηκαν. Παρόλα αυτά, η Σοβιετική Ένωση συνέχισε την προσέγγιση με το Ιράκ μέχρι και την πτώση του Qassem στις 8 Φεβρουαρίου του 1963 από ομάδα στρατηγών που ανήκαν στο Ba'ath.⁶¹⁹

Το καθεστώς που προέκυψε αναγνωρίστηκε μέσα σε τρεις μέρες από την Ε.Σ.Σ.Δ., τις Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία. Επρόκειτο για την ιρακινή πτυχή του Ba'ath η οποία απεδείχθη ακόμα σκληρότερη με τα κομμουνιστικά στοιχεία της χώρας. Τις σκληρότατες διώξεις του καθεστώτος σταμάτησε μόνο το νέο πραξικόπημα του Νοεμβρίου του 1963 και το οποίο έφερε τον Στρατηγό Abdel Salam Arif στην εξουσία. Το νέο καθεστώς απεδείχθη αξίσου βραχύβιο με τα προηγούμενα καθώς μέσα σε τρία χρόνια, το 1966, ανατράπηκε επίσης. Παραταύτα, ανάμεσα στα έτη 1963 και 1968 οι σχέσεις μεταξύ Σοβιετικών και Ιρακινών διατηρήθηκαν υπό όρους ασυμμετρίας καθώς η Ε.Σ.Σ.Δ. συνέχισε να προσφέρει οικονομικά και στρατιωτικά ωφέλη στο Ιράκ παρά την κριτική στάση που κρατούσε το ιρακινό κομμουνιστικό κόμμα έναντι της κυβέρνησης. Μέχρι το 1966, τριάντα επτά έργα με χορηγό τη Σοβιετική Ένωση εξελίσσονταν στο Ιράκ ανάμεσα στα οποία και η κεντρικής σημασίας σιδηροδρομική ένωση Βαγδάτης – Βασόρα.⁶²⁰ Οι οικονομικές και στρατιωτικές σχέσεις δεν είχαν όμως ευεργετικό αποτέλεσμα τέτοιο ώστε το Ιράκ να εξελιχθεί σε δορυφόρο ή σε χρήσιμο στρατηγικό εταίρο της Ε.Σ.Σ.Δ.. Οι διαρκείς καθεστωτικές ανατροπές και οι εκδηλωμένες αντικομμουνιστικές αντιλήψεις περιόρισαν τα σοβιετικά κέρδη σε μια «ουδετεροποίηση» του Ιράκ κατά τα πρότυπα του Ιράν.

⁶¹⁷ Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 14.

⁶¹⁸ Η περιστολή της ισχύος των κομμουνιστών ξεκίνησε από τον περιορισμό της συμμετοχής τους στην εξουσία, εξελίχθηκε σε απαγορεύσεις λειτουργίας των κομμουνιστικών μέσων ενημέρωσης και κατέληξε σε εκτελέσεις ηγετικών τους στελεχών. Βλ. Laqueur, *The Struggle for the Middle East*, 1969, σ. 95.

⁶¹⁹ Η στρατιωτική ενίσχυση που προσφέρθηκε στο Ιράκ συνεχίστηκε απρόσκοπτα και κορυφώθηκε ένα χρόνο μετά τις διώξεις των κομμουνιστών. Η αξία της το 1960 ανέρχονταν στα 120 εκατ. δολάρια. Βλ. Laqueur, *The Struggle for the Middle East*, 1969, σσ. 96.

⁶²⁰ Laqueur, *The Struggle for the Middle East*, 1969, σσ. 102-103.

6.2.2.2 Οι Προεδρίες Kennedy – Johnson

Η Προεδρία Kennedy

Αν η πολιτική Eisenhower συνέπεσε με την εξωτερίκευση του αραβικού εθνικισμού και τις μεγάλες πολιτικές ανακατατάξεις που εκείνη προκάλεσε, το αντίθετο ίσχυε για την περίοδο της προεδρίας Kennedy. Όταν ο Kennedy ανήλθε στο προεδρικό αξίωμα η κατάσταση στη Μέση Ανατολή είχε πρόσκαιρα σταθεροποιηθεί. Ο Nasser είχε επικεντρώσει το ενδιαφέρον του στο «πείραμα» της Ηνωμένης Αραβικής Δημοκρατίας, οι κρίσεις μεταξύ των κρατών της Μέσης Ανατολής περιορίστηκαν σε συνοριακά επεισόδια μεταξύ της Συρίας, της Ιορδανίας και του Ισραήλ και η αραβοϊσραηλινή διένεξη φαίνονταν να περνάει μια περίοδο *détente*. Την ίδια περίοδο οι κρίσεις σε άλλα μέρη του κόσμου (Κούβα, Βερολίνο, Ινδοκίνα και Κονγκό) εκτραχύνονταν οπότε η αμερικανική διπλωματία αναπόφευκτα κινούνταν με σκοπό τη χαλάρωση της έντασης στη Μέση Ανατολή μέσω πολιτικών που θα έδιναν έμφαση στη συνεργασία κι όχι στην επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων.

Τη βελτίωση των πολιτικών συνθηκών η προεδρία Kennedy επιδίωξε μέσα από μια στρατηγική η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως περισσότερο «θετική» επειδή δεν αντιλαμβάνονταν τις συγκρουόμενες θέσεις των μεσανατολικών δρώντων ως παράγοντα που υποχρέωνε τις Η.Π.Α. να συμπαραταχτούν με τη μία ή την άλλη πλευρά αλλά ως ευκαιρία για μια ισορροπημένη αμερικανική παρέμβαση η οποία θα εξυπηρετούσε τρεις στόχους: *Πρώτον*, τη διατήρηση της ισορροπίας ισχύος τόσο μεταξύ των Αράβων και του Ισραήλ όσο και μεταξύ των ριζοσπαστικών και των συντηρητικών Αράβων, *δεύτερο*, τη μη επιθετικότητα μεταξύ Αράβων και Ισραήλ όσο και των Αράβων μεταξύ τους και, *τρίτο*, τη συνέχιση της ανασχεσης της Σοβιετικής Ένωσης με την ταυτόχρονη αποφυγή εμπλοκής των Η.Π.Α. σε περισσότερες διαμάχες του Τρίτου Κόσμου.⁶²¹ Οι παραπάνω στόχοι καταδεικνύουν ότι η αμερικανική μεσανατολική πολιτική επί Kennedy δεν επιδίωκε την ανατροπή των συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί κατά την περίοδο Eisenhower αλλά τη σταθεροποίηση μιας περιοχής που μέχρι τότε είχε παρουσιάσει ιδιαίτερη ρευστότητα.

Στην πράξη η πολιτική Kennedy μεταφράστηκε σε μια επαναπροσέγγιση με τον αραβικό εθνικισμό και τον ηγέτη του Nasser αλλά και στην ταυτόχρονη ενίσχυση του Ισραήλ με οικονομικά και στρατιωτικά μέσα ώστε η περιφερειακή ισορροπία σε καμία περίπτωση να

⁶²¹ Nadelmann Ethan, “Setting the Stage: American Policy Toward the Middle East, 1961-1966», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, November 1982, σ. 436.

μην διαταραχθεί. Η πεποίθηση ήταν ότι η προσέγγιση με τον Nasser και η οικονομική ενίσχυσή του θα είχε ως αποτέλεσμα να επικεντρωθεί στα εσωτερικά ζητήματα του κράτους του σταθεροποιώντας την περιοχή ενώ ενισχύοντας παράλληλα το Ισραήλ θα αντισταθμίζονταν η στρατιωτική ισχύς που αποκτούσε η Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία από την Ε.Σ.Σ.Δ..⁶²²

Αν και περισσότερο ρεαλιστική γιατί έπαυε να ταυτίζει τον αραβικό εθνικισμό με τα σοβιετικά συμφέροντα η πολιτική Kennedy καλούνταν να προσπεράσει δύο σκοπέλους: *Πρώτον*, για να μπορέσουν οι Η.Π.Α. να διαδραματίσουν ένα σταθεροποιητικό ρόλο στην περιοχή θα έπρεπε να υπάρξει συμμετρία στα οφέλη που θα αποδίδονταν μεταξύ του Ισραήλ και της Αιγύπτου το οποίο με τη σειρά του προϋπέθετε ότι και τα δύο κράτη θα ήταν διατεθειμένα να δεχτούν την αμερικανική στήριξη και ως αντάλλαγμα να ρυθμίσουν τη συμπεριφορά τους προς την κατεύθυνση που θα επιδίωκαν οι Η.Π.Α.. *Δεύτερον*, η προσέγγιση με την ηγετική μορφή του Αραβικού κόσμου, τον Nasser, θα έπρεπε να αντισταθμίζεται με την αντίστοιχη υποστήριξη προς τους Άραβες αντιπάλους του, δηλαδή τα μεσανατολικά συντηρητικά καθεστώτα (το Λίβανο, την Ιορδανία και κυρίως τη Σαουδική Αραβία), η ακεραιότητα των οποίων αποτελούσε και το κέρδος της προηγούμενης διακυβέρνησης.

Η κυβέρνηση Kennedy δεν κατάφερε να υπερκεράσει αυτές τις σκοπέλους. Όσον αφορά στο Ισραήλ, οι αμερικανοισραηλινές σχέσεις αναβαθμίστηκαν στην αμερικανική ατζέντα με αποτέλεσμα να σχηματιστεί η βάση για τη στρατηγική σύγκλιση των Η.Π.Α. και του Ισραήλ από την περίοδο Johnson και μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Το ορόσημο της προσέγγισης αποτέλεσε η πώληση των αντιαεροπορικών πυραύλων Hawk, η πρώτη πώληση ολοκληρωμένου οπλικού συστήματος προς το Ισραήλ στην αμερικανική ιστορία, ως αντίδραση στον συνεχιζόμενο εξοπλισμό της Αιγύπτου με σοβιετικό στρατιωτικό εξοπλισμό αλλά και ως προσπάθεια αποθάρρυνσης του Ισραήλ να αναπτύξει πυρηνικά όπλα.⁶²³ Η πώληση αμερικανών οπλικών συστημάτων δεν προωθήθηκε ως ένα βήμα ένταξης της αμερικανικής στρατιωτικής βιομηχανίας στα αμυντικά προγράμματα του Ισραήλ, η αμερικανική ηγεσία συνέχισε να ενθαρρύνει τη προμήθεια βρετανικών και γαλλικών συστημάτων, αλλά έδωσε ένα σαφέστατο έναυσμα για την ανάπτυξη στενότερων σχέσεων στο χώρο της εξωτερικής πολιτικής. Η έμμεση στήριξη των Η.Π.Α. στη διαφύλαξη της ακεραιότητας του Ισραήλ μετατράπηκε σταδιακά σε άμεση. Ξεκίνησε από διαβεβαιώσεις προς το αμερικανικό εβραϊκό λόμπυ, συνεχίστηκε με επαφές με την Ισραηλινή κυβέρνηση όπου οι συμμαχικοί δεσμοί Η.Π.Α.-Ισραήλ παρουσιάστηκαν ως αντίστοιχοι με εκείνους των Η.Π.Α. με

⁶²² Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σ. 98.

⁶²³ Nadelmann Ethan, "Setting the Stage: American Policy Toward the Middle East, 1961-1966», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, November 1982, σ. 439.

τη Μεγάλη Βρετανία και τελικά εξελίχθηκαν σε διακηρυγμένο δόγμα με τη δημόσια διαβεβαίωση για την πρόθεση των Η.Π.Α. να προστατέψουν το Ισραήλ από κάθε εχθρική ενέργεια.⁶²⁴ Συνολικά, αυτή η επένδυση στο πολιτικό κεφάλαιο του Ισραήλ είχε ως αποτέλεσμα την απόσπαση εγγυήσεων από το Τελ-Αβίβ για τη χαλιναγώγηση των αντιπαραθέσεων με τους Άραβες γείτονες και την προσπάθεια για επίλυση του προβλήματος των προσφύγων της Παλαιστίνης που κατά τους αμερικανούς ήταν η πηγή της Αραβο-Ισραηλινής διένεξης.⁶²⁵

Ως αντιστάθμισμα στην προσέγγιση Η.Π.Α. – Ισραήλ η αμερικανική κυβέρνηση, αναμφισβήτητα επηρεασμένη και από τη γενικότερη ατζέντα της για τον Τρίτο Κόσμο, θέλησε να υπερβεί το διαχωρισμό μεταξύ φίλων και εχθρών στη Μέση Ανατολή και να συνεργαστεί με τον Nasser υποθέτοντας ότι ο κύριος στόχος του ήταν, τελικά, η οικονομική ανάπτυξη της Αιγύπτου η οποία μπορούσε να επιτευχθεί με τη βοήθεια των Η.Π.Α..⁶²⁶ Η πολιτική απέτυχε τόσο με υπαιτιότητα του Nasser όσο λόγω των εσφαλμένων αντιλήψεων της κυβέρνησης Kennedy. Η αμερικανική κυβέρνηση ξεκίνησε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα οικονομικής βοήθειας του νασσερικού καθεστώτος θεμελιακό στοιχείο του οποίου ήταν το Πρόγραμμα Τροφίμων PL-480. Το σημαντικότερο στοιχείο του Προγράμματος Τροφίμων δεν ήταν η έκτασή του όσο η πλήρης αποπολιτικοποίησή του. Το συμβόλαιο του PL-480 αφορούσε στην τριετή ενίσχυση της Αιγύπτου εξασφαλίζοντας ότι η τελευταία θα παρέμενε αποδέκτης της αμερικανικής βοήθειας ανεξαρτήτως των πολιτικών εξελίξεων μέχρι το 1965. Το επίπεδο της βοήθειας σύντομα ξεπέρασε τα 200 εκατ. δολάρια ετησίως καλύπτοντας το 50% του σίτου της χώρας και το 80% της κατανάλωσης των αιγυπτιακών πόλεων.⁶²⁷ Ταυτόχρονα δόθηκε έμφαση στην προσωπική επαφή των Kennedy και Nasser ώστε η διαμόρφωση ενός καλύτερου κλίματος να επιβοηθά στην άμβλυνση των διαφορών κάτι το οποίο γενικώς επιτεύχθηκε τόσο με την ενημέρωση του Nasser επί σημαντικών αποφάσεων της αμερικανικής κυβέρνησης όσο και με την ήπια και υποστηρικτική στάση των Η.Π.Α. όταν η Συρία αποχώρησε από την Ηνωμένη

⁶²⁴ Βλ. σχετικά Little Douglas, “The Making of a Special Relationship: the United States and Israel, 1957-1948”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 25, No. 4, November 1993, σσ. 569, 572.

⁶²⁵ Για μια σύντομη περιγραφή του ρόλου που το ζήτημα των προσφύγων διαδραμάτιζε στην αμερικανική μεσανατολική ατζέντα βλ. Peretz Don, “The United States, the Arabs, and Israel: Peace efforts of Kennedy, Johnson and Nixon”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 401, America and the Middle East, May 1972, σσ. 119-120.

⁶²⁶ Για τις αρχές της πολιτικής Kennedy στον Τρίτο Κόσμο βλ. Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική Πολιτική*, 2002, σσ. 188-190. Για το συσχετισμό τους με το δόγμα ασφάλειας των Η.Π.Α. βλ. Nelson Anna Kasten, “President Kennedy’s National Security Policy: a reconsideration”, *Reviews of American History*, Vol. 19, No. 1, March 1991.

⁶²⁷ Nadelmann Ethan, “Setting the Stage: American Policy Toward the Middle East, 1961-1966», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, November 1982, σ. 438.

Αραβική δημοκρατία το Σεπτέμβριο του 1961.⁶²⁸ Η αμερικανική πολιτική ηγεσία επένδυσε το πολιτικό της κεφάλαιο στον Nasser αποποιούμενη μια προφανή ευκαιρία διάσπασης του εθνικιστικού αραβικού μετώπου.

Το πρόβλημα της πολιτικής Kennedy ήταν ότι για τον Nasser οι επαφές με τις Η.Π.Α. ήταν χρήσιμες ως αντιστάθμισμα στη προσέγγιση με την Ε.Σ.Σ.Δ., ως πολιτική εγγύηση απέναντι στη μια δυνητική ισραηλινή, βρετανική ή γαλλική επιθετικότητα και ως μηχανισμός εξουδετέρωσης των αντιδράσεων των Η.Π.Α. στις προσπάθειες επέκτασης της επιρροής του.⁶²⁹ Με την αποσύνδεση της οικονομικής βοήθειας από τις δράσεις της Αιγύπτου ο μοχλός για χειραγώγηση των πολιτικών επιλογών του Nasser αχρηστεύονταν και η πολιτική προσέγγισης κινδύνευε να καταρρεύσει. Η κατάρρευση της πολιτικής Kennedy ήρθε τελικά όταν με τον εμφύλιο πόλεμο της Υεμένης, ο επίδοξος φίλος των Η.Π.Α. βρέθηκε σε αντιπαράθεση με τη γεωστρατηγικά σημαντικότερη και φιλοδυτική Σαουδική Αραβία. Στην εσωτερική σύγκρουση της Υεμένης που ξέσπασε το 1962 μεταξύ των υποστηρικτών της παλαιάς, μοναρχικής και θρησκευτικής ηγεσίας των ιμάμιδων (επονομαζόμενων royalists) και των επαναστατικών ρεπουμπλικανικών δυνάμεων (των republicans) ενεπλάκησαν έμμεσα η Σαουδική Αραβία με το μέρος των μοναρχικών και άμεσα η Αίγυπτος με το μέρος των ρεπουμπλικανών. Καθώς τα αιγυπτιακά στρατεύματα απέτυχαν να εξασφαλίσουν μια νίκη επί των μοναρχικών στις αρχές του εμφυλίου, η παρέμβαση της Σαουδικής Αραβίας εντάθηκε και μαζί της και οι φραστικές αντιπαραθέσεις με την Αίγυπτο όπως και οι τοπικές αψιμαχίες. Στο διάστημα μεταξύ Δεκεμβρίου και Ιανουαρίου 1962-1963 Αιγυπτιακά αεροσκάφη βομβάρδισαν συνοριακές πόλεις της Σαουδικής Αραβίας την ίδια ώρα που ο ραδιοφωνικός σταθμός των ρεπουμπλικανικών δυνάμεων απειλούσε ότι με πυραύλους θα βάλλονταν τα παλάτια της Σαουδικής Αραβίας και της Ιορδανίας.⁶³⁰

Ανάμεσα στην Αίγυπτο, η οποία επιδίωκε την καταστροφή των μοναρχικών και με την οποία επιδιώκονταν βελτίωση των σχέσεων, και τη Σαουδική Αραβία, η οποία ήταν η σημαντικότερη πετρελαιοπαραγωγός χώρα στη Μέση Ανατολή και πεδίο δράσης μεγάλων αμερικανικών πετρελαϊκών επιχειρήσεων, η αμερικανική κυβέρνηση έκρινε ρεαλιστικά ότι η δεύτερη έπρεπε να προστατευτεί για το ενδεχόμενο μιας ευθείας επίθεσης των

⁶²⁸ Ας σημειωθεί ότι ο Nasser είχε ενημερωθεί εκ των προτέρων από την αμερικανική κυβέρνηση για την πώληση των συστημάτων Hawk στο Ισραήλ όπως και για τις αμερικανικές πυρηνικές δοκιμές στον Ειρηνικό, παρόλο που απείχαν χιλιάδες χιλιόμετρα από τα εδάφη της Η.Α.Δ.. βλ. Lenczowski, *American Presidents and the Middle East*, 1990, σ. 76.

⁶²⁹ Nadelmann Ethan, "Setting the Stage: American Policy Toward the Middle East, 1961-1966», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, November 1982, σ. 442.

⁶³⁰ Lenczowski, *American Presidents and the Middle East*, 1990, σ. 84.

ρεπουμπλικανικών δυνάμεων. Παρόλο που οι Η.Π.Α., όπως και η Ε.Σ.Σ.Δ. αναγνώρισαν από τα πρώτα στάδια του εμφυλίου τις ρεπουμπλικανικές δυνάμεις ως κυβέρνηση, σύντομα διπλωμάτες και στελέχη του πετρελαϊκού χώρου ώθησαν τον Kennedy προς την πλευρά του Σαουδάραβα μονάρχη ο οποίος στήριζε τις μοναρχικές.⁶³¹ Τον Οκτώβρη του 1962 αμερικανικά αεροσκάφη, ένα αντιτορπιλικό και αλεξιπτωτιστές απεστάλλησαν στη Σαουδική Αραβία για την ενίσχυση του στρατού σε περίπτωση κλιμάκωσης ενώ το State Department κατήγγειλε τις δράσεις του ρεπουμπλικανικού στρατού και έδωσε στη δημοσιότητα επιστολή του Kennedy προς τον Πρίγκιπα Faisal όπου οι Η.Π.Α. δεσμεύονταν για την υπεράσπιση της ακεραιότητας της Σαουδικής Αραβίας εφόσον αυτή συνέχιζε την πορεία της «προς τον εκσυγχρονισμό και τη μεταρρύθμιση».⁶³² Σε μια προσπάθεια να εξασφαλιστεί η ασφάλεια της Σαουδικής Αραβίας χωρίς να αποξενωθεί ο Nasser η αμερικανική κυβέρνηση προώθησε διπλωματικά την απεμπλοκή και των δύο δυνάμεων από τον εμφύλιο αλλά οι προσπάθειες του απεσταλμένου του αμερικανού προέδρου, Ellsworth Bunker, απέτυχαν. Έτσι ο εμφύλιος πόλεμος συνεχίστηκε, μετά και από άλλες δύο συμβιβαστικές προσπάθειες της Αιγύπτου και της Σαουδικής Αραβίας, μέχρι και το 1967 όταν υπό την πίεση του πολέμου των Έξι Ημερών τα Αιγυπτιακά στρατεύματα αποσύρθηκαν.

Η φιλοδοξία και ευσεβής πόθος της αιγυπτιακής ηγεσίας ήταν η διάχυση της σύγκρουσης σε ολόκληρη την αραβική χερσόνησο ώστε οι τοπικές μοναρχίες να ανατραπούν και νέα επαναστατικά κράτη να σχηματιστούν υπό την επιρροή της ίδιας. Δεδομένου ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη και με την πρόσθετη επιβάρυνση της αναποτελεσματικότητας των ρεπουμπλικανικών δυνάμεων να επιφέρουν αποφασιστικό πλήγμα στους αντιπάλους τους, το αιγυπτιακό ενδιαφέρον ταλαντεύθηκε κατ' επανάληψη. Χαρακτηριστικά, τα αιγυπτιακά στρατεύματα που έλαβαν μέρος στις μάχες κυμάνθηκαν από τις 70.000 στα πρώτα στάδια της σύγκρουσης, στις 20.000 μετά τις διπλωματικές επαφές Αιγύπτου – Σαουδικής Αραβίας που σκόπευαν στην ειρήνευση και αυξήθηκαν και πάλι στις 60.000 όταν οι Βρετανοί αποσύρθηκαν το 1968 από το Aden της Νότιας Υεμένης. Σε όλο αυτό το διάστημα ο σοβιετικός παράγοντας στήριζε πολιτικά τις δημοκρατικές δυνάμεις αλλά απείχε από στρατιωτικές δράσεις.⁶³³

Παρά την αποτυχία της προσέγγισης Kennedy μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι στόχοι που είχαν τεθεί από την αρχή εκπληρώθηκαν εν μέρει. Η ισορροπία ισχύος μεταξύ

⁶³¹ Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σσ. 107.

⁶³² Lenczowski, *American Presidents and the Middle East*, 1990, σ. 80.

⁶³³ Η πρώτη απευθείας συναλλαγή μεταξύ της Αραβικής Δημοκρατίας της Υεμένης και της Σοβιετικής Ένωσης πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1965 αλλά αφορούσε σε περιορισμένη στρατιωτική υποστήριξη η οποία δεν στοιχειοθετούσε άμεση εμπλοκή. Βλ. Katz Mark, *Russia and Arabia: Soviet Foreign Policy toward the Arabian Peninsula*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986, σ. 26.

Ισραήλ και Αράβων διατηρήθηκε με την πώληση αμυντικών συστημάτων και την αντασφάλιση της αμερικανοισραηλινής προσέγγισης. Έτσι στα τρία σχεδόν χρόνια της διακυβέρνησης Kennedy οι σχέσεις Ισραήλ – Αιγύπτου παρέμειναν ψυχρές αλλά όχι συγκρουσιακές. Ταυτόχρονα, αποφεύχθηκε η σύγκρουση μεταξύ των ριζοσπαστικών και των συντηρητικών αραβικών κρατών με τον γεωγραφικό περιορισμό του εμφυλίου της Υεμένης και την ενεργό υποστήριξη της Σαουδικής Αραβίας. Έτσι το σημαντικότερο ενεργειακό κέντρο της Μέσης Ανατολής προστατεύτηκε από μια αναταραχή κοντά στα σύνορά του. Η πλευρά της πολιτικής που κατέρρευσε ήταν παρόλα αυτά η προσέγγιση με τον Nasser η οποία είχε ως αποτέλεσμα και την απομάκρυνση από την αποσχισθείσα από την Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία Συρία.

Όταν η Συρία επανάκτησε την ανεξαρτησία της τον Σεπτέμβρη του 1961 η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν η πρώτη που την αναγνώρισε. Παραταύτα, οποιαδήποτε συνεργασία με τη Συρία απεδείχθη μεσοπρόθεσμα δυσχερέστατη εξαιτίας της θυελλώδους εσωτερικής πολιτικής αστάθειας. Μεταξύ του 1961 και του 1968 έλαβαν χώρα τρία στρατιωτικά πραξικοπήματα και αναρίθμητες ενδοκυβερνητικές αλλαγές που προέκυψαν από τη σύγκρουση του κόμματος Ba'ath με την εκλεγμένη κυβέρνηση αλλά, κυρίως, από τις εσωτερικές διενέξεις του Ba'ath, στο οποίο την εξουσία μοιράζονταν η τοπική, Συριακή, ηγεσία και η «γενική», δηλαδή η Παναραβική Εθνική Διοίκηση.⁶³⁴ Οι επαφές μεταξύ Συρίας και Ε.Σ.Σ.Δ. συστηματοποιήθηκαν στο οικονομικό επίπεδο λίγο πριν και κυρίως μετά το πραξικόπημα του Φεβρουαρίου 1966 και το οποίο έφερε στην εξουσία και κομμουνιστές πολιτικούς, ανάμεσα σε εκείνους του Ba'ath. Η παροχή στρατιωτικού υλικού αυξήθηκε, υπογράφηκαν συμφωνίες για την κατασκευή του φράγματος του Ευφράτη, αντίστοιχου του Asswan της Αιγύπτου, ενώ υπογράφηκαν και συμφωνίες πετρελαϊκής εκμετάλλευσης και πετρελαϊκών επενδύσεων το 1965 και το 1966.⁶³⁵ Η σύγκλιση στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής εντούτοις δεν επιτεύχθηκε εξαιτίας των διαφορετικών τοποθετήσεων σε καίρια ζητήματα. Πρώτο τέτοιο ζήτημα ήταν η διαχείριση της Αραβο-ισραηλινής διένεξης. Η Σοβιετική Ένωση επιθυμούσε την πολιτική διευθέτηση του ζητήματος ώστε να επιτευχθεί μια σταθεροποίηση στην περιοχή που να μειώνει τον κίνδυνο της σύγκρουσης. Αντίθετα, η Συρία επιδίωκε την τελικά καταφυγή στα όπλα για μια αποφασιστική επίλυση. Αυτό κατέστη εμφανές τόσο από την αναβάθμιση της έντασης με το Ισραήλ από το Φεβρουάριο του 1966 όσο και από την αποχή της Συρίας από την Αραβική διάσκεψη του Χαττούμ αμέσως μετά τον Πόλεμο των Έξι ημερών και την απόρριψη της Απόφασης 242 του Συμβουλίου Ασφαλείας, την οποία στήριζε και η Ε.Σ.Σ.Δ. και η οποία αναγνώριζε το δικαίωμα

⁶³⁴ Laqueur, *The Struggle for the Middle East*, 1969, σ. 86.

⁶³⁵ Ο.π., σσ. 89-90.

στην ύπαρξη του Ισραήλ.⁶³⁶ Παράλληλα, διαφωνίες εμφανίζονταν και στο ζήτημα των Κούρδων του Ιράκ στο οποίο η Συρία στήριζε στρατιωτικά την Ιρακινή κυβέρνηση ενώ η Σοβιετική Ένωση υποστήριζε πολιτικά τους Κούρδους.

Η Προεδρία Johnson

Όπως και ο John Kennedy, ο Lyndon Johnson ανέλαβε τα ηνία της εξωτερικής πολιτικής των Η.Π.Α. με τους ίδιους στόχους όσον αφορά στη Μέση Ανατολή. Σκοπός ήταν η σταθεροποίηση του μεσανατολικού υποσυστήματος με την ενίσχυση του Ισραήλ και των Αράβων αλλά και την εξισορρόπηση των σχέσεων των Αράβων μεταξύ τους. Αποφασιστική παράμετρος στη διαμόρφωση της στρατηγικής σταθεροποίησης ήταν η αυξανόμενη αμερικανική εμπλοκή στο Βιετνάμ, οπότε σκοπός δεν ήταν η προώθηση αλλαγών που θα είχαν μακροχρόνια θετικά αποτελέσματα αλλά η διατήρηση του έστω και επισφαλούς status-quo στη Μέση Ανατολή.

Την προσπάθεια για τη διατήρηση τοπικής ισορροπίας ισχύος δυσχέρανε η συνεχιζόμενη ενίσχυση της Αιγύπτου από τη Σοβιετική Ένωση. Οι σχέσεις Αιγύπτου-Ε.Σ.Σ.Δ., που μετά τα τέλη του 1958 είχαν περιέλθει σε δεινή κατάσταση, ανέκαμψαν και κορυφώθηκαν το 1962, κατά τη διάρκεια του οποίου η Ε.Σ.Σ.Δ. επέκτεινε την οικονομική και κυρίως την στρατιωτική βοήθεια προς τις Αιγυπτιακές δυνάμεις, μια τάση η οποία διατηρήθηκε μέχρι και τον πόλεμο του 1967.⁶³⁷ Υπό αυτές τις συνθήκες η πολιτική Johnson κινήθηκε σε τρεις άξονες: α) την προσπάθεια για περιορισμό των στρατιωτικών προμηθειών της Αιγύπτου από την Ε.Σ.Σ.Δ., β) τη συνακόλουθη απόφαση για ενίσχυση των συντηρητικών καθεστώτων της Μέσης Ανατολής και γ) την αύξηση της στρατιωτικής ενίσχυσης προς το Ισραήλ ως αντιστάθμισμα στις στρατιωτικές δυνατότητες των Αράβων ριζοσπαστικών και συντηρητικών.⁶³⁸ Οι τρεις άξονες ήταν σχεδιασμένοι ώστε να συγκλίνουν στη διαμόρφωση μιας περιφερειακής ισορροπίας ισχύος αλλά η διαχείριση του μεσανατολικού συστήματος μέσα από τη στρατιωτική ενίσχυση κατέληγε σε μια αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία όσο οι Η.Π.Α. δεν μπορούσαν να έρθουν σε συνεννόηση με τον Nasser.

⁶³⁶ Golan Galia, *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, σ. 143.

⁶³⁷ Laqueur Walter, *The Struggle for the Middle East: The Soviet Union and the Middle East, 1958 – 1968*, Routledge & K. Paul, 1969, London, σ. 69.

⁶³⁸ Spiegel, Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σσ. 130.

Οι προσπάθειες των Η.Π.Α. να εμπλέξουν τον Nasser σε μια συζήτηση περί του περιορισμού των στρατιωτικών (και ειδικά των πυραυλικών) δυνατοτήτων της Αιγύπτου προσέκρουαν αφενός, στη σύσφιξη των σχέσεων των Η.Π.Α. με το Ισραήλ η οποία περιελάμβανε και αγορά στρατιωτικού εξοπλισμού και η οποία αντιμετωπίστηκε από τον Nasser ως εχθρική χειρονομία και, αφετέρου, στο γεγονός ότι η πρότερη αποπολιτικοποίηση της αμερικανικής βοήθειας είχε ως αποτέλεσμα την αχρήστευση του μοχλού της οικονομικής ισχύος που οι Η.Π.Α. διέθεταν έναντι της Αιγύπτου.

Το γεγονός ότι ο Nasser δεν έδειχνε καμία εγκράτεια στην αντιδυτική του ρητορική εξώθησε το State Department και τη CIA στο συμπέρασμα ότι η στάση του είχε σκληρύνει σε τέτοιο βαθμό ώστε οποιαδήποτε χειραγώγηση της οικονομικής βοήθειας ήταν αδύνατο να επηρεάσει τις δράσεις του.⁶³⁹ Σταδιακά, η πολιτική οικονομικής ενίσχυσης και ειδικά το πρόγραμμα PL-480, που είχε ξεκινήσει επί Kennedy, έγινε όλο και λιγότερο δημοφιλής στο State Department (το οποίο ήταν και ο κύριος υποστηρικτής του) και τελικά, το Ιούνιο του 1966 αποφασίστηκε η διακοπή του.⁶⁴⁰

Τα παραπάνω αποτελούσαν απλώς την αντανάκλαση των γενικότερων αμερικανοαιγυπτιακών σχέσεων οι οποίες κατά την περίοδο Johnson επιδεινώθηκαν βαθμιαία. Κύρια αιτία της επιδείνωσης ήταν η συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων του αιγυπτιακού στρατού στην Υεμένη στο πλευρό των ρεπουμπλικανικών δυνάμεων. Από τον Ιανουάριο του 1964 ο Nasser, έχοντας ενισχυθεί πολιτικά μετά την ηγετική του εμφάνιση στη διάσκεψη των Αράβων ηγετών στο Κάιρο, συνέχισε την πολεμική προσπάθεια στην Υεμένη εμπλέκοντας εμμέσως την Ε.Σ.Σ.Δ. στον γεωστρατηγικά ευαίσθητο χώρο της Αραβικής χερσονήσου. Η υποστήριξη που η Ε.Σ.Σ.Δ. παρέσχε στις ρεπουμπλικανικές δυνάμεις της Υεμένης ήταν τόσο οικονομική όσο και στρατιωτική και διοχετεύονταν μέσω της Αιγύπτου για δύο κυρίως λόγους. *Πρώτον*, εξαιτίας της κρίσης της Κούβας η οποία είχε καταστήσει εμφανή τον κίνδυνο κλιμάκωσης μιας σύγκρουσης με τη Δύση η σοβιετική ηγεσία δεν επιδίωκε την απευθείας αντιπαράθεση.⁶⁴¹ *Δεύτερον*, επειδή η Αίγυπτος ήταν διατεθειμένη να υπερασπιστεί το ρόλο του πρωταγωνιστή στις πολιτικοστρατιωτικές εξελίξεις του κράτους και απέτρεψε κατ' επανάληψη την απευθείας συνδιαλλαγή μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Υεμένης.⁶⁴² Αυτό σήμαινε ότι ο

⁶³⁹ Little Douglas, "Nasser Delenda Est: Lyndon Johnson, the Arabs, and the 1967 Six-Day War", 1999, σ. 153.

⁶⁴⁰ Ό.π., σ. 155. Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι οι Η.Π.Α. δεν ήταν διατεθειμένες να διακόψουν τις εξαγωγές σίτου προς την Αίγυπτο αλλά αποφάσισαν να σταματήσουν να τις διαθέτουν δωρεάν ή σε πολύ χαμηλές τιμές αλλά, αντίθετα, να τις πουλάνε στην τιμή της αγοράς.

⁶⁴¹ Katz Mark, *Russia and Arabia: Soviet Foreign Policy toward the Arabian Peninsula*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986, σ. 25.

⁶⁴² Ό.π., σσ. 24, 26, 27.

Nasser δημιουργούσε ευκαιρίες επέκτασης της σοβιετικής επιρροής σε έναν χώρο ο οποίος βρίσκονταν σε εγγύτητα με τη γεωστρατηγικά σημαντική Σαουδική Αραβία και ο οποίος περιελάμβανε τη βρετανική βάση του Aden η οποία και αποτελούσε εφελκυστικό για την αμυντική κάλυψη του Περσικού Κόλπου και από την οποία οι Βρετανοί σχεδίαζαν να αποχωρήσουν το 1968.⁶⁴³ Η κατάσταση περιπλέκονταν ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι οι Βρετανοί βρίσκονταν ήδη υπό την πίεση των ανταρτών του «Μετώπου για την Απελευθέρωση της Νότιας Υεμένης» (Front for the Liberation of South Yemen – FLOSY) το οποίο είχε σαφέστατα φιλοναζερίκό προσανατολισμό και επομένως έχαιρε της πολιτικής υποστήριξης του Nasser. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Λευκός Οίκος πήρε τον Δεκέμβριο του 1966 την απόφαση ότι οι σχέσεις Η.Π.Α. – Αιγύπτου είχαν φτάσει σε ένα σταυροδρόμι πέρα από το οποίο περαιτέρω προσπάθειες προσέγγισης με τον Nasser δεν θα έφεραν κανένα αποτέλεσμα.⁶⁴⁴

Εφόσον δεν ήταν δυνατή η διαχείριση του Nasser, πόσο μάλλον η απόσπαση μιας δέσμευσης μείωσης των εξοπλισμών, η τοπική ισορροπία ισχύος αναγκαστικά θα επιδιώκονταν με εκτεταμένα εξοπλιστικά προγράμματα τα οποία διοχετεύθηκαν στο Ισραήλ και τα συντηρητικά καθεστώτα μέσα από μια διαδικασία «ντόμινο» που είχε αυξητικά αποτελέσματα. Έτσι η απόφαση των Η.Π.Α. να ενισχυθεί στρατιωτικά η Ιορδανία, ως αντίρροπη δύναμη της Αιγύπτου, προσέκρουσε στις αντιρρήσεις του Ισραήλ οι οποίες παρακάμφθηκαν με την πώληση 210 εξελιγμένων αρμάτων μάχης M48 στα 1965. Η μετέπειτα ενίσχυση των υπολοίπων συντηρητικών φιλοδυτικών καθεστώτων (της Λιβύης, του Μαρόκου, του Λιβάνου, της Τυνησίας, του Ιράν και της Σαουδικής Αραβίας) αναγκαστικά συνδέθηκε και πάλι με την πώληση 48 βομβαρδιστικών αεροσκαφών Skyhawk προς το Ισραήλ.⁶⁴⁵ Από το 1963 μέχρι το 1968 η αξία των οπλικών συστημάτων που προωθήθηκαν στα συντηρητικά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής εκτινάχθηκε από τα 44.2 εκατ. στα 995.3 εκατ. δολάρια.⁶⁴⁶ Η αντιστάθμιση αυτών των προγραμμάτων με παροχές προς το Ισραήλ επιδίωκε, πέραν της αναβάθμισης των ισραηλινών συμβατικών δυνατοτήτων και στην παροχή κινήτρων ώστε να διακοπεί το

⁶⁴³ Little Douglas, “Nasser Delenda Est: Lyndon Johnson, the Arabs, and the 1967 Six-Day War” στο Brands H. W. (ed.), *The Foreign Policies of Lyndon Johnson: beyond Vietnam*, Texas A&M University Press, U.S., 1999, σ. 151.

⁶⁴⁴ Ο.π., σ. 157.

⁶⁴⁵ Για τον εξοπλισμό των συντηρητικών καθεστώτων βλ. Dallek Robert, *Flawed Giant: Lyndon B. Johnson, 1960-1973*, Oxford University Press, New York, 1998, σ. 425. Για το συσχετισμό στην πολιτική εξοπλισμού των συντηρητικών κρατών και του Ισραήλ βλ. Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σσ. 135.

⁶⁴⁶ Spiegel, *The Other Arab Israeli Conflict*, 1985, σσ. 135.

ισραηλινό πρόγραμμα πυρηνικών όπλων, για το οποίο οι Η.Π.Α. απέτυχαν να αποσπάσουν μια δέσμευση.⁶⁴⁷

Σε γενικές γραμμές, οι Η.Π.Α. απέφυγαν να εμπλακούν σε οποιαδήποτε διπλωματική διαδικασία που θα βελτίωνε μεν τις διεθνοπολιτικές συνθήκες στη Μέση Ανατολή αλλά θα τις ενέπλεκε στον επικίνδυνο μεσανατολικό πολιτικό ιστό και προσπάθησαν εξ' αποστάσεως να παγιώσουν μια σχέση βασισμένη στη στρατιωτική ισχύ στο πλαίσιο του τριγώνου Ισραήλ – Συντηρητικοί Άραβες – Ριζοσπαστικοί Άραβες. Η πολιτική αυτή λειτούργησε αποδοτικά μέχρι και το 1966 όταν η παρακμή της Αιγυπτιακής οικονομικής και πολιτικής ισχύος έπεισε τον Nasser ότι μια δυναμική κίνηση στο εξωτερικό θα ήταν πολιτικώς προσοδοφόρα. Τα οικονομικά της Αιγύπτου του 1966 βρίσκονταν σε δεινή κατάσταση καθώς η χαμηλή παραγωγικότητα, ο εξωτερικός δανεισμός, η διακοπή της αμερικανικής βοήθειας και τα υπέρογκα κόστη του πολέμου στην Υεμένη είχαν ως αποτέλεσμα το εσωτερικό χρέος να φτάσει τα 1.5 δις. ενώ το εξωτερικό τα 2.5 δισ. δολάρια προκαλώντας πολιτικούς τριγμούς.⁶⁴⁸ Σε διεθνές επίπεδο τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Το κίνημα των αδεσμεύτων φαίνονταν να περνάει κρίση, μέσα στο 1966 κατέρρευσε το καθεστώς Sukarno στην Ινδονησία και Nkrumah στη Γκάνα. Ταυτόχρονα, η πολιτική των Η.Π.Α. είχε ενισχύσει τα συντηρητικά καθεστώτα σε ολόκληρη τη Μέση Ανατολή τα οποία με ανανεωμένες δυνάμεις συνέχιζαν τον ανταγωνισμό κύρους με την Αίγυπτο κατηγορώντας τη για απραξία στο ζήτημα των Παλαιστινίων. Από την άλλη, η Συρία παρουσίαζε ένα χαοτικό εσωτερικό πολιτικό τοπίο αποτέλεσμα του οποίου ήταν η αδυναμία συντονισμού με την Αίγυπτο στη διαχείριση των σχέσεων με το Ισραήλ.

Από τον Φεβρουάριο του 1966 το συριακό καθεστώς ενέτεινε την υποστήριξή του προς τους αντάρτες του Οργανισμού Απελευθέρωσης της Παλαιστίνης (PLO) και ξεκίνησε σειρά επιδρομών κατά μήκος των συνόρων Συρίας – Ισραήλ και διαμέσου του Ιορδανικού εδάφους οι οποίες προσκάλεσαν τα ισραηλινά αντίποινα. Δύο μήνες αργότερα μια αντίστοιχη επιχείρηση κατέληξε στην ανταποδοτική κατάρριψη έξι συριακών μαχητικών αεροσκαφών από την ισραηλινή αεροπορία. Για τη διασφάλιση της ακεραιότητας της Συρίας απέναντι σε έναν πολύ ισχυρό αντίπαλο ο Nasser σύναψε από το Νοέμβριο του 1966 μια αμυντική συμφωνία με τη Συρία που αποσκοπούσε και στη χειραγώγηση της συριακής συμπεριφοράς ώστε μια κρίση να μην προκύψει σε χρόνο ο οποίος δεν θα ευνοούσε την Αίγυπτο.⁶⁴⁹ Τον κατάλληλο χρόνο τελικά αποτέλεσε η άνοιξη του 1967, όταν η Συρία με σοβιετικές πληροφορίες ζήτησε τη

⁶⁴⁷ Για τις προσπάθειες του Johnson αναφορικά με το πυρηνικό πρόγραμμα του Ισραήλ βλ. Dallek Robert, *Flawed Giant: Lyndon B. Johnson, 1960-1973*, Oxford University Press, New York, 1998, σ. 425.

⁶⁴⁸ Gerjes Fawaz A., *The Superpowers and the Middle East: Regional and International Politics, 1955 – 1967*, Westview Press, Boulder, 1994, σ. 205.

⁶⁴⁹ Ο.π., σ. 210.

βοήθεια της Αιγύπτου για μια επαπειλούμενη επίθεση. Ο Nasser έκρινε ότι οι συνθήκες και ο χρόνος ήταν κατάλληλος ώστε η απειλή μιας σύγκρουσης με το Ισραήλ να αυξήσει τη συσπείρωση των Αράβων γύρω από το πρόσωπό του και να προκαλέσει έναν περισπασμό της αιγυπτιακής κοινωνίας μακριά από τα εσωτερικά προβλήματα.

Η κρίση που προέκυψε όταν ο Nasser προώθησε στρατεύματα στη ζώνη που βρίσκονταν μέχρι τότε υπό τον έλεγχο του Ο.Η.Ε. και πολύ περισσότερο η απόφασή του να κλείσει τα στενά του Tiran και να αποκλείσει την πρόσβαση στο Ισραηλινό λιμάνι του Eilat βρήκε την αμερικανική ηγεσία απροετοίμαστη. Κατά τα φαινόμενα, η κυβέρνηση Johnson ήταν ήδη αφοσιωμένη στη διαρκώς υποτροπιάζουσα κατάσταση στο Βιετνάμ και τα μηνύματα που προοιωνίζαν μια κρίση στη Μέση Ανατολή δεν λήφθηκαν σοβαρά υπόψη.⁶⁵⁰ Πέραν αυτού, το State Department θεωρούσε πως μια επίθεση της Αιγύπτου στο Ισραήλ ήταν αδιανόητη γιατί δεν θα απέφερε οικονομικά οφέλη.⁶⁵¹ Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της αμερικανικής κατασκοπείας οι ισραηλινές στρατιωτικές δυνάμεις ήταν κλάσεις ανώτερες και θα κατέβαλλαν τις αιγυπτιακές σε πέντα με επτά ημέρες, ακόμα κι αν δεν προχωρούσαν σε ένα προληπτικό κτύπημα, οπότε μια επιθετική ενέργεια της Αιγύπτου ήταν άσκοπη.⁶⁵² Η ένταξη στο πλευρό της Αιγύπτου και της Συρίας της Ιορδανίας στις 30 Μαΐου δεν διαφοροποιούσε το συσχετισμό ισχύος. Όταν τελικά ενεργοποιήθηκε, η αμερικανική ηγεσία ήταν αμφίθυμη και αμήχανη. Η κυβέρνηση ταλαντεύθηκε χωρίς να αποφασίσει μεταξύ α) μιας επιλογής που αφορούσε στη συγκρότηση πολυεθνικής ναυτικής δύναμης που θα «άνοιγε» τα στενά του Tiran και θα σταθεροποιούσε την κατάσταση, β) μιας επιλογής που επικεντρώνονταν σε διπλωματικά μέσα επίλυσης της κρίσης και γ) μιας επιλογής που δεν αποτελούσε καν πολιτική και βασίζονταν στην πεποίθηση του Πενταγώνου ότι οι αμερικανικές δυνάμεις έπρεπε να απομακρυνθούν όσο το δυνατόν περισσότερο για να αποφύγουν τυχών εμπλοκή.⁶⁵³ Αυτό που αναζητούνταν ήταν ένας τρόπος οι Η.Π.Α. να αντιμετωπίσουν την κρίση χωρίς να εμπλακούν γιατί διαφορετικά ενυπήρχε το ρίσκο παράλληλης εμπλοκής σε δύο ταυτόχρονες περιοχές, τον μεσανατολικό χώρο και το Βιετνάμ, όπως και σοβιετικής ανταπάντησης.

Την αμερικανική αναποφασιστικότητα το Ισραήλ εξέλαβε ως ανοχή σε περίπτωση προληπτικής επίθεσης.⁶⁵⁴ Ο πόλεμος ξεκίνησε στις 5 Ιουνίου 1967 και εξελίχτηκε σε μια

⁶⁵⁰ Βλ. Peretz Don, "The United States, the Arabs, and Israel: Peace efforts of Kennedy, Johnson and Nixon", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 401, America and the Middle East, May 1972, σ. 121.

⁶⁵¹ Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σ. 136.

⁶⁵² Ο.π., σ. 141.

⁶⁵³ Ο.π., σσ. 143-144.

⁶⁵⁴ Gerges, *The Superpowers and the Middle East*, 1994, σσ. 220-221. Για την άποψη που αποδίδει την παθητική στάση των Η.Π.Α. περισσότερο στις προσωπικές επιλογές του Johnson βλ. Lenczowski, *American Presidents and*

σαρωτική νίκη των Ισραηλινών οι οποίοι κατέλαβαν μέσα σε τρεις μέρες τη Λωρίδα της Γάζας, τη χερσόνησο του Σινά, τη Δυτική Όχθη του Ιορδάνη (συμπεριλαμβανομένης της Ανατολικής Ιερουσαλήμ) και τα στρατηγικής σημασίας υψώματα του Γκολάν. Ο πόλεμος των Έξι Ημερών ανέτρεψε συνολικά και απόλυτα τα δεδομένα στη Μέση Ανατολή γιατί αποτέλεσε τη σαφέστερη ένδειξη ότι το Ισραήλ ήταν παρασάγγας ισχυρότερο από οποιονδήποτε μεσανατολικό αντίπαλο.

Μετά τη δραματική αποτυχία του Nasser το κέντρο ισχύος τοποθετούνταν τώρα γύρω από τα συντηρητικά καθεστώτα που μαζί με το Ισραήλ βρίσκονταν στο επίκεντρο του αμερικανικού ενδιαφέροντος. Η διάσκεψη του Χαρτούμ, πέρα από τα αποτελέσματα που είχε στο πετρελαϊκό εμπόριο και τα οποία αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, μαρτυρούσε και την αλλαγή στάσης του Nasser απέναντι στα υπόλοιπα αραβικά κράτη. Η επαναστατική ιδέα του παναραβισμού και της συνακόλουθης παρέμβασης στο εσωτερικό αραβικών κρατών φαινόταν τώρα να υποχωρεί καθώς ο Nasser έκανε λόγο για ένα νέο αραβικό περιφερειακό σύστημα το οποίο θα βασιζόταν στη συνεργασία, το συντονισμό και τις κοινές προσπάθειες.⁶⁵⁵

Το τέλος του πολέμου δεν έφερε παρόλα αυτά αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο οι Η.Π.Α. θα ενίσχυαν τους φίλους τους. Η αμερικανική κυβέρνηση διέκοψε πρόσκαιρα κάθε παροχή στρατιωτικού υλικού προς μεσανατολικά κράτη προσμένοντας την ανάληψη ανάλογης πρωτοβουλίας και από τη Σοβιετική Ένωση. Όταν αυτό δεν φάνηκε να επιτυγχάνεται η κυβέρνηση Johnson βρέθηκε και πάλι απέναντι στη γνώριμη κατάσταση να ενισχύει τα συντηρητικά καθεστώτα και να υποχρεώνεται παράλληλα να προσφέρει οπλικά συστήματα στο Ισραήλ ως αντιστάθμισμα. Το κύκνειο άσμα της μεσανατολικής πολιτικής Johnson αντανakλούσε την πολιτική σύσφιξης σχέσεων με το Ισραήλ που ξεκίνησε με τον Kennedy και κορυφώθηκε με τον ίδιο. Στις 28 Δεκεμβρίου 1967 η αμερικανική κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι αεροσκάφη πολλαπλών ρόλων τύπου F-4 Phantom θα πωλούνταν στο Ισραήλ και θα παραδίδονταν στα τέλη του 1969. Η απόφαση ήταν καθαρά πολιτική και λίγη σχέση είχε με την ανάγκη ισχυροποίησης του Ισραήλ. Σύμφωνα με το Πεντάγωνο και τις υπηρεσίες πληροφοριών το Ισραήλ παρέμενε η ισχυρότερη δύναμη στη Μέση Ανατολή.⁶⁵⁶ Έτσι καθώς η θητεία του Προέδρου Johnson έληγε η αμερικανική πολιτική είχε πάρει μια σαφή κλίση προς τη

the Middle East, 1990, σσ. 108-110. Ο Lenczowski ισχυρίζεται επιπρόσθετα πως ο Johnson απέστειλε μυστικά στρατιωτικές ενισχύσεις την παραμονή της σύγκρουσης αλλά κάτι τέτοιο δεν επαληθεύεται από την πλειοψηφία της βιβλιογραφίας. Αναφορά στις αντιλήψεις του Johnson και την επιρροή τους στη διαχείριση της κρίσης έχει και ο Spiegel αν και τις αντιμετωπίζει ως μικρότερης σημασίας από τα αντικειμενικά δεδομένα όπως παρουσιάζονταν από τη γραφειοκρατία της αμερικανικής κυβέρνησης, βλ. Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σ. 149

⁶⁵⁵ Gerjes, *The Superpowers and the Middle East*, 1994, σ. 232.

⁶⁵⁶ Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, 1985, σ. 160.

στήριξη του Ισραήλ την οποία θα κληρονομούσαν και θα εκμεταλλεύονταν όλες οι υπόλοιπες αμερικανικές κυβερνήσεις μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

6.2.2.3 Στρατιωτικές Δυνατότητες και Διαχείριση Κρίσεων

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1945-1968 καμία από τις υπερδυνάμεις δεν ανέπτυξε σημαντικές στρατιωτικές δυνατότητες με δυνάμεις σταθμευμένες στο χώρο της Μέσης Ανατολής, αν εξαιρέσει κανείς την Τουρκία που ήταν και μέλος του ΝΑΤΟ. Το δόγμα που ακολουθήθηκε ήταν η στρατιωτική και οικονομική ενίσχυση των μεσανατολικών κρατών με την ταυτόχρονη πολιτική υποστήριξη σε περίοδο ειρήνης και κρίσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δραματική αύξηση των εξαγωγών όπλων προς τα κράτη της περιοχής από τις Η.Π.Α., την Ε.Σ.Σ.Δ. και τους συμμάχους τους. Ο εξοπλισμός των κρατών εντάθηκε κυρίως μετά την υπογραφή της συμφωνίας του Nasser με τους σοβιετικούς και κλιμακώθηκε σε τέτοιο σημείο ώστε το 1967 η Ε.Σ.Σ.Δ. να εξοπλίζει δέκα χώρες, οι Η.Π.Α. εννέα, η Βρετανία δώδεκα, η Γαλλία έξι και η Κίνα ένα. Μέχρι το 1969 η Μέση Ανατολή είχε καταστεί η πιο βαριά εξοπλισμένη περιοχή του Τρίτου Κόσμου.⁶⁵⁷ Τα ποσοτικά δεδομένα δεν καταδείκνυαν από μόνα τους τις στρατιωτικές δυνατότητες των μεσανατολικών κρατών καθώς η ποιοτική διάσταση των εξοπλισμών προς συγκεκριμένους παραλήπτες ήταν ενδεικτική της πολιτικής βαρύτητας των εξαγωγικών προγραμμάτων. Τα F-4 Phantom που εξήχθησαν στο Ισραήλ και το Ιράν ήταν κορυφαία από πλευράς επιδόσεων και μέχρι τότε αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά των αεροπορικών δυνάμεων των πολύ πιο προηγμένων οικονομικά και στρατιωτικά κρατών της Δύσης.⁶⁵⁸ Τα Γαλλικά Mirage III ήταν τα κορυφαία γαλλικά μαχητικά της εποχής και τα σοβιετικά άρματα μάχης T-55 που απέκτησε η Αίγυπτος και η Συρία αποτελούσαν το κεντρικό αρματικό δυναμικό της Σοβιετικής Ένωσης τουλάχιστον μέχρι το 1962.⁶⁵⁹

Υπήρξαν λίγες περιπτώσεις χρήσης στρατιωτικών εγκαταστάσεων μεσανατολικών κρατών από τις υπερδυνάμεις αν και περισσότερες από τη Μεγάλη Βρετανία. Τα αμερικανικά στρατεύματα είχαν δυνατότητες μεταστάθμευσης στη Λιβύη, στο Ιράν, στη Σαουδική Αραβία, και φυσικά στην Τουρκία στα πλαίσια του ΝΑΤΟ. Από την άλλη, η Η.Ε.Σ.Σ.Δ. εξασφάλισε ναυτικές βάσεις στην Αίγυπτο και δυνατότητες μεταστάθμευσης στη Συρία οι οποίες τελικά αποδείχθηκαν τα μοναδικά άμεσα στρατιωτικά πλεονεκτήματα που εξασφάλισε η Ε.Σ.Σ.Δ. με

⁶⁵⁷ Kemp Geoffrey, "Strategy and Arms Levels, 1945-1967", *Proceedings of the Academy of Political Science*, Vol. 29, No. 3, Soviet-American Rivalry in the Middle East, March 1969, σ. 22.

⁶⁵⁸ Το F-4 αποτελούσε τον κύριο όγκο της αμερικανικής αεροπορίας στον πόλεμο του Βιετνάμ οπότε είχε δοκιμαστεί σε πεδίο μάχης και είχε εξελιχθεί με βάση τις επιχειρησιακές απαιτήσεις. Θεωρήθηκε αξιόμαχο και αξιόπιστο ώστε να διατηρηθεί στην αμερικανική υπηρεσία ακόμα και μέχρι το 1987. Βλ. Wheeler Barry C., *Modern American Fighters and Attack Aircraft*, Prentice Hall, New York, 1987, σσ. 96-103. Στους παραλήπτες του ανήκαν η Δυτική Γερμανία, η Ιαπωνία, η Μεγάλη Βρετανία, η Ελλάδα, η Τουρκία κ.α..

⁶⁵⁹ Βλ. σχετικά Zaloga Steven J., Chalmers Malcolm, Unterseher Lutz, "The Tank Gap Data Flap", *International Security*, Vol. 13, No. 4, Spring, 1989, σσ. 180-194..

την παροχή οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας σε χώρες της Μέσης Ανατολής. Όπως υποστηρίζει και ο Kemp, το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση παρείχε μεγάλες ποσότητες όπλων στα φιλικά κράτη της Μέσης Ανατολής αλλά δεν εξασφάλισε εγκαταστάσεις υποστήριξης και εκπαίδευσης του σοβιετικού στρατού καταδεικνύει ότι ο σκοπός ήταν σαφώς η πολιτική επιρροή παρά η αναβάθμιση των σοβιετικών συμβατικών στρατιωτικών δυνατοτήτων.⁶⁶⁰ Αυτό οφείλονταν και στη γεωγραφική εγγύτητα της Σοβιετικής επικράτειας με τη Μέση Ανατολή μέσω του Ιράν οπότε δεν απαιτούνταν πολυάριθμες βάσεις αλλά χερσαίες δυνάμεις αποτελεσματικές σε προέλαση.

Περισσότερο ενεργή στην άμεση προβολή ισχύος ήταν η Μεγάλη Βρετανία η οποία διατήρησε βάσεις εντός κι εκτός Μέσης Ανατολής. Κεντρικής σημασίας βάση για την κάλυψη της ανατολικής Μεσογείου αποτέλεσαν οι βάσεις του Ακρωτηρίου και της Δεκέλειας στην Κύπρο, ειδικά μετά από την αποχώρηση από το Σουέζ, από όπου τα βρετανικά αεροσκάφη Canberra θα μπορούσαν να πλήξουν με πυρηνικά τα νότια της Σοβιετικής Ένωσης. Δικαιώματα χρήσης είχαν εξασφαλιστεί, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στο Ιράκ μέχρι και το πραξικόπημα του Qassem και στο Ιράν στα πλαίσια του Συμφώνου της Βαγδάτης και μετά του CENTO. Ταυτόχρονα βρετανικές δυνάμεις χρησιμοποιούσαν βάσεις στο Aden στα νότια της αραβικής χερσονήσου και το Bahrain από όπου ελέγχονταν ο Περσικός Κόλπος και τα παράκτια κράτη. Χρησιμοποιώντας αυτές τις βάσεις Βρετανικές δυνάμεις πραγματοποίησαν επεμβάσεις στο Oman το 1957, στο Kuwait το 1961 και στην Ανατολική Αφρική το 1964 προστατεύοντας τα συντηρητικά καθεστώτα.⁶⁶¹

Από στρατιωτικής άποψης, η αραβική χερσόνησος δεν βρίσκονταν παρόλα αυτά στο επίκεντρο της Σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής. Η κύρια πηγή ανησυχίας για τη σοβιετική ηγεσία πήγαζε από τη ναυτική παρουσία των Η.Π.Α. στο χώρο της Μεσογείου η οποία περιέπλεκε τον αμυντικό σχεδιασμό σε περίπτωση πυρηνικού πολέμου.

Το ναυτικό δόγμα το οποίο ακολουθήθηκε από τις σοβιετικές δυνάμεις ήταν σε μεγάλο βαθμό η αντίδραση στο αντίστοιχο δυτικό. Καθώς το βάρος της αμερικανικής στρατηγικής μετακινήθηκε με την άνοδο του Kennedy από τις χερσαίες πυρηνικές δυνάμεις στις ναυτικές ο χώρος της Μεσογείου μετατράπηκε σε πλατφόρμα εξαπόλυσης πυρηνικών όπλων εναντίον της Ε.Σ.Σ.Δ.. Μέχρι το 1963 οι Η.Π.Α. είχαν εδραιώσει μια διαρκή ναυτική παρουσία στη Μεσόγειο η οποία περιελάμβανε ισχυρές αεροναυτικές δυνάμεις και υποβρύχια που έφεραν

⁶⁶⁰ Kemp Geoffrey, "Strategy and Arms Levels, 1945-1967", *Proceedings of the Academy of Political Science*, Vol. 29, No. 3, Soviet-American Rivalry in the Middle East, March 1969, σ. 33.

⁶⁶¹ Βλ. σχετικά Stivers, *America's Confrontation with Revolutionary Change in the Middle East, 1948-1983*, 1986, σσ. 45-46.

πυρηνικούς πυραύλους Polaris με βεληνεκές 1.850 χιλιόμετρα. Η κινητικότητα και οι δυνατότητες κάλυψης των μέσων παρείχαν την ικανότητα δεύτερου χτυπήματος στο ευρωπαϊκό θέατρο επιχειρήσεων μετά από μια πρώτη πυρηνική ανταλλαγή από την οποία οι πλωτές και υποβρύχιες μονάδες θα μπορούσαν επιβιώσουν. Η ποιοτική αναβάθμιση των αμερικανικών ναυτικών δυνατοτήτων μετέβαλε τις στρατηγικές συνθήκες σε Μεσογειακό και παγκόσμιο επίπεδο και συνέβαλε στην αναθεώρηση του σοβιετικού ναυτικού δόγματος και την ανάπτυξη της σοβιετικής ναυτικής ισχύος. Το νέο ναυτικό δόγμα αποσκοπούσε στο να τοποθετήσει τις αμερικανικές δυνάμεις σε ένα δίλημμα: είτε να εκτοξεύσουν τα πυρηνικά όπλα της Μεσογείου κατά την έναρξη ενός ενδεχόμενου πολέμου είτε να τα χάσουν εξαιτίας μιας σοβιετικής επίθεσης.⁶⁶² Με αυτό τον τρόπο οι αμερικανοί θα «αναγκάζονταν» να χρησιμοποιήσουν τις Μεσογειακές τους δυνάμεις στην αρχή μιας σύγκρουσης κι έτσι να μην μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν μετέπειτα τα πυρηνικά πυρομαχικά εναντίον του προελαύνοντα σοβιετικού στρατού στη δυτική Ευρώπη. Ο στρατηγικός αυτός σχεδιασμός επέβαλε τη διαρκή ναυτική παρουσία στην Μεσόγειο τόσο από δυνάμεις οι οποίες να δύνανται να εκτοξεύσουν ένα δεύτερο πυρηνικό χτύπημα σε περίπτωση πολέμου όσο και από δυνάμεις που θα μπορούσαν να καταστρέψουν το αμερικανικό ναυτικό και γι' αυτό να το αναγκάσουν να χρησιμοποιηθεί από την αρχή ενός πολέμου.

Το γενικό επιχειρησιακό πλάνο αφορούσε στη διατήρηση μιας ανασχετικής ζώνης 1500 ναυτικών μιλίων γύρω από τη Μόσχα η οποία εκτείνονταν από τη Νορβηγική Θάλασσα μέχρι και την Ανατολική Μεσόγειο. Κατά την περίοδο 1963-1964 η παρουσία των σοβιετικών σκαφών στη Μεσόγειο αυξήθηκε και το 1968 σχηματίστηκε και επισήμως η Μεσογειακή ναυτική μοίρα η οποία θα αναλάμβανε επιχειρήσεις προωθημένης ανάπτυξης (forward deployment missions). Η εν λόγω μοίρα ήταν σημαντικά κατώτερη σε ισχύ πυρός από τις αντίστοιχες αμερικανικές και σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε αποτελεσματικό μέσο κρούσης, με άλλα λόγια δεν επέτρεπε επιθετικές επιχειρήσεις. Δεν διέθετε αεροπλανοφόρα, στερούνταν εναέριας κάλυψης αν και είχε σημαντικές αντιαεροπορικές και ανθυποβρυχιακές δυνατότητες.⁶⁶³ Στο αποκορύφωμα της ισχύος της, το 1971, μπορούσε να παρατάξει 40 με 60 σκάφη επιφανείας, 10 με 13 υποβρύχια και περίπου 10.000 άνδρες. Αντίστοιχα, οι αμερικανικές δυνάμεις αποτελούνταν από 45 μονάδες επιφανείας, ανάμεσα στις οποίες τρία

⁶⁶² McGwire Michael K., *Military Objectives in Soviet Foreign Policy*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 1987, σ. 102.

⁶⁶³ Vassiliev Alexei, *Russian Policy in the Middle East: from Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading, 1993, σ. 80.

αεροπλανοφόρα, τρία υποβρύχια, 200 αεροσκάφη και 25.000 άνδρες.⁶⁶⁴ Εντούτοις, καθότι ο ρόλος της σοβιετικής δύναμης ήταν αυστηρά ανασχετικός και αποτρεπτικός η τοπική υπεροπλία δεν ήταν απολύτως απαραίτητη. Κατά τον Vasiliev ο κύριος στόχος του σοβιετικού ναυτικού θα ήταν να προκαλέσει τις δυνατόν υψηλότερες απώλειες στο αμερικανικό ακόμα κι αν η εμπλοκή του θα συνεπάγονταν την ολοσχερή καταστροφή του.⁶⁶⁵ Ο σοβιετικός μεσογειακός στόλος ήταν από αυτή την άποψη αναλώσιμος αν και οπωσδήποτε χρήσιμος. Αν κανείς συνυπολογίσει στο συσχετισμό ισχύος και το ότι οι Σοβιετικοί δεν είχαν παρά μικρή πείρα στην προωθημένη ανάπτυξη ναυτικών μονάδων και ταυτόχρονα στερούνταν βάσεων στη Μεσόγειο, η προβολή σοβιετικής ναυτικής ισχύος ήταν περιορισμένη. Από τα προβλήματα της ναυτικής παρουσίας στη Μεσόγειο μόνο εκείνο της επιμελητείας αντιμετωπίστηκε εν μέρει μετά τον πόλεμο του 1967 όταν η Ε.Σ.Σ.Δ. εξασφάλισε ναυτικές βάσεις στο Port Said και στην Αλεξάνδρια της Αιγύπτου. Οι υποδομές υποστήριξης του σοβιετικού ναυτικού που κατασκευάστηκαν απέφεραν πλεονεκτήματα τόσο στην Ε.Σ.Σ.Δ. όσο και στην Αίγυπτο. Η Αίγυπτος ενίσχυε την αποτροπή της τοποθετώντας σοβιετικές δυνάμεις στα εδάφη της ενώ η Ε.Σ.Σ.Δ. επέκτεινε τη δυνατότητα προβολής ισχύος στη Μεσόγειο. Τον Ιούλιο 1967 οκτώ σοβιετικά σκάφη αγκυροβόλησαν στο Port Said και έξι στην Αλεξάνδρια. Ταυτόχρονα, οι επισκέψεις σοβιετικών σκαφών στο Συριακό λιμάνι της Λατακίας έγιναν συχνότερες.⁶⁶⁶

Από τα παραπάνω καθίσταται εμφανές ότι στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής οι συμβατικές ικανότητες των σοβιετικών ήταν αρκετά περιορισμένες ώστε να μην αποτελούν απειλή για το δυτικό στρατόπεδο. Μεγαλύτερη απειλή αποτελούσε, όπως καταδεικνύει και η ιστορία, η σταθερότητα των μοναρχιών η οποία βάλλονταν από τον αραβικό εθνικισμό. Σε αυτό το πλαίσιο μια ευθεία αντιπαράθεση μεταξύ Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν απίθανη και θα μπορούσε να προκληθεί περισσότερο από λάθος παρά από σκοπευμένες δράσεις για την προστασία καίριων συμφερόντων. Όμως σε κάθε περίπτωση, τα πυρηνικά οπλοστάσια και των δύο υπερδυνάμεων καθιστούσαν κάθε άμεση επιθετική ενέργεια απαγορευτική γιατί θα μπορούσε να προκαλέσει κλιμάκωση σε γενικευμένο και πυρηνικό πόλεμο.

Η προσπάθεια αποφυγής οποιασδήποτε άμεσης σύγκρουσης τόσο από τις Η.Π.Α. όσο και από την Ε.Σ.Σ.Δ. διαφάνηκε σε όλο το χρονικό πλάτος της περιόδου που εξετάζεται εδώ και εξέλαβε τη μορφή της διακριτικής αποστασιοποίησης από τις ενδομεσανατολικές διαμάχες και της λήψης προληπτικών μέτρων για τη χαλιναγωγή του πυρηνικού ρίσκου. Σε στρατιωτικό επίπεδο αυτά απαιτούσαν την προσεκτική προβολή της στρατιωτικής ισχύος ώστε να μην

⁶⁶⁴ *Time*, "Soviet Thrust in the Mediterranean", June 28, 1972.

⁶⁶⁵ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σσ. 80-81.

⁶⁶⁶ Ο.π., σ. 81-82.

εκπέμπεται το μήνυμα της διάθεσης για σύγκρουση. Η κυριαρχία της αποτροπής επί της άμυνας και της επίθεσης είχε καθολική επιρροή στη συμπεριφορά των υπερδυνάμεων και καθιστούσε κάθε ενέργεια προς κλιμάκωση παράλογη.

Οι κρίσεις του Σουέζ το 1956, της Τουρκοσυριακής έντασης το 1957 και του πολέμου των Έξι Ημερών αποκαλύπτουν ακριβώς τα θεμελιώδη προσκόμματα στην κλιμάκωση. Μετά τη βρετανική επίθεση στο αιγυπτιακό λιμάνι Said, στις 31 Οκτωβρίου 1956, οι σοβιετικοί πήραν μέτρα ώστε η εμπλοκή σοβιετικών δυνάμεων να αποκλειστεί.⁶⁶⁷ Μέσα σε λίγες ώρες απέσυραν 45 βομβαρδιστικά Il-28 που είχαν προσφέρει στην Αίγυπτο ώστε να μην αιχμαλωτιστούν και να μην συμμετάσχουν στη μάχη, στερώντας βέβαια από τις Αιγυπτιακές δυνάμεις την κύρια δύναμη κρούσης της.⁶⁶⁸ Ταυτόχρονα εκκένωσαν 380 Σοβιετικούς και Τσεχοσλοβάκους συμβούλους αφού τους είχαν διατάξει να μην λάβουν σε καμία περίπτωση μέρος στις μάχες. Την 1^η και την 2^η Νοεμβρίου αρνήθηκαν στρατιωτική βοήθεια προς τους Σύριους και επενέβησαν πολιτικά μόνο οκτώ ημέρες μετά την επέμβαση. Παρέμειναν απαθείς τόσο στην απόφαση των Βρετανών για το κλείσιμο της ανατολικής Μεσογείου και της βόρειας Ερυθράς Θάλασσας όσο και στην απόφαση των Η.Π.Α. να αναβαθμίσουν το επίπεδο επιφυλακής της Στρατηγικής Αεροπορικής Διοίκησης.

Η αμερικανική πλευρά εξασφάλισε σχεδόν άμεσα το τακτικό πλεονέκτημα αν και συνδύασε την ετοιμότητα με τη διακριτικότητα. Τα πλοία που ήταν αγκυροβολημένα στην αμερικανική δυτική ακτή κατευθύνθηκαν προς το κέντρο του Ειρηνικού Ωκεανού, όσα ήταν στα ύδατα της Χαβάης προσέγγισαν τις ασιατικές ακτές και ο 7^{ος} στόλος προχώρησε μέσω του Ινδικού ωκεανού προς την Αραβική θάλασσα και τον Περσικό Κόλπο. Οι κινήσεις πραγματοποιήθηκαν εν κρυπτώ (χάρην και των ελεεινότερων δυνατοτήτων παρακολούθησης των σοβιετικών) ώστε σε περίπτωση κλιμάκωσης της έντασης να υπάρχει διαθεσιμότητα δυνάμεων αλλά να μην εκπέμπεται το μήνυμα γενικής κινητοποίησης.⁶⁶⁹ Η εμφανής πλευρά της τακτικής ήταν ο 6^{ος} Στόλος ο οποίος κατευθύνθηκε στην Ανατολική Μεσόγειο με αεροπλανοφόρα, καταδρομικά και αντιτορπιλικά και σταμάτησε μεταξύ Κύπρου και Σουέζ ώστε η παρουσία του να ασκεί πιέσεις στους εμπλεκόμενους στην κρίση (δηλαδή τους δυτικούς

⁶⁶⁷ Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι οι τρεις επιτιθέμενες δυνάμεις ανέμεναν ακριβώς αυτή τη συμπεριφορά από τους Σοβιετικούς θεωρώντας ότι οποιαδήποτε αντίδραση θα αποκλείονταν λόγω αμερικανικής αποτροπής. Βλ. Azar Edward E., "Conflict Escalation and Conflict Reduction in an International Crisis: Suez, 1956", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 16, No. 2, Research Perspectives on the Arab – Israeli conflict: A Symposium, June 1972, σ. 197.

⁶⁶⁸ Smolansky O. M., "Moscow and the Suez Crisis, 1956: A Reappraisal", *Political Science Quarterly*, Vol. 80, No. 4, December 1965, σ. 589.

⁶⁶⁹ Wylie J. C., "The Sixth Fleet and American Diplomacy", *Proceedings of the Academy of Political Science*, Vol. 29, No. 3, Soviet American Rivalry in the Middle East, March 1969, σσ. 55-56.

συμμάχους) αλλά να μην είναι αρκετά κοντά στο χώρο επιχειρήσεων ώστε η παρουσία του να κλιμακώσει από μόνη της την ένταση και να προσκαλέσει απάντηση από τους σοβιετικούς.

Σε διπλωματικό επίπεδο οι επαφές μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων διέγραφαν την ειλημμένη απόφαση της μη κλιμάκωσης. Το σοβιετικό τελεσίγραφο της 5^{ης} Νοεμβρίου που απειλούσε με πυραυλική επίθεση τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία ανταπαντήθηκε με την ανταπειλή του Eisenhower αλλά στο γράμμα που απέστειλε ο Khrushchev στον Eisenhower πρότεινε, σε εντελώς διαφορετικό τόνο, μια συνεργασία σοβιετικών δυνάμεων με τον αμερικανικό Έκτο Στόλο με σκοπό τη σταθεροποίηση της περιοχής. Η Σοβιετική ηγεσία περίμενε μέχρι τη στιγμή που οι Η.Π.Α. θα έδειχναν ξεκάθαρα ότι δεν επιθυμούσαν την κλιμάκωση και ότι θα επενέβαιναν κατευναστικά περιορίζοντας το Ισραήλ. Εξάλλου, οι σοβιετικές ένοπλες δυνάμεις σε καμία περίπτωση δεν είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν κάποια επιθετική επιχείρηση έναντι των δυτικών.⁶⁷⁰ Οι Η.Π.Α. ήταν η μοναδική δύναμη που μπορούσε να επιβάλλει ένα στρατιωτικό αποτέλεσμα. Παράλληλα κατείχε και τα μέσα για να παρακολουθεί τις σοβιετικές κινήσεις.⁶⁷¹ Απέναντί της η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν παντελώς ανέτοιμη να κινητοποιήσει κάποια συμβατική δύναμη, είτε αερομεταφερόμενες ταξιαρχίες είτε βομβαρδιστικά αεροσκάφη, ενώ οι πυρηνικές δυνάμεις ήταν κλάσεις κατώτερες σε αριθμούς και αποτελεσματικότητα από τις αμερικανικές.⁶⁷² Ο αντικειμενικός στόχος του σοβιετικού τελεσιγράφου ήταν, υπό αυτές τις συνθήκες, η ώθηση των Η.Π.Α. προς την πολιτική επέμβαση για τον περιορισμό του Ισραήλ.⁶⁷³ Αμφότερες οι υπερδυνάμεις απέλεξαν την απολύτως έμμεση

⁶⁷⁰ Ας σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι από τον Ιούλιο του 1956 οι αμερικανικές αεροπορικές δυνάμεις είχαν στη διάθεσή τους τις δυνατότητες κατασκοπείας που παρείχαν επαρκή πληροφόρηση για το πραγματικό πυρηνικό οπλοστάσιο της Ε.Σ.Σ.Δ.. Η σοβιετική κατωτερότητα σε φορείς πυρηνικών όπλων κατέστη εμφανής εξαιρετικά σύντομα μετά την έναρξη των κατασκοπευτικών επιχειρήσεων κι επομένως ο Eisenhower γνώριζε τον, εξαιρετικά θετικό για τις Η.Π.Α. συσχετισμό πυρηνικής ισχύος. Βλ. Gaddis Lewis, *The Cold War: A New History*, Penguin, 2006, σ. 73.

⁶⁷¹ Ενώ η κυβέρνηση Eisenhower θεωρούσε τις απειλές πυρηνικού κτυπήματος στη Βρετανία και τη Γαλλία αναξιόπιστες εντούτοις ενέτεινε την παρακολούθηση των σοβιετικών δυνάμεων στο χώρο της Μέσης Ανατολής και μέχρι τις 6 Νοεμβρίου γνώριζε ότι καμία ενέργεια που να προδιαθέτει για επίθεση δεν είχε αναληφθεί από τους Σοβιετικούς. Βλ. Yaqub, *Containing Arab Nationalism*, 2004, σ. 53.

⁶⁷² Οι μοναδικές πυρηνικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ήταν τροποποιημένοι πύραυλοι V-2 του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου των οποίων η ακρίβεια ήταν αρκούντως χαμηλή ώστε να μην επιτρέπουν σαφή στοχοποίηση. Ενώ ως όπλο επίθεσης σε ένα γενικευμένο πόλεμο θα μπορούσαν να είναι αποτελεσματικοί, ως όπλο πρώτου χτυπήματος σε περιορισμένο γεωγραφικό εύρος θα παρείχαν περισσότερα μειονεκτήματα από ότι πλεονεκτήματα. Βλ. Golan Galia, *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, σ. 51. Ας σημειωθεί επίσης ότι ο σοβιετικός υπουργός εξωτερικών Shepilov αργότερα παραδέχτηκε ότι η χρήση της απειλής ήταν απολύτως ψυχολογικού ρόλου και η σοβιετική ηγεσία δεν επιθυμούσε εξ' αρχής και δεν σχεδίαζε την πιθανότητα καταφυγής στην πυραυλική επίθεση. Βλ. Vassiliev Alexei, *Russian Policy in the Middle East: from Messianism to Pragmatism*, Ithaca Press, Reading, 1993, σ. 40.

⁶⁷³ Για το εν λόγω επιχείρημα βλ. Smolansky O. M., "Moscow and the Suez Crisis, 1956: A Reappraisal", *Political Science Quarterly*, Vol. 80, No. 4, December 1965, σ. 599.

και κυρίως ψυχολογική εμπλοκή στη διένεξη ώστε να αποφύγουν το κόστος μια απευθείας σύγκρουσης.⁶⁷⁴

Η πολιτική επαρκούς αποστασιοποίησης από τις μεσανατολικές κρίσεις και προσεκτικού χειρισμού του ρίσκου ακολουθήθηκε τόσο στην περίπτωση της κρίσης μεταξύ Συρίας και Τουρκίας τον Αύγουστο του 1957 όσο και στον Πόλεμο των Έξι Ημερών δέκα χρόνια αργότερα. Στην πρώτη περίπτωση η Σοβιετική απάντηση στις τουρκικές επιθετικές κινήσεις αφορούσε στην προειδοποίηση της Τουρκίας για σοβιετική εμπλοκή σε περίπτωση επίθεσης αλλά το κύριο βάρος της σοβιετικής δραστηριότητας δόθηκε στο επίπεδο της διπλωματίας καλώντας την παρέμβαση του Ο.Η.Ε.. Δεδομένου ότι ούτε οι Η.Π.Α. ούτε η Ε.Σ.Σ.Δ. επιθυμούσαν την εμπόλεμη σύρραξη ο Khrushchev υπαναχώρησε, παρά τη ρητορεία προστασίας της Συρίας, προβάλλοντας την ειρηνική επίλυση ως προτιμητέα επιλογή.⁶⁷⁵ Την ίδια πολιτική ακολούθησαν και οι Η.Π.Α..

Στην περίπτωση του πολέμου των Έξι Ημερών οι αμερικανικές στρατιωτικές δυνάμεις δεν μετείχαν, όπως προαναφέρθηκε, σε κάποιο οργανωμένο σχέδιο επίλυσης της κρίσης αλλά χρησιμοποιήθηκαν με σκοπό τη αποστασιοποίηση και την αποκλιμάκωση. Από τα σκάφη του 6^{ου} στόλου μόνο εκείνα τα οποία δεν ήταν αγκυροβολημένα κινήθηκαν προς την ανατολική Μεσόγειο και τα υπόλοιπα παρέμειναν στη θέση τους.⁶⁷⁶ Η κύρια αποβατική δύναμη, οι δυνάμεις πεζοναυτών, έμειναν στη Νάπολη μέχρι και την τρίτη εβδομάδα του Μαΐου οπότε και μεταστάθμευσαν στη Μάλτα, σχεδόν χίλια μίλια μακριά από τη νοτιοανατολική άκρη της Μεσογείου. Οι δυνάμεις κρούσης του 6^{ου} στόλου, κυρίως τα αεροπλανοφόρα, έμειναν καθ' όλη τη διάρκεια της κρίσης δυτικά της νοητής γραμμής Λιβύης – Κρήτης ενώ το αεροπλανοφόρο Intrepid το οποίο δεν ανήκε στον 6^ο στόλο αλλά βρίσκονταν στο Γιβραλτάρ σταμάτησε στη Λιβύη ώστε να μην φανεί πως οι αμερικανικές δυνάμεις ενισχύονταν. Παράλληλα, τα αμερικανικά σκάφη που διεξήγαγαν περιπολία στην Αραβική Θάλασσα, τον Περσικό Κόλπο και την Ερυθρά Θάλασσα διατάχθηκαν να μην εισέλθουν στη Μεσόγειο. Οι παραπάνω κινήσεις πραγματοποιήθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε η θέση των αμερικανικών σκαφών να είναι εμφανής και γνωστή στους σοβιετικούς.⁶⁷⁷ Ως αντασφάλιση για την πιθανότητα παρανόησης των αμερικανικών ενεργειών χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το κόκκινο τηλέφωνο μεταξύ

⁶⁷⁴ Azar Edward E., "Conflict Escalation and Conflict Reduction in an International Crisis: Suez, 1956", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 16, No. 2, Research Perspectives on the Arab – Israeli conflict: A Symposium, June 1972, σ. 199.

⁶⁷⁵ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σ. 46.

⁶⁷⁶ Wylie J. C., "The Sixth Fleet and American Diplomacy", *Proceedings of the Academy of Political Science*, Vol. 29, No. 3, Soviet American Rivalry in the Middle East, March 1969, σ. 58.

⁶⁷⁷ Ο.π., σσ. 57, 58.

Λευκού Οίκου και Κρεμλίνου για την παροχή διαβεβαιώσεων ότι η αμερικανική κυβέρνηση δεν εμπλέκονταν στη σύγκρουση και για την εκδήλωση του ενδιαφέροντος των Η.Π.Α. για μια κατάπαυση του πυρός.⁶⁷⁸

Από την πλευρά της Σοβιετικής Ένωσης η αντιδικία μεταξύ Αιγύπτου και Ισραήλ δεν συνδέονταν έτσι κι αλλιώς με απτά σοβιετικά συμφέροντα που να αφορούσαν την κατάσταση επί τους εδάφους ή τη ναυσιπλοΐα. Ως εκ τούτου στην αιγυπτιακή κινητοποίηση δεν υπήρχε σαφές κίνητρο για να εμπλακεί άμεσα ή έμμεσα ο σοβιετικός παράγοντας.⁶⁷⁹ Οι ιστορικοί καταλήγουν ότι ο πόλεμος ήταν αποτέλεσμα της αυτόνομης πρωτοβουλίας του Nasser κι όχι της έμμεσης προώθησης σοβιετικών συμφερόντων στην περιοχή και ότι οι πιθανότητες συνηγορούν υπέρ του ενδεχομένου η σοβιετική ηγεσία να υπέπεσε σε σοβαρή παρανόηση τόσο της σοβαρότητας της κατάστασης όσο και των πραγματικών δυνατοτήτων των Αράβων.⁶⁸⁰ Παραταύτα, ενώ η Ε.Σ.Σ.Δ. δεν ήλεγχε ούτε και κατηύθυνε τις αιγυπτιακές και συριακές δράσεις δεν ήταν διατεθειμένη να προωθήσει σε δεύτερο χρόνο μια πολιτική πρωτοβουλία που δεν θα τις περιέσωζε. Έτσι ακολουθήθηκαν αποκλειστικά διπλωματικές πρωτοβουλίες με σκοπό την κατάπαυση του πυρός η οποία, επιπλέον, θα εξασφάλιζε και την επιβίωση της Συρίας δεδομένου ότι τα Ισραηλινά στρατεύματα βρίσκονταν σε θέση να καταλάβουν ακόμα και τη Δαμασκό.

Παρόλο που η απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας για κατάπαυση του πυρός ψηφίστηκε στις 6 Ιουνίου 1967, εντούτοις οι εχθροπραξίες δεν σταμάτησαν παρά μόνο μετά τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων Ε.Σ.Σ.Δ. – Ισραήλ και τις απειλές της Ε.Σ.Σ.Δ. για χρήση οικονομικών και στρατιωτικών μέσων προς άσκηση πίεσης. Στην πραγματικότητα, τα στρατιωτικά μέτρα που έλαβε η σοβιετική ηγεσία για την κρίση ήταν αυστηρώς προληπτικά και δεν μετέδιδαν την απειλή της επέμβασης. Οι περισσότερες ναυτικές μονάδες που μεταφέρθηκαν στην περιοχή ήταν επιβοηθητικά σκάφη κι όχι σκάφη κρούσης γεγονός το οποίο ήταν γνωστό στους αμερικανούς.⁶⁸¹ Το μεγαλύτερο σκάφος κρούσης που βρίσκονταν ήδη στην περιοχή ήταν ένα αντιτορπιλικό το οποίο αποκρύνθηκε περισσότερο από 500 μίλια προς τα δυτικά όταν η κρίση κλιμακώθηκε.⁶⁸² Ακόμα και στη φάση που οι εχθροπραξίες εντάθηκαν, η γεωγραφική τους κάλυψη διευρύνθηκε και η πλάστιγγα έγειρε προς όφελος των Ισραηλινών οι

⁶⁷⁸ Spiegel, *The Other Arab Israeli Conflict*, 1985, σ. 150.

⁶⁷⁹ Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East*, 1993, σ. 68.

⁶⁸⁰ Ό.π., σ. 67. Για την πιθανότητα παρανόησης από τη Σοβιετική πλευρά βλ. Golan Galia, *Soviet Policies in the Middle East: from World War Two to Gorbachev*, Cambridge University Press, 1990, σ. 66 και Schoenberger Erica, Reich Stephanie, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No. 39, July 1975, σ. 17.

⁶⁸¹ Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, 1990, σ. 60.

⁶⁸² Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, 1990, σ. 60.

σοβιετικοί αρνήθηκαν την παροχή στρατιωτικής βοήθειας προς την Αίγυπτο προφασιζόμενοι επιχειρησιακές δυσκολίες.⁶⁸³

Επομένως, σε όλες τις περιπτώσεις που η σοβιετική κυβέρνηση κλήθηκε να διαχειριστεί το ενδεχόμενο ενός πολέμου ή έναν εν εξελίξει πόλεμο στη Μέση Ανατολή ακολουθήθηκε μια τακτική η οποία επιδίωκε τον περιορισμό του κινδύνου κλιμάκωσης. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποφανθεί κανείς για το ποιά ήταν τα όρια ανοχής της Ε.Σ.Σ.Δ. στις κρίσεις που ξέσπασαν μέχρι το 1968, η ιστορία δεν μας παρέχει ασφαλή εμπειρικά δεδομένα αλλά μας αποκαλύπτει στην καλύτερη περίπτωση τις σοβιετικές διαθέσεις αποκλιμάκωσης. Παρ' όλα αυτά, είναι γεγονός ότι η Σοβιετική διπλωματία κατατρύχονταν από την ανησυχία εκτροπής σε μια πυρηνική ανταλλαγή γεγονός που καταδείχτηκε, πέρα από τη διαχείριση κρίσεων, και από την επιφυλακτικότητά της να στηρίζει την επιθετική συμπεριφορά οποιουδήποτε φιλικού κράτους, για παράδειγμα της Αιγύπτου το 1967, όσο και από την απροθυμία της να στηρίζει στρατιωτικώς άμεσα καθεστωτικές ανατροπές προς όφελός της.⁶⁸⁴ Το γεγονός ότι οι σοβιετικοί διατήρησαν σε όλα τα ενδεχόμενα μια στρατιωτική στάση η οποία δεν προδιέθετε για την ανάληψη επιθετικής δράσης κατέδειξε ότι τα σοβιετικά συμφέροντα σταματούσαν πάντα μπροστά στο ενδεχόμενο μιας γενικευμένης σύγκρουσης.

Με την ίδια προσοχή κινήθηκαν κατά βάση και οι Η.Π.Α.. Σε όλες τις κρίσεις που εκδηλώθηκαν στο χώρο της Μέσης Ανατολής η αμερικανική στάση ήταν διακριτική και δεν προδιέθετε για σύγκρουση. Αν μπορεί κανείς να διακρίνει τις κρίσεις με τη μεγαλύτερη επικινδυνότητα, αυτές μάλλον αφορούσαν την προσπάθεια του Stalin να πιάσει την Τουρκία και το Ιράν αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε αυτές τις περιπτώσεις η αμερικανική κυβέρνηση επέλεξε την πολιτική υποστήριξη στα κράτη υπό απειλή, την ενεργοποίηση μέσω του Ο.Η.Ε. και τις συμβολικές κινήσεις οι οποίες λόγω ασυμμετρίας συμφερόντων αποδείχτηκαν επαρκείς. Ακριβώς αυτή η έλλειψη κρίσεων στις οποίες να διακυβεύονταν ζωτικά αμερικανικά συμφέροντα είχε ως αποτέλεσμα η αμερικανική στρατηγική να έχει τη δυνατότητα να εμπλέκεται πάντα με τρόπο ο οποίος να μην την φέρνει σε ευθεία αντιπαράθεση με την Ε.Σ.Σ.Δ.. Η στρατηγική της προστασίας του «βορείου διαζώματος» βασιζόνταν στην αυτόνομη οργάνωση αμυντικού σχηματισμού από τα ενδιαφερόμενα μέλη κι ενώ απολάμβανε της υποστήριξης της Washington εντούτοις σε καμία περίπτωση δεν την δέσμευε. Το δόγμα Eisenhower αφορούσε σε «ενδιαφερόμενα» κράτη και ενεργοποιήθηκε μετά από «πρόσκληση»

⁶⁸³ Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, 1990, σ. 63.

⁶⁸⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα απροθυμίας χρήσης της επιρροής για καθεστωτική ανατροπή αποτελεί η περίπτωση της Σομαλίας στην οποία ο πόλεμος του Ogaden δεν έτυχε εκμετάλλευσης από την Ε.Σ.Σ.Δ. ώστε να επιτευχθεί η σοβιετική κυριαρχία στο Ακρωτήρι Χορν. Βλ. McGwire, *Military Objectives in Soviet Foreign Policy*, 1987, σσ. 223-224.

των ηγεσιών τους. Οι πολιτικές των Kennedy και Johnson επιδίωκαν εξ' αρχής την απαλλαγή από τους κινδύνους διαχείρισης της Μέσης Ανατολής και, σε γενικές γραμμές, ακολούθησαν την ίδια στρατηγική με τη Σοβιετική Ένωση, δηλαδή την ενίσχυση «εκ του μακρόθεν» φίλων και συμμάχων αλλά σε καμία περίπτωση την εμπλοκή.

6.3 Μερικό Συμπέρασμα

Η θεωρία της αθροιστικότητας είναι, κατά την άποψη του συγγραφέα, η αρμόζουσα προσέγγιση στο πλαίσιο του ρεαλισμού για να εξηγηθούν τα αίτια του πολέμου σε σχέση με την εξασφάλιση συγκεκριμένων πηγών ισχύος που φέρουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Ωστόσο, η εξέταση των εμπειρικών στοιχείων της περιόδου 1945-1968 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι περιορισμοί λειτουργίας της θεωρίας της αθροιστικότητας είναι αρκούντως αυστηροί ώστε οι προαπαιτούμενες συνθήκες επαλήθευσης να μην ικανοποιούνται συχνά. Αν και η εν λόγω περίοδος δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά μιας «συγκεντρωτικής» ενεργειακής αγοράς που βρίσκεται σε κρίση (αυτά θα εμφανιστούν με κρυστάλλινη καθαρότητα στα επόμενα κεφάλαια) εντούτοις γίνεται εμφανές ότι για να προκύψει πόλεμος για ένα στρατηγικό αγαθό απαιτείται ταυτόχρονη συνέργεια πολλαπλών παραγόντων πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής υφής.

Η περίοδος 1945-1968 χαρακτηρίστηκε από την επέκταση και εδραίωση της αμερικανικής ηγεμονίας στον ενεργειακό χώρο της Μέσης Ανατολής. Στο χρονικό αυτό διάστημα η ενεργειακή κατανάλωση και η εξασφάλιση νέων πηγών πετρελαίου στο εξωτερικό αυξήθηκαν με τους αντίστοιχους και υψηλούς ρυθμούς διαμορφώνοντας μια στερεή βάση για την ενεργειακή ασφάλεια των Η.Π.Α..

Η εν λόγω επιτυχία οφείλονταν σε πολλούς παράγοντες. Καταρχήν, η ανάγκη για τον έλεγχο επαρκών ποσοτήτων πετρελαίου σε αποθέματα εκτός της αμερικανικής επικράτειας έγινε αισθητή ήδη από τον Πρώτο και εντάθηκε κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο τόσο λόγω της χρήσης πετρελαίου στο στρατιωτικό μηχανισμό όσο και λόγω της διάδοσής του για μη στρατιωτικές χρήσεις. Στο τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου οι Η.Π.Α. βρέθηκαν να είναι ενεργειακά ελλειμματικές καθώς είχαν αναλάβει το βάρος της ικανοποίησης των ενεργειακών αναγκών της καταστραμμένης Ευρώπης σε μια περίοδο η οποία χαρακτηριζόταν από καλπάζουσα εγχώρια κατανάλωση. Αυτό οδήγησε στις συστηματικές προσπάθειες της αμερικανικής κυβέρνησης να αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο ενός παρατεταμένου ενεργειακού ελλείμματος με την παρέμβαση του κράτους τόσο στην εσωτερική αγορά όσο και στη δράση των αμερικανικών εταιριών στο εξωτερικό. Ακολούθησαν μεθοδευμένες ενέργειες της κυβέρνησης που αποσκοπούσαν στη διευκόλυνση της εισχώρησης των αμερικανικών εταιριών στη μεσανατολική αγορά πετρελαίου. Προς την επίτευξη αυτού του σκοπού η ομοσπονδιακή κυβέρνηση έδειξε τη διάθεση να θέσει κατ' επανάληψη στο περιθώριο τα προσκόμματα των εσωτερικών αντιμονοπωλιακών νόμων και παράλληλα να ενισχύσει έμμεσα τις πετρελαϊκές

εταιρίες μέσω φοροαπαλλαγών, εις βάρος των ξένων ανταγωνιστών τους αλλά και των αμερικανών φορολογουμένων. Υπό την πίεση της αυξανόμενης ζήτησης, η διαμόρφωση μιας ελεύθερης αγοράς ενέργειας δεν αποτέλεσε μέχρι το 1968 προτεραιότητα της αμερικανικής κυβέρνησης.

Το αποτέλεσμα των παραπάνω ενεργειών ήταν οι αμερικανικές εταιρίες, και ειδικότερα οι επτά μεγαλύτερες, να γίνουν οι κυρίαρχοι στον πετρελαϊκό χώρο της Μέσης Ανατολής και να καταστήσουν τα ευρωπαϊκά κράτη απόλυτα εξαρτημένα σε μεσανατολικό πετρέλαιο το οποίο παρήγαγαν και διύλιζαν οι ίδιες. Οι αμερικανικές εταιρίες μπορούσαν να καθορίζουν και την τιμή και την ποσότητα του προσφερόμενου πετρελαίου. Παρόλο που από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η εμφάνιση των πρώτων εθνικών εταιριών πετρελαίου και η δραστηριοποίηση των «ανεξάρτητων» φάνηκε να απειλεί την πρωτοκαθεδρία των μεγάλων εταιριών, οι «Επτά Αδελφές» παρέμειναν στην κορυφή της πετρελαϊκής αγοράς ελέγχοντας άμεσα ή έμμεσα το 91% της συνολικής παραγωγής της Μέσης Ανατολής και το 77% της παροχής πετρελαίου σε ολόκληρο τον μη κομμουνιστικό κόσμο εκτός των Η.Π.Α. μέχρι το 1972.

Η ανερχόμενη κατανάλωση ενέργειας σε συνδυασμό με τις χαμηλές τιμές συνδέθηκε με εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης γιατί μέχρι και το 55% του καταναλωμένου πετρελαίου αφορούσε στην παραγωγή άλλων αγαθών. Ταυτόχρονα οδήγησε στον υποσκελισμό άλλων μορφών ενέργειας καθότι η τιμή του πετρελαίου ήταν εξαιρετικά χαμηλή και η θερμική του απόδοση υψηλή. Αν και αυτό θα δυσχέραινε την υποκατάσταση του πετρελαίου από άλλα αγαθά σε περίπτωση διακοπής προσφοράς, εντούτοις μια σειρά από παράγοντες συνέβαλλαν ώστε στην περίοδο 1945-1968 οι Ηνωμένες Πολιτείες ποτέ να μη βρεθούν σε θέση δυσμενούς ασύμμετρης αλληλεξάρτησης με υψηλή τρωτότητα έναντι των πετρελαιοπαραγωγών κρατών:

Πρώτο, η εγχώρια παραγωγή διατηρήθηκε και ενισχύθηκε από τις προστατευτικές πολιτικές της περιόδου Eisenhower οι οποίες ακολουθούσαν το δόγμα «συντήρηση στο εσωτερικό, εκμετάλλευση στο εξωτερικό». Αποτέλεσμά τους ήταν η εσωτερική τιμή πετρελαίου των Η.Π.Α. να είναι σχετικά σταθερή και το πετρέλαιο που σε κατάσταση κρίσης οι Η.Π.Α. στερούνταν από το εξωτερικό να καλύπτεται από την εγχώρια πετρελαϊκή βιομηχανία. Η δυνατότητα υποκατάσταση των ξένων προμηθευτών με εγχώριους έγινε εμφανής κατά τη διάρκεια του πετρελαϊκού εμπάργκο του 1967.

Δεύτερο, το κατακερματισμένο σώμα των πετρελαιοπαραγωγών κρατών αποσόβησε τον κίνδυνο δημιουργίας μιας ομάδας κρατών με ισχυρή επιρροή στην αγορά. Τα

πετρελαιοπαραγωγά κράτη της Μέσης Ανατολής παρουσίαζαν διαφορετική τρωτότητα στις διακυμάνσεις της παραγόμενης ποσότητας πετρελαίου κι ως εκ τούτου αδυνατούσαν να συνασπιστούν ώστε να ασκήσουν πιέσεις στους δυτικούς καταναλωτές. Για πολλά από τα κράτη-παραγωγούς της Μέσης Ανατολής το πετρέλαιο ήταν η απολύτως σημαντικότερη πηγή προσόδων οπότε ένα εμπάργκο τα επιβάρυνε δυσανάλογα γιατί οι οικονομικές ζημιές ήταν υψηλές τόσο σε σχέση με άλλους παραγωγούς, όσο και σε σχέση με τους οικονομικά αναπτυγμένους καταναλωτές.

Τρίτο, η «εθνικά προσανατολισμένη» συμπεριφορά των αμερικανικών πετρελαϊκών εταιριών. Ελέγχοντας την παραγωγή, τη διύλιση και τη μεταφορά πετρελαίου οι αμερικανικές εταιρίες μπορούσαν υπό συνθήκες εμπάργκο να επιβοηθήσουν στην προσφορά πετρελαίου τόσο τις Η.Π.Α. όσο και τους ευρωπαίους συμμάχους είτε παραβιάζοντάς το έμμεσα είτε ρυθμίζοντας τις επιχειρήσεις μεταφοράς ώστε πετρέλαιο από άλλους παραγωγούς να φτάσει τάχιστα στους καταναλωτές.

Με δεδομένα τα παραπάνω χαρακτηριστικά της πετρελαϊκής αγοράς, το πετρέλαιο δεν αποτελούσε μια αθροιστική πηγή ισχύος αν και αντιμετωπίστηκε σε όλες τις περιπτώσεις ως στρατηγικό αγαθό από τις αμερικανικές κυβερνήσεις. Οι Η.Π.Α. δεν ήταν εξαρτημένες από το μεσανατολικό χώρο και μπορούσαν να υποκαταστήσουν τους ξένους παραγωγούς γιατί κατείχαν οι ίδιες αυτόνομη παραγωγική δυναμικότητα ενώ ως ακμάζουσα εξωστρεφής οικονομία ήλεγχαν την παγκόσμια αγορά η οποία κινούνταν με το δολάριο.

Το ότι το πετρέλαιο δεν αποτελούσε αθροιστική πηγή ισχύος ενισχύεται περαιτέρω και από το γεγονός ότι δεν υπήρχε δύναμη στο διεθνές σύστημα που να ανταγωνίζεται τις Η.Π.Α. στην επιρροή επί των κύριων πηγών ενέργειας στη Μέση Ανατολή. Το κίνητρο για μια επέμβαση στις πετρελαιοπαραγωγές περιοχές της Μέσης Ανατολής εξέλειπε στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης η οποία κατάφερε μετά από το 1954 να αναδειχθεί η ίδια σε έναν από τους δυναμικότερους παραγωγούς ενέργειας προχωρώντας σε εντεταμένες επενδύσεις σε ανεκμετάλλευτες μέχρι τότε πηγές. Ο κεντρικός άξονας της πετρελαϊκής πολιτικής της Ε.Σ.Σ.Δ., εκπορεύονταν από την κομμουνιστική αντίληψη περί της οικονομικής δραστηριότητας η οποία προωθούσε την αυτάρκεια ώστε η είσοδος στις διεθνείς αγορές να προορίζεται αποκλειστικά για την εξασφάλιση πόρων για την αυτοδύναμη παραγωγική δυνατότητα κι όχι την οικονομική επέκταση.

Προϋποθέσεις Ασύμμετρης Αλληλεξάρτησης		
Υψηλό μερίδιο εισαγόμενου στο συνολικό υπό κατανάλωση πετρέλαιο	Όχι. Η αύξηση της γενικής κατανάλωσης οδήγησε σε αυξημένες εισαγωγές αλλά οι προστατευτικές πολιτικές απέτρεψαν τα φαινόμενα εξάρτησης. Οι Η.Π.Α. δεν ανέπτυξαν σχέσεις εξάρτησης από το μεσανατολικό πετρέλαιο αλλά κινήθηκαν για τον έλεγχο του με σκοπό την εξασφάλιση της βιωσιμότητας των ευρωπαϊκών οικονομιών.	
Ελεύθερη διαμόρφωση όρων προσφοράς από τον εξωτερικό προμηθευτή	Όχι. Όπως απέδειξε το εμπόργκο του 1967 οι εξαγωγείς της Μέσης Ανατολής δεν είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τους όρους της αγοράς διότι δεν είχαν σχηματίσει ακόμα ένα λειτουργικό καρτέλ. Λόγω έλλειψης μεταξύ τους αλληλεγγύης και εξαπίας του φόβου «έξωσης» από την αγορά εκδήλωσαν παραβατική συμπεριφορά σε σχέση με τα μεταξυ τους συμφωνηθέντα.	
Απαγορευτικό κόστος υποκατάστασης εισαγόμενου πετρελαίου και αδυναμία υποκατάστασης εξαγωγέα	Όχι. Η πολιτική «συντήρηση στο εσωτερικό, εκμετάλλευση στο εξωτερικό» απέδωσε αποτελέσματα. Οι ποσοτικοί περιορισμοί που εφαρμόστηκαν διατήρησαν την εγχώρια παραγωγή σε επίπεδα τέτοια που να προστατέψουν τις Η.Π.Α. ακόμα και κατά το εμπόργκο του 1967. Με αυτό τον τρόπο οι Η.Π.Α. δεν βρέθηκαν στην ανάγκη ανεύρεσης άλλων εξαγωγέων ενέργειας.	
Προϋποθέσεις Αθροιστικότητας		
Πετρέλαιο ως κεντρικής σημασίας παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης	Ναι. Η κατανάλωση πετρελαίου σημείωσε γεωμετρική αύξηση σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο και στις Η.Π.Α. ειδικότερα. Η αύξηση της κατανάλωσης προκλήθηκε από την ανερχόμενη εκβιομηχάνιση, τις καταναλωτικές συνήθειες όσο και από τις τεχνολογικές εξελίξεις στον στρατιωτικό τομέα. Το πετρέλαιο ήταν, και αντιμετωπίστηκε ως, κεντρικής σημασίας συντελεστής οικονομικής ανάπτυξης.	
Έλλειψη ασφάλειας προσφοράς μέσω μηχανισμών της αγοράς	Ναι. Σε καμία περίπτωση δεν θεωρήθηκε, ορθώς, η αγορά ο μοναδικός απαραίτητος ρυθμιστής του εμπορίου πετρελαίου αλλά η παρέμβαση της κυβέρνησης κρίθηκε αναγκαία για την προστασία των συμφερόντων των αμερικανικών εταιριών. Η αμερικανικές εταιρίες για την περίοδο 1945-1968 συμπεριφέρθηκαν ως κυβερνητικός βραχίονας στην ενεργειακή αγορά.	
Ανταγωνισμός στον έλεγχο πηγών πετρελαίου με αντίπαλο	Όχι. Η πετρελαϊκή πολιτική της Ε.Σ.Σ.Δ. αποσκοπούσε ως αρχή στην αυτάρκεια και το εξωτερικό εμπόριο ήταν αποκλειστικά το μέσο για την εξασφάλιση συναλλάγματος.	

Υπό αυτό το πρίσμα η επέκταση των πετρελαϊκών επιχειρήσεων στο εξωτερικό δεν ήταν σε καμία περίπτωση θεμιτή και δεν επιδιώχθηκε. Το περιορισμένο εμπόριο με τα κράτη της Ευρώπης οφείλονταν στην ανάγκη για απόκτηση συναλλάγματος ώστε να αγοραστεί τεχνολογικός εξοπλισμός απαραίτητος για την εκβιομηχάνιση. Δεδομένου ότι η αυτάρκεια ήταν ο κατ' εξοχήν σοβιετικός στόχος το κίνητρο για διεκδίκηση πηγών ενέργειας στη Μέση Ανατολή δεν υφίστατο.

Εξάλλου, η στρατιωτική απειλή που προέβαλε η Σοβιετική Ένωση στο χώρο της Μέσης Ανατολής και ειδικά στις πετρελαιοφόρες περιοχές του ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη. Αυτό οφείλονταν στο ότι η περιφερειακή ισορροπία ισχύος ευνοούσε σαφώς το δυτικό στρατόπεδο. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 ο χώρος της Μεσογείου παρέμεινε υπό την κυριαρχία του αμερικανικού ναυτικού το οποίο κατείχε τα μέσα τόσο για την επικράτηση στη θάλασσα όσο

και για μια κρούση στα παράκτια της Μεσογείου κράτη. Στο στρατηγικό και ενεργειακό κόμβο της ανατολικής Μεσογείου η Σοβιετική Ένωση αύξησε μεν την παρουσία της και απέκτησε βάσεις για την υποστήριξή της αλλά σε καμία περίπτωση δεν πρόβαλε επαρκή ισχύ ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει τον πανίσχυρο αμερικανικό στόλο. Η ανατολική Μεσόγειος αποτέλεσε, από την πλευρά της Ε.Σ.Σ.Δ., ένα θέατρο επιχειρήσεων στο οποίο το δόγμα ήταν απολύτως ανασχετικό και οι διαθέσιμες ναυτικές δυνάμεις ούτε μπορούσαν να πραγματοποιήσουν αλλά ούτε έπειθαν ότι είχαν την ικανότητα να ξεκινήσουν ένα πόλεμο με σκοπό την επέκταση προς το νότο. Η σοβιετική ναυτική δύναμη της Μεσογείου αποτέλεσε αντανάκλαση της γενικότερης σοβιετικής στρατηγικής στο χώρο της Μέσης Ανατολής η οποία στόχευε στην αποφυγή με κάθε μέσο της σύγκρουσης με τη Δύση εφόσον το νότιο διάζωμα της σοβιετικής επιρροής υπολείπονταν σε στρατηγική και πολιτική σημασία από το δυτικό ή το ανατολικό.

Αντιθέτως, η αμερικανική πολιτική εμπλοκή στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής αναβαθμίστηκε με την πάροδο του χρόνου. Από το 1945 μέχρι το 1956 η άμυνα της Μέσης Ανατολής απέναντι στο σοβιετικό κίνδυνο οργανώθηκε συνεργατικά από τις Η.Π.Α. και τη Μεγάλη Βρετανία και εξέλαβε τη μορφή ενός αμυντικού οργανισμού, του Συμφώνου της Βαγδάτης, τα κράτη του οποίου σχημάτιζαν μια προστατευτική ζώνη στο βόρειο πυλώνα της Μέσης Ανατολής και στηρίζονταν στρατιωτικά από τις Η.Π.Α. Από το 1957 μέχρι και την ανάρρηση του Kennedy οι Η.Π.Α. ενεπλάκησαν βαθύτερα στην άμυνα της Μέσης Ανατολής μέσω της εκτεταμένης αποτροπής του Δόγματος Eisenhower. Ενώ κατά τις προεδρίες Kennedy και Johnson η αμερικανική εξωτερική πολιτική ήταν προσανατολισμένη σε άλλα σημεία του παγκόσμιου χάρτη, παρόλα αυτά οι Η.Π.Α. συνέχισαν να επηρεάζουν τα μεσανατολικά τεκταινόμενα ενισχύοντας αδιάλειπτα τα συντηρητικά καθεστώτα και το Ισραήλ με στρατιωτικό εξοπλισμό.

Η πύλη για τη σοβιετική κάθοδο προς το νότο ήταν επομένως φραγμένη αλλά ο απαγορευτικός παράγοντας για οποιαδήποτε σύγκρουση για τη Μέση Ανατολή ήταν σαφώς οι πυρηνικές δυνατότητες. Οι κρίσεις του Σουέζ, της τουρκοσυριακής έντασης το 1957 και ο πόλεμος των Έξι Ημερών αποκαλύπτουν τα θεμελιώδη προσκόμματα στην άσκηση βίας μεταξύ των υπερδυνάμεων. Και οι δύο πλευρές κατέβαλλαν αγωνιώδεις προσπάθειες να ισορροπήσουν τη στρατηγική τους ανάμεσα στη στρατιωτική ετοιμότητα για το χειρίστο σενάριο και την εκ του μακρόθεν διακριτικότητα ώστε η να μην εμπλακούν οι ίδιες στην ανταλλαγή πυρών. Οι στόλοι έμεναν μακριά από τα πεδία μάχης και τις εστίες κρίσεως, η αεροπορία, αν και σε ετοιμότητα, μεταστάθμευε σε μακρινά γεωγραφικά σημεία, το πολιτικό

και στρατιωτικό προσωπικό που βρίσκονταν κοντά στις μάχες απομακρύνονταν εσπευσμένα. Αμφότερες οι υπερδυνάμεις μετέφεραν την ένταση στα φραστικά επεισόδια και σε κάποιες περιπτώσεις διοχέτευσαν την επιρροή τους στα διεθνή φόρα, όπως ο Ο.Η.Ε..

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα παραπάνω δεν συνεπάγονται ότι η αμερικανική υπεροχή ήταν εξασφαλισμένη κι ότι η μεσανατολική πολιτική των Η.Π.Α. είχε καθαρό όραμα και ανοικτούς πολιτικούς ορίζοντες. Η ιστορία της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και στρατηγικής κατά την περίοδο 1945-1968 πείθει με μια πρώτη ματιά ότι περισσότερο η ιδεολογικά διαποτισμένη εφαρμογή της και λιγότερο η ψύχραιμη ανάλυση του εθνικού συμφέροντος καθοδήγησαν τις δράσεις των Η.Π.Α. στο εξωτερικό. Η υιοθέτηση του δόγματος του NSC-68 στην κατά Eisenhower και στις μετέπειτα εκδοχές του επηρέασαν ιδιαίτερα την αμερικανική μεσανατολική πολιτική και μετέτρεψαν έναν αμερικανοσοβιετικό γεωπολιτικό ανταγωνισμό σε μια ιδεολογική διαμάχη η οποία κατέστησε τις εσωτερικές των κρατών πολιτικές εξελίξεις σημείο εστίασης για τις Η.Π.Α..

Γενικότερα, η αμερικανική εξωτερική πολιτική στο χώρο της Μέσης Ανατολής χαρακτηρίστηκε από την ταχεία μετάβαση από μια στρατηγική που υιοθετούσε το πνεύμα του Kennan σε μία η οποία αφομοίωνε σε μεγάλο βαθμό την ανάσχεση της Σοβιετικής Ένωσης με τις μεθόδους του NSC-68. Η κεντρική πτυχή της αμερικανικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή από το 1953 έως και το 1968 ήταν η ανάσχεση του κομμουνισμού με τη διαμόρφωση συμμαχικών δεσμών και την αποδυνάμωση των ριζοσπαστικών κυβερνήσεων. Τις τελευταίες η κυβέρνηση Eisenhower λανθασμένα ταύτισε με τη Σοβιετική Ένωση γιατί δεν κατάφερε να αντιληφθεί το μεσανατολικό υποσύστημα σε όλες τις πτυχές του και ξεκίνησε μια σύγκρουση με τον αραβικό εθνικισμό η οποία εξελίχτηκε εις βάρος της. Οι προεδρίες Kennedy και Johnson υπερέβησαν σε κάποιο βαθμό την υπεραπλουστευτική αυτή αντιμετώπιση του αραβικού εθνικισμού και ενεπλάκησαν στη Μέση Ανατολή με σκοπό την διαμόρφωση μιας κατάστασης ισορροπίας ισχύος. Όμως η λογική της χρήσης οικονομικών μέσων και της σαγήνης της προσωπικής διπλωματίας δεν υπερέβη την νασερική αδέσμευτη στρατηγική η οποία συνδύαζε τους ελιγμούς μεταξύ των υπερδυνάμεων με την προσωπική φιλοδοξία για την ηγεσία του αραβικού κόσμου. Επιπλέον, τροχοπέδη στην προεδρία Johnson ήταν και η απορρόφηση της αμερικανικής πολιτικής στα αδιέξοδα του Βιετνάμ οπότε η ενασχόληση με τα μεσανατολικά ζητήματα προέκυπτε καθυστερημένα και στόχευε στη διατήρηση των Η.Π.Α. εκτός μεσανατολικών διενέξεων. Το άθροισμα της αμερικανικής μεσανατολικής πολιτικής από το 1945 μέχρι και το 1968 ήταν η φθίνουσα επιρροή των Η.Π.Α. στα ριζοσπαστικά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής και η αύξουσα στα συντηρητικά και στο Ισραήλ.

Η γεωστρατηγική πραγματικότητα επιβλήθηκε, παρά τα σφάλματα, στην αμερικανική στρατηγική. Σταθερός στόχος από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου μέχρι και το 1968 ήταν, και θα παρέμενε μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η προστασία των περιοχών της Μέσης Ανατολής που απέφεραν θεμελιώδη πλεονεκτήματα στα κράτη της Δύσης και των οποίων η απώλεια έναντι της Σοβιετικής Ένωσης θα υπέσκαπτε αποφασιστικά τη δυνατότητα των πρώτων να αναχαιτίσουν τους δεύτερους. Όπως πίστευε και ο Kennan η αμερικανική υψηλή στρατηγική απαιτούνταν να επικεντρώνεται σε περιοχές κρίσιμης γεωστρατηγικής σημασίας και όχι να καταναλώνει πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό κεφάλαιο σε χαμένους αγώνες και ιδεολογικές σταυροφορίες. Ο ελάχιστος κοινός παρονομαστής των προεδριών Truman, Eisenhower, Kennedy και Johnson ήταν η προστασία των εξής γεωστρατηγικά κρίσιμων περιοχών: α) η Τουρκία που ως μέλος του NATO αποτελούσε την εξέδρα από την οποία θα ξεκινούσε μια επίθεση στη Σοβιετική Ένωση από τα νότια και ήταν ο εγγυητής του καθεστώτος των Στενών, β) το Ιράν ως το υπογάστριο της Σοβιετικής Ένωσης, η κλειστή πύλη για την κάθοδο προς τη Μέση Ανατολή και ως παραγωγός πετρελαίου και αερίου εκτός αραβικής χερσονήσου και γ) η γεωστρατηγικά κρίσιμη Αραβική Χερσόνησος και κυρίως η Σαουδική Αραβία που ως ο κορυφαίος παραγωγός στη Μέση Ανατολή διέθετε το πετρέλαιο χωρίς το οποίο η οικονομική κίνηση της Ευρώπης θα ήταν αδύνατη και στην οποία δραστηριοποιούνταν οι μεγαλύτερες αμερικανικές εταιρίες. Το Ισραήλ, αν και φίλος των Η.Π.Α. στη Μέση Ανατολή, δεν θεωρούνταν και δεν αποτελούσε μέχρι τα τέλη του 1967 στρατηγικό απόθεμα της Δύσης αλλά πρόσθετο βάρος στις σχέσεις με τα ριζοσπαστικά κράτη της περιοχής. Παρόλα αυτά, η πολιτική Kennedy και, κυρίως, η πολιτική Johnson κατέστησαν το Ισραήλ περιφερειακό εταίρο, πρώτον, λόγω της σταδιακής εγκατάλειψης της πολιτικής προσέγγισης με τον Nasser και, δεύτερο, εξαιτίας των εξαιρετικών επιδόσεων του ισραηλινού στρατού στον πόλεμο του 1967 που ανάδειξε το Ισραήλ σε ρυθμιστή της ισορροπίας ισχύος στη Μέση Ανατολή.⁶⁸⁵

Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, ο στόχος της προστασίας των κρατών καίριας γεωστρατηγικής σημασίας από σοβιετική εισβολή ή επιρροή επιτεύχθηκε απόλυτα. Τα σχέδια του Stalin για επέκταση προς την Τουρκία και το Ιράν ακυρώθηκαν εν τη γενέσει τους από τον Truman, κυρίως επειδή η ασυμμετρία συμφερόντων ήταν σαφώς υπέρ του δυτικού στρατοπέδου και η αμερικανική κυβέρνηση εκδήλωσε με σθένος το ενδιαφέρον της. Η κυβέρνηση Eisenhower κατάφερε, αν και αποξενώνοντας εαυτόν από τους Άραβες, να

⁶⁸⁵ Stork Joe, "Israel as a Strategic Asset", *MERIP Reports*, No. 105, Reagan Targets the Middle East, May 1982, σ. 4.

διατηρήσει τις συντηρητικές μοναρχίες της Μέσης Ανατολής στο δυτικό στρατόπεδο. Η Ιορδανία, ο Λίβανος, η Σαουδική Αραβία και το Ιράν παρέμειναν δυτικοί σύμμαχοι. Αυτή η κληρονομιά διατηρήθηκε και από τις επόμενες δύο προεδρίες.

Τελικά, οι στόχοι που δεν επιτεύχθηκαν ήταν εκείνοι που σχετίζονταν λιγότερο με τα αντικειμενικά συμφέροντα των Η.Π.Α. και περισσότερο με υποκειμενικά συμφέροντα που αναδύονταν μέσα από μια φορτισμένη ιδεολογικά πολιτική. Η αποτυχία της αμερικανικής πολιτικής απέναντι στα ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα είχε ως αποτέλεσμα στον ευρύτερο χώρο της Μέσης Ανατολής η σοβιετική επιρροή να αυξηθεί κατά την περίοδο 1945 – 1968. Μέσα σε περίπου δύο δεκαετίες η Ε.Σ.Σ.Δ. ανέπτυξε σχέσεις με την Αίγυπτο και τη Συρία η πρώτη ούσα σε κομβικό γεωγραφικό σημείο που συνέδεε μία περικλειστή θάλασσα με τον ινδικό ωκεανό και η δεύτερη πλησίον των φιλοδυτικών Ισραήλ και Τουρκίας. Στα 1969 ο Laqueur έγραφε ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν ισχυρότερη στη Μέση Ανατολή από ότι δέκα χρόνια πριν αλλά *«Αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα εισβολής, ούτε μυστικής διείσδυσης: η Σοβιετική Ένωση έγινε μια Μεσανατολική δύναμη μετά από πρόσκληση»*.⁶⁸⁶ Είχε δίκιο. Η σοβιετική πολιτική αναπτύχθηκε σταδιακά και ειρηνικά εκμεταλλευόμενη τις τοπικές αντιμαχίες, την εχθρότητα προς τις πρώην αποικιακές δυνάμεις και αργότερα τις Η.Π.Α. ενώ απέφυγε με κάθε μέσο την επικίνδυνη ατραπό της άμεσης εμπλοκής. Ο τυχοδιωκτισμός, ο καιροσκοπισμός, τα σοβιετικά όπλα και τα οικονομικά κονδύλια συνέβαλαν σε αυτή την επιτυχία.

Η περίοδος 1945-1968 κληροδοτούσε επομένως την αυξημένη σοβιετική επιρροή στη Μέση Ανατολή; Όχι. Η σοβιετική επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις των φιλικών κρατών 1945-1968 αποδείχθηκε περιορισμένη. Ο Nasser ενεπλάκη σε πολεμικές συρράξεις από το 1962 με την βόρειο Υεμένη και με το Ισραήλ το 1967 χωρίς τη συγκατάθεση και χωρίς την πλήρη πολιτική στήριξη της Ε.Σ.Σ.Δ.. Επιπλέον, δεν σταμάτησε ποτέ να «ερωτοτροπεί» πολιτικά και οικονομικά με τις Η.Π.Α. αποδεικνύοντας ότι δεν ήταν διατεθειμένος να ενταχθεί σε κανένα στρατόπεδο. Το ίδιο περιορισμένη ήταν η πολιτική επιρροή στη Συρία και στο Ιράκ όπου η εσωτερική πολιτική αστάθεια περιέπλεκε τους σοβιετικούς σχεδιασμούς και κατέστησε την Σοβιετική Ένωση περισσότερο παρατηρητή εσωτερικών αναταραχών παρά καθοδηγητή εξωτερικής πολιτικής. Ειδικά στην περίπτωση της Συρίας η Σοβιετική Ένωση έπρεπε να συγκεράσει τις κατά κανόνα φιλικές σχέσεις με τη διαρκή προδιάθεση των συριακών κυβερνήσεων να προτάσσουν την ένοπλη έναντι της διπλωματικής επίλυση στις αραβο-ισραηλινές διαφορές. Από αυτή την άποψη, η φιλία με τη Συρία αποτέλεσε ταυτόχρονα κέρδος

⁶⁸⁶ Laqueur Walter, *The Struggle for the Middle East: The Soviet Union and the Middle East, 1958 – 1968*, Routledge & K. Paul, 1969, London, σ. 181.

και επιβάρυνση. Όσον αφορά στο Ιράν οι σχέσεις μαζί του καταδικάστηκαν από τη Σταλινική πολιτική και δεν αναθερμάνθηκαν παρά μόνο μετά το 1979 και για μικρό διάστημα. Οι εμπορικές επαφές μεταξύ των δύο κρατών αναπτύχθηκαν αλλά το Ιράν έτεινε να κρατά φιλοδυτική στάση αποσπώντας οφέλη από δυτικές πρωτοβουλίες (όπως το Σύμφωνο της Βαγδάτης) και προσεκτικά κρατούσε αποστάσεις από τη Ε.Σ.Σ.Δ..

Συνολικά, η Ε.Σ.Σ.Δ. κατάφερε σε ένα περιορισμένο βαθμό να περιορίσει τις δυτικές επιρροές σε Αίγυπτο, Συρία και Ιράκ αν και αυτό ήταν αποτέλεσμα περισσότερο των αυτόνομων πολιτικών επιλογών των μεσανατολικών δυνάμεων και της σπασμωδικότητας της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής παρά των δράσεων της ίδιας. Σε καμία περίπτωση, πάντως, δεν πέτυχε να εδραιώσει την επιρροή της. Τα φιλικά κράτη δεν μετατράπηκαν σε σύμμαχους ή δορυφόρους χρήσιμους για την εφαρμογή μιας δυνητικής επεκτατικής στρατηγικής προς το νότο. Ειδικά στις περιοχές καίριου ενεργειακού ενδιαφέροντος η σοβιετική πολιτική ήταν απολύτως αποτυχημένη. Τα ερείσματά της στη Σαουδική Αραβία εκμηδενίστηκαν τόσο εξαιτίας της σταθερής αντικομμουνιστικής πολιτικής της χώρας όσο και λόγω της αντιπαλότητας στην Υεμένη. Ολόκληρη η Αραβική χερσόνησος διατηρήθηκε μακριά από τη σοβιετική επιρροή. Επομένως, η σοβιετική πολιτική στη Μέση Ανατολή δεν αποτέλεσε σημαντική απειλή και δεν συνδέθηκε με μια από τις θεμελιώδεις πτυχές της αμυντικής κάλυψης των Η.Π.Α. δηλαδή την ενεργειακή ασφάλεια.

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000108487

